

INSTITUT UNIVERSITARI D'HISTÒRIA JAUME VICENS VIVES
(UNIVERSITAT POMPEU FABRA)

Λα ρεφορμα εχλεσιθστιχα ι ρελιγιοσα δε λες διλχεσις δε λα
Ταρραχονενσε αλ λλαργ δε λα βαιξα Εδατ Μιτφανα
(α τραπ[σ δελσ θ]εστιοναρισ δε πισιτα παστοραλ)

LUIS MONJAS MANSO

Tesi doctoral, 2004

Dirigida pel Dr. Josep Maria Salrach i Marés

A l'Adriana i l'Elisenda, per tot el temps que els ha
robat aquest treball.

Dipòsit legal: B.33683-2005

ISBN: 84-689-3406-2

«I. MONITIO FACTA EPISCOPOS SUPER VISITATIONIS SUE DIOCESIS. Quia vero ex pluribus et necessariis causis et negotiis prepediti circa visitatione provincie nostre ut obtavimus et tenemur hactenus intendere nequiverimus et nunc per Dei gratiam predictis cessantibus visitatis per nos ecclesiis civitatis et diocesis Tarrachone predicta proponamus provinciam visitare, **moneamus et ortamur universis et singulos fratres episcopos suffraganeos nostros ut singuli eorum suas dioceses visitent diligenter corrigentes que corrigenda fuerint, reformantes reformanda et statuentes que fuerint statuenda.** Taliter huiusmodi se habentes quod cum nos annuente Domino dictam visitaverimus provinciam in ea que digna comendatione fuerint potius quam reprehensione possimus dante Domino invenire, alioquin cum ipsi non possint de cetero suam negligentiam palliare oporteret nos in huiusmodi nostri officii debitum exercere.»

Constitució Conciliar Tarraconense del concili de Tarragona del 1277 de l'arquebisbe Bernat d'Olivella (PONS GURI, 1974, pp. 272-273).

ÍNDEX

ÍNDEX	3
1. INTRODUCCIÓ.....	10
2. METODOLOGIA I HIPÒTESI.....	27
2.1. ELS FORMULARIS DE VISITA PASTORAL: UTILITAT METODOLÒGICA.....	27
2.2. HIPÒTESI DE TREBALL.....	31
2.3. PROBLEMES DE LA FONT.	33
3. MARC GEOGRÀFIC I CRONOLOGIA: LA PROVÍNCIA ECLESIASTICA TARRACONENSE DURANT LA BAIXA EDAT MITJANA.	37
3.1. L'ESPAI: LES DIÒCESIS DE LA TARRACONENSE.....	37
3.1.1. <i>Els primers temps: les arrels de la definició territorial.</i>	<i>37</i>
3.1.2. <i>Reorganització després de la invasió àrab: el camí cap a la independència.</i>	<i>38</i>
3.1.2. <i>L'època baix-medieval: el temps de les segregacions.....</i>	<i>39</i>
3.2. L'ESPAI: ELS TERRITORIS CATALANS FORANS A LA TARRACONENSE.	42
3.2.1. <i>El bisbat d'Elna.</i>	<i>42</i>
3.2.2. <i>El Capcir.....</i>	<i>42</i>
3.2.3. <i>Mallorca, Eivissa i Menorca.</i>	<i>43</i>
3.3. EL TEMPS: DEL IV CONCILI LATERÀ FINS AL CONCILI DE TRENTO (1215-1545)...46	
3.3.1. <i>L'ortodòxia i els corrents heterodoxos.....</i>	<i>48</i>
3.3.2. <i>La inquisició</i>	<i>49</i>
3.3.3. <i>La pauta conciliar.</i>	<i>50</i>

3.3.4. <i>Revifalla de la pràctica religiosa.</i>	51
3.3.5. <i>Participació de les comunitats religioses.</i>	52
3.3.6. <i>El cisma d'Occident.</i>	54
3.3.7. <i>El conciliarisme.</i>	56
4. ELS PASTORS: ARQUEBISBES, BISBES I CANONGES.	58
4.1. LA TRIA: DE L'ELECCIÓ A LA IMPOSICIÓ.....	58
4.2. L'ORIGEN GEOGRÀFIC I EXTRACCIÓ SOCIAL: ELS FILLS FADRISTERNES DE L'ALTA NOBLESA CATALANA.	60
4.3. LA FIGURA DELS BISBES.....	71
4.4. ELS CANONGES: ELS CAVALERS DE LES FAMÍLIES NOBLES DE LA TERRA.....	72
4.5. LES RELACIONS AMB L'ESPASA TEMPORAL.....	73
5. L'ACCIÓ PASTORAL A LA TARRACONENSE.	76
5.1. L'IDEAL DE REFORMA.....	85
5.1.1. <i>Una preocupació constant.</i>	85
5.1.2. <i>La nostàlgia de l'edat d'or.</i>	86
5.1.3. <i>Els reformadors i els seus instruments.</i>	87
5.2. ELS CONCILIS PROVINCIALS I SÍNODES DIOCESANS.	89
5.2.1. <i>Els concilis provincials de la Tarraconense durant la Baixa Edat Mitjana.</i> 89	
5.2.2. <i>Els sínodes baix-medievals de les diòcesis catalanes.</i>	99
5.3. LES VISITES PASTORALS BAIX-MEDIEVALS.	110
5.3.1. <i>El desenvolupament de les visites pastorals.</i>	110
5.3.2. <i>Els visitadors i el seu seguici.</i>	118
5.3.3. <i>L'organització diocesana</i>	119
5.3.4. <i>Els edictes de visita pastoral.</i>	121

5.3.5. <i>El ceremonial</i>	122
5.3.6. <i>Els drets de visita</i>	124
5.3.7. <i>Característiques generals de les actes de visita</i>	125
5.3.8. <i>El registre de les visites pastorals en altres arxius i documents.</i>	131
6. UN INSTRUMENT DE REFORMA RELIGIOSA A LA TARRACONENSE:	
ELS QÜESTIONARIS DE VISITA PASTORAL BAIX-MEDIEVALS.	135
6.1. ELS QÜESTIONARIS DE VISITA PASTORAL	135
6.1.1. <i>L'origen dels qüestionaris.</i>	136
6.1.2. <i>Els qüestionaris baix-medievals: l'excepcionalitat de la Corona d'Aragó?</i>	137
6.2. ELS QÜESTIONARIS DE VISITA PASTORAL BAIX-MEDIEVALS DE LA PROVÍNCIA ECLESIASTICA TARRACONENSE.	144
6.2.1. <i>Qüestionari de Tortosa inclòs en el primer volum de visites pastorals de l'any 1314.</i>	144
6.2.1.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.	144
6.2.1.2. El visitador.....	149
6.2.1.3. El contingut del qüestionari	151
6.2.1.4. Les visites pastorals del bisbe Paholac: l'aplicació del dret comú a les parròquies de la diòcesi de Tortosa.	154
6.2.2. <i>Qüestionari de Girona inclòs en el volum de visites pastorals de l'any 1329.</i>	156
6.2.2.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.	156
6.2.2.2. El visitador.....	161
6.2.2.3. El contingut del qüestionari	163

6.2.2.4. Les visites pastorals del bisbe Gastó de Montcada: l'aplicació del dret comú a les parròquies del bisbat de Girona.....	165
6.2.3. <i>Qüestionari del Sínode de Tarragona de l'any 1372.</i>	168
6.2.3.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.	168
6.2.3.2. El visitador.....	173
6.2.3.3. El contingut del qüestionari.....	174
6.2.3.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari del sínode de Tarragona de 1372: una època de transició.	177
6.2.4. <i>Qüestionari de València (1383-1388), atribuït al temps de Jaume d'Aragó, inserit en un volum miscel·lani.</i>	179
6.2.4.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.	179
6.2.4.2. El visitador.....	189
6.2.4.3. El contingut del qüestionari.....	191
6.2.4.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari de València de 1383-1388 del temps de Jaume d'Aragó.	196
6.2.5. <i>Qüestionari de Tortosa del 1409, inclòs en el registre de visites pastorals del mateix any.</i>	197
6.2.5.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.	197
6.2.5.2. El visitador.....	208
6.2.5.3. El contingut del qüestionari.....	221
6.2.5.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari de Tortosa de 1409.	228
6.2.6. <i>Qüestionari de Jaume Marquilles de 1413-1414, inclòs en els registres de visita pastoral a la diòcesi de Barcelona d'aquells anys: la perfecció del model.</i>	230
6.2.6.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.	230

6.2.6.2. El visitador: del bisbe a l'expert en cànons, Jaume Marquilles.	248
6.2.6.3. El contingut del qüestionari	258
6.2.6.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari de Jaume Marquilles.....	266
6.2.7. <i>Qüestionari de Barcelona conservat en un manuscrit de concilis i sínodes redactat vers l'any 1425.</i>	270
6.2.7.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.	270
6.2.7.2. El visitador: un altre cop el bisbe Climent.	274
6.2.7.3. El contingut: tres en un.....	275
6.2.7.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari de Barcelona de 1425.	276
6.2.8. <i>Qüestionari de Saragossa de 1435, adjunt a les actes de visita pastoral a la vila de Valderrobres.</i>	277
6.2.8.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.	277
6.2.8.2. El visitador: un arquebisbe català.	280
6.2.8.3. El contingut: un qüestionari incomplet.....	282
6.2.8.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari de Saragossa de 1435.	284
7. LA REFORMA RELIGIOSA BAIX-MEDIEVAL DE LA TARRACONENSE A TRAVÉS DELS QÜESTIONARIS DE VISITA PASTORAL.....	287
7.1. LA REFORMA A LES DIÒCESIS DE LA TARRACONENSE A TRAVÉS DELS QÜESTIONARIS DE VISITA PASTORAL.	287
7.1.1. <i>Comparació dels qüestionaris: continuïtats i adaptacions als nous temps.</i>	287
7.1.1.1. Primera etapa: la reforma <i>hominum</i>	295

7.1.1.2. Segona etapa: la reforma <i>rerum</i>	298
7.1.2. <i>La reforma eclesiàstica i religiosa baix-medieval de les diòcesis de la Tarraconense: plasmació i concreció a través dels capítols dels qüestionaris de visita pastoral</i>	301
7.1.2.1. Reforma de l'alt i baix clergat.....	301
7.1.2.2. Reforma del poble.	319
7.1.2.3. Aspectes jurídics i econòmics.....	334
7.1.2.4. L'estat interior i exterior dels llocs de culte: l'expressió d'una pastoral de la decoració.....	353
7.1.2.5. Reforma de l'ensenyament i la beneficència.....	404
7.2. EL PODER COERCITIU DE L'ESGLÉSIA PER IMPOSAR LA REFORMA.	409
7.2.1. <i>L'origen del poder coercitiu de l'església</i>	410
7.2.2. <i>L'excomunió</i>	411
7.2.3. <i>L'entredit</i>	413
7.2.4. <i>Penes en metàl·lic</i>	415
7.2.5. <i>D'altres penes</i>	415
7.3. L'ABAST REAL DE LA REFORMA BAIX-MEDIEVAL.	417
7.3.1. <i>Grau de compliment dels mandats dels bisbes</i>	417
7.3.2. <i>Bon compliment de deures i preceptes per part dels cristians</i>	419
8. CONCLUSIONS	421
9. APÈNDIXS DOCUMENTALS	437
9.1. CONSTITUCIONS SINODALS DEL BISBE DE GIRONA BERENGUER DE CASTELLBISBAL (1247-1253).....	437
9.2. QÜESTIONARI DE TORTOSA DE 1409.....	442

9.3. QÜESTIONARI DE JAUME MARQUILLES DE 1413.....	446
10. FONTS DOCUMENTALS.....	450
11. BIBLIOGRAFIA.....	453
11.1. DEFINICIONS, ASPECTES METODOLÒGICS, REPERTORIS I INVENTARIS DE VISITES I EDICIÓ DE FONTS	453
11.2. TREBALLS D'INVESTIGACIÓ REALITZATS A PARTIR DE O AMB COL·LABORACIÓ DE VISITES PASTORALS BAIX-MEDIEVALS.....	460

1. INTRODUCCIÓ.

L'any 1996 vaig presentar el Treball de Recerca de 8 crèdits del programa de doctorat en Història de l'IUHJVV amb el títol: "Les visites pastorals del patriarca Saperà: un instrument de reforma a les acaballes del Cisma d'Occident (a través de les parròquies del Baix Llobregat, 1414-1425)".¹ Les recomanacions dels membres de la comissió avaluadora que va examinar el treball van ser unànimes, calia intentar ampliar l'abast geogràfic i temporal de l'estudi per tal de demostrar les teories que intuïa a nivell general i que quedaven provades per a la comarca del Baix Llobregat. L'espai geogràfic i el període de temps que calia abastar els tenia molt clars: les diòcesis de la província eclesiàstica Tarraconense i la baixa edat mitjana (des de la celebració del IV Concili del Laterà de 1215 fins a la vigília del Concili de Trento, 1545).

Però, ¿com es podien estudiar tots els registres de visita pastoral de la baixa edat mitjana de les diòcesis de la Tarraconense, que han arribat fins a nosaltres, per tal de copsar-hi les característiques de la reforma eclesiàstica i religiosa baix-medieval, sense que això es convertís en un exercici inacabable pel gran volum de documentació existent?

Tenia molt clar quin era l'exemple que no calia seguir: la tesi doctoral de Mn. Baucells (d'una qualitat excepcional, per una altra banda), ja que va trigar 28 anys en finalitzar la seva recerca i poder-la presentar. D'una forma exhaustiva analitza la vida

¹ Concretament, el dia 14 de juny de 1996, a la sala de reunions de l'IUHJVV quan encara tenia la seva seu a la plaça de la Mercè. La comissió avaluadora estava formada per la Dra. Mercè Aventín Puig de la UB, el Dr. Tomàs de Montagut de la UPF i el Dr. Josep M. Salrach de la UPF (i director de la recerca).

religiosa de la diòcesi de Barcelona entre 1229 i 1344 a través de les constitucions provincials, sinodals dels segles XIII i XIV i les visites pastorals de la primera meitat del segle XIV. Es tracta d'una tesi que consta de 5 volums i prop de 3000 pàgines, s'assembla més a una enciclopèdia de la vida religiosa dels segles XIII i XIV a la diòcesi de Barcelona, que una tesi tal com es concep avui. Si ell va trigar 28 anys en investigar només la diòcesi de Barcelona, com podia, jo, aspirar a fer-ho per a totes les diòcesis de la Tarraconense i per un període de temps encara més ampli?

Un dels annexos del treball de recerca que vaig presentar el juny del 1996 era una de les variants documentals de la visita pastoral: un qüestionari de visita pastoral que encapçalava els registres de visita que vaig treballar durant aquella recerca. Tant el Dr. Montagut, com Mme. Fournié, especialista en història religiosa del migdia francès i professora de la Universitat de Toulouse le Mirail II, em van animar a editar el text per la seva excepcionalitat i importància. Gràcies a Josep Perarnau, director de la revista *Arxiu de Textos Catalans Antics*, i a les seves orientacions, el qüestionari va ser editat en la revista que dirigeix² i em va fer reflexionar sobre la transcendència d'aquests textos per tal de copsar la reforma medieval. El visitador, abans de l'inici del seu periple, preparava curosament les preguntes que formularia a les parròquies inspeccionades durant el seu recorregut. Al qüestionari es recollien les qüestions sobre les quals giraria el seu interrogatori i el repetiria a cadascuna de les localitats amb la finalitat d'aconseguir el seu control homogeni, encara que no sempre es formulin totes i que hi hagués un elevat marge de llibertat. Al qüestionari, el visitador imprimeix el

² Lluís MONJAS MANSO, "El qüestionari de visita pastoral de Jaume Marquilles, 1413-1414. Edició i estudi", *Arxiu de Textos Catalans Antics* (ATCA), núm. 17, 1998, pp. 514-534.

seu segell personal, plasma una visió de l'Església, reflexa les preocupacions dominants i les prioritats reformadores més significatives que el mouen a dur-la endavant.

El XIII congrés de l'associació d'arxivers de l'Església a Espanya, celebrat a Sevilla del 11 al 16 de setembre de 1997,³ a través de les comunicacions d'Isidoro Miguel, Pilar Pueyo i, sobretot, Josep Baucells, m'aportà la base metodològica i la idea sobre les fonts que em podien ajudar a realitzar una tesi que abastés tota la província eclesiàstica Tarraconense durant la baixa edat mitjana. Baucells, en l'apèndix documental de la seva comunicació, transcrivía 8 qüestionaris de visita pastoral de diferents diòcesis de la Península Ibèrica (alguns parcialment), dels quals sis corresponien a diòcesis de la Tarraconense.⁴ L'any 2001, el Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-Secció Jaume Vicens Vives) i l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines van encarregar al Dr. Joaquim M Puigvert que organitzés una jornada d'estudi dedicada a "Les visites pastorals", que fou celebrada a la Facultat de Lletres de la UdG el juny de 2002, a mi, se'm va proposar desenvolupar l'apartat dedicat a la baixa Edat Mitjana. La finalitat era reunir un conjunt d'historiadors per tal que reflexionessin en veu alta, per una banda, sobre les possibilitats de les visites

³ *Memoria Ecclesiae, Las visitas pastorales en el ministerio del obispo y archivos de la Iglesia. Santoral Hispano-Mozárabe en las diócesis de España*. Actas del XIII Congreso de la Asociación de Archiveros de la Iglesia en España, celebrado en Sevilla (11 al 16 de septiembre de 1997), núm. XIV i XV, Oviedo, 1999.

⁴ Josep BAUCELLS REIG, "Visitas pastorales: siglos XIV y XV", *Memoria Ecclesiae*, XV, 1999, pp. 283-292.

pastorals com a font; i, per l'altra, sobre els usos historiogràfics que se n'han fet.⁵ Les reflexions van ser molt profitoses, ja que em van aportar la visió de conjunt de les diòcesis catalanes i una visió diacrònica de la font i del seu contingut.

A més, el company de doctorat i col·lega de professió, Elvis Mallorquí, em facilità la pista d'un qüestionari de visita pastoral de Girona del 1329 que havia trobat durant les seves pròpies recerques amb aquesta font. En definitiva, comptava amb 7 qüestionaris de visita pastoral repartits entre diferents diòcesis de la Tarraconense: Tortosa, Girona, Tarragona, València i Barcelona, dels quals quatre eren del segle XIV (1314, 1329, 1372, 1385-88) i tres del XV (1409, 1413-14, 1425). Afegeixo el qüestionari de Saragossa de 1435, perquè, tot i no pertànyer a la Tarraconense, el va manar elaborar un bisbe Català, Dalmau de Mur, que prèviament havia estat bisbe de Girona i arquebisbe de la Tarraconense. Per tant, sembla clar el seu origen, i es produeix sobre un territori que durant el segle XIII havia format part de la Tarraconense i que es trobava dins la mateixa unitat política, la Corona d'Aragó.

Si tothom coincideix en l'excepcionalitat d'aquests textos, la seva "rarsa" i "escassetat" per a la baixa edat mitjana i la seva vàlua per copsar les característiques de les visites pastorals i el seu abast reformador, no estaria justificat elaborar una tesi doctoral amb l'edició i anàlisi exhaustiu d'aquests documents i la concreció de la reforma eclesiàstica i religiosa que proposaven per a les diòcesis de la Tarraconense durant els segles XIII, XIV i XV? El complement ideal d'aquestes fonts han estat les

⁵ El resultat es pot consultar a: Joaquim M. PUIGVERT (ed.), Lluís MONJAS, Xavier SOLÀ, Eugeni PEREA, *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*, Biblioteca d'Història Rural, Col·lecció Fonts, núm. 3, CCG edicions, Girona, 2003.

edicions publicades de les actes dels concilis provincials de la Tarraconense i dels sínodes de les seves diferents diòcesis, a més dels estudis ja publicats (cada cop més nombrosos) de les actes de visita pastoral d'aquest període, així com els meus propis coneixements i recerques acumulats sobre la temàtica al llarg d'aquests vuit anys.

D'aquesta forma, he pogut fer un estudi de macrohistòria dels antics regnes de la Corona d'Aragó, tot superant els estudis clàssics de microhistòria que fins ara s'havien desenvolupat amb les visites pastorals a casa nostra, però, aprofitant aquestes recerques microhistòriques fonamentals per bastir la història general.

La finalitat dels qüestionaris de visita queda molt clara a través dels qüestionaris, com en el de Barcelona de 1413-14: "*Et quia in visitacione tam circa spiritualia quam temporalia in melius reformanda nonnulla requiruntur peragenda atque perscrutanda, ideo consideravit primo et ante omnia idem venerabilis visitator quedam pauca circa ipsam multifarie multisque modis neccesaria, prout melius expediens sibi fuit eciamque memorie recomendetur cuiuslibet intuentis (nam memoria hominis labilis est ut notatur Extra, De probationibus c. Tercio loco)⁶ sub compendio brevitatis ponere in modum qui sequitur:*"⁷ L'expressió "*in melius*" conté el substrat de progrés en el bé, i la idea de reforma sempre es troba present. L'altra expressió que, també, va fer molta fortuna va ser el "*evellere vitia et plantare virtutes*",⁸ que conté una forta càrrega simbòlica, amb el qual els prelats volien justificar la seva activitat pastoral en la forma reflexada en els llibres de visita pastoral. La paraula verbal emprada per donar compte de dit propòsit

⁶*Extra*, 2, 19, 2. (FRIEDBERG, II, 306-307)

⁷ ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 2r.

⁸ Principi formulat pel bisbe de Barcelona Ponç de Gualba el 1326 (ADB, *Visites Pastorals*, vol 3, f 74v)

"evellere" revela, sota el símil agrari del llaurador o jardiner, l'objectiu de suprimir la mala llavor, ja que no n'hi havia prou amb el tall en disposar la planta d'energies suficients per reproduir-se novament, i calia desarrelar-la per poder plantar la nova planta, la virtut. Pierre de Soybert, bisbe de Saint-Papoul (1427-51), va elaborar un formulari de visita o tractat titulat "*De cultu vinee*" seguint, també, amb el símil agrícola, on la vinya equivaldria al ramat: "*Requiram oves meas et visitabo eas, sicut pastor visitat gregem suum*" diu un bisbe de Barcelona en el sermó que dedica a exposar la seva missió de vetllar per les ovelles del seu ramat per tal de guiar-les i corregir-les.⁹

Així, copsem la importància que té l'acció reformadora i pastoral de les visites pastorals d'aquest període en aquesta tesi. Però, què era una visita pastoral? Llegim aquest text:

"Christo Senyor nostre, à qui l'Apostol Sant Pere anomena Princep dels Pastors, nos ensenya per son Evangelista Sant Joan, quel' bon Pastor coneix à sas Ovelles, y que sas Ovelles lo coneixen [importància de la simbologia del ramat i agrícola]. De aqui naix, Amats Germans meus, la obligació que tenim, yn's imposà Deu, de visitar vostra Parroquia; haventnos elegit sa Divina providencia, sens mereixerho, Pastor, ò Prelat vostre [és el bisbe que parla modestament de si mateix]..... En fi nos persuadim, A.G.M. que quant mes lluny estàs del contagiòs comers del mon, enemich declaràt de vostras animas, tants mes motius tenim pera esperar que nostra visita ha de acarrearvos los bens espirituals, queu's desitjàm: y que vostra pietat, y docilitat, de que serèm testimonis, nos servirà de grandissim consol.

Perque, no penseu, A.G.M. que nostra visita ha de ser una ocupació de cerimonia, y estèril, ò que unicament se ha de reduir à la inspecció de la fabrica material de la

⁹ Ez 34, 11B-12A. ADB, *Visites Pastorals*, vol 12, f IIIv.

Iglesia, de sos adornos, dels llibres de batismes, y matrimonis [aquests llibres des del Concili de Trento], y de la administraciò, y destino dels bens que posseheixen lo Clero, y la Parroquia. Perque, si be devèm examinar estas cosas, y otras de la mateixa naturalesa, lo fi principal, segons declara lo sant Concili de Trento [però, durant tota l' Edat Mitjana també], ha de ser la reforma dels costums, aixis dels Ecclesiastichs, com dels Seculars. (.....)

Nos fem carrech, quel's pecats, que perverteixen los costums, uns son ocults, altres publichs. Aixi, quant son ocults vos encarregàm, A.G.M. la observansa del precepte de la correcciò fraterna, quen's imposà Jesuchrist; y si despres de haver practicàt lo quel' Senyor prevè, judicàu haver arribat lo cas de denunciar als pecadors à la Iglesia, ço es, à sos Prelats; ab la noticia quen's donèu, procurarèm valernos dels medis que dictan la caritat, y la prudencia. Pero ab especialitat estàm obligats à corregir en nostra Visita los pecats publichs, que escandalisan, ò causan la ruïna espiritual de nostres proxims.

(...) Pero tindrèm un singular goig, de ques' disminuescan los escandols. Y pera conseguirho vos encarregàm, que nos dèu noticia de tots ells: ab la qual procurarèm usar de las armas espirituals, de que usà Sant Pau, com proprias de nostra milicia; deixant als Princesps, y à sos Ministres la autoritat, y la obligaciò de castigar corporalment los pecats, que à mes de corrompre los costums, perturban la publica quietut: puix per est fi, deyal' mateix Apostol, posà Deu la espasa en sas mans. Aixi, procehint acordes las dos Potestats, se assegura lo be de la Republica christiana."¹⁰

Així interpreta el bisbe de Barcelona Josep Climent, l'any 1770, quina és la finalitat de la Visita Pastoral en el seu edicte, fent una definició i explicació molt

¹⁰ Josep CLIMENT, *Edicte del Il.lustrissim senyor bisbe de Barcelona per la publicació de la visita de las Iglesias Parroquials d'est bisbat. 1770*, pp. 1-4.

acurada que es podria aplicar, perfectament, a l'època baix-medieval. D'aquí, també, que afirmem que el concili de Trento només fa que recollir i donar caràcter de norma tota una sèrie de preceptes i idees que ja es trobaven presents dins la reforma medieval.

La importància de la visita canònica en la vida de les diòcesis de la Tarraconense ens la mostra, també, Víctor Ferro en recordar-nos que fou l'antecedent en el dret català d'institucions de caire visitador com els jutges de taula.¹¹

En aquest treball, no he fet una anàlisi epistemològica exhaustiva sobre les visites pastorals i sobre els diferents temes que es poden tractar segons la informació que contenen (cadascú d'aquests podria ser motiu d'una tesi doctoral), car ja ho vaig fer al treball de recerca del 1996 i en d'altres publicacions que he realitzat com la jornada d'estudi sobre la "Visita Pastoral" del 2002, ja dita. Aquí, ens centrem en la tipologia documental dels qüestionaris de visita pastoral i en copsar les directrius

¹¹ "Actualment, quan, ex hipòtesi, el funcionari públic, fora dels dies hàbils i de l'horari d'oficina, i molt més aquell qui ja ha cessat en el càrrec, és un ciutadà normal i corrent, sense més poder ni influència que qualsevol altre, hom considera que n'hi ha prou amb la supervisió constant dels seus superiors i amb el control continu dels tribunals. Durant segles, però, hom cregué necessari i prudent de crear una oportunitat processal, millor si era periòdica, en la qual tots els qui es creien perjudicats per l'actuació d'un oficial poguessin concentrar llurs denúncies i reclamacions davant un tribunal especial, sense por de pressions o venjances i beneficiant-se d'un procediment més expeditiu que l'ordinari. Hom en troba antecedents com l'euthyna de l'antiga Atenes, precedents i models com el syndicatus romà i la visita del bisbe i d'altres superiors eclesiàstics, i paral·lels com la residència castellana (especialment coneguda, la dels virreis d'Índies). A Catalunya, aquesta idea es basava en el dret de tota autoritat que actuava amb una certa autonomia general de "visitar" -en aquest sentit- els seus subordinats, castigant-ne les faltes donant satisfacció a les reclamacions de tercers. La visita tenia, doncs, un doble caràcter d'enquesta sobre les faltes comeses per l'oficial en un cert període (era una de les poques formes legals d'enquesta general) i d'examen de les queixes i denúncies dels administrats. Predominava, però, en la pràctica, el segon aspecte." (Víctor FERRO, *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Eumo Editorial, Vic, 1993, pp. 403-404).

reformadores que proposen per a la província eclesiàstica Tarraconense entre els segles XIII i començaments del XVI.

Tampoc no he tornat a fer un estudi historiogràfic acurat des dels primers historiadors que van fer servir la font, em torno a remetre a la jornada d'estudi sobre "Visites Pastorals" del 2002,¹² o a l'apartat historiogràfic del llibre de Cárcel i Boscà (aporta molta bibliografia internacional sobre el tema),¹³ hauria estat repetitiu. Però, sí que vull destacar algunes de les novetats bibliogràfiques respecte a l'estudi i ús de les visites pastorals i la història religiosa a casa nostra, en general, que s'han produït des de l'any 1996. Si la conclusió que treia el 1996 era que la bibliografia sobre història religiosa i visites pastorals a Catalunya i a l'Estat espanyol, en general, era escassa i mancaven obres epistemològiques i específiques sobre el tema, ara, no puc mantenir aquesta idea ja que, afortunadament, s'han produït importants avenços.

Com a obra de consulta general per a la història religiosa a Catalunya, convé destacar l'edició del "*Diccionari d'Història eclesiàstica de Catalunya*" (1998-2001) en tres volums, una obra cabdal per a tots aquells historiadors/es que es vulguin iniciar en l'estudi de la història religiosa catalana. Facilita molt la tasca de l'historiador, ja que, no només defineix els conceptes i aporta informació sobre personatges i institucions, sinó que també recopila la bibliografia i fonts bàsiques sobre el tema.

Pel que fa a les obres d'edició de textos, guies, catàlegs i inventaris convé destacar l'obra de M^a Milagros Cárcel i José Vicente Boscà "*Visitas Pastorales de*

¹² PUIGVERT (ed.), MONJAS et alii, 2003, pp. 19-44.

¹³ M^a Milagros CÁRCEL ORTÍ i José Vicente BOSCA CODINA, *Visitas Pastorales de Valencia (siglos XIV-XV)*, Facultad de Teología San Vicente Ferrer, series valentina XXXVIII, Valencia, 1996, pp. 7-18.

València (siglos XIV-XV)¹⁴, es tracta de l'estudi i edició de tots els textos de visites pastorals valencianes o que contenen informació sobre visites pastorals dels segles XIV i XV, obra excepcional per la seva qualitat i utilitat per als historiadors/es. Recordo que, en diferents ocasions, havia demanat l'edició completa dels textos de visita pastoral baix-medievals, a València, ja ho han fet.

I, també, el manual "*Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*" (2003),¹⁵ dirigit per Joaquim M Puigvert i del qual he estat partícip en l'apartat dedicat a l'època medieval. Un conjunt d'historiadors, cobrint l'arc cronològic que va dels orígens medievals a l'època contemporània, donem compte de quin és, a hores d'ara, l'estat de la qüestió historiogràfica sobre el tema en l'àmbit de les vuit diòcesis catalanes, considerant degudament les aportacions que s'han fet sobre la matèria per part de les historiografies hispàniques i europea; uns apèndixs documentals, extensos i generosos, tanquen el llibre amb l'objectiu que el lector pugui capbussar-se en els textos d'època i iniciar, si vol, la seva anàlisi i comentari.

Pel que fa a tesis i tesines convé destacar el treball enciclopèdic i veritable "tesi d'estat" de Josep Baucells, "*Vida y práctica religiosa en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344*" en 5 volums i amb prop de 3000 pàgines,¹⁶ veritable exemple sobre com s'haurien de desenvolupar els estudis d'història religiosa a casa nostra. Es tracta d'un estudi molt complet sobre la diòcesi de Barcelona durant els segles XIII i XIV, a partir de la consulta sistemàtica dels llibres sinodals existents, dels registres comuns i de

¹⁴ Idem.

¹⁵ PUIGVERT (ed.), MONJAS et alii, 2003.

totes les visites pastorals de la primera meitat del segle XIV, que analitza a la llum i les influències dels treballs de Vital Chomel.¹⁷ Baucells, tot analitzant com els feligresos expressaven el seu sentiment religiós, mostra que l'Església va haver d'adaptar la litúrgia i la legislació a la manera d'expressar la fe i el sentiment religiós dels feligresos. Planteja i analitza la parròquia com una comunitat on es produeix la sociabilitat dels parroquians i al voltant de la qual giren els fets cabdals de llurs vides: naixement (bateig), creixement (comunió, confirmació), formació de noves famílies (matrimoni), celebració de festes i aniversaris i la mort (defuncions). Com, també, demostren Binz¹⁸ i altres historiadors, a través del mobiliari litúrgic i de l'expressió de la devoció "popular" (tan ben reflectit en els registres de visita pastoral) arriba a la conclusió que la reforma que es dugué a Trento ja s'avança durant un període tan primerenc com és el segle XIV.

L'any 2002, Lucía Conte va presentar un treball d'investigació de doctorat a la Universitat Pompeu Fabra, sota la direcció del professor Josep M. Salrach, amb el títol "*Clergues i feligresos a les parròquies del Vallès a la Baixa Edat Mitjana. Estudi de les visites pastorals de 1303 i 1324*", que incideix sobre el tema de la moralitat a través, bàsicament, de fonts ja publicades.¹⁹

¹⁶ Josep BAUCCELLS i REIG, *Vida y práctica religiosa en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344*, 5 vol, tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1998.

¹⁷ Vital CHOMEL, "Droit de patronage et pratique religieuse dans l'archevêché de Narbonne au début du XVème siècle", *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 1957, pp. 56-137.

¹⁸ Louis BINZ, *Vie religieuse et réforme ecclésiastique dans le diocèse de Genève pendant le grand schisme et la crise conciliaire (1378-1450)*, Genève, 1973.

¹⁹ Lucía CONTE, *Clegues i feligresos a les parròquies del Vallès a la Baixa Edat Mitjana (estudi de les visites pastorals de 1303 a 1324)*, Barcelona, treball de recerca de l'IUHJVV de la Universitat Pompeu Fabra, 2002.

Pel que fa a la bibliografia específica sobre visites pastorals, menció especial mereix l'edició de les actes del XIII congrés de l'associació d'arxivers de l'Església a Espanya, celebrat a Sevilla del 11 al 16 de setembre de 1997,²⁰ on es recullen treballs elaborats amb visites pastorals, epistemològics, inventaris i edicions de fonts i bibliografia de gairebé totes les diòcesis de la Península Ibèrica, tot plegat des de l'època medieval fins a l'època contemporània. Va ser la posada al dia dels estudis de visites pastorals de la Península Ibèrica per part dels principals historiadors/es que han treballat aquest tema, un veritable estat de la qüestió fins el 1997, que es va poder donar a conèixer a tota la comunitat internacional d'historiadors, ja que, fins a aquell moment, restaven força desconeguts. Treball cabdal, també, per endinsar-se i aprofundir en l'estudi de les visites pastorals.

Per una altra banda, altres medievalistes han emprat les visites pastorals amb finalitats diferents de les fins aquí comentades. Sense ànims de ser exhaustius destaquem-ne uns quants que em semblen prou rellevants: Josep M. Pons Guri i M. Josep Arnall, les consideren en el seu tractat dedicat a L'escriptura a les terres gironines, segles IX-XVIII (1993), on publicaren exemples concrets corresponents als anys 1314 i 1478, amb les seves respectives transcripcions i làmines.²¹ En l'actualitat, és a punt de publicar-se per part de l'Institut Cartogràfic de Catalunya el llibre *Els terratrèmols destructors a Catalunya, 1272, 1427, 1428 i 1448* (del que són autors C.

²⁰ *Memoria Ecclesiae*, XIV i XV, 1999.

²¹ M. J. ARNALL i J. M. PONS GURI, *L'escriptura a les terres gironines, segles IX-XVIII*, I, Girona, Diputació de Girona, p. 190-91 i 375-76.

Olivera, E. Redondo, J. Lambert, A. Riera i A. Roca), on es contemplen les visites pastorals com a font per a l'estudi dels efectes destructors dels moviments sísmics.

Un altre exemple d'ús de les visites és el que ha efectuat recentment Jesús Alturo per tal d'esbrinar quina era la composició de les humils biblioteques parroquials baix-medievals o les més ben equipades com la de la catedral de Barcelona, estudiada a partir de la detallada visita pastoral realitzada per Francesc Climent Sopera el 1421.²²

Jo mateix he pogut contribuir en una recerca col·lectiva sobre la història de les dones amb dos articles que fan servir, a bastament, visites pastorals per tal de conèixer l'estatus jurídic de les dones baix-medievals, el rol que la societat esperava d'elles i les formes que tenien d'escapar de l'autoritat patriarcal.²³

Convé recordar, també, una aportació de les TIC (tecnologies de la informació i la comunicació), la web www.archivosiglesia.org i www.archivosiglesia.es; es tracta del portal de l'"Asociación de Archiveros de la Iglesia en España", on es poden trobar les seves publicacions, revistes, llibres i articles, així com tot allò referent a aquesta institució i algunes obres cabdals per a l'estudi de la història de l'església com el "*Viage literario a las Iglesias de España*" dels germans Villanueva.

²² Jesús ALTURO, *El llibre manuscrit a Catalunya: orígens i esplendor*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2002, p. 141 i s.

²³ Lluís MONJAS MANSO, "Eva entre les dones del Baix Llobregat durant la Baixa Edat Mitjana", *Les dones i la Història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002 (a), vol. I, pp. 91-140.

Idem, "Les deodates de Sant Joan de l'Erm: una comunitat femenina heterodoxa de la Baixa Edat Mitjana", *Les dones i la Història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002 (b) vol I, pp. 141-181.

També cal destacar el punt de vista interpretatiu d'aquests treballs. Fins els anys 80, la historiografia de caire materialista i economicista s'havia obsessionat pel valor de les rendes eclesiàstiques, tot descuidant el marc pastoral de què es trobaven envoltades aquestes dades. Per tant, una correcta lectura de la font només és possible si es col·loca en el seu context natural, és a dir, el pastoral. Així, Angelo Turchini ha definit les visites pastorals principalment com a font per a l'estudi del caràcter pastoral d'un bisbe o del comportament del clergat en un període concret, però, secundàriament, com a font integrativa de l'estudi de la societat religiosa, que no pot esgotar-se en la història de la pràctica religiosa en l'aplicació de la reforma de qualsevol temps, en l'espiritualitat o en la història de les estructures eclesiàstiques.²⁴

Els autors que hem ressenyat segueixen aquest darrer tipus d'enfocament, com he fet jo mateix en aquesta tesi.

A més, és necessari eliminar dos tòpics respecte a la pràctica de la visita pastoral que molts historiadors havien tingut fins ara:²⁵

- No s'ha d'exaltar excessivament l'abast del tridentí. Certament, en aquest concili, existeix novetat en l'institut de la visita, però amb l'ensenyament d'una continuïtat i d'una tradició que porta a reduir les diferències entre les visites abans i després de Trento. És necessari eliminar l'esquema mental heretat de l'obscuritat abans de Trento i de la lluminositat després.

²⁴ Angelo TURCHINI, "Studio, inventario, edizione degli atti delle visite pastorali: esperienze italiane e problemi aperti", *Le visite pastorali. Analisi di una fonte*, a cura de Umberto MAZZONE e Angelo TURCHINI, Bologna, 1985 (revisada en 1990), p. 105.

²⁵ Isidoro MIGUEL GARCÍA, "El obispo y la práctica de la visita pastoral en el marco de la teología reformista", *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, pp. 362-363.

- També cal superar un altre esquema que pressuposa una línia de creixement constant i progressiu de l'institut de la visita, quan en realitat hi ha una línia de discontinuïtat en la praxi, tant espacial com temporal, dins d'un mateix episcopat.²⁶

Tots dos queden perfectament superats en els treballs que hem apuntat i en aquest estudi.

Totes aquestes eines de recent aparició han facilitat extraordinàriament la realització d'aquesta tesi, sense elles, hauria estat gairebé impossible dur-la a terme. Per tant, hi ha hagut un gran avanç en els estudis sobre visites pastorals i amb visites pastorals els darrers anys a Catalunya i la resta de l'Estat espanyol. Les visites pastorals han deixat de ser unes fonts desconegudes i monòtones per als historiadors, i s'han convertit en unes de les fonts eclesiàstiques més emprades i apreciades per tots els medievalistes, especialment, en els estudis d'història local, i per a aspectes ben diferents, com hem pogut copsar.

Amb aquest treball, aspiro a aportar nous coneixements sobre una tipologia documental de les visites pastorals: els qüestionaris de visita pastoral. Però, també, a posar de manifest la transcendència de la visita pastoral, en les diòcesis de la Tarraconense, durant la baixa edat mitjana, per tal d'aconseguir la reforma de la vida religiosa i eclesiàstica dels territoris de la Corona d'Aragó.

²⁶ Angelo TURCHINI, "Dai contenuti alla forma della visita pastorale", *Ricerca storica e Chiesa locale in Italia. Risultati e prospettive*, Roma, 1995, pp.154-155.

No vull finalitzar aquestes línies sense mostrar el meu agraïment envers les persones que m'han ajudat a fer possible aquest treball. Primer de tot, a Josep M Salrach com a principal director de la recerca, després, a Mercè Aventín (Universitat de Barcelona) amb la qual vaig tenir la sort d'iniciar-me en la recerca històrica. No voldria oblidar a Mme. Fournié (Universitat de Toulouse II), que em va dirigir en la realització d'una maïtrise, a través d'un programa ERASMUS, i que em va permetre obrir nous horitzons historiogràfics i metodològics, sense els quals els resultats d'aquesta recerca haurien estat ben diferents i molt més migrats. Recordo amb especial gratitud els savis suggeriments bibliogràfics i interpretatius d'Eva Serra i Núria Sales, així com la favorable predisposició de mossèn Martí i Bonet (arxiver de l'ADB) i Josep Baucells (arxiver de l'ACB) que m'ha ajudat en tot allò que estava al seu abast i a Josep M Marquès (arxiver de l'ADG). Especial gratitud vull mostrar envers mossèn Baucells que féu de mitjancer amb mossèn Ballester (arxiver de l'Arxiu capitular de Tortosa) per tal que em proporcionés accés al qüestionari de Tortosa de 1409, malgrat que l'arxiu es troba en obres des de fa temps i era impossible consultar cap document; a tots dos gràcies per fer possible completar les fonts d'aquesta tesi, de manera contrària hauria restat coixa. Vull donar les gràcies a Josep Hernando i Ignasi Baiges (Universitat de Barcelona) per les seves indicacions paleogràfiques. També vull destacar a Josep Perarnau per la seva erudició i noves perspectives jurídiques i teològiques que em va aportar, així com per obrir-me les pàgines de la revista que dirigeix. També vull recordar a tots els companys i companyes del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat amb els que he pogut compartir recerques i intercanviar idees i, recentment, als companys i companyes de l'Associació d'Història Rural de les Comarques

Gironines, especialment el Joaquim M Puigvert i l'Elvis Mallorquí, que m'han ajudat a integrar-me acadèmicament i intel·lectualment en la meua nova residència gironina.

A tots ells i d'altres gràcies pel seu interès i ajut.

2. METODOLOGIA I HIPÒTESI.

2.1. *Els formularis de visita pastoral: utilitat metodològica.*

El caràcter reformador de la visita pastoral, com molt bé ha explicat Isidoro Miguel,²⁷ pot ser avaluat pel contingut del seu formulari, important instrument metodològic per conèixer tant el talant pastoral i reformador d'un bisbe com la realitat diocesana en els seus aspectes personals, institucionals i materials. El qüestionari té per objecte la recerca de l'ordre i dignitat de les coses i la regeneració espiritual de les persones. Per tant, a través de l'evolució dels formularis, podem seguir com canvia el pensament reformador en la seva concreció pràctica.

Per aconseguir l'objectiu del formulari de visita, que era el coneixement de la situació religiosa d'una determinada parròquia, s'acostumava consultar -a banda dels clergues- a un grup de parroquians madurs, honrats i ben formats -els anomenats *probos homines et fidedignos* a les actes de visita pastoral-, tot exigint-los sota jurament que diguessin la veritat en secret o individualment. Els mandats de caràcter general i particular, urgits a través de determinades sancions jurídiques i econòmiques, ajudaven a fer operatius els continguts inquisitoris dels formularis.

El formulari de visita pastoral pot convertir-se en un valuós instrument metodològic per assolir diferents objectius, com veurem al llarg d'aquest treball:

²⁷ Isidoro MIGUEL GARCÍA, "A propósito del formulario zaragozano de visita patoral del año 1435: consideraciones metodológicas", *Metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas (actas de las VIII Jornadas)*, 1993, pp. 281-287; i MIGUEL, 1999, pp. 373-376.

1. **Avaluar la imatge pastoral d'un bisbe:** mitjançant el contingut del formulari, podem apropar-nos al coneixement del talant especulatiu d'un bisbe, a la seva personalitat pastoral i al seu caràcter reformador. El formulari és un útil instrument per examinar si l'accent en l'exercici del ministeri recau en l'aspecte administratiu i fiscalitzador o en la sol·licitud pastoral envers les ovelles. És un mirall que ens revela una determinada imatge de pastor. El formulari ens ajuda també a comprendre si la visita pastoral l'entén com l'exercici d'un dret o l'exigència d'un deure que sorgeix de la natura del ministeri episcopal. És important conèixer la personalitat d'un prelat, ja que l'eficàcia de la visita pastoral no depèn només del contingut del formulari, moltes de les idees del qual podem trobar en els cànons conciliars, sinó també de que el propi bisbe sàpiga actualitzar els mitjans de reforma en l'eficàcia dels quals sempre ha cregut.
2. **Conèixer la font d'inspiració del formulari:** els formularis són un valuós instrument d'informació no només per descobrir la personalitat pastoral i reformadora del subjecte de la visita (el bisbe o seu delegat), sinó també la direcció, profunditat i temàtica de l'objecte d'aquella. Els formularis són eloqüents tant pels aspectes que revelen com pels temes que oculten. Hem d'utilitzar davant d'ells una metodologia crítica. Generalment, a mesura que avancem cronològicament, les actes s'enriqueixen amb nous temes i matisos. Els formularis reben nous continguts a mesura que progressa la ciència teològica. L'evolució del contingut dels formularis és fruit del seu enriquiment progressiu amb la normativa dels concilis generals o provincials, la legislació dels sínodes

diocesans i l'especial sensibilitat d'insignes prelats. D'aquesta forma, els formularis ens ajuden, també, a conèixer els avanços de la teologia i l'evolució del pensament reformador.

3. **Observar el dinamisme existent entre la legislació eclesiàstica i la visita pastoral:** en les disposicions conciliars podem trobar elements que passen a formar part d'un formulari de visita, tanmateix, són pocs els concilis que creen un formulari precís (en el nostre cas el sínode de Tarragona de 1372), ja que la pròpia normativa conciliar és ja una invitació, una exigència i un programa de reforma. Però, el formulari pot ser un eficaç vehicle per transportar la legislació de l'Església universal o de les Esglésies particulars fins a la vida parroquial. Aquesta relació dinàmica entre norma eclesiàstica i vida cristiana evita que la norma degeneri en lletra morta i que l'acció pastoral manqui de fonts d'inspiració i renovació. Legislació eclesiàstica i visita pastoral es converteixen, així, en una mena de vasos comunicants. Els formularis de visita actuen com eficaços canals que porten les aigües reformadores del dret comú i particular al camp de l'Església local. Veiem, doncs, la importància dels formularis com a ponts que uneixen dret i vida.
4. **Interpretar la teologia del ministeri sacerdotal:** haurem d'observar si les preguntes del qüestionari es centren en la recerca de la qualitat de vida del sacerdot, tot intentant harmonitzar el seu estil de vida i el seu estat de vida, o si, contràriament, és l'acció ministerial la que gaudeix d'un interès privilegiat. Els formularis ens revelen si existeix un equilibri entre les tres funcions pròpies del ministeri sacerdotal: anunci de la Paraula, administració dels sagraments i

govern pastoral. En els formularis baix-medievals, no apareixen al·lusions al *ministerium verbi* sacerdotal (predicació i catequesi). Aquestes omissions ja posen de manifest una deficient o incompleta teologia del sacerdot.

5. **Descobrir la tipologia espiritual i moral del poble:** és important observar si el qüestionari s'orienta a reprimir les pràctiques supersticioses i a corregir desviacions de la devoció o si es tracta d'obrir nous camins en el poble de Déu cap a una espiritualitat sacramental (confessió i comunió) i cristocèntrica. També és útil analitzar si el qüestionari s'orienta més cap al camp de la moral social (promoció de la justícia, control de la usura,...) o al de la moral personal (exercici de la sexualitat i defensa del matrimoni).
6. **Elaboració d'estudis monogràfics:** les respostes a l'apartat sobre la *reforma rerum* ens poden oferir interessants estudis monogràfics:
 - a. Estudi sistemàtic dels edificis, ornaments i *utensilia* litúrgics de les diferents esglésies que ens descobriran l'avançament de la devoció eucarística.
 - b. Estudi de les biblioteques parroquials a través dels llibres inventariats.
 - c. Les visites del segle XV ens faciliten l'estudi de la situació jurídic-econòmica de les parròquies de diferents diòcesis.
 - d. Els mandats generals tenen un caràcter uniformador, però els particulars són molt interessants per a estudis sistemàtics sobre la cultura local o comarcal.

Es podrien apuntar d'altres pistes metodològiques, però, en aquest treball, treballarem sobre aquesta base.

2.2. Hipòtesi de treball.

Per a cadascú dels vuit qüestionaris de visita pastoral estudiats, intentarem tenir presents tots aquests ítems sempre que s'hi continguin. Això ens permetrà arribar a una comparació final de tots els qüestionaris i captar la plasmació de la reforma baix-medieval en el conjunt de les diòcesis de la Tarraconense.

Del coneixement profund de les actes de visita pastoral baix-medievals de la diòcesi de Barcelona, intuïm:

- A totes les diòcesis de la província eclesiàstica Tarraconense, hi ha una política pastoral semblant, durant la baixa edat mitjana.
- La principal forma de conduir la necessària reforma de clergues, fidels i institució eclesiàstica durant la baixa edat mitjana, per part dels bisbes de la Tarraconense, són els concilis provincials, els sínodes diocesans i la visita pastoral (aquesta darrera es converteix en el principal mitjà de govern de les diòcesis).
- Els prelats de les diòcesis de la Tarraconense compartien unes mateixes inquietuds reformadores que apliquen, indistintament, en les diòcesis que se'ls encomanava. Sovint, hi haurà translacions de bisbes entre diferents diòcesis de la pròpia Tarraconense, canvien els prelats però no les polítiques.
- Al llarg de la baixa edat mitjana, existeixen dos períodes reformadors, clarament delimitats en el temps, que posen l'èmfasi en aspectes diferents de la reforma (tot i que alguns sempre hi seran presents):

- Des del concili de Lleida de 1229 fins a la vigília del Cisma d'Occident: l'esforç reformador es centrarà en la moralitat del clergat i la seva missió pastoral, i en la moralitat personal i social dels laics. Les visites arriben a semblar-se a processos eclesiàstics.
- Des dels inicis del Cisma d'Occident fins a la vigília del Concili de Trento: l'esforç reformador es centrarà en els aspectes jurídics i econòmics dels beneficis, en la formació teològica sacramental dels curats i, molt especialment, en la *visitatio rerum*, amb la finalitat d'implantar una política de la decoració que dirigia i promovia l'incipient culte eucarístic propi de les devocions populars del moment que, en molts aspectes, s'avança a la reforma del Concili de Trento.
- Entre aquests dos períodes reformadors hi ha més continuïtats que trencaments. La font de la reforma són els cànons del IV Concili del Laterà del 1215 i el seu esperit sempre hi serà present. A més, la pràctica de la reforma i la visita pastoral té una llarga tradició a les diòcesis de la Tarraconense des del segle XIII i no s'atura en cap moment de la Baixa Edat Mitjana (excepció feta de conjuntures polítiques puntuals). A diferència del que molts historiadors de l'església havien cregut fins ara, les arrels de la reforma i visites pastorals de la Tarraconense del segle XV no provenen del regne de França a través de la teologia de Joan Gerson, sinó que tenen les seves arrels en el partit devot i reformador de la Roma anterior al Cisma d'Occident amb el qual Pedro de Luna havia tingut importants contactes, i en la pròpia tradició reformadora de la província eclesiàstica Tarraconense a través de la pràctica visitadora, de les

constitucions dels concilis provincials i sinodals i de personatges com Ramon de Penyafort, Joan d'Aragó, Jaume d'Aragó, Francesc Eiximenis i Vicenç Ferrer.

A través de l'estudi i comparació dels qüestionaris de visita pastoral de Tortosa de 1314, de Girona de 1329, de Tarragona de 1372, de València de 1383-88, de Tortosa de 1409, de Barcelona de 1413-14, de Barcelona de 1425 i de Saragossa de 1435, i amb l'ajut de les fonts en què s'inspiraren (les constitucions provincials de la Tarraconense i sinodals de cada diòcesi), verificarem el compliment d'aquestes hipòtesis.

L'existència de formularis de visita anteriors al concili de Trento és escassa a tota l'Europa occidental. A la província eclesiàstica Tarraconense, de moment, hem detectat 7 (a mesura que avanci la recerca sobre les visites pastorals, segurament, n'apareixeran més), una xifra extraordinària si comparem amb les arxidiòcesis de l'Europa d'aquell temps. Aprofitarem les virtuts d'aquesta font per demostrar tot el que hem avançat.

2.3. Problemes de la font.

Ens referim als problemes generals de totes les tipologies documentals de visites pastorals. Les notícies i informacions que ens ofereixen no es poden acceptar cegament ja que aquesta tipologia documental té les seves limitacions. Una, important, està constituïda pel caràcter unilateral del document, font *no innocent*, com ha estat considerada per alguns autors, en quant és expressió del punt de vista de l'autoritat eclesiàstica i no del clergat ni dels fidels. Opinen que la visita és testimoni d'allò que el

seu autor creu oportú veure o fer, és el testimoni de l'«ull del bisbe». En el cas dels qüestionaris de visita pastoral, aquesta circumstància s'agreuja encara més. Tanmateix, d'altres diuen que, en les actes, es plasma no tant les coses com són o com les veu el clergat, sinó allò que el clergat diu de sí mateix i del poble al bisbe que l'interroga.

Les actes es converteixen, així, en una font parcial i mediatitzada que no es deu utilitzar sense comprovar els judicis dels visitadors amb les informacions dels interrogats. I, encara així, aquests testimonis dependran de molts factors com les opinions col·lectives, els condicionaments socials i les relacions entre les persones. Amb freqüència existia solidaritat i complicitat entre el clergat i els parroquians; guardaven silenci i no es delataven els uns als altres.²⁸

²⁸ Els visitadors interrogaven els laics sobre els clergues: "*Item si sint layci conquerentes de clericis vel e conuerso.*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 5r). I també es demana per la vida i honestedat del clergat: "*Item generaliter est inquirendum de vita et honestate clericorum ut puta si cum malis conuersetur et si defferant habitum et tonsuram competentem...*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 5r). Així, en realitzar-se la *visitatio hominum*, la part de l'interrogatori als testimonis sinodals, podem llegir en els registres: "*Interrogatus de dicto vicario et eius servicio...*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 15, f 136r). Si bé, a les visites del bisbe de Barcelona Francesc Climent (1413-14, 1421 i 1425), la moralitat i ministeri pastoral del clergat queda molt marginada, en aquest apartat acostumen a sortir queixes relacionades amb aquestes qüestions. De totes maneres, en el 90% dels casos la resposta és la mateixa: "*Interrogatus de dicto vicario et eius servicio et dixerunt «tot bé»*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 15, f 136r), o "*be per gracia de Deu e tenem tots per contents*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 15, f 143r-143v), o "*es bon hom e de bona fama*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 14, f 9r bis). Aquesta és la resposta més estesa, sembla que comparat amb els grans problemes que hi havia al segle XIV, a començaments del segle XV s'ha produït un gran avanç en la reforma del clergat, però sembla dubtós que el clergat s'hagi reformat tan ràpidament, més aviat hem de sospitar, com suggerim, que els laics protegien els seus capellans, doncs s'estimaven més prevenir que reprimir, i no oblidem que es tracta de persones arrelades a la comarca. De totes maneres hem de suposar que s'ha produït una certa "millora" del clergat respecte d'una disciplina conforme a les exigències canòniques, si comparem amb el segle anterior, degut als intensos esforços reformadors dels bisbes del segle XIV.

Per una altra banda, els judicis i valoracions dels visitadors sobre les persones i les coses no sempre són els mateixos. Es troben determinats per les direccions espirituals i la seva cultura personal. Fins i tot un mateix visitador pot incórrer en contradiccions, valoracions força oposades quan tracta, per exemple, el judici sobre la preparació sacerdotal o pastoral del rector o sobre la seva conducta de vida.

En un altre pla, certes informacions proporcionades per les visites deuen ser utilitzades amb certa prudència; per exemple, les xifres acostumen a trobar-se arrodonides, cosa que ens mostra que són aproximades (el nombre de parroquians en les visites dels bisbes Francesc Climent del segle XV, o el valor de les parròquies, de les mateixes visites).

El mateix feien els clergues amb els laics. la resposta més comuna era "*...quod omnes parochiani dicte Ecclesie hoc anno proxime preterito confessi sunt et quod nullus eorum est excommunicatus vel in aliquo crimine publico notorio vel manifesto existens quod sciatur*", o bé "*Tot be per gracia de Deu*". A les visites, a les parròquies del Baix Llobregat, del 1414 trobem 8 casos en què es diu tot bé i 5 de rectors que fa poc temps que han arribat i desconeixen l'estat de llurs parroquians; a les del 1421 tenim 14 casos en què es diu que no hi ha cap problema i 5 de desconeixement per poc temps al càrrec; i a les del 1425 veiem 22 situacions sense problemes i 2 d'ignorància. A les visites on s'observa algun problema copsem que no té massa transcendència i els parroquians implicats són molt reduïts si ho contrastem amb les visites de la primera meitat del segle XIV, on gran part de la comunitat parroquial sorgia reflectida per diferents faltes. A d'altres casos el rector/vicari es farà el despistat i dirà que no té apuntats els noms dels parroquians que no confessen o són excomunicats, o senzillament dirà que no val la pena donar els noms! Aquesta manca aparent de problemes entre els laics amaga que els rectors o vicaris estan encobrint llurs parroquians en totes les faltes relacionades amb qüestions de moralitat, usura, matrimoni, assistència a missa,..., de la mateixa forma com hem vist que els parroquians cobrien les faltes dels rectors. Així dues de les tres vegades en què els parroquians acusen els clergues de faltes greus, també aquests acusen llurs parroquians més de l'acostumat. A Sant Esteve de Cervelló (1425) el vicari dóna una resposta molt ambigua que deixa traspuar les tibantors: "De un e daltre hi ha" (ADB, Visites Pastorals, vol 15, f 130r). A Sant Pere d'Abrera (1414) el rector dóna la llista més llarga de

Per tant, és convenient comparar les dades de les visites amb d'altres documents per verificar o fins i tot ampliar o completar el seu angle visual. En llegir els informes redactats pels visitadors s'endevinen, de vegades, silencis i inexactituds que deuen ser tinguts en compte. És necessari llegir entre línies ja que el document no ho diu tot (vegi's els qüestionaris de visita pastoral, que no sempre apliquen tot el seu redactat).

Es podria consultar com a documentació complementària emanada igualment de la cancelleria episcopal, a més dels mandats de visita i els Registres d'Actes Comuns, la sèrie de Processos judicials, on es troba documentació addicional als fets ocorreguts a la parròquia (Josep Baucells ho fa a la seva tesi doctoral); els llibres de col·lacions, de registres d'ordes; la sèrie de legats, llibres de delmes, i d'altres sèries documentals.²⁹

No obstant, preses les mesures crítiques necessàries (com necessita tota font històrica), la visita pastoral com a font històrica pot ser del tot fiable. Cal, després, encertar amb la interpretació dels textos, com hem explicat a la introducció.

parroquians no confessats de totes les visites del patriarca Sopera al Baix Llobregat. Els problemes per querelles dins l'obreria devien causar aquestes acusacions mútues entre rectors i laics.

²⁹ Pilar PUEYO COLOMINA, "Propuesta metodológica para el estudio de la visita pastoral", *Memoria Ecclesiae*, XIV, 1999, pp. 509-511.

3. MARC GEOGRÀFIC I CRONOLOGIA: LA PROVÍNCIA ECLESIASTICA TARRACONENSE DURANT LA BAIXA EDAT MITJANA.

3.1. L'espai: les diòcesis de la tarraconense.

3.1.1. Els primers temps: les arrels de la definició territorial.

El concili de Nicea (325) disposà la creació de les eparquies, una instància intermèdia entre les esglésies locals i els patriarcats de Roma, Alexandria, Antioquia i Jerusalem. La funció de metropolità, que havia d'intervenir en l'ordenació dels bisbes, havia de recaure en el bisbe de la ciutat més important, i la seva jurisdicció s'estenia sobre tota la província civil. El metropolità començà a anomenar-se arquebisbe durant el segle VI i el territori sobre el qual estenia el seu govern s'anomenà província a Occident i eparquia a Orient. Tàrraco fou capital de la Hispania Citerior, segons la divisió de la península Ibèrica del 197 aC. En temps d'August, el 27 aC, es féu una nova divisió en tres províncies: la Bètica, la Tarraconense i la Lusitània. Finalment, Dioclecià (284-305) dividí la Citerior en tres províncies: Gallecia, Cartaginensis i Tarraconensis. Aquesta darrera fou la base de la futura província eclesiàstica Tarraconense, que compregué tota la vall de l'Ebre fins als Pirineus i fins als límits entre Astúries i Galícia, situació territorial que es mantindria aproximadament fins a la conquesta musulmana.³⁰

³⁰ *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol III, p. 498.

3.1.2. Reorganització després de la invasió àrab: el camí cap a la independència.

La conquesta musulmana, feta a partir del 711, la reconquesta franca de la Marca Hispànica i la formació dels diversos comtats catalans condicionaren la vinculació jurídica dels bisbats que anaven sorgint i que passaren a dependre de la metròpoli de Narbona. La diòcesi d'Urgell sembla que continuà fins al 731 i que el 781 tenia ja novament bisbe. Foren restaurats ràpidament els bisbats de Girona (778), Osona (886) i Barcelona (850). Aviat es produïren diversos intents per assolir la independència eclesiàstica. Així ho féu Esclua, bisbe intrús d'Urgell (885-89) i Cesari, abat de Santa Cecília de Montserrat (956). Aquest últim es dirigí a Compostel·la, on s'havia aplegat una reunió de bisbes gallecs i lleonesos, i es féu consagrar arquebisbe. Els bisbes de Barcelona, Vic, Girona, Urgell i el metropolità de Narbona no el reconegueren com a tal. El 970, el papa Joan XIII, sota els auspicis del comte Borrell de Barcelona, concedí al bisbe Ató de Vic la dignitat metropolitana mentre Tarragona no fos restaurada. Li sotmeté els bisbats de Barcelona, Girona, Urgell i Elna. L'assassinat d'Ató el 971 frustrà de moment l'intent. Arran d'un sojorn a Roma, el 1088, Berenguer Sunifred de Lluçà intentà convèncer Urbà II de la necessitat de restaurar la seu metropolitana de Tarragona. El pontífex li prometé el pal·li si restaurava la ciutat i la infeudava a la Santa Seu. El 1089, el papa animà el comte Ramon Berenguer II de Barcelona i els bisbes nobles i abats catalans a emprendre una croada contra Tarragona. La conquesta de la ciutat s'inicià per la festa de Tots Sants del 1090 i s'allargà fins al començament del 1091. Amb la butlla *Inter primas Hispaniarum*, Sunifred de Lluçà rebé el pal·li (1091). El concili de Sant Geli de Provença del 1092

reconegué que “l’arxidiòcesi de Tarragona, en temps antics, havia estat la més notable de la resta de metròpolis de les Hispànies”. Així fou restaurat jurídicament l’arquebisbat de Tarragona. L’arquebisbe Oleguer (1118-37) emprengué la restauració definitiva de la ciutat. Les ciutats de Tortosa i Lleida foren conquerides als anys 1148 i 1149, respectivament. Finalment, el papa Anastasi IV assenyalava a Bernat Tort les parròquies i les sufragànies del seu arquebisbat; hom enumera les seus de Barcelona, Girona, Urgell, Vic, Lleida, Tortosa, Saragossa (1118), Osca (1096), Pamplona, Tarassona (1120) i Calahorra (1045). Desaparegué el bisbat d’Armentia (970-1088), que fou incorporat a Calahorra. Les antigues seus d’Ègara i Empúries foren absorbides per Barcelona i Girona, respectivament. La diòcesi d’Oca-Burgos, disputada per Toledo, fou declarada exempta. Malgrat això, s’erigí l’efímer bisbat de Besalú (1017-20).³¹

3.1.2. L’època baix-medieval: el temps de les segregacions.

Després de la conquesta de Mallorca per Jaume I (1229), l’arquebisbe de Tarragona volgué incorporar-la. S’hi oposaren els bisbes de Girona i Barcelona, que al·legaven antics drets. El 1232, Gregori IX declarà Mallorca diòcesi exempta. El 1295, Bonifaci VIII uní Menorca a la diòcesi de Mallorca. El 1238, Jaume I conquerí València i es disputaren la diòcesi l’arquebisbe de Tarragona i el de Toledo. Gregori IX l’adjudicà a Tarragona (1239). El 1317, Jaume II pensà en l’erecció de les diòcesis de Jaca, Terol, -a la qual caldria unir la d’Albarrassí-, Xàtiva, Cervera i Besalú. Saragossa esdevindria metropolitana amb les sufragànies d’Osca, Tarassona, Calahorra, Pamplona, Jaca,

³¹ *Diccionari d’història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol III, p.499.

Terol i Xàtiva, mentre que Tarragona mantindria les de Girona, Vic, Urgell, Barcelona, Lleida, Tortosa, València, Besalú i Cervera. L'oposició del capítol de Tarragona impedí l'erecció de noves diòcesis. València fou incorporada a Tarragona, mentre que Albarrassí-Sogorb, que pertanyia a Toledo, passà a dependre de Saragossa. La primera gran segregació de la província eclesiàstica Tarraconense, que delimita l'espai objecte d'aquest treball, la decretà Joan XXII amb la creació de la metròpoli de Saragossa, amb les sufragànies d'Oscà, Tarassona, Pamplona, Calahorra-La Calzada i Albarrassí-Sogorb (1318). La **metròpoli de Tarragona** restà amb les diòcesis (objecte del nostre estudi) de **Barcelona, Lleida, Girona, Tortosa, Vic, Urgell i València**, a grans trets, les diòcesis de parla i cultura catalanes (excepció feta dels comtats i les illes), mentre que les de parla i cultura aragonesa van passar a dependre de la metròpoli de Saragossa.

El 1332, l'infant Pere d'Aragó, comte d'Empúries i fill de Jaume II intentà restaurar l'antic bisbat d'Empúries, d'època visigòtica, assignant-li els límits del comtat i segregant-lo del bisbat de Girona. S'hi oposaren el bisbe i capítol de Girona i el seu germà, el rei Alfons IV. El 1380 hom ho intentà novament. Al segle XV hi hagueren nous intents. El desembre de 1415, Alfons V sol·licità del papa Martí V l'erecció dels bisbats de Xàtiva, Oriola, Terol, Manresa, Castelló, Puigcerdà i Menorca, però no obtingué cap resultat.

Pau II concedí al cardenal Roderic de Borja el privilegi personal de fer exempta la seu de València (1470). Una butlla d'Innocenci VIII, del 1492, la convertí en

metropolitana (1492), segona gran escissió de la província Tarraconense i final del període per nosaltres estudiat.³²

³² *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol III, p.499-500.

Vegeu també: BAUCCELLS, 1998, pp. 128-131.

3.2. L'espai: els territoris catalans forans a la Tarraconense.

3.2.1. El bisbat d'Elna.

Els bisbats catalans, des de la creació de la Marca Hispànica per Carlemany i la restauració de les diferents seus catalanes estigueren inclosos dins l'arquebisbat de Narbona. Com hem vist, tots es separaren lentament de la narbonense, a excepció del bisbat d'Elna (que incloïa els territoris del Rosselló, el Conflent i el Vallespir des del segle IX).³³

L'hem citat en algun quadre, ja que té una llarga tradició en l'elaboració de sínodes diocesans i es conserven moltes constitucions sinodals, malgrat que no ens ha arribat cap registre de visita pastoral d'època medieval,³⁴ cosa que no vol dir que no fossin dutes a terme, segur que sí, com a les diòcesis del seu entorn, tant les catalanes com les occitanes.

3.2.2. El Capcir.

Aquest petit territori pirinenc de la Catalunya Nord, des de principis del segle XIV fins a principis del XIX, depengué sempre de la diòcesi d'Alet, creada després de la guerra dels albigesos per tal de combatre'ls millor.³⁵

³³ *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol III, pp. 75-77.

³⁴ *Visites pastorals: Rosselló, Conflent, Capcir i Vall d'Aran: repertori del CNRS i algun dels articles que n'utilitzen*. Selecció feta per Núria Sales per a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, 1995, Inèdit, biblioteca de l'IUHJVV.

³⁵ Núria SALES, "El bisbe d'Alet i les bruixes del Capcir", *Recerques*, 19 (1987), vol I, p. 136.

3.2.3. Mallorca, Eivissa i Menorca.

Mallorca, en el moment de la conquesta (1229), restà integrada dins la província Tarraconense, però, una vegada s'organitzà bé la diòcesi i superades les dificultats econòmiques de la dotació, depengué directament de la Santa Seu per salvar-la dels pretesos privilegis reclamats per l'arquebisbe de Tarragona i els bisbes de Barcelona i de Girona. Aquesta subjecció acabà el 1492, en què passà a ésser sufragània de l'arxidiòcesi de València.

Per una butlla del 1295, Menorca fou unida a la diòcesi de Mallorca. Eivissa mai formà part de la diòcesi de Mallorca, ja que el seu senyor era l'arquebisbe de Tarragona.³⁶

³⁶ GEC, 1990, vol 14, pp. 295-296.

*Mapa de les províncies eclesiàstiques de la península Ibèrica
a començaments del segle XV.*
(*Mapa extret de: MANSILLA, D., veu "Geografia Eclesiàstica" dins
Diccionario de Historia Eclesiàstica de España, vol II, CSIC, Madrid,
1972, pp. 983-1014).*

*Mapa de les diòcesis catalanes a mitjan segle XIV,
amb els deganats inclosos.*

*(Mapa extret de: Atles d'Història de Catalunya, dirigit
per Jesús METRE i Víctor HURTADO, Edicions 62, Barcelona, 1995, p. 112)
En aquest mapa no surten totes les diòcesis de la Tarraconense, falta la de València, i la
diòcesi d'Elna pertany a la província eclesiàstica Narbonense.*

3.3. El temps: del IV Concili Laterà fins al Concili de Trento (1215-1545).

El concili ecumènic del Laterà (1215) havia estat la més important de les temptatives de reforma de l'Església medieval, car, a més de definicions dogmàtiques, establí una normativa moral i disciplinar que perdurà fins al concili de Trento.³⁷ De fet, és l'inici d'una nova etapa dins la història del dret canònic en manar preceptivament la celebració anual de concilis particulars en cada província eclesiàstica i la de sínodes en cada diòcesi, cosa que repercutí a la província Tarraconense en els seus temps de plenitud territorial amb les set diòcesis de la Catalunya estricta i deu més repartides pels regnes d'Aragó, València, Navarra i La Rioja.

L'any 1227 el papa Gregori IX envià un legat pontifici a les províncies eclesiàstiques de la Península Ibèrica, per tal d'impulsar-hi la implantació de les reformes lateranenses. Aquest legat fou Joan Halgrin d'Abbeville, antic monjo clunissenc i prolífic escriptor, feia poc creat cardenal i bisbe de Sabina, el qual començà la seva gestió des de la banda de ponent de les Espanyes, per acabar-la en la província Tarraconense. Després de visitar l'església de Saragossa, el cardenal legat convocà concili provincial a Lleida, que es va cloure el 29 de març de 1229. Presidit pel bisbe Sabinense, hi prengueren part l'arquebisbe de Tarragona Espàrec de la Barca i els bisbes sufraganis Guillem de Cabanelles de Girona, Berenguer de Palou de Barcelona, Guillem de Tavertet de Vic, Pere de Puigvert de la Seu d'Urgell, Berenguer d'Erill de

³⁷ *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol I, p. 593.

Lleida, Ponç de Torroella de Tortosa i Garcia de Gudal d'Ozca, a més d'alguns abats i altres prelats de la província. És molt probable que hi fos present el rei Jaume I, que aquells dies es trobava a Lleida; del que no hi ha dubte és de l'assistència de sant Ramon de Penyafort, que formava part del seguici del legat pontifici en qualitat de penitencier.

Les constitucions del concili provincial de Lleida, molt semblants a les del celebrat bastant abans a Valladolid, per raó d'obeir a unes mateixes normes disciplinàries que calia aplicar arreu i corregir els mateixos abusos, omplen la vida canònica catalana dels segles XIII i XIV i seran l'eix entorn del qual voltaran els futurs concilis provincials i els sínodes diocesans d'aquelles centúries, car ben sovint vénen citades com a font d'autoritat en la nova legislació conciliar.³⁸ El segle XV serà el de la crisi de la celebració de concilis i sínodes, i els que es van celebrar foren, bàsicament, per cloure el Cisma d'Occident i les seves conseqüències. Hem acabat la majoria de quadres i referències en l'any 1500 perquè durant la primera part del segle XVI estem ja més a prop de les pautes tridentines que de les lateranenses, especialment en la realització de visites pastorals.

Després del concili de Lleida de l'any 1229 s'havia fet foc nou i restaren sense cap influència els decrets dels antics concilis tarragonins, ja que ni tan sols es tornà a parlar dels que, després de la restauració de la seu primada, s'havien celebrat els anys

³⁸ Tomas NOGUER MUSQUERAS i Josep Maria PONS GURI, "Constitucions sinodals de Girona de la primera compilació", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. XI (anys 1966-67), pp. 61-85.

1146, 1147, 1155, 1166 i 1180; a més d'haver-se fet foc nou, el dret canònic general havia estat superat també per les Decretals i les seves successives addicions.³⁹

Veiem ara les principals línies polítiques d'actuació dels prelats de la Tarraconense d'aquest període.

3.3.1. L'ortodòxia i els corrents heterodoxos.

La primera i més greu providència que l'església catalana va haver de fer front a començaments del segle XIII va ser la defensa de l'ortodòxia. Dos corrents heterodoxos es van estendre pels dominis catalans de la província Tarraconense: el catarisme i la valdesia.⁴⁰

El **catarisme** va ser l'heretgia més extensa per terres catalanes, no obstant, durant el darrer terç del segle XIII, ja s'havia esvaït de les demarcacions episcopals d'Elna, Urgell, Lleida, Tarragona, Tortosa, Sogorb i València, en què havia estat present a través dels exiliats occitans; tot i que havia comptat amb força i notables adeptes només en terres pirinenques del nord i nord-est.

Els adeptes a la **valdesia** es van reclutar, principalment, entre la gent pobra, ja que predicaven i practicaven l'extrema pobresa. La gran activitat antiherètica per part de l'església es va desenvolupar en la dècada dels anys 1230 a 1240 amb la intervenció de Bernat Calvó, bisbe de Vic, ajudat per dos dominics, Ponç de Vilamur a Urgell, que

³⁹ Josep Maria PONS GURI, "Constitucions conciliars Tarraconenses (1229 a 1330)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol XLVII, fasc. 1r (gener-juny, 1974), pp. 65-128 i vol LXVIII (1975), pp. 241-363.

⁴⁰ No és ara el moment d'explicar aquests moviments religiosos, només els citem per tenir constància de la seva existència i com s'actuà en contra d'ells en defensa de l'ortodòxia. Vegeu: Jordi VENTURA, *Els heretges catalans*, Biblioteca selecta, 348, Barcelona, 1963.

va condemnar al vescomte de Castellbó i va capturar 60 heretges; i, a Tarragona, Espàreg de Barca que va mobilitzar als cartoixans de Scala Dei per aconseguir la conversió dels valdesos. A Girona, Pere de Rocabertí lliurava al braç secular a Pere Duran de Baldac, convicte d'heretgia i relapse. Tot això conduí a la instauració del tribunal de la Inquisició com veurem al punt següent. Església i Estat van seguir, en endavant, una única i comuna trajectòria; aquest executava allò que aquella jutjava.

En el segle XIV, va ser condemnada la doctrina d'Arnau de Vilanova, i les diferents activitats dels grups de beguins i fraticels.⁴¹

3.3.2. La inquisició

Com que la defensa de la puresa de la fe que professava la comunitat catalana interessà de manera semblant als reis i als bisbes, coincidiren en la idea d'establir un tribunal que es dedicués a cercar els suspects d'heretgia, per a jutjar-los, castigar-los i condemnar-los a la pena capital o la presó perpètua (de les que pocs aconseguiren escapar-se), que comportava la confiscació immediata dels seus béns; l'execució de la pena capital, però, la portava a terme el braç secular. A Catalunya, el tribunal, nascut de la necessitat de defensar-se dels propagadors de les doctrines càtares i valdeses (com ja hem vist), va rebre la seva institucionalització en temps de Jaume I i en la forma aconsellada per sant Ramon de Penyafort, qui aconseguí adscriure'l a l'orde dominicà, que ell professava. A la segona meitat del segle XIII, conegué un període d'activitat intensa contra unes bandes que infectaven les valls pirinenques, on els caps

⁴¹ BAUCELLS, 1998, pp. 137-138.

dels heretges de la contrada, Arnau i Ermessenda de Castellbó foren condemnats a títol pòstum i exhumades les seves restes. Vers el 1279, un dels grups matà a cops de pedra l'inquisidor Pere de Cadireta, qui, per aquesta raó, ha estat venerat com a sant al lloc del seu martiri, La Seu d'Urgell, i a Moià, la vila natal. Després d'un període de més calma, trencada pel sorollós judici dels templers que acabà en sentència absolutòria el 1312, la inquisició, a mans de Nicolau Eimeric, va conèixer el temps de màxima activitat i energia, per recaure de nou en quietud i afebliment. Aprofitant-se d'aquest estat de coses, el rei Ferran II, el 1483, implantà a Catalunya la inquisició castellana i nomenà inquisidor a Torquemada, que ja ho era de Castella, malgrat la resistència que hi oposaren les autoritats catalanes.⁴²

3.3.3. La pauta conciliar.

Dues dates són significatives al respecte. De la primera, ja n'hem parlat, es tracta de l'any 1229, amb les disposicions sabinenses del concili de Lleida, en aplicació dels acords lateranenses III i IV. El 1241, data propera als primers sínodes de Lleida (1240) i Barcelona (1241), s'edita la "*Summa*" de l'arquebisbe Pere d'Albalat. També cal destacar el "*Tractatus*" (1344) de l'arquebisbe tarraconense Joan d'Aragó.

Les escoles que funcionaven en catedrals, esglésies importants i monestirs van servir per revifar l'ensenyament, però, tot i així, es va voler institucionalitzar la consecució d'una cadena d'eclesiàstics estudiosos formats en les universitats. Tots els prelats van fer les pertinents i legals acomodacions. Destaquen, entre d'altres, les

⁴² José BAUCCELLS REIG, "L'església de Catalunya a la Baixa Edat Mitjana", *Acta historica et archaeologica*

normes donades a València (funcionava una *schola civitatis* i s'ensenyava gramàtica, arts, dret, etc); les de Vic per a desplaçaments a Lombardia i França i provisió econòmica del mestre local; el mateix es va reglamentar a Lleida. Al llarg del segle XIII van estudiar dret a Bolònia 89 alumnes catalans. Més endavant van insistir en termes semblants els prelats de Mallorca i d'Urgell.

La segona data és el 1300, moment en què Jaume II obre el *Studi General* a Lleida, sota llicència de Bonifaci VIII, a semblança de la universitat de Tolosa de Llenguadoc. Lleida es va convertir en centre exclusiu per a la docència d'estudis superiors en la Corona d'Aragó.⁴³

3.3.4. Revifalla de la pràctica religiosa.

La millora i primacia de la pràctica religiosa es va orientar bàsicament a través d'estímuls pietosos i de la construcció de grans edificis religiosos.

La jerarquia tarraconense es va esforçar en establir els camins i estímuls adequats per millorar la **vida religiosa dels fidels**. Es van servir, especialment, de la concessió d'indulgències; de l'obtenció o trasllat de relíquies insignes (com les de Sant Llucià i Marcià a Vic, cap a 1339; el braç de Santa Tecla a Tarragona en 1321-23; el cos de Santa Eulàlia a Barcelona en 1339, etc...); i de la plasmació o execució pràctica d'unes directrius devocionals noves, a la manera de la festa del Corpus Christi o de la institució d'una capella amb el mateix títol i de la Immaculada Concepció (Girona, 1330). Forma d'ajudar a l'increment de la pietat entre el clergat i els fidels a través de

Mediaevalia, 13 (1992), p. 439-440.

l'exemple i atracció de les vides dels sants i dels objectes sagrats relacionats amb ells i el culte.⁴⁴

Al mateix temps, i en connivència amb l'auge de la burgesia ciutadana, es van emprendre obres de gran abast, com l'**edificació de grans catedrals** (a meitat segle XIII es planeja la de Mallorca, la de Lleida és consagrada el 1278; inici de la de València en 1262, la de Barcelona en 1298 i, pocs anys després, la de Girona; la de Tarragona es va dedicar en 1331), que tenen més signe de símbol que d'auge pietós.

Per dur endavant totes aquestes tasques els arquebisbes i bisbes comptaven amb l'ajuda de diferents clergues, adscrits principalment a la canònica de la catedral respectiva.⁴⁵

3.3.5. Participació de les comunitats religioses.

A la creació del nou ambient van participar, a més dels antics ordes religiosos que encara sobreviuen, les comunitats creades en el nou ambient que van prendre una forta volada.

Malgrat les qüestions que van enfrontar, sovint, a bisbes i monestirs, sobretot a causa de la real o pretesa exempció, les tradicionals comunitats monàstiques, les dels

⁴³ BAUCCELLS, 1998, pp.139-140.

⁴⁴ MONJAS, L., "El estado interior y exterior de los edificios de culto en Cataluña a finales de la Edad Media: la expresión de una pastoral de la decoración", *Memoria Ecclesiae*, XVI, Oviedo, 2000, p. 207-250.

⁴⁵ BAUCCELLS, 1998, pp. 141-142.

innovadors mendicants i els grups força nombrosos i dispersos de donats,⁴⁶ van contribuir a mantenir la fe de la gent senzilla. Tanmateix, de vegades, a causa del desordre imperant en moltes comunitats, el poble va rebre d'elles gran escàndol.

L'any 1200 (aproximadament) marca una clara divisòria en la història del monaquisme català, ja que no es produeixen, gairebé, noves fundacions; i de les antigues, només algunes cases principals es salven de la gran decadència que s'abat sobre els monestirs benedictins i les cases de canonges regulars. Conserven el seu valor originari, en canvi, i assoleixen el màxim esplendor els ordes de més recent introducció: cistercencs, amb les abadies de Santes Creus i Poblet, gràcies al favor que els van dispensar els reis de la casa de Barcelona, i cartoixans, amb el monestir de Scala Dei. Reflex de la vitalitat d'aquests ordes, el císter femení s'instal·la novament a Valldonzella el 1226,⁴⁷ i una altra cartoixa s'obre el 1265 a Sant Pol de Mar. Amb menys brillantor, cal tenir presents els ordes militars del Temple i de l'Hospital, o, a partir de la dissolució dels templers decretada en 1312, la de Muntesa en el regne de València i de l'Hospital (*el Gran Priorat de Catalunya de Sant Joan de Jerusalem*) en d'altres territoris catalans.

El segle XIII es caracteritza, per una altra banda, per la innovació que van suposar, en el camp monàstic, els ordes mendicants. Barcelona assumeix la iniciativa amb l'acceptació dels nous tipus de perfecció religiosa. Aquesta ciutat va acollir la

⁴⁶ Lluís MONJAS MANSO, "Les deodates de Sant Joan de l'Erm: una comunitat femenina heterodoxa de la Baixa Edat Mitjana", *Les dones i la història al Baix Llobregat*, vol I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002b, pp. 141-181.

⁴⁷ Lluís MONJAS MANSO, "L'edat mitjana", *Sant Feliu de Llobregat, identitat i història*, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat i "La Caixa", 2002, pp. 64-65.

primera fundació catalana de l'orde de la Mercè (cap a 1218), de la franciscana masculina (1211) i femenina (1234), i dels dominics (1219). Es troben posteriorment convents dels mateixos ordes escampats per tota la geografia de la Tarraconense. Trinitaris i carmelites van iniciar les seves comunitats a Lleida, tot i que amb menor empenta. Pel mateix temps, exercien el seu ministeri a Barcelona els denominats *Frares del Sac o de la Penitència de Jesucrist*, d'existència molt efímera (1260-1293). També Barcelona va ser el bressol dels ermitans de Sant Agustí (1309).

Aquests ordes van irrompre amb la seva espiritualitat més acord amb les tendències humanístiques i cosmogòniques del moment sota l'impuls del progressiu descobriment de la bellesa de l'home i del món. Tendències que en xocar amb la visió fantasmagòrica medieval generaran un producte, barreja de fe i superstició, de misteri i de mite, amb vistoses manifestacions externes de pietat, en un període que abasta part del segle XIV i tot el XV (devoció per la humanitat de Crist, per la Dolorosa, etc.).⁴⁸

3.3.6. El cisma d'Occident.

Els cardenals francesos, tres italians i Pere de Luna, aragonès, que a Fondi, el setembre de 1378, elegiren papa al francès Robert de Ginebra, que amb el nom de Climent VII s'instal·là a Avinyó, es col·locaren en contra del papa de Roma, Urbà VI, arquebisbe estat de Capri, que ells mateixos i la resta de cardenals havien proclamat

⁴⁸ BAUCCELLS, 1998, pp. 142-144.

pontífex el mes d'abril anterior, coaccionats segons sembla per la pressió del poble romà, que en volia un de la ciutat.

L'existència simultània de dos papes i la consegüent de dues cúries, en una època d'extremat centralisme pontifical, provocà de manera inevitable l'escissió de la unitat dins l'Església i la formació de dos blocs antagònics, en els que al costat dels eclesiàstics militaren els reis, qui seguien el principi de triar l'obediència que els semblava legítima i s'avenia més amb la seva política. Així, un succés d'ordre intern de l'Església, es convertí en un afer general que engolí homes, diners, ciència, paper i tinta a mars, en els 39 anys que durà el conflicte i uns quants altres en què cristal·litzà fortament el conciliarisme, la doctrina que defensava la primacia del concili sobre el papa. De tots els protagonistes, sobresurt per mèrits propis el celebèrrim Pere de Luna, esdevingut Benet XIII després de Climent VII, que als darrers temps, abandonat de les nacions es refugià a la fortalesa de Peníscola, del territori del rei d'Aragó. Pregonament convençut de la seva legitimitat, tossut a més no poder, de vida personal integèrrima, no va voler cap de les solucions que se li presentaren i fou depositat solemnement l'any 1417 al concili de Constança. Poc després, la Corona d'Aragó i els bisbes catalans es retiraren de l'obediència de Benet XIII i se subjectaren a Martí V, el papa de Roma. La nova es féu pública a Perpinyà al curs d'un sermó que pronuncià Vicent Ferrer, un dels més fervents partidaris de la causa de Pere de Luna fins aquell moment.

Els bisbes i eclesiàstics més eminents de Catalunya, llevat de l'abat de Montserrat, estigueren sempre al costat del papa d'Avinyó, i el defensaren tothora, primer contra el rei Pere el Cerimoniós que imposà a la força el seu criteri d'indiferència o neutralitat i després en desacord amb Ferran I qui, no fent cas de les

decisiones preses per aquells al concili provincial de Barcelona de 1416, els obligà a traslladar-se a Constança i a participar del concili que s'hi estava celebrant. Sota l'obediència nova de Martí V, tots foren ratificats en els càrrecs episcopals que exercien, i Francesc Climent Sopera, fidel tresorer persona addicte totalment a Benet XIII, bisbe estat de Mallorca, Tortosa i Barcelona, retornà novament a aquesta seu des de l'arquebisbat de Saragossa, en la consideració de patriarca d'Alexandria. Fóra llarg d'esmentar els noms dels eclesiàstics i personatges importants que visqueren intensament l'espina punyent del Cisma i la subsegüent problemàtica dolorosa del conciliarisme (que es cobra una víctima en la persona del bisbe de Vic Jordi d'Ornós creat cardenal per l'antipapa Fèlix V i deposat el 1443. Tanmateix, però, devem referir-nos a mestre Felip de Malla, canonge barceloní i conegut autor de sermons i d'un tractat literari-piadós, de gran predicament al concili de Constança, i al així mateix canonge de Barcelona, Joan de Palomar, qui en nom del papa Eugeni IV obrí les sessions del concili de Basilea (1431-1439), i en representació d'aquest s'arribà a Praga a dialogar amb els heretges hussites i a Viena per a reformar la seva universitat.⁴⁹

3.3.7. El conciliarisme.

Aquesta doctrina es va desenvolupar a l'Occident cristià als últims temps de l'edat medieval i pretenia que el concili ecumènic era superior al papa. Es basava en el

⁴⁹ BAUCCELLS, 1992, pp.440-441.

decret de Gracià del segle XII que admetia ja que el papa podia ésser jutjat per l'Església en cas d'heretgia.

Iniciat al segle XIV, Marsili de Pàdua i Guillem d'Ockham van ressuscitar aquesta doctrina, que va trobar un camp d'aplicació en el llarg Cisma d'Occident i diversos autors alemanys i en especial els francesos Pere d'Ailly i Gerson el defensaren com a mitjà per acabar el Cisma.

El vindicat decret de Gracià fou aplicat als concilis de Constança per fer dimitir els dos papes, especialment Pedro de Luna (Benet XIII) el 1418. Novament s'aplicà al concili de Basilea (segle XV), en el qual els pares conciliars condemnaren el papa Martí V i elegiren en lloc seu un antipapa, Fèlix V. Aquesta doctrina serà condemnada posteriorment per molts papes.⁵⁰ Molts bisbes i erudits religiosos catalans participaren d'aquesta doctrina.

⁵⁰ *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, I, 1998, p. 591.

4. ELS PASTORS: ARQUEBISBES, BISBES I CANONGES.⁵¹

4.1. La tria: de l'elecció a la imposició.

Seguint una tradició antiga, l'elecció del bisbe tocava als canonges de la diòcesi respectiva pel sistema d'aclamació, de votar o per delegació en uns compromissaris. Podien escollir una persona de la pròpia corporació o forània, clergue o bisbe. No acostumaven a durar gaire les deliberacions, però, per un si de cas, hom senyalava un termini fix, com és ara el temps de cremar-se una candela d'un pam i cinc dits de llarga que serví per elegir el bisbe de Lleida Ponç de Vilamur el 1322. Malgrat tot, algunes vacants es perllongaven bastant, especialment de mig segle XIV en avant a causa de la incidència negativa de la situació general del país i de la intervenció excessiva del Papa. Als canonges els va passar, en efecte, que havent apartat de l'elecció els clergues i els fidels (en un to literari allunyat de la realitat, la crònica porta que Guillem de Cabanelles fou elegit el 27 de desembre de 1227 per aclamació "*clerus et populus gerundensis urbis atque diocesis*"), ells, al seu torn, acabaren per ésser-ne exclosos pel Papa, el qual posà en pràctica la política de reservar-se ara un bisbat ara un altre, i acabà per reservar-se'ls tots. La intromissió del papat començà al cap de la província, l'arquebisbe de Tarragona, Guillem de Rocabertí, el 1235, i seguiren el mateix camí les seus de Girona (1292), Lleida (1324), Urgell (1326), Barcelona (1334), Tortosa (1341) , Vic (1345) i València (1369, tot i que en 1276 ja havia triat un bisbe), no pas de forma

⁵¹ Per realitzar aquest apartat m'he basat en un treball previ de: BAUCCELLS, 1992, pp. 434-435.

definitiva en aquestes dates, i malgrat les protestes enèrgiques dels capitulars respectius. Seguint la constatació de Villanueva, podem afirmar que l'època de les reservacions papals es manifesta plenament a partir de mitjans segle XIV.⁵²

La intervenció del Papa fou demanda en moltes ocasions i no faltà el cas que havent de proveir al mateix temps les mitres de Tortosa i Elna, el 1351, acceptà les persones elegides però les canvià de seu. A tots aquests els escau d'anomenar-se bisbes "*Dei et apostolice sedis gratia electus*", la fórmula que féu fortuna.⁵³

⁵² VILLANUEVA, *Viage* 19, p. 56-60.

⁵³ BAUCCELLS, 1998, pp. 131-135.

4.2. L'origen geogràfic i extracció social: els fills fadristerns de l'alta noblesa catalana.

Entre les vuit diòcesis de la Tarraconense i el bisbat d'Elna, des de l'inici de la gestió d'Aspàreg de la Barca el 1215 al 1511 en què l'acabà Gonzalo Fernández de Heredia, com arquebisbes de la seu metropolitana, es compten 212 episcopats (vegeu taula "Arquebisbes, bisbes, concilis, sínodes i visites pastorals en les diòcesis de la província eclesiàstica Tarraconense durant la Baixa Edat Mitjana), no de bisbes perquè alguns ocuparen successivament varies seus. Urgell, amb 18 prelats, ocupa el grau inferior en el nombre de pontificats (no tenim en compte València perquè comença més tard els seus pontificats, el 1239) i Elna el superior, amb 43.

És interessant constatar que tres quartes parts de bisbes són naturals de la pròpia circumscripció tarraconense, i que la majoria de la part restant procedeix de territoris de la confederació catalano-aragonesa (Aragó, Narbona, Montpeller, Mallorca, de més a menys) i només uns quants de terres llunyanes (Normandia, Itàlia, França en general, Galícia i Sevilla). Sota aquesta òptica pot afirmar-se que la diòcesi de Girona és la més catalana de totes per comptar 24 bisbes originaris del Principat i 4 de forans, i l'arquebisbat de Tarragona, el que menys amb 10 forasters i 9 del país.

A l'interès dels prelats per regir personalment les diòcesis durant la primera meitat del període que estudiem, se succeí un esperit d'absentisme greu que afectà les diòcesis de manera discontinua; Lope Fernández de Luna, en tres anys de pontificat (1349-1352), no s'acostà mai al seu bisbat de Vic.

Un bon nombre de bisbes porten cognoms il·lustres, en correspondència a les famílies de la noblesa i alta burgesia, que de fet acaparaven els capítols canònics dels quals aquells procedien. Hi és present la família reial en la persona de l'infant Joan d'Aragó, fill de Jaume II (presentat per bisbe a l'edat infantívola de 12 anys); hi estan representades també les antigues famílies d'arrel pirinenca: Vilamur, Urtx, Erill, Pallars, i els llinatges de les terres mitjanes i les planures: Centelles, Gualba, Gurb, Cruïlles, Anglesola, Mont-rodon, Castellbisbal, Rocabertí (tres d'ells arquebisbes de Tarragona en poc més de cent anys), Fenollet, etc., i no cal dir, les importants Montcada i Cardona. Arran del cisma d'Occident la família Luna, d'origen aragonès, tindrà molta importància i presència i, durant el segle XV, serà la família valenciana dels Borja.

ANYS	TARRAGONA			GIRONA			BARCELONA			TORTOSA			URGELL			VIC			LLEIDA			VALÈNCIA		
	ARQUEBISBE	CONCILI PROVINCIAL	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	
1329						X																		
1330		X		Gas- Tò d						X	X													
1331		X																						
1332						X																		
1333				Mont cada																				
1334		X																						
1335			X	a																				
1336		X																						
1337						X																		
1338		X				X					X													
1339		X				X					X													
1340											X													
1341		X									X													
1342											X													
1343											X													
1344						X					X													
1345						X					X													
1346						X					X													
1347						X					Xf													
1348						X					X													
1349		X																						
1350		X									X													
1351																								
1352						X																		
1353						X																		
1354		X				X																		
1355			X			X																		
1356																								
1357		X																						
1358			X																					
1359						X																		
1360		X	X			X					X													
1361																								
1362																								

ANYS	TARRAGONA			GIRONA			BARCELONA			TORTOSA			URGELL			VIC			LLEIDA			VALÈNCIA		
	ARQUEBISBE	CONCILI PROVINCIAL	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	
1363						X																		
1364		X		Ennec Vallterr																				
1365						X	Xf																	
1366		X				X																		
1367					X	X Xf																		
1368			X		X																			
1369		X																						
1370																								
1371		X		Jaume de Trilla																				
1372			X																					
1373																								
1374						X																		
1375						X																		
1376																								
1377																								
1378					X																			
1379								X																
1380																								
1381						Xf																		
1382								X																
1383						X																		
1384								X																
1385																								
1386																								
1387		X																						
1388		X	X					X																
1389		X	X																				Xf	
1390			X																				Xf	
1391		X						X																
1392																								
1393																								
1394																								
1395		X																						
1396																							Xf	

ANYS	TARRAGONA			GIRONA			BARCELONA			TORTOSA			URGELL			VIC			LLEIDA			VALÈNCIA		
	ARQUEBISBE	CONCILI PROVINCIAL	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	
1397																								
1398																								
1399		X																						
1400																								
1401																								
1402																								Xf
1403	Ènnec de Vallterra																							Xf
1404																								Xf
1405																								Xf
1406		X																						Xf
1407																								Xf
1408																								Xf
1409																								Xf
1410			X																					Xf
1411																								Xf
1412																								Xf
1413																								Xf
1414		X																						Xf
1415																								Xf
1416		X																						Xf
1417		X																						Xf
1418																								Xf
1419																								Xf
1420			X																					Xf
1421																								Xf
1422																								Xf
1423																								Xf
1424		X																						Xf
1425																								Xf
1426																								Xf
1427																								Xf
1428																								Xf
1429		X																						Xf
1430																								Xf

ANYS	TARRAGONA			GIRONA			BARCELONA			TORTOSA			URGELL			VIC			LLEIDA			VALÈNCIA		
	ARQUEBISBE	CONCILI PROVINCIAL	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	
1431						Xf																		
1432	G. Ferrandis			Joan de Casanova		Xf					X													
1433												X												
1434												X												
1435												X												
1436						X						X												
1437																								
1438												X												
1439	Domènec Ram											X												
1440							X					X												
1441												X												
1442												X												
1443												X												
1444												X												
1445												X												
1446				Bernat de Pau								X												
1447							X					X												
1448																								
1449																								
1450						X																		
1451						X																		
1452																								
1453																								
1454																								
1455		X				X																		
1456																								
1457		X																						
1458		XX																						
1459																								
1460		XX																						
1461						Xf																		
1462																								
1463																								
1464																								

ANYS	TARRAGONA			GIRONA			BARCELONA			TORTOSA			URGELL			VIC			LLEIDA			VALÈNCIA		
	ARQUEBISBE	CONCILI PROVINCIAL	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	
1465																								
1466																								
1467																								
1468																								
1469		X																						
1470																								
1471						X																		
1472		X																						
1473		X																						
1474						X																		
1475						X																		
1476		X																						
1477																								
1478						X																		
1479																								
1480																								
1481																								
1482																								
1483						X																		
1484																								
1485																								
1486																								
1487						X																		
1488						X																		
1489						X																		
1490						X	X Xf																	
1491		X				X	X																	
1492						X	X Xf																	
1493						X																		
1494						X					X													
1495						X																		
1496						X																		
1497		X				X					X											X		
1498						X	Xf				X											X		

ANYS	TARRAGONA			GIRONA			BARCELONA			TORTOSA			URGELL			VIC			LLEIDA			VALÈNCIA		
	ARQUEBISBE	CONCILI PROVINCIAL	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	BISBE	SÍNODE DIOCESÀ	VISITA PASTORAL	
1499					X			X																
1500					X			X			X									X				
<p>a/Gilabert de Cruïlles (1334-35). b/Francesc de Blanes (1408-1409, tr. a Barcelona) c/Roderic de Borja (1457-58, cardenal administrador, tr. a València). d/Cosme de Montserrat (1458-59, tr. a Vic) e/Jaume de Cardona (1459-62, proc. de Vic, tr. a la Seu d'Urgell) f/Guerau de Gualba (1284-85). g/Bernat Oliver. h/Berenguer d'Erill (1369-1370) i/Francesc de Blanes (1408-1410) j/Bernat d'Oliver (1346-48) k/Pero de Luna i Albornoz (administrador, 1399-1403) l/Lluís de Prades i d'Arenós (1404) m/Miquel de Ricomà (1345-46) n/Lope Fernández de Luna (1349-52) o/Joan de Baufés (1392-93) p/Martí de Torres (1421-23) q/Berenguer de Peralta (1256) r/Ponç de Vilamur (1322-24) s/Ramon d'Avinyó (1324-27) t/Joan de Baufés (1403) * Ombregats els quadres on s'han trobat "Qüestionaris de visita pastoral".</p> <p>FONT: elaboració pròpia a partir de d'altres taules d'aquesta tesi i dels episcopologis del <i>Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya</i>, 2001, i de VILLANUEVA.</p>																								

4.3. La figura dels bisbes.

Uns bisbes van assolir la fama pels seus escrits: Joan de Casanova, bisbe de Girona (1431-1436) i Joan Margarit, bisbe també gironí (1462-1484). D'altres van aconseguir renom per haver renunciat al bisbat: Pere de Puigvert, bisbe d'Urgell (1204-1230) es retirà al monestir de Santes Creus amb una pensió vitalícia; el conqueridor d'Eivissa i Formentera, Guillem de Montgrí (1235-1238), deixà la seu arquebisbal i fundà la cartoixa de Sant Pol de Mar. Se sap que el bisbe de Barcelona fra Bernat Peregrí (1288-1300), morí pobre, i es diu el mateix de Gastó de Montcada, prelat de Girona (1328-1334). Gaudiren entre el poble de fama de santedat el bisbe de Lleida Berenguer de Peralta (1256) i l'arquebisbe Pere Sagarriga (1407-1418), però sobretot Bernat Calvó, piadós abat de Santes Creus i gran prelat de Vic (1233-1243), la darrera de les persones que oficialment es veneren com a santes per aclamació popular, sense les proves que acordà en avant la comissió pontifícia, creada aleshores.

Cal recordar, també, que 35 bisbes professaven en un orde religiós, essent preferits els benedictins, a continuació els dominicans, i seguits d'augustinians, framenors, cistercencs, mercedaris, del Carme i de Calatrava.

4.4. Els canonges: els cavalers de les famílies nobles de la terra.

El capítol de canonges, compost d'individus amb títol de dignitat, com és ara ardiaca i degà, i amb títol simple de canonge, i un de sol per bisbat (tret de Lleida que compta amb el de Roda), exercia una gran influència degut a la procedència social dels seus membres (provenien de les principals famílies nobles i burgeses del país) i al poder econòmic basat en l'acumulació de vàries prebendes i beneficis en una sola mà (situació generalitzada entre tot el clergat en aquest període com es pot comprovar a través de les visites pastorals)⁵⁴, malgrat que la llei ho prohibia taxativament.

El nombre de capitulars de cada catedral fou fixat pel cardenal de Santa Sabina l'any 1229 al curs de la visita particular efectuada a cada lloc en qualitat de delegat papal, entre 18 i 40 membres.

Els canonges foren homes de gran cultura apresada a les universitats més famoses d'aleshores: Bolonya, Montpeller, Lleida, Avinyó,...

⁵⁴ MONJAS, 1997, pp. 69-87.

4.5. Les relacions amb l'espasa temporal.

Amb el rei, que sovint van tenir al seu costat o el van tutelar de vegades i del que esperaven concessions en d'altres, els prelats de la Tarraconense es van mostrar en unes ocasions afables i condescendents, en d'altres durs i intransigents. És el temps de la interconnexió i interdependència dels interessos religiosos i polítics. A la cort reial figurava sempre un prelat, de vegades varis, a més de diferents eclesiàstics de rang inferior.

Podem començar per citar els conflictes suscitats per la "reconquesta", especialment de Mallorca i València, amb el monarca que tant els devia en els temps foscos de la seva minoritat. No sempre es van complir les promeses de recompenses, llargament concebudes. Més endavant, sorgí amb gravetat la qüestió del pagament del bovatge, solucionada el 1279 per concòrdia entre diferents prelats (per exemple, els de Vic, Girona i Barcelona) i Pere el Gran. Conflicte particular hi hagué a la seu gironina per raó primer d'una convocatòria reial del sometent i, després, per l'arrest de l'abat de Sant Feliu de Guíxols duta a efecte pel veguer i sotsveguer, als quals s'imposà penitència pública. Per la seva banda, Jaume I es mostrà molt gelós en el succés de tallar la llengua de Berenguer de Castellbisbal (1246), bisbe de Girona, en altre temps reial confessor. Gairebé cent anys després (1342) un altre prelat de la mateixa seu, Arnau de Mont-rodon, amb gran nombre de canonges, va haver d'abandonar la ciutat i va perdre el dret de *Pau i Treva*, a causa d'una disputa amb el Cerimoniós; al poc temps s'aconseguí la concòrdia. Amb la finalitat de reduir les conseqüències d'un conflicte, el papa va intervenir davant del rei per tal que aquest revoqués l'ordre de

desterrament que en 1326 requeia sobre Ponç de Gualba i alguns clergues de Barcelona.

Tots els prelats intentaven aconseguir de cada monarca la ratificació de les immunitats i privilegis concedits a ells i a les respectives seus. Es col·leccionaven gelosament els actes documentals que constituïen una sèrie notable dels arxius diocesans i catedralicis, sota el significatiu nom de *Privilegia Rerum*. Per conveniència entre Ferrer d'Abella i el rei Cerimoniós, es va iniciar el costum de que els monarques, en prendre possessió de la seva Canonja juressin defensar el dret de l'església barcelonina. D'altres esglésies, catedralícies o no, i innumbrables monestirs procuraven per d'altres mitjans obtenir el mateix resultat.

No van faltar monarques que van fer seves diverses proposicions d'ordre religiós (com la reunió eclesiàstica de Barcelona de 1339, presidida pel rei), ni tampoc aquells que promulgaren preceptes en aplicació d'acords conciliars o en recolzament de l'ordre sòcio-religiós, com la concreció a Girona de la llei sobre usures dels jueus (Jaume I) i contra aquells de la mateixa ciutat que juraven per algun membre de Déu o de Crist (Alfons IV). Pere el Gran va voler afavorir el preceptuat descans dominical, tot prohibint als barbers de Lleida treballar els diumenges.

Tant d'interès en recolzar l'església, revertia també en profit de les convíncions de la corona. Per això, els reis estaven atents a l'hora de plantejar-se les eleccions dels prelats; per a les quals, a més, era sol·licitada la seva intervenció per capítols, autoritats civils locals i pel Papa.

L'església, motor del món medieval, comptava amb l'ajuda del poder civil i conferia als seus detentadors un caràcter sagrat. Fra Bernat d'Olivella, arquebisbe de

Tarragona, va ser el primer que, en vista d'una antiga facultat concedida per Innocenci III, va procedir a ungir per rei Pere el Gran. Això es féu el 1276 a la catedral de Saragossa. En endavant, tots els monarques assistiren a la mateixa Seu amb idèntica finalitat.

Moltes discòrdies, algunes d'elles amb caràcter crònic i origen de greus pertorbacions, s'originaren per la defensa de drets eclesiàstics enfront apetències de grans senyors feudals i nobles. Gaudeixen de fama a aquest respecte els binomis Vic-Montcada, Vic-Cardona, Girona-Empúries i, sobretot, Urgell-Foix. Successos que per la seva notorietat repercutien en el govern de les respectives diòcesis.⁵⁵

⁵⁵ BAUCCELLS, 1998, pp. 135-137.

5. L'ACCIÓ PASTORAL A LA TARRACONENSE.

Els concilis provincials, els sínodes diocesans i les visites pastorals han estat tres importants institucions canòniques al servei de la reforma personal i institucional de les esglésies locals. Les constitucions provincials i sinodals han suplert l'absència del Codi de Dret Canònic (1917), tot jugant un paper molt important en la simplificació i la divulgació del dret pre-codicial. Hi ha una clara interrelació entre concilis provincials i sínodes, i les visites pastorals: els bisbes busquen informació sobre les necessitats i abusos de les parròquies; diligentment anotats, els abusos generals troben resposta en els concilis provincials i sínodes diocesans, i els abusos particulars en les visites pastorals.⁵⁶

De fet, Gerson definia la visita pastoral com "*cardo totius reformationis ecclesiasticae et applicatio legum ad operationem et sua vivificatio, quae aliter mortuae sunt, vel languescunt*".⁵⁷ Per tant, Constitucions provincials i sinodals i visites pastorals són dos instruments a través dels quals s'explica la història religiosa d'una diòcesi i s'avalua la iniciativa pastoral del bisbe.

Els concilis de la baixa Edat Mitjana segueixen la tradició de l'església. Aquesta, seguint la seva idea de tradició, pretén que es remuntin als primers temps del

⁵⁶ Isidoro MIGUEL, "El obispo y la práctica de la visita pastoral en el marco de la teología reformista", *Memoria Ecclesiae*, XIV (1999), p. 393-399.

⁵⁷ MIGUEL, 1999, p. 395.

cristianisme, al *presbyterium*, reunió quotidiana del bisbe i del seu clergat per discutir dels problemes de la diòcesi⁵⁸

Ja, al concili de Nicea de l'any 325, s'havia manat que els bisbes d'una mateixa província eclesiàstica es reunissin dues vegades cada any, sota la presidència del metropolità. Les reunions s'havien de fer abans de quaresma i cap a la tardor, i la seva finalitat era sobretot disciplinar, per a confirmar tots plegats, o no confirmar, les sancions que s'haguessin hagut d'imposar. De totes maneres, sembla que aquesta disposició no es va acabar d'observar mai, tot i que es va repetir en dos altres concilis ecumènics dels anys 451 i 787.⁵⁹ La pràctica de la visita pastoral és un dels primers deures episcopals regulats per la legislació conciliar hispano-visigoda. El Concili de Tarragona de l'any 516 recorda el deure del bisbe de visitar anualment les seves feligresies *ut antiquae consuetudinis*; el IV Concili de Toledo hi insistirà encara l'any 633. El II Concili de Braga del 572 fixa la procuració o taxa que el bisbe cobrava per cada visita. A l'Alta Edat Mitjana la pràctica de la visita devia anar lligada al procés de cristianització del món rural i al fenomen paral·lel d'aparició de les esglésies pròpies i privatització del culte.

Amb la conquesta musulmana les diòcesis catalanes passaren a dependre de Narbona, que a la vegada estava lligada al món carolingi. Amb el renaixement carolingi els sínodes diocesans s'actualitzen: amb la intervenció del Papa Bonifaci, Carlemany i Pepí, al concili franc del 745 es prescriu la celebració anual d'aquests concilis. El

⁵⁸ Fabrice RYCKEBUSCH, *Statuts synodaux du quatorzième siècle en Midi-Pyrénées (1285?-1406)*, Memoire de Maitrise d'Histoire, Universitat de Toulouse le Mirail, 1990, inèdit, p. 3.

resultat serà espectacular: les *Capitules* dels bisbes carolingis, sobresortint d'entre totes les de Teodulf, bisbe d'Orleans (797), que seran el veritable precedent de les constitucions sinodals, ja que, gran part de les seves prescripcions subsistiren i constituïren el fons comú de la part més important de llibres sinodals. També foren importantíssimes les *capitules* d'Hincmar de Reims del 852. Durant tot aquest període el sínode diocesà es reuní regularment dues vegades l'any.

Amb l'adveniment del feudalisme al segle XI, la regularitat en la celebració de concilis dependrà de la personalitat dels bisbes de cada diòcesi. A més, el sínode perd part de la seva funció espiritual per ocupar-se de qüestions polítiques o econòmiques. Gran nombre d'esglésies cauran en mans dels senyors jurisdiccionals, els quals en fan objecte d'infeudació. La fundació de nous monestirs i priorats, la creació i difusió de les primeres canòniques regulars, i la definitiva estructuració autònoma dels capítols a les seues diocesanes, amb tot allò que això suposa de sostracció patrimonial i d'exempció de la jurisdicció episcopal, contribueixen de manera decisiva a la decadència del poder i de l'autoritat dels prelats en el decurs dels segles XI i XII. La jurisdicció ordinària sobre els territoris es veu retallada pel metropolità i l'ardiaca, autoritats que es fan amb una bona part de les prerrogatives que abans corresponien al bisbe, entre elles, el dret de visita.⁶⁰

No serà fins al segle XII, quan la combinació de la reforma gregoriana i el moviment d'idees que afectà el segle, més els inicis de la represa de l'autoritat reial, comportaran

⁵⁹ Enric MOLINÉ, "Els sínodes d'Urgell del segle XVI i la reforma catòlica", *Urgelia*, 1990-1991, vol X, p. 407-427.

⁶⁰ BENITO, 1992, p. 29-33.

la revifalla dels sínodes diocesans i de l'autoritat episcopal. La imatge més clara d'aquesta represa són les constitucions sinodals d'Eudes de Sully, publicades entre 1198 i 1215 a la diòcesi de Paris, que tingueren un ressò "internacional" immediat, servint com a base de totes les constitucions sinodals europees.⁶¹

L'any 1215, el concili IV del Laterà significarà una reforma general dins l'Església catòlica. Renovà el manament de celebració de concilis, estenent-se una mica més en la finalitat d'aquestes assemblees, que havia de ser corregir els abusos i reformar els costums, sobretot del clergat, i rellegir i fer observar les regles canòniques, especialment aquelles que s'establien en el concili en curs. També representarà l'inici d'una nova etapa dins la història del dret canònic en manar preceptivament la celebració anual de concilis particulars en cada província eclesiàstica i la de sínodes en cada diòcesi.

A la província eclesiàstica tarraconense, com ja hem explicat, el IV concili del Laterà es traduí en el concili provincial celebrat a Lleida l'any 1229, dirigit pel legat pontifici Joan Hagrin d'Abbeville. Les seves constitucions ompliren la vida canònica catalana de la baixa Edat Mitjana i feren oblidar els anteriors concilis del segle XII.⁶²

Un altre signe de la vitalitat dels concilis de Tarragona és que l'any 1330 es formés una col·lecció amb les constitucions que s'hi havien fet fins aquella data.⁶³

⁶¹ RYCKEBUSCH, 1990, p. 3.

⁶² PONS GURÍ, 1975, p. 241-363.

⁶³ És l'anomenada a les Visites Pastorals Compilació del Patriarca d'Alexandria . Després d'acabat el concili de 1330 es féu un volum, que vingué a resultar la primera compilació coneguda de les constitucions dels concilis provincials de la Tarraconense fins aquella data; la compilació seguia un ordre metodològic per matèries, o institucions jurídiques com es va fer en les posteriors. El seu criteri

Paral·lelament es produeix la represa de l'ofici de visita a la primera meitat del segle XIII, primer, als monestirs, després, a les parròquies.⁶⁴ Aquests procés sembla haver estat més precoç a la província Tarraconense que a d'altres indrets, ja que la intervenció de Roma als bisbats catalans comença ja al segle X mitjançant l'atorgament de privilegis de confirmació de béns, exempció i immunitat a bisbes i abats i, durant el segle següent, en plena època gregoriana, es concretarà en la presència dels llegats pontificis en els concilis de Girona del 1068 i del 1078. Aquesta intervenció papal a la tarraconense es manté, com hem vist, a l'etapa legislativa posterior al IV Concili del Laterà del 1215.

Cal posar en relació la regularitat de la pràctica de la visita pastoral a les diòcesis de la Tarraconense amb la regularitat en la celebració dels concilis provincials i després sinodals del segle XIII i primera meitat del XIV. Això faria versemblant la idea d'una intensificació de les visites a partir del segon terç del segle XIII. Tanmateix, no hem d'oblidar que els concilis provincials i sínodes diocesans són, però, fonts de caràcter normatiu que no permeten inferir la freqüència i periodicitat amb les quals el bisbe o els seus delegats visitaren realment llur territori diocesà. La realització de les visites pastorals en aquesta etapa ens és desconeguda, però sabem que hi ha restes en documents previs o posteriors a la realització de la visita, com explicarem més endavant, tot i que aquest aspecte encara es troba poc treballat.⁶⁵

era merament cronològic, a partir del concili celebrat l'any 1230 per l'arquebisbe Espàreg de Barca. No fou res més que la fixació del dret provincial que es considerava aplicable. PONS GURÍ, 1975, p. 310-363.

⁶⁴ Vegeu, Antoni M^a TOBELLA, "Cronologia dels capítols de la congregació claustral Tarraconense i Cesaraugustana (primera part, 1219-1661)", *Analecta Montserratensia*, 1964, vol X.

⁶⁵ BAUCCELLS, 1999, p. 181-185.

El primer registre català de visites pastorals conservat és de l'any 1303 del pontificat de Ponç de Gualba en la diòcesi de Barcelona, i la seva aparició obeeix a la reorganització administrativa de la Cúria i de l'arxiu episcopal duta a terme pel bisbe Ponç, la qual implicà la creació de registres similars als que ja existien a la Cúria Papal, amb l'objectiu d'emprendre decididament la reforma del clergat regular i secular de la seva diòcesi. Durant el primer quart del segle XIV, tingué lloc també la constitució de la Cúria episcopal de Girona i la seva reorganització episcopal, apareixent també les primeres sèries de registres de visites pastorals a la diòcesi de Girona durant la segona dècada del segle XIV. La base d'aquestes reformes foren els concilis tarraconenses celebrats els anys 1291 i 1293.

A partir del segle XV la celebració de concilis provincials i sínodes diocesans entrarà en crisi. L'any 1417, el concili de Constança havia establert que cada deu anys s'havia de reunir un concili general. El 1433, el concili de Basilea completà aquest decret amb un altre que tractava dels concilis provincials i dels sínodes episcopals i que, entre d'altres coses, havien de servir tant per fer arribar a tothom les decisions dels concilis generals com per a preparar-los.

Cap altre concili ecumènic va tractar de la celebració d'aquestes assemblees provincials i diocesanes amb la meticulositat que ho va fer el de Basilea, i és interessant que ens detinguem un moment a examinar les seves disposicions:

- El sínode diocesà s'havia de reunir com a mínim una vegada l'any, a no ser que hi hagués costum de fer-ne dos cada any, havia de durar com a mínim dos o tres dies i havia de ser presidit pel bisbe o bé, si estava legítimament impedit, per un seu diputat. Havia de començar amb una missa solemne, a la qual el bisbe faria un

sermó als assistents, i una de les coses en què havia d'insistir era en les obligacions dels que tenien cura d'ànimes, especialment la d'aprofitar els dies de festa per a instruir el poble en la fe i els bons costums. S'havien de llegir les constitucions provincials i sinodals,⁶⁶ algun tractat breu sobre la manera d'administrar els sacraments i d'altres coses útils als clergues, que sovint es poden trobar, també, en les constitucions provincials o, sobretot, sinodals.

- El bisbe havia d'investigar sobre la vida i els costums dels súbdits i corregir-los si hi havia simonies, usures, concubinats, fornicacions o d'altres abusos greus. També havia d'investigar si hi havia hagut alienacions il·lícites de béns eclesiàstics, si es complia bé tot el que estava disposat sobre la clausura de les monges i si els religiosos observaven les seves regles, especialment les referents a la prohibició de tenir personalment res propi. La seva vigilància s'havia d'estendre també a la puresa de la fe, si es predicaven doctrines incorrectes o herètiques, si es feia màgia o encantaments, si hi havia supersticions. I encara es manava que s'establissin una mena d'inspectors o *testes synodales*, que no es van arribar a implantar.
- El concili provincial s'havia de celebrar cada tres anys. El seu objecte principal era també la correcció dels abusos i la reforma dels costums, juntament amb una diligent investigació sobre com s'ocupaven els bisbes de les seves diòcesis: com conferien els ordes sagrats i els beneficis eclesiàstics, si encomanaven la cura pastoral als més idonis, si administraven els béns eclesiàstics d'acord amb llur destí

⁶⁶ Vegeu a l'annex 1 l'edició de les Constitucions llegides als sínodes de Girona des del bisbe Berenguer de Castellbisbal, encapçalada per aquesta nota del bisbe del segle XVII Arévalo de Çuaço: "No se ha de

i pensant en les necessitats dels pobres, si eren diligents en la predicació al poble i primmirats en la designació de confessors, si celebraven els sínodes prescrits i, en general, com complien amb llurs obligacions pastorals.

Aquestes llistes de qüestions que s'havien de tractar són molt interessants i es troben en la línia reformadora que, amb més èxit, s'intentaria posar en pràctica durant el concili de Trento i més endavant. Però, després de Basilea, contràriament a allò que en principi hom podria haver pensat, l'activitat dels concilis provincials i dels sínodes diocesans minvà espectacularment. Si mesurem aquesta activitat (vegeu taules sobre concilis provincials tarraconenses i sínodes diocesans) per les respectives constitucions promulgades, resulta que dels quasi cent anys que van del 1424 al 1517 no ens ha arribat cap constitució provincial de Tarragona, i del 1517 al 1555 només nou.

És possible que la intensa activitat conciliar de Constança, que va durar quatre anys (1414-1418), i la començada a Basilea, que en durà catorze (1431-1449) i en la qual hi hagué, a més a més, una important derivació cismàtica (1438), deixessin un rastre de cansament que no canviaria fins que el concili de Trento tornés a insistir amb una nova autoritat en la conveniència de la reunió d'aquestes assemblees.⁶⁷ De totes maneres, les idees de Sánchez Herrero sobre la crisi econòmica i la personalitat dels arquebisbes i bisbes semblen més versemblants. No sembla que el declivi dels concilis i sínodes afecti a la pràctica de les Visites Pastorals, ja que aquestes seran més nombroses durant

sacar sino hasta aquí «unde de», haciendo mención que al principio de la Sínodo mandavan los prelados leer esta constitución por tiempo de trescientos años." (PONS GURI, 1956-57, pp. 102-106).

⁶⁷ MOLINÉ, 1990-1991.

el segle XV (tot i que tenim un període de la segona meitat del segle XV en què no ens ha arribat cap registre). Si bé la represa de la pràctica de les Visites Pastorals durant el segle XIII, sembla estar clarament relacionada amb la renovació de l'execució dels Concilis provincials i sinodals a partir del IV Concili del Laterà del 1215, durant el segle XV les coses canvien i sembla que la visita ha adquirit una entitat pròpia i no necessita de la realització d'aquestes assemblees (on es recordava el precepte de la seva realització) per ser duta a terme. A partir d'ara la visita passa a ser el principal mitjà de govern dels bisbes, i pren el relleu dels concilis i sínodes com a instrument privilegiat per a l'ensenyament de la doctrina cristiana al poble.

Analitzem ara, individualment, les diferents institucions canòniques, tot i que, primer, indagarem sobre l'ideal de reforma medieval.

5.1. L'ideal de reforma

5.1.1. Una preocupació constant.

La preocupació més gran de l'Església de la Baixa Edat Mitjana (especialment durant els segles XIV i XV) era la de reformar-se, purificar-se, renovar-se espiritualment, ajustar la vida i les institucions a les normes evangèliques que l'Església sempre havia predicat. Aquest desig continu de reforma arriba a ser una veritable obsessió. Era el tema "estrella" dels sermons dels predicadors, els doctors exposaven consideracions sobre l'estat desastrós de l'organisme eclesiàstic i la urgència d'esmenar-lo. Finalment, des de les butlles pontifícies i els canons conciliaris fins a les senzilles constitucions sinodals, tot text legislatiu feia referència a l'extirpació dels abusos.⁶⁸

La intenció d'escorçar l'abisme que separava les realitats de l'ideal s'havia manifestat amb freqüència a Occident. Innocenci III, en inaugurar solemnement els treballs del IV Concili del Laterà, va predicar la conversió de l'Església com a cos i no només la dels seus membres, de fet, durant tot el segle XIII es van intentar implantar les directrius d'aquest concili i va ser una època en que es va modificar profundament el rostre de la comunitat cristiana. No obstant, els mateixos que van dur endavant aquestes millores les consideraven insuficients, ja que l'aprofundiment en la fe els feia més exigents. Així, l'exigència de reforma no es va aplacar després de 1300, ans al contrari. Noves raons de descontentament van contribuir a exasperar-la. La protesta

dels franciscans espirituals contra l'acomodació al món d'una *ecclesia carnalis*, contraposada caricatura de l'*ecclesia spiritualis*, va desvetllar multitud de veus, que es van barrejar amb l'enuig provocat per la centralització i la fiscalització d'Avinyó. Seguidament, el Gran Cisma va trastornar dolorosament la consciència dels fidels i dels clergues. Després de 1417, un cop restablerta la unitat, els concilis van posar en lloc preminent dels seus programes la correcció dels abusos, però la impotència va ser manifesta.⁶⁹

5.1.2. La nostàlgia de l'edat d'or.

Però, ¿Quin significat tenia el terme *reforma* per als qui el llegien o sentien? De fet, aquest terme es dirigia a l'afectivitat tant com a la intel·ligència. Suscitava emocions de la mateixa forma que transmetia conceptes clars i diferents.

Els sentiments que suscitava provenien de la creença en la regeneració. De la mateixa forma que la persona, pel bateig i la penitència, pot vèncer els efectes del pecat i "revestir-se de l'home nou", així el ser col·lectiu que representava la societat cristiana guarda, malgrat les seves traïcions, l'esperança de redreçar-se. A més, així com l'estat al qual tothom aspira a accedir no és altre que la innocència d'Adam i Eva abans de la caiguda, tampoc deu la comunitat inventar noves fórmules d'existència, si no que ha de retornar a les que foren un temps seves, quan no estava enfangada en el

⁶⁸ Ricardo GARCÍA VILLOSLADA i Bernardino LLORCA, *Historia de la Iglesia Católica, III, Edad Nueva*. BAC, 199, 1967, pp. 519-522.

⁶⁹ Francis RAPP, *La iglesia y la vida religiosa en Occidente a fines de la Edad Media*, Ed. Labor, Barcelona, 1973, pp. 158-160.

pecat (es referia als costums i maneres d'actuar, no a la doctrina).⁷⁰ Així, la reforma és una **restauració**, hi ha una clara nostàlgia del passat (mític, no se sap ben bé a quina època fa referència, potser primers cristians,...).

Per tant, hi ha una forta oposició entre la profunditat i complexitat dels sentiments que expressa el terme reforma i la imprecisió dels conceptes que conté. Es tracta d'una **idea-força**; no és un programa d'acció, així, durant els segles XIV i XV el poder suprem de l'Església no es preocupà de reemplaçar en consignes clares allò que no passava d'una aspiració confusa (com sí que es féu en el segle XIII amb el Concili IV del Laterà).⁷¹ Molts creien que el Concili podia ser el remei a tots els mals de la cristiandat, però després de Constança (1417) i Basilea (1431-39), els papes tenien por de convocar concilis reformistes, no fos que degeneressin en assemblees cismàtiques i atemptessin contra els drets de la Santa Seu.⁷²

5.1.3. Els reformadors i els seus instruments.

Però, què s'havia de reformar? A grans trets es demanava reformar:⁷³

- Els costums de tot el poble cristià, d'alts i baixos, de rics i pobres, clergues i laics.
- La vida pública i privada del clergat, especialment dels que tenien cura d'ànimes.
- La cúria romana i el seu règim fiscal.

⁷⁰ MOLINÉ, 1990-1991, p. 408.

⁷¹ RAPP, 1973, pp. 160-162.

⁷² GARCÍA VILLOSLADA i LLORCA, 1967, pp.525-26.

Ja que el papat no va voler fer front a la situació i elaborar unes directrius clares que explicitessin quin camí havia de seguir la reforma i com s'havia de plasmar, aquesta, durant la baixa Edat Mitjana, dependrà de les figures dels grans **arquebisbes** i **bisbes** que la vulguin dur a terme en les seves diòcesis, aquests sí que tindran programes clars que, per descomptat, només inclouran la reforma dels dos primers apartats, ningú s'atrevirà amb la cúria papal.

I amb quins instruments comptaven al seu abast? Tres eren els mitjans per controlar, corregir i esmenar la marxa de l'Església i dels cristians: els concilis, els sínodes i la visita pastoral.⁷⁴ A través d'aquests, copsarem que, a la província eclesiàstica Tarraconense i, en general, a totes les diòcesis de la Corona d'Aragó, s'endegà una clara política reformista que avançarà les directrius del futur Concili de Trento i que obtindrà importants resultats.⁷⁵ Hem de revisar les idees d'historiadors com Francis Rapp que consideren que els sínodes i les visites no van servir de res i obeïen a preguntes estereotipades i buides de contingut.⁷⁶ Tot aquest tipus d'interpretacions està en revisió per la historiografia actual i s'està demostrant el valor d'aquestes institucions canòniques com demostrarem en aquest treball.

⁷³ GARCÍA VILLOSLADA i LLORCA, 1967, pp. 522-523.

⁷⁴ BAUCCELLS, 1992, pp. 437 i MIGUEL GARCÍA, 1999, pp. 347-404.

⁷⁵ MOLINÉ, 1990-1991, pp. 407-427.

⁷⁶ RAPP, 1973, pp. 164-65.

5.2. Els concilis provincials i sínodes diocesans.

5.2.1. Els concilis provincials de la Tarraconense durant la Baixa Edat Mitjana.

La província eclesiàstica Tarraconense és la que pot presentar la col·lecció més extensa de concilis provincials, fins al punt de doblar la segona més extensa de les terres hispàniques i convertir-se en una de les primeres de tota la Cristiandat.

Podem definir els concilis provincials com una assemblea de religiosos, presidida per l'arquebisbe de cada província eclesiàstica o el vicari general o l'administrador apostòlic si l'arquebisbe està impedit per una causa justificada. Haurien d'assistir l'arquebisbe, tots els bisbes sufraganis, personalment o per representants, els abats i els representants dels capítols catedralicis. En teoria, s'hauria de celebrar una vegada a l'any. Els concilis atenien tot allò referent a l'estat eclesiàstic, especialment l'ofici episcopal. Destaquen dues qüestions: la reforma de l'església i dels seus membres, i la defensa de la llibertat i immunitat de l'Església, la seva gent i els seus béns. Llurs deliberacions i canons queden concretats per escrit en les constitucions provincials.⁷⁷

El concili ecumènic del Laterà (1215) havia estat la més important de les temptatives de reforma de l'Església medieval, car, a més de definicions dogmàtiques, establí una normativa moral i disciplinària que perdurà fins al concili de Trento. Va fer preceptiva la celebració de concilis particulars a cada província eclesiàstica i la de sínodes anuals a les diòcesis, cosa que repercutí en la província Tarraconense en els seus temps de

⁷⁷ José SÁNCHEZ HERRERO, "Los concilios y los sínodos diocesanos españoles, 1215-1550", *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali*, vol. III (1981), núm. 5, p. 113-181 i vol IV (1982), núm. 7, p. 111-197.

plenitud territorial amb les set diòcesis de la Catalunya estricta i deu més repartides pels regnes d'Aragó, València, Navarra i la Rioja.

El 1227, el papa Gregori IX envià com a legat apostòlic a la Península Ibèrica el cardenal bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville, com ja hem explicat, per tal d'urgir el compliment de les disposicions del concili ecumènic del 1215. Com molt bé ens explica Pons i Guri,⁷⁸ sembla que la vinguda del Sabinense a la Península Ibèrica s'escauria l'any 1227, si, com diu l'arquebisbe Ximénez de Rada, les seves visites a les esglésies i les celebracions de concilis provincials haguessin durat 3 anys. Tot i que les seves facultats es veuen amplíssimes, alguna volta consultà per escrit al Papa determinacions que calia prendre segons l'estat de les esglésies, com ens ho diu la butlla que, en plena legació, li remeté Gregori IX, datada el 28 de gener del 1229. És molt probable que la gestió del cardenal de Sabina comencés per l'extrem occidental de les Espanyes, amb Portugal, Galícia, Lleó i Castella; el seu pas per Astorga és d'abans del setembre del 1228. Aquell mateix any, en data no precisada, va presidir un concili provincial a Valladolid.

A la comitiva del Legat s'hi afegí (no sabem si en tota la durada de la missió o en part d'aquesta) sant Ramon de Penyafort, segons uns com a coadjutor, i amb més probabilitat com a penitencier; les relacions d'aquest sant català amb la Santa Seu, s'esdevingueren després de la col·laboració en la missió del Sabinense i és molt possible que la seva etapa de penitencier pontifici fos conseqüència del seu anterior contacte amb aquell cardenal.

⁷⁸ PONS GURI, 1956-57, pp. 2-4.

Algun autor ha cregut que la vinguda de Joan Halgrin d'Abbeville tenia per objectiu resoldre la situació matrimonial de Jaume I i la reina Elionor i, fins i tot, la promoció d'una croada contra els sarraïns. Però la legació era per a la visita canònica i la implantació de les reformes del Concili General a les terres hispàniques; no té res de particular que alguns decrets del Sabinense siguin els adients a unes províncies eclesiàstiques que es troben amb el problema del contacte amb territoris ocupats pels musulmans, ni que, segons la mentalitat de l'època, es fomenti l'esperit de croada; l'anul·lació del matrimoni del rei d'Aragó, no fou res més que de passada, i la comissió per això li fou tramesa per la Santa Seu quan ja feia prop de dos anys que actuava en la legació a les Espanyes.

La seva acció a la Província Tarraconense no és fins l'any 1229. El 20 de març, la comitiva és a Saragossa. El 29 del mateix mes de març, es clou un concili provincial a Lleida on, amb el Cardenal de Sabina, hi són presents: l'arquebisbe de Tarragona, Aspàrec de la Barca i els bisbes Guillem de Cabanelles, de Girona, Berenguer de Palou, de Barcelona, Guillem de Tavertet, de Vic, Pere de Puigvert, d'Urgell, Berenguer d'Erill, de Lleida, Ponç de Torrella, de Tortosa i García de Gudal, d'Oscà, a més d'alguns abats i altres prelats de la província. Seria possible que també hi fos el rei Jaume I, car el dia 31 de març, des de Lleida mateix, féu un decret sobre les usures dels jueus, a precs del cardenal de Sabina i del bisbe de Girona.

El 21 d'abril següent, el Sabinense és a Tarassona, on presideix la junta (no concili com diu algú) que resol sentencialment la nul·litat del matrimoni del rei. Pocs dies després (el primer de maig) el Cardenal, des de Tudela, dirigeix a l'arquebisbe de Tarragona el manament de fer complir els decrets del concili de Lleida. En la primera de les seves 37

constitucions disciplinars, es manava que a la Tarraconense fossin celebrats cada any, a la tercera dominica després de Pasqua, concilis provincials i que a cadascuna de les diòcesis s'hi celebressin sínodes per la diada de sant Lluç.⁷⁹ En els concilis baix-medievals hi concorren, amb l'arquebisbe, els bisbes diocesans, que, quan no ho poden fer personalment, es valen de procurador; des del 1244 hi són representats els ordes militars del Temple i de Sant Joan de Jerusalem i, a darrera del segle XIII, hom hi començà a veure representació de capítols catedrals i la presència d'abats de canòniques i monestirs. Durant el segle XIII, des del concili plenari de Lleida del 1229 es van celebrar 21 concilis segurs i 5 de dubtosos (vegeu taula).⁸⁰ Els seus decrets, majoritàriament, prescindeixen de l'aspecte dogmàtic i es circumscriuen a la matèria disciplinar, adaptant, i en part reproduint, els cànons del Concili General del Laterà IV, alguna decretal d'Alexandre III, Innocenci III i Honori III i alguna norma provinent del concili Laterà del 1179.⁸¹

Guillem de Rocabertí celebrà concili el 1310 a Tarragona, i el rei Jaume II s'hi interferí tot demanant un subsidi dels eclesiàstics per fer la guerra contra els infidels i volent també que el concili es definís sobre la culpabilitat dels templers; el concili demanà al rei que deixés lliures en llurs castells els cavallers de l'orde. En el posterior concili de 1312, s'hi féu pública la sentència que absolia de tota culpa els templers de la Corona d'Aragó.

⁷⁹ PONS GURI, 1956-57, p.61-83.

⁸⁰ Vegeu informació més detallada a: *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol I, p. 593-596.

⁸¹ PONS GURI, 1956-57, p. 6.

En temps de l'arquebisbe Eiximèn de Luna, una butlla del papa Joan XII, del 14 d'agost de 1318 elevà la seu de Saragossa a la dignitat de metropolitana, adjudicant-li per sufragànies les d'Osca, Tarassona, Pamplona, Calahorra i Albarrassí; a la Tarraconense li romangueren Barcelona, Girona, Urgell, Lleida, Vic, Tortosa i València.

L'infant Joan d'Aragó, patriarca d'Alexandria fou nomenat administrador apostòlic perpetu de la seu de Tarragona, poc després del trasllat a Toledo de l'arquebisbe Luna. Celebrà tres concilis, el primer dels quals tingué lloc a Tarragona el 1330, en el qual es promulgà la col·lecció de constitucions en què foren compilades totes les que estaven en vigència des del 1230 fins a aquell moment, tot afegint-hi vint constitucions més de nova creació. En la redacció, a més dels pares conciliars (bisbes de València, Tortosa, Urgell, Lleida i Vic, el lloctinent del mestre de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, castellà d'Amposta, els abats dels monestirs de Poblet, Valldigna, Bellpuig i Sant Feliu de Guíxols, els procuradors dels bisbes de Barcelona i de Lleida i representacions de diversos capítols catedrals i col·legiates), hi participaren el jurista Bernat d'Olzinelles i l'eclesiàstic valencià Ramon Ferrer. Aquesta col·lecció va constituir la base de la legislació canònica tarraconense en les posteriors compilacions.

El successor del patriarca Joan d'Aragó, Arnau Sescomes, va convocar 4 concilis, els anys 1336, 1338, 1339 (Barcelona) i 1341. En el primer, apareixen qüestions d'índole disciplinària i de culte, com el deure de residència de rectors i beneficiats, els reincidents en concubinat, la celebració dels oficis divins a les catedrals i a les col·legiates, la cura per la dignitat d'hospitals i hospicis. En el segon, s'encaren amb la sobreabundància de clergat, sobretot pel fet dels qui no busquen altra cosa que un estatut clerical, i hom determina que només rebin la tonsura aquells que

versemblantment accediran als ordes sagrats; així mateix, s'establí que preveres i beneficiats no mantinguessin amb ells llurs fills il·legítims i que aquests els servissin a l'altar; pel que fa a la taula episcopal, s'ordenà una certa moderació, s'exigí la gratuïtat en la unció dels malalts i es denuncià el vici de la blasfèmia en una constitució del 1339 que s'havia de publicar cada any en les festes principals. Hom va demanar al papa que els estudiants amb benifet en percebessin els fruits sense descompte per l'absència a causa dels estudis. Sanso Lopes d'Ayerbe, durant els anys de la pesta negra, celebrà 4 concilis: 1349, 1351, 1354 i 1357. En el darrer concili, es promulga una constitució que estableix que els vicaris generals i els oficials de la cúria han d'ésser originaris dels regnes de la corona catalano-aragonesa; en d'altres, s'insisteix en la visita pastoral, el foment de la devoció eucarística acompanyant el viàtic, l'obligació d'enviar representant al concili per part dels qui estiguessin legítimament impeditos i tot un seguit de disposicions contra els invasors i depredadors de béns; quant als religiosos i ordes militars, que, si es valien de les constitucions provincials quan els afavorien, també hi estiguessin subjectes en cas contrari. Pere Clasquerí fou partidari del papa d'Avinyó, Climent VII, va celebrar 5 concilis, dels quals es conserven 30 constitucions: sobre la gratuïtat en l'administració de justícia, normes sobre notaries, obligació de fer inventari en prendre possessió, indulgències als qui acompanyaven el Santíssim i s'agenollaven al toc de l'elevació.

A causa del Cisma d'Occident, la seu metropolitana restà vacant durant molt de temps després de la mort de Pere Clasquerí. Probablement, l'assemblea de Barcelona, reunida el 4 de febrer de 1387, més que d'un concili es tractà d'unes corts per proclamar l'obediència al papa Climent VII, enfront d'Urbà VI. Llavors ja pogué ésser proveïda la

vacant tarragonina i el papa confirmà l'elecció d'Ènnec de Vallterra. El cardenal Pero Martines de Luna (futur Benet XIII), enviat per Climent VII per portar els territoris de la corona catalanoaragonesa a l'obediència d'Avinyó, aplegà els bisbes en concili a Girona el 1389, promulgà 5 constitucions que feien referència a la reforma del clergat i a l'observança diligent de les constitucions establertes en els concilis de Lió i de Viena relatives a l'administració de béns eclesiàstics i prohibí que els jueus i els sarraïns poguessin mercadejar els diumenges i els dies de festa, s'ordenà que els cristians tinguessin les cases separades de les dels jueus i els sarraïns.

Per la seva banda, l'arquebisbe Ènnec promogué la celebració de 4 concilis, tots ells a Tarragona (1391, 1395, 1399-1400 i 1406), amb 32 constitucions: prescripcions com la de tenir, a més de la consuetat, un llibre lligat amb cadena al cor amb la descripció dels oficis de tot l'any, que hom indulgenciés els qui s'agenollessin al *Te ergo quaesumus* del *Te Deum* i els qui tinguessin llums encesos durant l'elevació a la missa, que en el baptisme els infants fossin sostinguts pels padrins, que els qui no assistissin al concili fossin objecte de penes estipulades, que en cada sínode diocesà fossin designats dos procuradors per a la defensa dels clergues injuriats i desprotegits, que en temps d'interdicte general hom toqués la campana major a l'elevació a fi que el poble resés genuflecte i pogués lucrar-se les indulgències, que es continués la pregària per la unitat de l'Església i que hom no pogués obligar els eclesiàstics a donar fermances. Pere de Sagarriga, que secundà els esforços per posar fi al cisma en el concili de Perpinyà (1409), en el del 1414, a Tarragona, promulgà 6 constitucions: els vicaris generals i oficials principals de la cúria eclesiàstica haurien d'estar ordenats *in sacris*; cada diòcesi tindria el seu advocat dels pobres que tractaria amb diligència llurs

causes, els assistents als concilis haurien de dur els ornaments corresponents a llur dignitat, es renovà la constitució de 1357 de celebrar una missa en sufragi dels qui acompanyen amb llums el Sant Viàtic, i sobre els concubinaris. Quan Ferran d'Antequera retirà l'obediència a Benet XIII, els eclesiàstics es reuniren en concili a Barcelona el 1416, sota la presidència del cardenal Pere Rubat i de l'arquebisbe Sagarriga i amb els bisbes de Barcelona, Vic, Elna, Girona, Urgell i Tortosa i alguns abats, per pronunciar-se sobre el cas. L'assemblea va proposar al rei que volgués escoltar el papa Benet. A conseqüència de les determinacions de Constança (1414-1418), vingué el concili de Lleida del 1418, que havia d'apagar el foc del cisma. Martí V i el rei Alfons d'Aragó havien tractat sobre la manera de restablir l'ordre, i encomanaren de fer-ho al cardenal Adimaro, el qual reuní conjuntament les dues províncies eclesiàstiques a Lleida. Un cop proposat l'objectiu del concili, el rei va demanar un subsidi per acabar amb els cismàtics, i també el cardenal legat un altre subsidi per al papa. Sense que s'hagués resolt res, el concili va acabar. Dalmau de Mur aplegà el seu únic concili l'any 1424, a Tarragona, quan encara cuejava el cisma a causa de l'elecció d'un successor de Benet XIII. Hom hi va aprovar nou constitucions que actualitzaven el compliment de disposicions anteriors relatives al culte i a l'administració dels béns, es disposà que els prelats celebressin la missa almenys un cop a la setmana i els canonges i altres preveres que no tinguessin major obligació almenys un cop al mes, i que els canonges i els beneficiats que no fossin preveres combreguessin almenys quatre vegades l'any, per Nadal, Pasqua, Pentecosta i l'Assumpció. El papa Martí V envià el cardenal Pere de Foix, que presidí un concili a Tortosa el 1429, amb 21 constitucions: una ordenava la redacció d'un breu catecisme

per a ésser explicat per bisbes i rectors al poble (llarga tradició catalana en la redacció de catecismes) i prohibia que els laics discutissin sobre la fe catòlica, hom regulà l'examen dels ordenands, sobre els sagraments es disposà que només als malalts es pogués donar l'eucaristia o el baptisme fora de l'església, que quan es portés la comunió als malalts anés acompanyada amb llums, que els religiosos necessitarien autorització de l'ordinari diocesà per poder confessar, que els metges tenien la greu obligació d'advertir els malalts que havien de rebre els sagraments, de manera que ja no podrien visitar un malalt més de tres vegades si abans no rebia els sagraments.

Entre el 1429 i el 1455 no hi ha constància que se celebrés cap concili: les calamitats de l'època es feren notar en la institució sinodal. Entre 1455-69, amb Pero de Urrea, l'activitat continua sent molt feble, hi hagué 4 concilis, assemblees poc concorregudes i destinades a tractar qüestions de caràcter fiscal i administratiu. Aquest mateix arquebisbe celebrà sessió conciliar l'any 1460, a Lleida, sobre els censals reclamats per la Cambra Apostòlica. Segons sembla, les càrregues eren tan altes que alguna església hagué de vendre vasos sagrats i ornaments (adquirits per jueus) per poder fer front als pagaments. Durant el pontificat de Gonzalo Fernández de Heredia, els pocs indicis sinodals que hi ha (1491 i 1497) fan creure que aquesta activitat fou irrellevant, si no nul·la.

València, que des del 1238 era sufragània de Tarragona, fou declarada exempta el 1470 i erigida en seu metropolitana el 1492.⁸²

⁸² Extret de: *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol I, p. 593-598.

Els concilis provincials Tarraconenses baix-medievals⁸³

Any	Lloc de celebració	President	Any	Lloc de celebració	President
1229	Lleida	Joan Halgrin d'Abbeville, cardenal legat	1334	Tarragona	Joan d'Aragó, arq. de Tarragona
1229	Tarassona	Joan Halgrin d'Abbeville, cardenal legat	1336	Tarragona	Arnau Sescomes, arq. de Tarragona
1230	Tarragona	Aspàreg de la Barca, arq. De Tarragona	1338	Tarragona	Arnau Sescomes, arq. de Tarragona
1235	Tarragona	Guillem de Montgrí, arq. Electe de Tarragona	1339	Barcelona	Arnau Sescomes, arq. de Tarragona
1237	Lleida	Guillem de Montgrí, arq. Electe de Tarragona	1341	Tarragona	Arnau Sescomes, arq. de Tarragona
1239	Tarragona	Pere d'Albalat, arq. de Tarragona	1349	Tarragona	Sanço Lopes d'Ayerbe, arq. de Tarragona
1240	València	Pere d'Albalat, arq. de Tarragona	1351	Tarragona	Sanço Lopes d'Ayerbe, arq. de Tarragona
1242	Tarragona	Pere d'Albalat, arq. de Tarragona	1354	Tarragona	Sanço Lopes d'Ayerbe, arq. de Tarragona
1243	Tarragona	Pere d'Albalat, arq. de Tarragona	1357	Tarragona	Sanço Lopes d'Ayerbe, arq. de Tarragona
1244	Tarragona	Pere d'Albalat, arq. de Tarragona	1360	Tarragona	Pere Clasquerí, arq. de Tarragona
1246	Tarragona	Pere d'Albalat, arq. de Tarragona	1364	Tarragona	Pere Clasquerí, arq. de Tarragona
1246	Lleida	Pere d'Albalat, arq. de Tarragona	1366	Tarragona	Pere Clasquerí, arq. de Tarragona
1247	Tarragona	Pere d'Albalat, arq. de Tarragona	1369	Tarragona	Pere Clasquerí, arq. de Tarragona
1248	Tortosa	Pere d'Albalat, arq. de Tarragona	1371	Tarragona	Pere Clasquerí, arq. de Tarragona
1249	Tarragona	Pere d'Albalat, arq. de Tarragona	1387	Barcelona	Ènnec de Vallterra, arq. de Tarragona
1250	Alcanyís	Pere d'Albalat, arq. de Tarragona	1389	Girona	Pero de Luna, cardenal legat
1253	Tarragona	Benet de Rocabertí, arq. de Tarragona	1391	Tarragona	Ènnec de Vallterra, arq. de Tarragona
1256	Tarragona	Benet de Rocabertí, arq. de Tarragona	1395	Tarragona	Ènnec de Vallterra, arq. de Tarragona
1257	Lleida	Jaume I, Benet de Rocabertí, arq. de Tarragona	1399	Tarragona	Ènnec de Vallterra, arq. de Tarragona
1261	Tarragona	Benet de Rocabertí, arq. de Tarragona	1406	Tarragona	Ènnec de Vallterra, arq. de Tarragona
1266	Tarragona	Benet de Rocabertí, arq. de Tarragona	1414	Tarragona	Pere de Sagarriga, arq. de Tarragona
1274	Tarragona	Bernat d'Olivella, arq. de Tarragona	1416	Barcelona	Pere de Sagarriga, arq. de Tarragona
1277	Tarragona	Bernat d'Olivella, arq. de Tarragona	1418	Lleida	Pere de Sagarriga, arq. de Tarragona
1279	Tarragona	Bernat d'Olivella, arq. de Tarragona	1424	Tarragona	Dalmau de Mur, arq. de Tarragona
1283	Tarragona	Bernat d'Olivella, arq. de Tarragona	1429	Tortosa	Pere de Foix, cardenal legat
1292	Tarragona	Rodrigo Tello, arq. de Tarragona	1455	Tarragona	Joan Andreu Sors, vic. g. de Tarragona
1293	Lleida	Bernat d'Olivella, arq. de Tarragona	1457	Cervera	Joan Andreu Sors, vic. g. de Tarragona
1294	Lleida	Bernat d'Olivella, arq. de Tarragona	1458	Barcelona	Joan Andreu Sors, vic. g. de Tarragona
1306	Tarragona	Bernat d'Olivella, arq. de Tarragona	1458	Tarragona	Joan Andreu Sors, vic. g. de Tarragona
1308	Tarragona	Bernat d'Olivella, arq. de Tarragona	1460	Barcelona	Pero de Urrea, arq. de Tarragona
1310	Tarragona	Guillem de Rocabertí, arq. de Tarragona	1460	Lleida	Pero de Urrea, arq. de Tarragona
1311	Tarragona	Guillem de Rocabertí, arq. de Tarragona	1469	Barcelona	Pero de Urrea, arq. de Tarragona
1312	Tarragona	Guillem de Rocabertí, arq. de Tarragona	1472	Tarragona	Pero de Urrea, arq. de Tarragona
1318	Tarragona	Ximeno Martines de Luna y de Alagón, arq. de Tarragona	1473	Girona	Pero de Urrea, arq. de Tarragona
1324	Tarragona	Ximeno Martines de Luna y de Alagón, arq. de Tarragona	1476	Tortosa	Nicolás Franco, legat papa
1330	Tarragona	Joan d'Aragó, arq. de Tarragona	1491	Barcelona	Pere de Vivers, vic. g. de Tarragona
1331	Tarragona	Joan d'Aragó, arq. de Tarragona	1497		Vicari gral. de Gonzalo Fernández de

⁸³ Elaborada a partir d'informació de: *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol I, p.606. Allà es pot trobar, també, referències sobre les edicions dels textos conciliaris.

Any	Lloc de celebració	President	Any	Lloc de celebració	President
					Heredia, arq. de T.

5.2.2. Els sínodes baix-medievals de les diòcesis catalanes.

Podem definir els sínodes com una assemblea de religiosos, presidida pel bisbe de cada diòcesi o el seu vicari general si el bisbe estava impedit per una causa justificada. Haurien d'assistir el bisbe diocesà, els abats seculars i regulars de la diòcesi, l'ardiaca, el capítol catedralici, els rectors beneficiats de totes les parròquies de la diòcesi i els priors seculars i regulars. En teoria s'hauria de celebrar una vegada a l'any. Tingueren com a finalitat la reforma, tant de la vida clerical com de la dels seglars, i la defensa de la llibertat i immunitat de l'església, els seus membres i els seus béns. Llurs deliberacions i cànons queden concretats per escrit en les constitucions sinodals.⁸⁴

L'etapa legislativa sinodal s'inicià, igual que la provincial, amb el concili de Lleida de 1229. Costà posar en marxa la celebració de sínodes (el primer ho féu a Lleida el 1240, i després s'afegiren Barcelona i Girona) i mai s'aconseguí la periodicitat que buscaven els decrets: *episcopalis synodus ad minus celebretur semel in anno, in die festo sancti Lucae*.⁸⁵ A més, algunes de les reunions sinodals no deixà nova literatura. L'activitat sinodal de les diòcesis de la província Tarraconense, igual que la conciliar, fou molt més intensa que als bisbats castellans. Des del 1241 fins a començaments del s XV es produeix tota l'activitat sinodal a les diòcesis tarraconenses (vegeu quadre).

⁸⁴ SÁNCHEZ HERRERO, 1981 i 1982. Vegeu també: *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol III, p.450-451.

⁸⁵ J. TEJADA Y RAMIRO, *Colección de Cánones y de todos los concilios de la Iglesia de España y de América*, 1859-1863, Madrid, vol. III, p. 330

Aquestes dades es poden posar en relació amb les que hem vist per a l'activitat conciliar, de fet, existeix un clar paral·lelisme. L'activitat conciliar i sinodal comença com a conseqüència del IV Concili del Laterà del 1215, que a la Tarraconense arriba amb el Concili del 1229 de Lleida. Gràcies a figures com l'arquebisbe Pere d'Albalat es desferma una intensa activitat conciliar i sinodal. A nivell diocesà, els sínodes també seran impulsats per grans personalitats com Arnau de Gurb, Ponç de Gualba i Ferrer d'Abella per a la diòcesi de Barcelona. A més ens trobem en l'època de puixança de la Corona catalano-aragonesa. A partir de la segona meitat del segle XIV i ja durant el segle XV els sínodes comencen a desaparèixer de la pràctica dels bisbats, paral·lelament amb l'arribada de la crisi socio-econòmica i política que sacseja les terres catalanes, i a la desaparició de la celebració dels concilis provincials. Influència negativa tindrà també el Gran Cisma.

Així podríem afirmar, com a norma, que la crisi econòmico-social i política de la Corona catalano-aragonesa es manifesta també a nivell religiós, com a mínim en l'aspecte conciliar i sinodal, ja que la pràctica de les visites pastorals serà molt intensa, segurament per omplir el buit que deixaven la manca de realització d'aquestes assemblees en el control del territori i dels feligresos i en l'aplicació dels canons de l'església.

Com es desenvolupaven els sínodes i quin era el seu contingut? Pons Guri ens ho explica a la perfecció.⁸⁶ Del segle XIII en sabem molt poca cosa; l'escassa documentació conservada ens mostra tan sols que els sínets duraven dos dies i que les constitucions

⁸⁶ PONS GURI, 1956-57, pp. 89-93.

sinodals eren promulgades a la segona jornada. Una constitució donada per l'arquebisbe de Tarragona que, *sede vacante*, presidí el sínec barceloní de 1241, és bastant explícita sobre com havien de comportar-se els clergues en les lectures i deliberacions, llur indumentària i l'assistència obligatòria dels qui tenien cura d'ànimes; una referència semblant també es veu en sínecs de Tortosa, cosa que fa creure que es faria així mateix en tota la Tarraconense.

Del segle XIV, les dades són molt abundoses pel que fa a Girona. Els sínecs eren presidits pel mateix bisbe (no trobem notícies documentals dels que haguessin pogut fer celebrar els ardiaques) i hi concorrien, a més del Capítol catedral, els abats i paborces de col·legiats i canòniques, abats i priors dels monestirs, els rectors de les parròquies i, fins i tot, els capellans dels castells i santuaris, car a aquests, amb criteri extensiu, se'ls considerava amb *cura animarum*.

L'assistència de tots aquells als sínecs era obligatòria. Fins el 1354, la manca d'assistència fou punida amb pena d'excomunió, però, aquell any, el bisbe Berenguer de Cruïlles reiterà la mateixa pena, afegint-n'hi de pecuniàries en proporció a la qualitat dels infractors. El bisbe Ennec de Valterra, l'any 1367, va derogar la pena d'excomunió, moderant de nou les pecuniàries.

Els que no hi podien concórrer, calia que donessin excuses justificades i deleguessin la seva assistència en un altre clergue, mitjançant document suficient.

Calia que els clergues es presentessin als sínecs servant la deguda dignitat. Una constitució sinodal de l'any 1354 i la compilació del 1368, exigien que ho fessin vestits de sobrepellís, amb birret o almuces negres, amb la barba i tonsura ben afaitades i sense portar armes.

La *Consueta vella* de la Seu de Girona, escrita l'any 1360, dóna moltes notícies sobre la manera de celebrar els sínets, encara que regulant amb més detall llur aspecte litúrgic (tal com correspon a la naturalesa del llibre) que no pas el canònic. Les dades de la *Consueta vella*, completades amb les d'altres textos coetanis, ens permetran d'explicar el desenvolupament de les reunions sinodals a les mitjanies del segle XIV.

El primer dia del sínec, o sia el dimecres següent a la dominica *In albis*, ja havien arribat a la ciutat els clergues d'arreu de la diòcesi. Aquell dia, per avisar els concurrents, es tocava pausadament la senyal de *tertia* amb la campana ferial de la Seu; el domer havia de fer altretant amb l'esquella del cor. L'acte començava amb el res de *tertia*, seguit a voltes del de *sexta* i sempre de la missa de la Verge Maria, que celebrava el bisbe o bé un altre sacerdot. A voltes, després de la missa, es resava *sexta* i *nona*, si no s'havien resat abans. Finitos els actes litúrgics, es predicava un sermó dirigit als clergues.

Feta la prèdica, l'ardiac major llegia una exhortació en llatí que començava amb les paraules *Reverendi domini mei*, en la qual eren resumides i glossades les constitucions vigents sobre la convocatò i assistència als sínets. Seguidament, el mateix ardiaca llegia una llista on s'anaven enumerant les col·legiates, monestirs, parròquies i capelles que calia que hi fossin representats; els concurrents, tan per dret propi, com en representació d'absents, anaven responnent a mesura que era cridada la seva església. Passada llista, l'ardiac afegia en alta veu: *Tots aquells qui hauran respost per altre, vagen dir llurs noms ans que s'en tornen, e així mateix d'aquells per qui respondran, ensemps ab les excusacions o raons d'aquells perquè no són poguts venir al present sínec. En altra manera seria imputat a ells e no al dit absent si messions se'n seguien.*

Abans d'acomiar els reunits, el mateix bisbe, o altre en nom seu, advertia a tothom que havien de romandre a la ciutat, per tal de continuar el sínet l'endemà, bon punt sentissin tocar la campana major. Dades d'època quelcom més avançada, ens diuen que, després de dinar, els curats anaven al palau episcopal a retre compte de l'estat de la seva església.

La segona jornada sinodal, o sia el dijous, també era celebrada a la catedral, que s'havia ornamentat expressament. Començava amb la missa de l'Esperit Sant, celebrada pel mateix bisbe, després de la qual s'anava processionalment al capdavant de la Seu, entre el cor i el portal major, on hi havia preparats els setials per a tothom. La *Consuetudo vella* remarca la solemnitat d'aquesta processó, en la qual el bisbe hi anava revestit de pontifical i el tresorer li duia el bàcul pastoral, mentre que els abats i altres prelats portaven els seus respectius bàculs i crosses. Col·locat tothom al lloc que li pertanyia, un diaca cantava l'Evangeli *Vos estis lux mundi*, i el bisbe, després d'entonar el *Veni Creator*, deia les oracions de l'Esperit Sant i impartia la seva benedicció. Tot seguit es feia un sermó de circumstàncies.

A continuació, eren publicades les constitucions sinodals preparades per a aquell sínet i, si s'esqueia, les del darrer concili provincial o aquelles altres que el bisbe tenia per convenients. Finida la part legislativa de l'assemblea, la *Consuetudo* afegeix: *audiuntur per episcopum querimonie contra clericos, si que fiant*, de manera que l'acte tenia també quelcom de judicial.

A tot això hi seguia una exhortació del bisbe dirigida als clergues, *ut pure, nitide in concordia et in caritate vivant, et Deo humilliter deserviant et devote, sic quod de populo eis comisso bonam in die iudicii possint Deo reddere rationem, cum ipsis suis parrochianis sint*

quasi signum positum ad sagitam, et circa divini officii celebratione sint assidui et attentii, sens dubte glossant les constitucions de Berenguer de Castellbisbal que cada any s'anaven reproduint en l'assemblea sinodal.⁸⁷

Després d'una absoluta pels difunts, el segon i darrer dia sinodal finia, segons diu la *Consueta vella*, sortint el bisbe de la catedral *cum aliis prelatiis* i, quan als altres clergues, *vadit quilibet in domum suam*.

Durant els sínodes, com hem dit, es llegien textos convenients i oportuns a criteri del president, es recordaven decrets precedents, es promulgaven en l'àmbit diocesà les constitucions de l'última reunió provincial i, sobretot, es publicaven els canons estatuits en aquells dies. Tothom tenia l'obligatorietat de fer-se una còpia de tot allò acordat, deure que sovint era negligit. D'aquesta manera, veiem que una de les funcions d'aquestes assemblees (i de les provincials també) era l'ensenyament de la doctrina cristiana al poble, i la formació de bons mestres, aptes per a l'ensenyament d'aquesta.⁸⁸

El lloc de reunió acostumava a ser la seu episcopal, concretament el cor de la catedral.

L'acció pastoral dels bisbes, seguint la legislació dels concilis de la tarraconense i dels sínodes de les diferents diòcesis es centrava, principalment, en els següents punts.⁸⁹

⁸⁷ Vegeu transcripció d'aquestes constitucions del propi PONS GURI, 1956-57, pp. 102-106, reproduïdes a l'annex 1 d'aquest treball.

⁸⁸ José SÁNCHEZ HERRERO, *Los sínodos y la catequesis, Los Sínodos Diocesanos del Pueblo de Dios. Actas del V Simposio de Teología Histórica (24-26 octubre 1988)*, 1988, València, Facultat de Teología Sant Vicent Ferrer, p. 159-196.

⁸⁹ Immaculada PUIG I ALEU, *Les Visites Pastorals a la diòcesi de Girona. Segle XV, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXVIII, anys 1985-86, p 211-241.

- Una voluntat d'expansió de la pràctica de la predicació i de la dels sacraments, amb especial atenció al de la penitència.
- Un intent de conscienciar sobre la necessitat de l'educació per extirpar la ignorància i per preservar el llatí entre el clergat.
- Una major cura en la moral, vida i honestetat dels clergues. Els nombrosos canons que tracten d'aquests temes a les diverses Constitucions, desenvolupen aspectes diversos, com el concubinatge, la prohibició de portar armes, la prohibició de pronunciament de judicis de sang, la prohibició de pràctiques comercials i usuràries, etc...
- Un interès en preservar el patrimoni i els béns de les Esglésies i parròquies.
- Un control en l'ordenació de clergues i en la dotació de beneficis.
- Alguns canons sobre el patronatge laic i la conservació i benedicció d'esglésies.
- Una regulació del judici eclesiàstic pels clergues acusats, amb penes i degradacions de càrrecs, segons els graus.

Les fonts, més o menys directes, de la legislació sinodal gironina d'aquesta etapa, són en primer lloc els decrets del concili provincial celebrat a Lleida l'any 1229, on s'apliquen les normes essencials del Concili Lateranense IV, alguna del precedent concili general del 1179 i algunes decretals dels papes Honori III, Alexandre III i Innocenci III. En segon lloc hi veurem la influència dels concilis provincials de la Tarraconense, des de l'any 1230 endavant, unes voltes al·ludits i altres aplicats sense fer-ne esment. I, per últim, un lògic i necessari ressò del dret general de l'Església, procedent de les Decretals, el Sisè, Clementines i alguna Extravagant.

En general, hi ha moltes afinitats entre totes les constitucions sinodals de les diòcesis de la Tarraconense, que gairebé sempre pervenen de la identitat de les fonts canòniques.⁹⁰

Com es pot constatar l'aplicació dels cànons conciliars i sinodals? La Visita Pastoral serà la forma de fer les constatacions escaients, a més de d'altres informadors que podien tenir els bisbes durant el desenvolupament dels sínodes.

⁹⁰ PONS GURI, 1956-57, pp. 88-89.

Sínodes diocesans baix-medievals dels bisbats catalans

ANYS	BARCELONA	ELNA-PERPINYÀ	GIRONA	LLEIDA	TARRAGONA	TORTOSA	URGELL	VIC	VALENCIA	ANYS	BARCELONA	ELNA-PERPINYÀ	GIRONA	LLEIDA	TARRAGONA	TORTOSA	URGELL	VIC	VALENCIA	
1240				X						1298										X
1241	X									1299	X								X	
1242	X									1300										
1243	X									1301				X						
1244	X									1302		X								
1245			X							1303										
1246			X							1304										
1247			X							1305	X									
1248			X							1306										
1249			X							1307	X					X				
1250			X							1308				X		X				
1251			X					X		1309								X		
1252			X					X		1310								X		
1253			X							1311		X				X		X		
1254			X	X						1312								X		
1255	X								X	1313								X		
1256										1314				X		X		X		
1257	X									1315				X				X		
1258									X	1316								X		
1259										1317	X		X					X		
1260			X							1318	X		X	X		X		X	X	
1261			X						X	1319	X							X		
1262									X	1320								X		X
1263									X	1321				X				X		
1264										1322								X		
1265										1323	X			X		X		X		
1266								X		1324						X		X		
1267			X							1325								X		
1268			X						X	1326		X						X		
1269			X						X	1327		X								
1270			X					X		1328		X				X		X		
1271			X							1329										
1272			X							1330		X				X				
1273			X						X	1331										
1274			X			X				1332										
1275										1333										
1276								X		1334										
1277										1335		X			X					
1278						X			X	1336										
1279			X	X						1337		X	X							
1280	X								X	1338		X	X							
1281										1339	X	X	X							
1282										1340		X							X	
1283										1341										
1284										1342										
1285										1343						X				
1286		X						X		1344			X							
1287										1345	X		X							
1288										1346			X							
1289	X									1347			X							
1290								X		1348			X						X	
1291										1349										X
1292										1350										
1293										1351										X
1294				X						1352			X							
1295										1353			X							

ANYS	BARCELONA	ELNA- PERPINYÀ	GIRONA	LLEIDA	TARRAGONA	TORTOSA	URGELL	VIC	VALÈNCIA	ANYS	BARCELONA	ELNA- PERPINYÀ	GIRONA	LLEIDA	TARRAGONA	TORTOSA	URGELL	VIC	VALÈNCIA
1296									X	1354	X		X						
1297										1355			X	X					
1356										1416									
1357									X	1417							X		
1358					X			X	X	1418									
1359			X			X				1419									
1360			X		X				X	1420				X					
1361										1421		X							
1362							X			1422									X
1363										1423									
1364							X			1424									
1365			X							1425									
1366		X								1426									
1367		X								1427									
1368			X	X	X				X	1428			X						
1369										1429									
1370		X								1430									
1371										1431									
1372					X					1432						X			X
1373		X							X	1433					X				
1374										1434									
1375		X							X	1435									
1376										1436									
1377										1437									
1378			X			X				1438									
1379										1439									
1380		X								1440									
1381										1441									
1382		X							X	1442									
1383										1443									
1384										1444									
1385		X							X	1445									
1386										1446									
1387										1447									
1388		X			X	X				1448									
1389					X					1449									
1390					X					1450									
1391										1451									
1392										1452									
1393										1453									
1394										1454									
1395										1455									
1396										1456									
1397										1457									
1398										1458									
1399										1459									
1400									X	1460									
1401		X								1461									
1402		X								1462									
1403										1463									
1404		X							X	1464									
1405									X	1465									
1406		X								1466									
1407										1467									
1408										1468									
1409										1469									
1410					X					1470									
1411										1471									
1412										1472									

ANYS	BARCELONA	ELNA- PERPINYÀ	GIRONA	LLEIDA	TARRAGONA	TORTOSA	URGELL	VIC	VALÈNCIA	ANYS	BARCELONA	ELNA- PERPINYÀ	GIRONA	LLEIDA	TARRAGONA	TORTOSA	URGELL	VIC	VALÈNCIA
1413										1473									
1414										1474		X							
1415										1475									
1476										1489			X						
1477										1490			X						
1478										1491			X						
1479										1492			X						
1480										1493			X						
1481										1494			X	X					
1482										1495			X						
1483										1496			X						
1484										1497			X						
1485										1498			X						
1486										1499			X						
1487			X							1500			X	X					
1488			X																

FONT: *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol III, p.451-452. Vicente CÀRCEL ORTÍ, "Sínodos medievales valentinos", *Hispania Christiana. Estudios en honor del prof. José Orlandis*, 1988, Ed. EUNSA. José SÁNCHEZ HERRERO, "Los concilios y los sínodos diocesanos españoles, 1215-1550", *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali*, vol. III (1981), núm. 5, p. 113-181 i vol IV (1982), núm. 7, p. 111-197. En tots aquests articles es pot trobar referències sobre on trobar les edicions de les constitucions sinodals dels diferents sínodes.

5.3. Les visites pastorals baix-medievals.

5.3.1. El desenvolupament de les visites pastorals.

Els documents legals postulen la visita anual ja des del concili de Tarragona de 516: *“Et annuis vicibus (singulis) ab episcopo dioceses visitentur”*⁹¹; i per Toledo IV de 633: *“Per cunctas dioceses parrochiasque suas per singulos annos ire oportet”*⁹². Però, això era, cada volta, més complicat degut al nombre creixent de parròquies en els bisbats que dificultaven el costum de la revisió anual. Amb l'arribada dels musulmans a la Península Ibèrica, la pràctica de la visita va quedar interrompuda i no es va reprendre fins que la seguretat de les comitatives va ser més gran i els bisbats van tornar a estar ben organitzats, cosa que no es produirà fins el segle XIII.

L'any 1215, el Concili IV del Laterà significà una reforma general dins l'Església catòlica com ja hem vist, també, per a concilis i sínodes.

Paral·lelament, es produeix la represa de l'ofici de visita a la primera meitat del segle XIII, que es troba relacionat amb la voluntat pontifícia de reformar el món monàstic. L'any 1232, Gregori X ordenà a tots els arquebisbes i bisbes d'Anglaterra que visitessin, personalment o mitjançant delegats, tots els monjos i canonges no exempts de llurs diòcesis. S'iniciava una lenta recuperació de l'autoritat episcopal en detriment de les jurisdiccions arxidiaconal i metropolitana, la reculada de les quals propiciaria el renaixement de la pràctica de la visita, orientada des del papat com a instrument de reforma, primer, del món monàstic i, ben aviat, de les parròquies.

⁹¹ *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona-Madrid, edición de José Vives, 1963, pp. 86-87.

Christian Guilleré⁹³ posa en relació la regularitat de la pràctica de la visita a la Tarraconense amb la regularitat dels concilis metropolitans dels segles XIII i XIV. Així, els concilis de 1230, 1239, 1243 i altres posteriors, i el sínode de Barcelona del 1241 recordaven la disposició del IV Concili del Laterà d'exercir cada any l'ofici de visita: "...in visitationibus quas semel in anno fieri praecepimus" ⁹⁴. Tot això fa versemblant la intensificació de les visites a partir del segon terç del segle XIII. De fet, sabem que al bisbat d'Urgell es realitzaven visites pastorals per arxiprests i degans a les parròquies rurals, durant la segona meitat del segle XIII, gràcies a una constitució sinodal del bisbe Pere d'Urtx de l'any 1286 que anava en contra dels excessos en les visites d'arxiprests i degans.⁹⁵

⁹² *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona-Madrid, edición de José Vives, 1963, pp. 205.

⁹³ Christian GUILLERÉ, "Les visites pastorales en Tarraconaise à la fin du Moyen-Âge (XIV^e-XV^e s). L'exemple du diocèse de Gerone" dins *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 19/1, 1983, pp. 129-130

⁹⁴ TEJADA, 1859-1863, p.543.

⁹⁵ "*Contra Archipresbiteros vel Decanos modum in visitando excedentes. Subditorum ad nos sepius repetita quaerela peruenit quod Archipresbiteri seu Decani rurales nostrae Diocesis Urgellensis cum causa visitationis ad Ecclesis nobis subjectas accedunt, numerum personarum et eveccionum in Lateranensi concilio statutum excedere non verentur non sine animarum periculum et gravamine subiectorum. Ea propter nos contra morbum huiusmodi volentes remedium debitum adhibere, statuimus ut nullus de cetero nostrae Diocesis Archipresbiter, Decanus ruralis cum ad eccleias sui Decanatus causa visitationis et recipiendae procurationis accesserit ultra duas equitaturas et duas personas preter equites ducere juxta dictum concilium et statum huiusmodi non presumat. Nec ille decanus qui causa visitationis cum quinque vel pluribus ad easdem ecclesias peditibus accedere consuevit decedere ultra quatuor eodem computato ducere attemptet. Vel ad hoc equitaturas acomodatas manul evare vel vistam vel placitum in die visitationis ad huiusmodi ecclesias causa visitandorum gravamine assignare. Sed neque eis liceat pro sacramentis ecclesiasticis uti sancto crismate et oleo benedicto aliquid autem exhigere vel recipere, aut quovis ingenio a subditis extorquere ex post facto ad conservandas pias et laudabiles consuetudines poterunt suditos cohercere. Quod si forte predicti Decani in predictis contrafecerint gravatis subditis et Ecclessiis duplum restituere teneantur et subditi ultra predictum numerum eos recipere inpune valeant denegare, nec predicta sacramenta ante tradicionem redimere. Et eos nichilominus sententias per eos ac occasione prolatas in clericos et ecclesias eorundem decernimus non tenere. Lecta et publicata fuit presens constitutio de mandato nostri Domini*

Fins la vigília del Concili de Trento, 1545, podem parlar de l'existència d'unes mateixes directrius en la política religiosa i en la pràctica de la visita, tot i els intents pre-reformistes dels concilis de Constança (1414-1418) i el de Basilea (1431-1449) que van servir per cloure el cisma d'Occident. Les tendències que es comencen a apuntar en aquests concilis no quedaren plasmades fins al concili de Trento, quan s'inicia una nova etapa de la història de l'església i del món occidental.

Allò que ens permet copsar la pràctica de la visita pastoral i la seva freqüència són els registres de visita conservats a partir del segle XIV a les diferents diòcesis catalanes. Per què en aquell moment i no abans comencem a tenir registres escrits de les visites canòniques?

A Catalunya, el minúscul quadernet de l'Arxiu Diocesà de Girona de l'any 1295⁹⁶ és, sense cap mena de dubte, el testimoni documental hispà més antic que conté el resum o acta d'una visita pastoral, concretament a la parròquia de Sords. Sembla que per a Anglaterra, França i Itàlia també hi ha registres del segle XIII,⁹⁷ tot i que deuen ser notes sobre recorreguts i no responen a sèries.

Com afirma en la seva tesi doctoral Josep Baucells,⁹⁸ els millors registres europeus de visites pastorals de la Baixa Edat Mitjana són els catalans, ja que les fonts catalanes són més abundants (més, fins i tot, que les italianes).

Episcopi antedicti per Arnaldum de Solerio canonicum Urgellensem presentibus venerabili nostro capitulo et Abbate de Serrateix et de Portella et tota synodo congregata XI. aprilis anno Domini MCCLXXXVI." (VILLANUEVA, t.XI, 1850, p. 290).

⁹⁶ ADG, *Visites Pastorals*, vol. P168-II (1295-1313,1318,1320,1324)

⁹⁷ COULET, 1977; i CÁRCEL-BOSCÁ, 1996, pp. 7-18.

⁹⁸ BAUCELLS, 1998, I, pp. 258-259.

Els bisbes catalans van experimentar la necessitat de tenir a la vista els resultats de la *visitatio* i de la *inquisitio* d'una visita per tal d'actuar en conseqüència i poder controlar el desenvolupament doctrinal i moral dels fidels i clergues. D'aquí que, per conveniència i utilitat pràctica, van donar el pas d'escriure els resultats obtinguts. Va influir, també, l'exemple de les dues cúries millor organitzades de l'època, la pontifícia i la reial de Catalunya-Aragó.

Les primeres sèries de registres s'inicien a la diòcesi de Barcelona, amb el bisbe Ponç de Gualba, l'any 1303, li segueixen Girona (1314), amb el bisbe Bernat de Vilamarí, i continuaren els bisbats d'Urgell, Tortosa, Vic i València (a la resta d'Europa, en el mateix temps, no es guardaven, per escrit, les activitats pastorals a gaires llocs).

Paral·lelament a la redacció dels registres de visita pastoral, es van iniciar a Barcelona, i seguidament a d'altres bisbats de la Tarraconense, tres sèries episcopals:

Registres comuns (RC): 1303, documents que recullen les actuacions episcopals com a ordinari de la diòcesi i senyor d'uns feus i territoris.

Llibres de Col·lacions (LC): 1303, ressenyen tot allò relatiu a la concessió de beneficis.

Registres d'Ordenacions (RO): 1326, recull les ordenacions de religiosos.

Tots aquests llibres poden ser i és desitjable que siguin complementaris entre ells i amb les actes de visita pastoral com hem explicat en parlar dels problemes de la font.

Els **registres o actes de visita** pastoral neixen d'unes notes que prenia l'escrivà encarregat de la visita (es tractava d'un eclesiàstic nomenat per a tal finalitat pel

visitador i que feia de notari, en donar fe d'allò escrit) durant el curs de la visita, i que després, en la cúria diocesana, eren traslladades a un registre o servien de pauta per a una redacció més complerta, de manera que les primeres notes tenien el concepte d'apunt o esborrany, i el llibre de net o definitiu. Algunes fulles amb les notes s'han conservat ficades en algun volum, però la majoria es van perdre.

En la primera etapa de visites no es va intentar iniciar una sèrie, ni es va tenir consciència de fer-ho. Hom disposava dels fulls de notes i, generalment, plects que un cop acabada la seva utilitat per al governant eren arraconats tal com es trobaven. Van passar uns anys, fins i tot segles, fins que un arxiver, dotat de perspicàcia històrica, els va manar enquadrar, atorgant-los una unitat i destinació material de la qual es trobaven exclosos.

A Barcelona, a partir del bisbe Ferrer d'Abella podem dir que existeix una autèntica sèrie de visites pastorals, a d'altres diòcesis catalanes, el procés serà paral·lel.

Baucells⁹⁹ constata la pèrdua, irreparable, de quaderns, ja que per a la diòcesi de Barcelona en la primera meitat del segle XIV, relaciona 30 referències sobre tantes d'altres actes avui no conservades (a d'altres diòcesis catalanes igual). Així, Ferrer d'Abella (el 16 d'abril de 1341) donava fe de que un tonsurat ho va ser per Ponç de Gualba el 4 d'agost de 1322: "*...qua visitavit ecclesias Sancte Columbe de Cervilione et de Turrillis..., prout in quodam registro visitacionum facto tempore dicti domini episcopi predecessoris nostri vidimus contineri*"¹⁰⁰, però aquestes actes no es conserven. Per a la diòcesi de València, Cárcel i Boscá, han transcrit en el seu llibre els documents copiats

⁹⁹ BAUCELLS, 1998, I, p. 290.

¹⁰⁰ ADB, *Registres d'Ordinacions* (R.O.), 1334-1344, s/f.

als registres de visita pastoral (1337-1426), i d'altres documents copiats en els registres de col·lacions de la Cúria Episcopal (1347-1386), a través dels quals tenim constància de la realització de la visita pastoral, encara que no s'han conservat les actes corresponents, i que anomenen *litterae visitationis*.¹⁰¹

Caldria parlar, també, d'un altre document que es genera posterior a l'acta de visita, el **decret**. El visitador havia de prendre una resolució concreta. No obstant, allò que el prelat disposava no figurava amb un títol especial, com el "decret" modern.

El decret posterior a la visita,¹⁰² tot i ser indispensable, no formava part de l'acta de visita, l'acta de la qual és un reflex fidel de la *visitatio* i de la *inquisitio*, a la vista de la qual el prelat prenia una decisió, que era comunicada per escrit el mateix dia o en els dies immediats al rector. Amb el temps es van adonar de la necessitat de guardar una còpia d'ella, tot i que en la pràctica es va continuar com abans, malgrat algunes excepcions que són les que figuren en els propis registres o actes de visita. No va existir el costum o norma de copiar els decrets, si de cas, ho foren en forma de minuta en papers deslligats, s'han extraviat o falta la pertinent recopilació dels pocs que han arribat fins a nosaltres per formar una sèrie: "*se li (al rector) va donar trasllat d'aquestes coses perquè advertís a aquells que desisteixin del pecat*", (visita a Palou de 1323).¹⁰³ Un altre exemple en la visita a Cubelles de 1341: "*fuit provisum super predictis omnibus per litteram, que remansit penes rectorem*".¹⁰⁴

¹⁰¹ CÁRCEL-BOSCÁ, 1996, pp. 393-632.

¹⁰² BAUCCELLS, 1998, I, pp. 198-199.

¹⁰³ ADB, *Visites Pastorals*, 3, f. 22r.

¹⁰⁴ ADB, *Visites Pastorals*, 5, f. 30r.

Per controlar el compliment dels “decrets” podien produir-se d’altres inspeccions sense la solemnitat de la visita testimoniades per notes afegides a sobre dels textos de visita.¹⁰⁵ Per tant, es pot afirmar que hi havia un control posterior de l’execució o resultat de les ordres donades, que, segurament, era efectuat per un clergue, delegat episcopal, que anotaria en poques paraules allò trobat, ja en el propi registre de visita, ja en papers dispersos dels quals en conservem algun ficat dins dels llibres. S’aprecia molt bé en els diferents tipus de lletres: (visita a la catedral de Barcelona de 1303) “*Altare sancti Laurentii, superaltaria et corporalia indigent reparacione et mundificacione.- OMNIA SUNT RECTIFICATA*”.¹⁰⁶

Segurament, aquest procés va ser similar a totes les diòcesis de la Província Eclesiàstica Tarraconense, però només s’han conservat sèries de registres per a les diòcesis de Barcelona, Girona, Tortosa, Vic i València, les quals ens permeten copsar la freqüència de les visites, tot i tenir present que molts registres s’han perdut com hem demostrat.

Teòricament, com ja hem dit, els bisbes havien de recórrer totes les parròquies del seu bisbat en un cercle anual, repetit en el següent sense importar l’ordre del recorregut ni les dates, però això, durant el període per nosaltres estudiat no va passar de ser un *desideratum*, ja que la conjuntura política i social, més els compromisos d’ordre eclesiàstic i civil del prelat i les ocupacions que generava el desenvolupament normal de la diòcesi, feien del tot impossible l’acompliment d’aquest precepte. Per

¹⁰⁵ BAUCCELLS, 1998, I, p. 203.

¹⁰⁶ ADB, VP 1, ff. 40v-41.

tant, quin valor tenia l'afirmació de la visita anual? Segons Baucells,¹⁰⁷ a la vista de les dades, existia l'obligació moral de visita anual, és a dir, any rere any s'havia de visitar la diòcesi, però no calia abastar tot el conjunt. De fet, si observem els registres que han arribat fins a nosaltres, copsem que és difícil trobar períodes molt extensos sense l'existència d'alguna visita pastoral (especialment en els bisbats de Barcelona i Girona, on s'han conservat més registres); així, els períodes més extensos sense visites poden tenir una clara explicació per la conjuntura política, social i econòmica, com l'interval entre 1344 i 1366 a la diòcesi de Barcelona i el de 1350 a 1360 a la diòcesi de Girona o el de 1339 a 1388 a la diòcesi de Vic, que podríem explicar per l'arribada de la gran crisi de la pesta negra, crisi demogràfica i econòmica que dificultava als prelats demanar exaccions, la *procuratio* (procuració), o exigir grans esforços econòmics per millorar el culte. Un altre període significatiu és el que va de 1455 a 1470 al bisbat de Girona, o de 1446 a 1484 a la diòcesi de Barcelona, o de 1450 a 1470 a la diòcesi de Vic i que podríem explicar per la inestabilitat i violència generada per la Guerra Civil de Joan II i les lluites remences.

A més, com fa Baucells, cal parlar de tres categories de parròquies a efectes de visita: les esglésies que eren visitades en les gires molt sovint, les esglésies que havien d'esperar molt de temps en rebre visita i aquelles que no eren visitades mai. No obstant, hom pot afirmar que gairebé tots els anys va haver-hi visites pastorals, fet que salvava el postulat teòric de la visita anual.

¹⁰⁷ BAUCELLS, 1999, pp. 221-225.

5.3.2. Els visitadors i el seu seguici

Segons la tradició de l'Església, tal com havia establert la butlla *Romana Ecclesia* del 1246 d'Innocenci IV, l'ofici de visita pastoral corresponia en exclusiva al bisbe. No obstant, es recorria molt sovint a la delegació, ja fos per suplir els prelats, ja per ajudar-los en el decurs d'una gira i així poder percebre entre tots l'import complet d'una procuració.

En el bisbat de Barcelona, les visites de la primera meitat del segle XIV van ser desenvolupades bàsicament pels propis bisbes (només el 21% de les visites fou desenvolupat per delegats), mentre que, a partir de la segona meitat del segle XIV, sembla que els delegats prenen el protagonisme (el bisbe de Barcelona Francesc Climent només visitarà en persona l'església de Santa Maria d'Olesa de Montserrat de les parròquies del Baix Llobregat entre 1414 i 1425). Els delegats havien de ser persones religioses de molta confiança del bisbe que ocupaven importants càrrecs dins la cúria diocesana (ardiaques, degans o arxiprests, el vicari general), així, sovint se'ls anomena *familiars* del bisbe, cal no oblidar que durant la visita es cobrava la procuració. La pròpia personalitat del bisbe i el seu "zel reformador" determinava que decidís exercir personalment la visita o delegar. Els delegats també podien arribar a subdelegar la visita a d'altres persones de la seva confiança, com el bisbe de Barcelona Francesc Climent que va delegar la visita del 1414 en el seu vicari general, Guillem Janfred, i aquest delega en Jaume Marquilles, degà del Vallès.

Les visites pastorals no ens informen sobre la comitiva que acompanyava al visitador, tot i que es recomanava la moderació,¹⁰⁸ no obstant, hem de suposar que, a més de l'escrivà, el seguici estava constituït pels encarregats del transport i de les vitualles, pel cuiner i per la guàrdia episcopal que garantia la seguretat de les dignitats pels camins, constantment amenaçats per les "bandositats". Pel que fa a les cavalcades, els documents de València assenyalen per al 1426 entre tres, "*amb tres transports o cavalcades amb els quals vam anar a visitar l'església*"¹⁰⁹ i cinc, "*E encara pagets al dit fischal XX sous per V cavaldures [sic] ab les quals som stats en la dita visitació*".¹¹⁰

Quan el visitador i el seu seguici havien de fer nit fora de Barcelona, aleshores els rectors de parròquia estaven obligats a acollir-los i donar-los allotjament (independentment dels diners de la procura), tot i que només tenien dret a menjar el visitador, l'escrivà, els clergues i el majordom.

5.3.3. L'organització diocesana

Desconeixem si els bisbes i visitadors seguien una ruta *ad casum* o s'atenien a models ja dissenyats o experimentats de gires en les seves visites, tot i que l'anàlisi de diferents rutes de bisbes desmenteix aquesta darrera idea; per tant, cal descartar l'existència en l'àmbit diocesà d'un prototipus d'itinerari que abasti tota la diòcesi. No obstant, sí que podem afirmar que les visites s'acomodaren, sovint, a zones internes

¹⁰⁸ BAUCCELLS, 1999, pp. 269-270.

¹⁰⁹ CÀRCEL-BOSCÁ, 1996, núm. 246, pp. 595-596.

¹¹⁰ CÀRCEL-BOSCÁ, 1996, núm. 260, pp 605.

dels bisbats: els deganats o arxiprestats o d'altres circumscripcions.¹¹¹ Els prelats també aprofitaven els seus desplaçaments per fer visites a les parròquies que trobaven pels camins en assistir a concilis (en 1308 a Tarragona)¹¹², participar en consagracions episcopals (del bisbe de Tortosa oficiada a Tarragona en 1306)¹¹³, acudir a corts (com féu el bisbe de Vic en 1332)¹¹⁴ i d'altres raons de la vida social.

Així, en algunes ocasions, a través dels grups de parròquies visitades, podem descobrir l'existència d'una organització diocesana de caràcter intermedi que ja comença a operar durant la Baixa Edat Mitjana. En el cas de la diòcesi de Barcelona, durant el pontificat de Ponç de Gualba, el bisbat queda estructurat en un territori central depenent directament de la cúria diocesana, que amb el temps rebé el nom d'Oficialat (*officialatus*), i dos deganats o arxiprestats perifèrics, del Penedès i del Vallès, erigits el 1324. El bisbe Ferrer d'Abellà erigí l'any 1336 un tercer deganat, el d'Apiera. A més, existia una comissió de Sant Celoni i del Maresme (*"Comença la visita del deganat del Vallès, de la comissió de Sant Celoni «e del Maresme» de la banda d'aquí i més enllà del riu Besós, i de tot l'Oficialat de Barcelona"*)¹¹⁵, els límits i funcions de la qual no coneixem amb precisió. Els bisbats de Tarragona i Vic (Sant Joan de les Abadesses, Manresa, Igualada, els Prats de Rei i Santa Coloma de Queralt) també tingueren

¹¹¹ BAUCCELLS, 1999, pp.281-283.

¹¹² ADB, VP1bis, ff 88vss.

¹¹³ ADB, VP1bis, ff 59-60.

¹¹⁴ Arxiu Episcopal de Vic (AEV), 1200.B, f 59v

¹¹⁵ *"Visitatio dechanatus Vallensis, comissionis Sancti Celedoni «e del Maresme», citra et ultra rivum de Besos, et totius officialatus Barchinonensis incipit"* ADB, VP 19, f. 6r.

deganats; el d'Urgell oficialats; el de Girona ardiaconats (Empúries, Besalú, Girona i La Selva).¹¹⁶

5.3.4. Els edictes de visita pastoral.

Respecte als **edictes** que anunciaven la realització de la visita no podem parlar d'una tipologia documental específica anterior al Concili de Trento, ja que no hi ha gairebé cap rastre en la documentació d'aquests edictes. No sembla segur que el visitador hagués de notificar sempre la seva arribada, més aviat sembla que sovint es presentava per sorpresa. No obstant, quan hi havia notificació, aquesta podia ser per escrit o de viva veu com posa de manifest Baucells.¹¹⁷

En la notificació per escrit, el visitador enviava un paper amb el text pertinent que el correu o nunci lliurava al rector i aquest acusava rebut. Seguidament, el rector estava obligat a informar als fidels del contingut de l'escrit. Un dels pocs exemples conservats és l'escrit que envià el bisbe de Barcelona Ponç de Gualba en 1304 en relació a la projectada visita a la parròquia suburbana de Sant Pere de les Puel·les: *"Poncius, et cetera. Dilectis sibi in Christo ebdomadariis ecclesie Sancti Petri Puellarum Barchinone. Salutem, et cetera. Significamus vobis quod die mercurii proxima venienti erimus in ecclesia ipsa, Domino disponente, visitacionis causa officium exercentes. Quare volumus et mandamus quatenus dicta die mane sitis parati ad recipiendum et procurandum nos cum debita reverencia, prout decet, et significetis parrochianis vestris adventum nostrum, ut illa die mane sint parati*

¹¹⁶ Joaquim M. PUIGVERT, *Església, territori i sociabilitat (s. XVII-XIX)*, 2001, Eumo Editorial, Capellades, p. 25-26.

¹¹⁷ BAUCELLS, 1999, pp. 225-228.

in ecclesia ipsa ad recipiendum confirmationem in fronte et alia que recipere voluerint ecclesiastica sacramenta (...) Et fuit missa predicta littera per Peregrinum de Carreria, nuncium juratum dicti domini episcopi, qui retulit illam dedisse Guillelmo, clerico ebdomadario ecclesie predictae, cum alias esset absens".¹¹⁸

De vegades, es feia servir el sistema mixt, per escrit i de viva veu, com féu el visitador de València en 1396 abans d'iniciar la visita pastoral que abastava tota la diòcesi, que va fer llegir a la catedral al nunci el cartell que contenia la seva intenció de "*fer visitació general en la ciutat e bisbat de València... la qual visitació serà demà començada en la Seu de València e d'aquí avant per totes les altres esgleyes continuada*".¹¹⁹ El "*cartellus*" devia quedar penjat a l'entrada del temple per avís dels beneficiats de la Seu i dels rectors de les restants esglésies diocesanes.

Els edictes havien de contenir el dia i l'hora de l'arribada del visitador, no obstant, el temps entre l'avís i la realització de la visita era molt escàs, normalment un dia.

5.3.5. El cerimonial

A través de l'estudi de diversos registres de visita pastoral podem intuir l'ordre d'una visita i els diferents punts que es tractaven, no obstant, això no pressuposa que aquest cerimonial es realitzés íntegrament en totes les visites, especialment l'administració de la confirmació i la col·lació de la tonsura, subjectes a la intervenció d'un bisbe. El cerimonial era el següent: arribada i acollida del visitador, celebració

¹¹⁸ ADB, VP 1, f. 42.

¹¹⁹ CÁRCEL-BOSCÁ, 1996, p. 161.

dels actes rituals de la missa, predicació, confirmació i tonsura, visita del cementiri i responsori pels difunts, inspecció ocular de l'església i edificis parroquials, dels seus béns immobles i mobles conjuntament amb els litúrgics, i també sobre els beneficis, informació verbal sobre la conducta del clergat i dels fidels, i designació o actuació dels testimonis. Per tant, podem destacar tres parts: una litúrgica o ritual, la inspecció dels béns immobles i mobles o *visitatio rerum* i la investigació de la vida i costums de les persones o *visitatio hominum*.

Si hi havia preavís, la visita es desenvolupava en un ambient solemne i festiu, i existia l'obligació moral d'assistència per part de tots els feligresos, especialment els nens petits per rebre el sagrament de la confirmació o els infants a partir de 7 anys per rebre la tonsura. Si no hi havia preavís, el visitador corria el risc de trobar-se sol, com a la parròquia de Sant Martí de Torrelles de Llobregat (bisbat de Barcelona) on l'any 1425 no es pogué dur a terme la visita: "*Item, dicta die, dictus dominus visitator voluit visitare ecclesiam parochialem sancti Martini de Turrillis de qua est rector dischretus Genesius de Laninyana, presbytere absens, et non potuit ipsam visitare quia non invenit aliquem qui responderet ne daret claves ecclesiae*".¹²⁰

Per assegurar-se l'assistència de tota la comunitat es repicaven les campanes i, ràpidament, una processó que reunia els parroquians més gelosos darrera el seu capellà sortia a l'encontre del visitador, i un cop fetes les salutacions es dirigien al temple tots "*processionaliter per clerum et populum dicte ville*"¹²¹. Un cop a l'interior de l'església es celebrava la missa (millor si la feia el rector per així poder comprovar el

¹²⁰ ADB, VP 15, f. 133r.

¹²¹ ADB, VP 22, f. 233

visitador si actuava d'acord amb les normes litúrgiques). Durant la missa o fora d'ella, es donava la predicació en forma de sermó o d'ensenyament catequístic. Si actuava el bisbe, es procedia a administrar el sagrament de la confirmació als nens que ho necessitessin. També tenia lloc la recepció dels nois en estat eclesiàstic mitjançant la cerimònia de la tonsura, es tractava dels futurs aspirants als ordes i als nombrosos beneficis eclesiàstics que s'establien en aquells temps.

Seguidament, es visitava el cementiri (paraven especial atenció al fet de si tenia tanca) i es feia l'absolució dels difunts. Després s'iniciava la *visitatio rerum*, que s'encapçalava sovint amb l'expressió "*super statu ecclesie et parrochie*" on es revisava amb deteniment el temple, amb tots els altars i les dotacions d'objectes i ornaments litúrgics, la font baptismal, els beneficis, l'estat dels edificis (església, campanar i casa rectoral).

La visita s'acabava amb la *visitatio hominum*, que seguia els qüestionaris abans explicats.

Finalment, el visitador feia les provisions necessàries.

5.3.6. Els drets de visita

Els visitadors tenien dret a percebre una ajuda de part del responsable de la parròquia o entitat visitada. Aquest dret, sancionat pel costum i regulat pel papat, pressuposava un pagament en metàl·lic o espècie, en favor del visitador, amb la seva

comitiva de persones i animals, a banda de menjar per al visitador, l'escrivà, els clergues i el majordom com ja hem explicat.¹²²

El terme per referir-se a aquesta exacció era procuració (*procuratio* o *evectio*). De totes formes, resulta complicat conèixer les quantitats que es percebien per aquest concepte, ja que els documents no diuen gairebé res sobre la qüestió. La quantitat consignada en una visita del bisbat de Vic en 1394 va ser de 75 sous de Barcelona;¹²³ mentre en la primera meitat del segle XIV, al bisbat de Barcelona hi havia la norma de 80 sous aproximadament (si hi havia més d'un pagador podia variar entre 20 i 100 sous)¹²⁴. De totes formes, sembla que s'imposava el realisme i la procuració s'adaptava a la capacitat econòmica de cada benefici o església.

Fins i tot es podia arribar a pagar en espècie, com a la diòcesi de Girona el 1326, on es registra el lliurament al prelat per part d'un diaca i cinc seglars de pa, vi i oli per saldar la procuració.¹²⁵

5.3.7. Característiques generals de les actes de visita

Hem analitzat les característiques de les actes de visita pastoral a la Tarraconense a través de les realitzades al Baix Llobregat i al Maresme durant la Baixa Edat Mitjana. Podem generalitzar la temàtica de les visites pastorals de la diòcesi de Barcelona a la d'altres diòcesis de la Tarraconense? Veient els estudis de Guilleré i Puig i Aleu per a la diòcesi de Girona, els de García Egea per a la diòcesi de Tortosa, els

¹²² BAUCCELLS, 1999, pp. 266-275.

¹²³ AEV, 1201.A, f. 13

¹²⁴ BAUCCELLS, 1999, p 271.

d'Eduard Junyent per a la diòcesi de Vic, els d'Enric Moliné per a la diòcesi d'Urgell, els de Josep Baucells per a les diòcesis de la Península Ibèrica, els de Càrcel i Boscá per a València, i els d'altres estudiosos que han investigat els registres des d'altres seus diocesanes, podem afirmar que la temàtica és molt semblant, segons els períodes, a tots els bisbats de la Província Tarraconense.

Inicialment, els registres estan escrits en llatí, però no hem d'oblidar que es tracta d'un llatí molt catalanitzat, i que, fins i tot de vegades, podem trobar algun registre o parts de registres escrits en català (bastant excepcional). Inicialment existeix un model ideal de visita, definit pels formularis o qüestionaris conservats, que comprèn generalment dues parts diferenciades: la *visitatio rerum* que té per objecte la inspecció dels edificis de culte i de l'equipament litúrgic, i la *visitatio hominum* que pretén el coneixement de la condició moral de les ànimes de la parròquia i del seu clergat. Aquesta darrera inquisició es subdivideix al seu torn en dues parts: els *capitula contra clericos* o interrogatoris als parroquians sobre la condició canònica, la moralitat i el nivell intel·lectual dels clergues, i els *capitula contra laicos* o inquisicions prop dels clergues sobre la conducta, la moral i la pràctica religiosa dels laics.

Aquest model de visita (que podem trobar als diferents qüestionaris que hem esmentat) no es correspon en estat pur a la praxis dels visitadors en cap moment del període per nosaltres estudiat. Així, podem dividir els registres de la Baixa Edat Mitjana en dos períodes:

¹²⁵ ADG, J. M. MARQUÈS, Registres de lletres , 1294-1334, núm. 443.

1- Des del començament dels registres l'any 1303 (a la diòcesi de Barcelona amb Ponç de Gualba), fins a l'any 1344, just abans de l'inici de la terrible pesta negra del 1348.

2- I des de després de la gran pesta fins al Concili de Trento.

Dins d'aquests dos períodes existeix una forta dicotomia. Les primeres visites pastorals són, gairebé en la seva totalitat, processos eclesiàstics en els quals el bisbe o el seu representant és el jutge i alguns parroquians són cridats per a, després d'haver jurat, fer de testimonis o d'acusadors. Finalment, se'ls imposava penitències i àdhuc multes que beneficiaven les obres de la catedral (en el cas de la diòcesi de Barcelona), o el fisc de cada diòcesi. Malgrat tot, les visites tenen un caràcter pastoral, no exclusivament inquisitorial. El bisbe acostumava a confirmar, tonsurar, visitar els cementiris parroquials, algunes vegades predicava, per bé que rarament celebrava l'Eucaristia. Les visites produïdes a partir de 1367 (pontificat de Pere de Planella al bisbat de Barcelona) canvien completament. Comença a prendre protagonisme creixent la descripció de la realitat material dels edificis i objectes de culte fins al punt que l'interrogatori sobre el rector i els parroquians queda reduït a la mínima expressió.

L'estructura de les visites del primer període és la següent: data, visitador, parròquia visitada, clergues tonsurats, laics cridats com a testimonis, acusacions contra els clergues i acusacions contra els laics. Es tracta d'un model d'inquisició contra les persones que, com ja hem dit, fa de les visites quelcom semblant a un procés. Ocasionalment, apareixen les disposicions del bisbe i les penes imposades. En algunes visites, després del testimoni dels laics, declaren els clergues (el rector o el vicari) sobre alguna de les acusacions anteriorment emeses per aquells o sobre altres aspectes. En

general, a les visites d'aquesta primera etapa els aspectes materials del culte (edificis i equipament litúrgic) només apareixen lateralment en les inquisicions sobre la moralitat i la pràctica religiosa de les persones.

A la segona etapa ens trobem davant d'un model de visita força diferent a l'anterior: data, visitador, parròquia, rector i/o vicari, altar, tabernacle, fonts baptismals, llibres,¹²⁶ vestits, església, hospici, interrogatori al rector sobre els parroquians, interrogatori als parroquians sobre el rector i provisions del visitador. El reconeixement de la infraestructura de culte (temple, parament litúrgic i rectoria) ha pres el protagonisme de la visita en detriment de les inquisicions sobre moralitat de clergues i laics, les quals passen a segon terme en l'ordre dels registres. Malgrat tot, continua existint un espai específic per a les acusacions contra les persones.

Per a la diòcesi de Barcelona el registre de 1421 del Patriarca Sopera és una visita excepcional en el conjunt de les sèries, paral·lelament, a la diòcesi de Girona, ho és la visita del bisbe Andreu Bertran del 1420-1423 (tot i que aquesta darrera visita es més equilibrada pel que fa a la relació entre la descripció de la realitat material i les inquisicions sobre les persones, s'acosta molt més al model ideal de visita definit pels formularis). La visita s'elabora seguint el formulari de 1413 i la seva estructura formal és pràcticament idèntica a la del qüestionari: data, parròquia, rector, vicari, absolució general i missa, tabernacle, sants olis, fonts baptismals, altar major, altars laterals (beneficiat, objectes litúrgics, vestits, llibres, làmpades), interrogatori al vicari sobre els parroquians, interrogatori als parroquians sobre el vicari, rectoria. En cadascun dels

¹²⁶ Sobre els llibres i biblioteques ressenyats durant les visites pastorals vegeu: ALTURO, 2002, pp. 141-158.

punts s'intercalen les provisions del visitador. L'excepcionalitat de la visita rau, però, en el rigor i la minuciositat de l'escrivà en la descripció dels objectes litúrgics que la converteixen en un dels millors inventaris de béns dels temples parroquials de la diòcesi. La visita del 1421 només troba un paral·lel en la de l'any 1446. La visita del 1421 al bisbat de Barcelona fou presa com a model pels registres posteriors.

Les diferències d'estructura i de contingut de les visites d'ambdues etapes són l'expressió d'un canvi profund de significació de la pràctica de la visita, definida bàsicament pels interessos i inquietuds dels visitadors. Com podem explicar aquests canvis durant la Baixa Edat Mitjana en el contingut de les visites? Christian Guilleré¹²⁷ ha proposat una explicació basada en tres punts relacionats tots ells amb canvis dins l'administració episcopal:

1- Desenvolupament de la burocràcia episcopal al llarg de la baixa edat mitjana que pot explicar que alguns aspectes siguin més o menys tractats o abandonats. D'aquesta manera veiem com després de l'aparició el 1399 de les *dispenses matrimoniales*, la investigació sobre parentiu en el matrimoni és abandonada en les visites pastorals.

2- Aparició de nous útils intel·lectuals, com la pràctica sistemàtica de l'inventari per persones formades a la mateixa escola (típic de les visites pastorals del segle XV).

3- Desenvolupament de la pràctica dels beneficis, que fa que els bisbes vulguin conèixer en detall l'economia beneficional, que es troba en relació amb una informació més àmplia de l'administració episcopal sobre el conjunt del clergat.

¹²⁷ GUILLERÉ, 1983, pp.156-57.

Pere Benito considera insuficients les explicacions de Guilleré i creu que el canvi de sentit i projecció de la visita s'ha de posar en relació amb la crisi del segle XIV, que ens pot ajudar a entendre el nou protagonisme de la *visitatio rerum*: "L'interès dels visitadors per l'economia del benefici i la fiscalitat parroquial no es dóna fins a la segona etapa de les visites perquè en aquest moment el benefici com a entitat econòmica i la parròquia com a unitat fiscal estan en crisi. La mutació de la visita ha de revelar, per tant, un canvi profund en l'estratègia dels visitadors que és contemporani a la reorganització administrativa dels dominis al·lodials i jurisdiccionals laics (confecció de capbreus, de llevadors de rèdits, etc.) com a reacció a la devallada de les rendes".¹²⁸ Les inquisicions sobre moralitat que trobàvem a la primera etapa deuen haver estat desviades, com bé explica Guilleré, pel desenvolupament de la burocràcia episcopal cap a noves tipologies documentals. Entre aquestes cal considerar, a més de les dispenses matrimonials, els **processos** que, des de les darreries del segle XIV, coneixen un creixement espectacular. Cárcel-Boscà, tot barrejant aquestes dues hipòtesis, troben una explicació, molt semblant, a aquests canvis de contingut: "*Las razones de esta evolución -que también están constatada en otras diócesis- serían la excesiva burocracia que invade los ámbitos episcopales en la Baja Edad Media, que explica el abandono paulatino del aspecto moral de la encuesta pastoral, y la introducción sistemática y predominio de la práctica del inventario, que motiva el cambio de tono en la rendición de cuentas de las visitas del s. XV, y que junto al desarrollo de la práctica de los beneficios, propio del período, nos habla también de esa voluntad de los visitadores de*

¹²⁸ BENITO, 1992, p. 41.

conocer con detalle los beneficios, lo cual permite al visitador tener una información más extensa de la administración episcopal sobre el conjunto del clero."¹²⁹

5.3.8. El registre de les visites pastorals en altres arxius i documents.

Com constata Baucells,¹³⁰ no totes les actes de visita pastoral, com ja vam comentar al començament, es troben en les sèries especials de visita pastoral, n'hi ha que es podrien trobar en qualsevol lloc que l'escrivà jutgés oportú en el moment de guardar-les. Alguns d'aquests documents han estat descoberts, però, segurament, molts encara no ho han estat. Coneixem els següents:

- València en 1426-27.¹³¹
- Mallorca en 1485 (informació de l'arxiver Joan Rosselló).

Hi ha documents que s'han trobat en d'altres fons diferents als de les visites pastorals dels arxius diocesans que donen informació sobre realització de visites pastorals:

- Barcelona, 1317: reclamar la procuració per la visita d'aquell any a la parròquia de Gavà.¹³²
- Barcelona, 1328: reclamar la procuració a la parròquia de Jonqueres subjecte a un orde militar femení.¹³³
- Girona, 1326.¹³⁴
- Girona, 1363, 1376, 1385, 1400 i 1413.¹³⁵

¹²⁹ CÁRCEL-BOSCÁ, 1996, p. 45.

¹³⁰ BAUCCELLS, 1999, pp. 181-185.

¹³¹ CÁRCEL-BOSCÁ, *Visitas*, p.15-18.

¹³² ADB, *Registra Communium* 3, f. 92.

¹³³ ADB, *Registra Communium* 4, ff. 188v-189.

¹³⁴ Josep M^a MARQUÈS, *Registres de lletres (1294-1334)*, Girona 1991, estudi mecanografiat, conservat en el mateix arxiu: núm. 181, 183, 185, 189, 204, 238, 243, 345, 401, 419, 443 i 453.

¹³⁵ Josep M^a MARQUÈS, *Registres de lletres (1334-1420). Repertori selectiu. II 1362-1420*, Girona 1992, estudi mecanografiat, conservat al mateix arxiu: núm. 244, 1519, 1543, 2042, 2503 i 2894

- València, 1350, 1352 i 1359.¹³⁶

Caldrà tenir-los presents i estar atents als nous descobriments per tal de tenir una visió completa de totes les visites pastorals realitzades durant la Baixa Edat Mitjana.

¹³⁶ CÀRCEL- BOSCÁ, 1996, p 33.

Visites Pastorals baix-medievals de les diòcesis catalanes

ANYS	GIRONA	BARCELONA	VIC	TORTOSA	URGELL	VALÈNCIA	MALLORCA	ANYS	GIRONA	BARCELONA	VIC	TORTOSA	URGELL	VALÈNCIA	MALLORCA
1295	Xf*							1352							
1296								1353							
1297								1354							
1298								1355							
1299								1356							
1300								1357							
1301								1358							
1302								1359							
1303	Xf	X						1360	X						
1304	Xf	X						1361							
1305	Xf	X						1362							
1306	Xf	X						1363	X	X					
1307		X						1364							
1308		X						1365	Xf						
1309		X						1366	X	X					
1310		X			Xa**			1367	XXf	X					
1311					Xa			1368		X					
1312		X			Xa			1369							
1313	Xf	X			Xa			1370							
1314	X	X		X	Xa			1371							
1315	X	X		X	Xa			1372							
1316	X			X	Xa			1373							
1317					Xa			1374	X						
1318	Xf				Xa			1375	X			X			
1319					Xa			1376							
1320	Xf							1377							
1321	X							1378		X					
1322		X						1379		X					
1323		X						1380							
1324	Xf	X						1381	Xf						
1325		X						1382		X					
1326		X						1383	X					Xf	
1327		X						1384		X					
1328		X						1385							
1329	X							1386							
1330			X	X				1387				X			
1331	X		X					1388		X	X			Xf	
1332	X		X					1389						Xf	
1333			X					1390		X					
1334			X					1391		X	X				
1335			X					1392							
1336		X	X					1393							
1337		X	X	X				1394			X				
1338	X	X	X					1395			X				
1339	X	X	X					1396			X			Xf	
1340	X	X						1397			X			Xf	
1341	X	X						1398			X			Xf	
1342		X						1399			X			Xf	
1343		X						1400							
1344		X						1401	X					Xf	
1345	X							1402	X	X				Xf	
1346	X							1403	X	X	X				
1347	Xf							1404		X					
1348	X							1405		X					
1349								1406		X					
1350	X							1407							

ANYS	GIRONA	BARCELONA	VIC	TORTOSA	URGELL	VALÈNCIA	MALLORCA	ANYS	GIRONA	BARCELONA	VIC	TORTOSA	URGELL	VALÈNCIA	MALLORCA
1351								1408		X					
1409				X				1455	X						
1410				X				1456							
1411								1457							
1412								1458							
1413		X						1459							
1414		X						1460							
1415		X						1461	Xf						
1416								1462							
1417								1463							
1418								1464		X					
1419								1465							
1420	X							1466							
1421	X	X						1467							
1422								1468							
1423	X			X				1469							
1424				X				1470	X		X				
1425		X	X	X				1471	X						
1426				X		Xf		1472							
1427						Xf		1473			X				
1428		X	X	X				1474	X						
1429			X	X				1475	X						
1430								1476							
1431	Xf							1477							
1432	Xf							1478	X						
1433								1479							
1434		X						1480							
1435		X						1481							
1436	X	X						1482							
1437								1483	X						
1438		X						1484		X					
1439		X						1485							
1440	X	X						1486							X
1441								1487							
1442		X	X					1488							
1443		X	X					1489							
1444		X						1490	XXf						
1445								1491	X						
1446		X	X					1492	XXf	X					
1447	X	X	X					1493							
1448								1494				X			
1449								1495							
1450	X		X					1496		X	X				
1451	X							1497		X	X	X			
1452								1498	Xf	X		X			
1453								1499		X					
1454								1500		X		X			

* La "f" vol dir que es tracta de fragments.

** Es tracta de visites arquebisbals.

FONTS: BAUCELLS, 1999, pp. 176-181. Excel·lent estudi arxivístic de tots els registres existents.

ROSSELLÓ, 1999, pp. 296.

Susanna VELA PALOMARES, "Visites pastorals a la diòcesi d'Urgell. L'exemple de les valls d'Andorra (1312-1314), *Annals. Institut d'Estudis Andorrans*, 1990, pp. 59-103.

PUIGVERT (ed), 2003, pp.267-269.

6. UN INSTRUMENT DE REFORMA RELIGIOSA A LA TARRACONENSE: ELS QÜESTIONARIS DE VISITA PASTORAL BAIX-MEDIEVALS.

6.1. *Els qüestionaris de visita pastoral.*

El visitador, abans de començar el seu periple, havia de preparar curosament les preguntes que formularia a les parròquies a inspeccionar durant el seu recorregut. En el qüestionari, es recullen els articles al voltant dels quals girarà el seu interrogatori i el repetirà en cadascuna de les localitats visitades per a, d'aquesta forma, aconseguir un control homogeni d'aquestes, encara que no sempre es formulin tots. En aquest qüestionari, el visitador imprimeix el seu segell personal, plasma la seva visió de l'Església, reflexa les preocupacions dominants i les prioritats més significatives que el mouen a dur endavant la visita. Segons els objectius que es proposi aconseguir s'obté un determinat tipus de visita.¹³⁷ Així, el caràcter reformador de la visita pastoral pot ser avaluat pel contingut del seu formulari, important instrument metodològic per conèixer tant el talant pastoral i reformador d'un bisbe com la realitat diocesana en els seus aspectes personals, institucionals i materials. El qüestionari té per objecte la búsqueda de l'ordre i la dignitat de les coses i la regeneració espiritual de les persones.¹³⁸ Per tant, els formularis de visita pastoral contenen un gran significat dins

¹³⁷ PUEYO, P., "Propuesta metodológica para el estudio de la visita pastoral", *Memoria Ecclesiae*, XIV (1999), pp. 491-493.

¹³⁸ MIGUEL, 1993, p. 281-291.

del moviment de reforma i, a través de la seva evolució, podem seguir com canvia el pensament reformador en la seva concreció pràctica.¹³⁹

6.1.1. L'origen dels qüestionaris.

Reginon, abat de Prüm, va compondre cap a l'any 906, un manual, *Libri de synodalibus causis*, que era un qüestionari de visita, a petició del seu arquebisbe, Rathbod. El contingut d'aquest qüestionari era el següent:

- Pel que fa als clergues les qüestions havien de versar sobre:
 - Els béns que els són confiats o dels quals gaudeixen.
 - L'església: estat, titular, consagració; les campanes, l'altar, les relíquies; els vasos sagrats i les robes d'altar: el calze, la patena i els corporals; el lavabo a la sagristia; la reserva del Sant Sacrament; els llibres: missal, leccionari, antifonari; els ornaments sacerdotals: quantitat i qualitat; la lluminària, els béns materials i els delmes.
- Pel que fa al ministeri i la vida dels preveres:
 - El ministeri: visita dels malalts, administració del bateig (fonts baptismals), celebració dels oficis, predicació.
 - Pràctica dels preveres, vestidures, origen, capacitat, llibres que tenen en possessió.
- Pel que fa als laics demanarà sobre:

¹³⁹ MIGUEL, 1999, pp. 373-376.

- Les faltes, crims i delictes de dret natural i diví: homicidi, adulteri, fornicació, robatori, sacrilegi, perjuri, mentides, encantaments i sortilegis.
- Pel que fa a l'observació dels preceptes de l'Església per part dels laics:
 - Comunió per Pasqua, Pentecosta i Nadal; obres pies, confessió anual; assistència als oficis i aspecte dels fidels; fraternitats, confraries i associacions de fidels.

Aquest qüestionari mostra el rol administratiu del bisbe qui no es contenta amb comandar, ordenar i pregar, sinó que deu, també, controlar *de visu* la forma en què els ordes i els reglaments són aplicats. Aquesta és una de les principals funcions del bon administrador.

Cent anys més endavant, Burchard de Worms (+1025) reproduïx el qüestionari de Reginon i el model es generalitza encara que sigui ampliat posteriorment. Reginon pot ser considerat com un dels precursors dels qüestionaris de la visita pastoral, segons Bacrabère, poques coses s'afegiran als qüestionaris de visita en època feudal. Per tant, el qüestionari de Reginon mostra l'existència, des de l'Alta Edat Mitjana, d'una institució jurídica perfectament organitzada: la visita pastoral.¹⁴⁰

6.1.2. Els qüestionaris baix-medievals: l'excepcionalitat de la Corona d'Aragó?

El mateix Bacrabère considera que entre els segles XIII i XIV hi ha una decadència de la visita pastoral per diferents motius: usurpació de les funcions del

¹⁴⁰ Georges BACCABÈRE, "Visite canonique de l'évêque, du supérieur religieux, du vicaire forain", *Dictionnaire de Droit Canonique*, Paris, 1965, vol 7, cols. 1515-1516.

bisbe per part dels metropolitans, protagonisme inadequat dels ardiaques, les exempcions del clergat regular i dels capítols catedralicis, el centralisme i fiscalisme avinyonés (els Papes es reservaven els dos terços i més de la procura) i les dificultats d'ordre polític i religiós (guerra dels Cent Anys, la Pesta Negra i el Cisma d'Occident). Aquesta teoria ha tingut molt de ressò entre els historiadors que han treballat aquestes fonts, però, aquestes conclusions es basen, principalment, en els estudis fets sobre visites pastorals a les terres del rei de França i de l'Imperi Alemany. Quan analitzem el desenvolupament de les visites pastorals a les diòcesis de la Corona d'Aragó en aquest període de temps, veiem que això és fals, ja que les visites no s'aturen mai (tot i que hi ha períodes sense visites). Per tant, convé posar en quarantena aquesta hipòtesi o parlar de l'excepcionalitat de la província eclesiàstica Tarraconense.

De fet, en el segle XIV trobem quatre qüestionaris de visita pastoral elaborats en diferents diòcesis de la Tarraconense (en el següent apartat farem un llarg estudi):

- Qüestionari del bisbe Paholac de Tortosa del 1314, inclòs a les visites pastorals de l'any 1314.
- Qüestionari del bisbe de Girona Gastó de Montcada de l'any 1329, a l'inici del llibre de visites del mateix any.
- Qüestionari del sínode de Tarragona de 1372.
- Qüestionari de València del temps de Jaume d'Aragó, elaborat entre 1383 i 1388.¹⁴¹

¹⁴¹ PUIGVERT (ed), MONJAS et alii, 2003, pp. 53-56.

GARCÍA EGEA, M^aTeresa: *La Visita Pastoral a la Diócesis de Tortosa del Obispo Paholac, 1314*. Diputació de Castelló, 1993, pp. 42-46.

BAUCELLS, 1999, pp. 240-41 i 286-288.

BAUCELLS, 1998, pp. 171-172.

Angelo Turchini ha trobat, també al segle XIV, un dels qüestionaris de visita més antics d'Itàlia, el d'Altegrado (entorn a 1305-1311), que es troba inspirat en la legislació sinodal, citada explícitament diverses vegades o reclamada implícitament amb freqüència.¹⁴² Com podem demostrar més endavant, els qüestionaris catalans veuen, també, de les mateixes fonts: els concilis provincials i els sínodes diocesans. A Lleó, el propi sínode de 1303, va acordar elaborar un qüestionari de visita per tal que fos duta a terme per ardiaques i arxiprests.¹⁴³

Segons Isidoro Miguel,¹⁴⁴ la idea de reforma es carrega de nou significat a partir del segle XV i l'adjectiu pastoral adquireix un valor més elevat. La visita es convertirà no només en un dret del bisbe, sinó en un deure i, sempre, segons ell, gràcies a Gerson (1363-1429),¹⁴⁵ que descobreix de nou la necessitat de la visita pastoral. Aquest la va definir com el "*cardo totius reformationis ecclesiasticae*" et "*l'applicatio legum ad operationem et sua vivificatio, quae aliter mortuae sunt, vel languescunt*"¹⁴⁶. En el concili de Reims (1408), va exposar, en el seu *Sermo de visitatione praelatorum*, un formulari general sobre la forma de fer la visita pastoral:¹⁴⁷

- Preparatiu de la visita: el visitador anuncia l'arribada, el curat prepara els parroquians. Si el visitador és un prelat, administra la confirmació.

¹⁴² Angelo TURCHINI, "Dai contenuti alla forma della visita pastorale. Problemi e prospettive", *Ricerca storica e Chiesa locale in Italia. Risultati e prospettive*, Roma, 1995, pp. 148.

MIGUEL, 1999, p. 395.

¹⁴³ BAUCCELLS, 1999, pp. 240-41 i 283-284.

¹⁴⁴ MIGUEL, 1999, pp. 349-350.

¹⁴⁵ Per tenir més informació sobre el personatge vegeu: RAPP, 1973, pp. 74-76.

¹⁴⁶ *Opera Omnia*, ed. E Du Pin, II, Anvers, 1708, col. 556, 557.

¹⁴⁷ BACCRAËRE, 1965, cols. 1520-1521.

- Objecte de la visita: Gerson recomana al visitador examinar tot allò concernent al pastor de cada parròquia. Primer aquest mateix, residència, valor intel·lectual, ingressos, hospici, ornamentació; la seva conducta, si és edificant i exempt de retrets, especialment en el tema de la continència; conserva el secret sacramental?

Coneix els deures de la seva càrrega? Regles a observar en l'administració dels sagraments, les seves fórmules en particular; celebració dels oficis (misses); administració del sagrament de la penitència (instruccions, interrogatoris dels penitents, casos reservats); les mainaderes, compleixen el seu deure i es troben instruïdes en el tema del bateig? El curat conserva el sant crisma i els sants olis en estat de neteja? Les fonts baptismals, es troben tancades? Canvia tots els mesos, o fins i tot més sovint, les hòsties del tabernacle? El visitador examina l'estat dels altars.

- La instrucció indica, seguidament, els punts que permetran conèixer l'estat de la parròquia: si hi ha heretges, supersticiosos i persones donades a la màgia, blasfems, usurers, adúlter? S'observen les festes i les lleis de l'Església (dejunis)? Els fidels es comporten convenientment a la missa i als oficis? Els sagraments són demanats? Es confessen per Pasqua? Els fidels coneixen el *Pater* i el *Credo*? Els parroquians viuen en bona entesa?
- Un lloc particular es fa envers els infants, la reforma de l'Església ha de començar per ells: *Quia a pueris debet inchoari reformatio Ecclesiae.*

- El visitador es posa al servei d'aquells que desitgin confessar-se. El tractat menciona una sèrie de regles sàvies contra el menyspreu de les censures, la simonia, l'entrada en el clergat i l'accés als sants ordes.
- Finalment, el visitador deu assabentar-se sobre l'estat dels convents i dels hospitals; informar-se si els religiosos mendicants compleixen seriosament llur ministeri pastoral: administració dels sagraments, predicació, sepultures.

Gerson va tenir un paper fonamental, juntament amb el seu mestre, Pierre d'Ailly, en el concili de Constança (1414), lloc on van poder coincidir amb els prelats de la Tarraconense.

La influència de Gerson serà molt gran entre els bisbes pre-reformistes del segle XV, cal destacar el tractat sobre visita pastoral de Pierre de Soybert (ideal de pastor segons Gerson), bisbe de Saint Papoul (1427-1451), titulat "*De cultu vinee*". L'opuscle es divideix en 7 parts i és, al mateix temps, un formulari sobre la visita i una mena de tractat de caràcter pastoral:

- Part I: indica la forma de la visita i tracta sobre els visitadors.
- Part II: sobre les coses de l'església: mobiliari, altars, fonts baptismals, cementiri.
- Part III: fe i sagraments: bateig, eucaristia en particular.
- Part IV: la més extensa, estudia particularment els vicis o defectes: usura, còlera, escàndol, blasfèmies, injúries fetes als eclesiàstics, jugadors, concubinaris, opressors d'infants, casos reservats.
- Part V: tracta sobre les qualitats: utilitat de la lectura de les Santes Escriptures, predicació, correcció paternal i fraternal, forma de viure bé, hospitalitat i opressió dels pobres, sagrament de la penitència.

- Part VI: vocació i estat clerical; paciència i penes eternes.
- Part VII: sobre la vigilància dels pastors i sobre els seus fruits.¹⁴⁸

A les diòcesis de la Corona d'Aragó trobem 4 qüestionaris de visita durant el segle XV:

- Qüestionari de Tortosa de 1409, inclòs en el registre de visites pastorals del mateix any.
- Qüestionari de Jaume Marquilles de 1413-1414, inclòs en els registres de visita pastoral a la diòcesi de Barcelona d'aquells anys.
- Qüestionari de Barcelona del Llibre de la Cadena (manuscrit de concilis i sínodes) del 1425.
- Qüestionari de Saragossa de l'arquebisbe Arnau de Mur del 1435, adjunt a unes actes de visita pastoral.

Seguidament analitzarem el seu contingut i característiques, però, avancem que no s'inspiren necessàriament en el Tractat de Gerson, sinó que dins la regió metropolitana Tarraconense hi ha una llarga tradició de realització de visites i de redacció de qüestionaris de visita, per tant, és lògic suposar que les seves fonts són més properes i no necessitaven inspirar-se en les idees gersonianes ja que hi havia una tradició pròpia, a banda de les riques actes conciliars i sinodals. Serveixi de base la "*Summa Septem Sacramentorum*" (1241) de Pere d'Albalat, arquebisbe de Tarragona, Joan d'Aragó amb el "*Tractatus brevis de articulis fidei, sacramentis ecclesie*" (1330) i, finalment, Francesc d'Eiximenis i Vicenç Ferrer.¹⁴⁹

¹⁴⁸ BACCABÈRE, 1965, col. 1522.

¹⁴⁹ Josep PERARNAU, "Tractats catalans "De Penitencia" de Sant Ramon de Penyafort (1239) al bisbe de la Seu d'Urgell, Guillem Arnau de Patau (1364)", *Escriptos del Vedat*, VII (1977), pp. 259-298.

Durant la primera meitat del segle XV, es manté l'activitat visitadora amb les característiques dels qüestionaris del segle XV. A partir del Concili de Trento, s'inicia una nova etapa en la redacció de qüestionaris de visita pastoral, però, ara sí, amb unes noves pautes, que s'escapen de l'abast del nostre estudi.

6.2. Els qüestionaris de visita pastoral baix-medievals de la província eclesiàstica tarraconense.

6.2.1. Qüestionari de Tortosa inclòs en el primer volum de visites pastorals de l'any 1314.

6.2.1.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.

Seguidament, reproduïm el qüestionari que encapçala el primer volum de les visites pastorals de l'any 1314 a les parròquies de la diòcesi de Tortosa. Les notes a peu de pàgina ens mostren la font, ja sien constitucions provincials, ja sien sinodals, d'on prové cada capítol del qüestionari.

ACT, VP 1, f. 1-1v. Editat per GARCÍA, La visita, pp. 101-102.

Reverendus pater et dominus, dominus Franciscus, divina providentia Dertusensis episcopus, cupiens excessus subditorum suorum corrigere et quantum sibi ex alto permissum fuerit in melius reformare, processit ad visitationem sue diocesis faciendam, ne sanguis eorum quod absit a suis manibus requiratur, et primo visitavit civitatem interrogando tam clericos quam laycos super capitulis infrascriptis, ut inferius continetur.

Contra clericos

I. *Queratur primo si rector facit residentiam personalem.*¹⁵⁰

II. *Item, si est promotus et si habet litteras sue promotionis.*¹⁵¹

¹⁵⁰ Sínode del bisbe Pere de Batet de 1307, constitució titulada: "*Quod rectores faciant residentiam in suis ecclesiis*" (V. GUITARTE IZQUIERDO, "Legislación sinodal en la historia del Obispado de Tortosa", *Anales de la Real Academia de Cultura Valenciana*, Segona època, València (1991), gener-desembre 1989, núm. 67, p. 195); i "*Contra rectores residentiam personalem non facientes in suis ecclesiis*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 289-290).

¹⁵¹ Sínode del bisbe Pere de Batet del 1307: "*Contra rectores commitentes curam animarum sine licentia pro poena decem aureorum*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 290-291).

- III. *Item, si fuit promotus infra annum a tempore collationis sibi facte de dicta ecclesia.*
- IV. *Item, si decessit aliquis sine confessione, comunione, baptismo vel sancta unctione ob culpam rectoris seu vicarii.*¹⁵²
- V. *Item, capite ecclesie in quibus usibus expenduntur.*
- VI. *Item, ecclesia si est bene parata in libris et aliis ornamentis.*¹⁵³
- VII. *Item, si tenet assuetos et idoneos servitores.*¹⁵⁴
- VIII. *Item, si servat hospitalitatem.*
- IX. *Item, si rector et alii clerici vadunt honeste et in decenti habitu et tonsura.*¹⁵⁵
- X. *Item, si est aliquis blasphemus, homicida, sortilegus vel sacrilegus.*¹⁵⁶
- XI. *Item, si est aliquis hereticus vel credens hereticis vel qui eos recipiat publice vel occulte.*¹⁵⁷

¹⁵² Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "*III. De sacramento extreme unctionis*" (Josep M^a PONS GURI, "Constitucions conciliars Tarraconenses [1229-1330]", *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XLVII, fasc. 1r [gener-juny, 1974], pp. 109-110).

¹⁵³ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*IX. De ornamentis ecclesie et quod nitide conseruentur*" (PONS GURI, 1974, pp. 80-81).

Sínode del bisbe Pere de Batet del 1308: "*De horis dicendis, et de libris in ecclesiis tenendis*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 292-293).

¹⁵⁴ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville: "*XVI. De prelati ecclesiarum parrochialium*" (PONS GURI, 1974, p. 84).

¹⁵⁵ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*XXV. De vestimentis personarum religiosarum*" (PONS GURI, 1974, p. 88).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1274 celebrat per Bernat d'Olivella: "*III. De honestetate vestium*" (PONS GURI, 1974, p. 268).

¹⁵⁶ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "*II. Contra blasphemos et lusores*" (PONS GURI, 1974, p. 109).

- XII. *Item, si est aliquis qui tenet publice concubinam.*¹⁵⁸
- XIII. *Item, si est aliquis qui ludat publice ad aleas vel taxillos.*¹⁵⁹
- XIV. *Item, si est aliquis negociator vel usurarius publicus.*¹⁶⁰
- XV. *Item, si est aliquis simoniacus in ordine, vel beneficio vel accipiat peccuniam pro sacramentis.*¹⁶¹
- XVI. *Item, si facit bene officium suum a cantico graduum usque ad completorium.*¹⁶²
- XVII. *Item, si vicarius qui est in ecclesia habet literas dimissorias a suo episcopo.*

¹⁵⁷ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1230 celebrat per Aspàreg de la Barca: "V. *Heretici et eorum fautores denuntientur excommunicati*" (PONS GURI, 1974, p. 97).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "XI. *Contra haereticos et fautores eorum*" (PONS GURI, 1974, p. 104).

¹⁵⁸ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "VII. *De clericis concubinariis*" (PONS GURI, 1974, p. 79).

Sínode del bisbe Arnau de Jardí de 1278, constitució titulada: "[*Contra clergues concubinaris*]" (GUITARTE, 1991, p. 194); i "*De mutatione poenae contra concubinaris*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 284-287).

¹⁵⁹ Sínode del bisbe Arnau de Jardí de 1278, constitució titulada: "*Quod clerici ad taxillos non ludent*" (GUITARTE, 1991, p. 194); i "*Contra lusores ad taxillos*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, p. 288).

¹⁶⁰ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "IV. *Contra clericos qui secularia officia exercent*" (PONS GURI, 1974, p. 102).

¹⁶¹ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit per cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "XXI. *Ut nichil pro habendo ordine detur vel recipiatur*" (PONS GURI, 1974, p. 86).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "III. *De sacramento extreme unctionis*" (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

Sínode del bisbe Arnau de Jardí de 1274, constitució titulada: "*Ut nullus rector nostre diocesis de cetero vendat, et vendere audeat, suam ecclesiam alicui layco cuiuscumque status uel conditionis existat*" (GUITARTE, 1991, p. 194); i "*Contra vendentes laycis ecclesias*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 283-284).

¹⁶² Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "XIII. *De celebratione officii*" (PONS GURI, 1974, pp. 112-113).

Sínode del bisbe Pere de Batet de 1308, constitució titulada: "*Quod rectores et alii curati habeant librum et dicant officium secundum more ecclesie Dertuse*" (GUITARTE, 1991, p. 195).

XVIII. *Item, si per dominum episcopum est comissa cura animarum vicario illius ecclesie.*

XIX. *Item, si filius rectoris vel vicarii seu alterius presbiteri ministrat eis in altari.*¹⁶³

Contra Laycos

I. *Primo, queratur si est aliquis solutus vel coniugatus qui teneat publice concubinam.*¹⁶⁴

II. *Item, si est aliquis uxoratus qui non cohabitatur cum uxore propria.*

III. *Item, si sunt aliqui coniuncti matrimonialiter in gradu prohibito consanguinitatis vel affinitatis, aut filiationis spiritualis.*¹⁶⁵

IV. *Item, si est aliquis usurarius publicus vel qui mutuet XI pro XII.*

V. *Item, si est aliquis maledicus, sacrilegus vel sortilegus vel qui vadat ad devinos, vel sit incortator.*¹⁶⁶

VI. *Item, si est aliquis hereticus vel credens hereticis vel qui eos recipiat publice vel occulte.*¹⁶⁷

¹⁶³ Sínode del bisbe Arnau de Jardí de 1278, constitució titulada: "*Quod sacerdos cum proprio filio non celebret*" (GUITARTE, 1991, p. 194); i "*Quod sacerdos non celebret missam cum filio spurio*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 288).

¹⁶⁴ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1230 celebrat per Aspàreg de la Barca: "*I. Et primo contra concubinaros*" (PONS GURI, 1974, pp. 95-96).

¹⁶⁵ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*XIII. De illis qui in gradu prohibito contrahunt matrimonium*" (PONS GURI, 1974, p. 83).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "*I. ...[et] qui in gradu prohibito matrimonium contraxerunt, ipsi sunt ipso facto excommunicati*" (PONS GURI, 1974, p. 101).

¹⁶⁶ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1244 celebrat per Pere d'Albalat: "*II. De conspiratores et sortilegiis*" (PONS GURI, 1974, p. 122).

- VII. *Item, si fiunt vigilie inhoneste in ecclesiis, tripudiando vel inhonesta alia committendo.*
- VIII. *Item, si festa bene coluntur et si bene ieiunia observantur.*¹⁶⁸
- IX. *Item, si legata ad pias causas bene solvuntur.*
- X. *Item, si sunt aliqui qui male deciment vel primitient.*¹⁶⁹
- XI. *Item, si sunt aliqua reformanda vel corrigenda in populo vel in clero.*¹⁷⁰

De la lectura de les constitucions provincials Tarraconenses i dels sínodes diocesans de Tortosa en vigor fins al 1314, podem concloure que el qüestionari reflexa l'esperit d'aquestes normes. De fet, molts dels punts del qüestionari els trobem desenvolupats en sengles constitucions provincials i sinodals com podem comprovar a les notes a peu de pàgina. Així, aquest qüestionari intenta portar la reforma que es va provar de dur endavant en el IV Concili del Laterà del 1215, plasmat a la província

¹⁶⁷ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1243 celebrat per Pere d'Albalat: "*IV. Contra iudeos medicos et contra hereticos et eorum receptores*" (PONS GURI, 1974, p. 117).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: "*VII. De hereticis*" (PONS GURI, 1974, p. 284).

¹⁶⁸ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "*IV. Que festa debent celebrari*" (PONS GURI, 1974, p. 110).

Sínode del bisbe Francesc de Paholac de 1311: "*De institutione festivitatum hic contentarum*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 294).

Sínode del bisbe Francesc de Paholac de 1311, constitució titulada: "*Quod in diebus ieiunorum non fiant carnes.*" (GUITARTE, 1991, p. 195); i "*Quod carnes non fiant per carnifices in diebus jejuniorum, nisi in casibus hic contentis*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 294).

¹⁶⁹ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1293 celebrat per Roderic Téllez: "*III. De decimis*" i "*IV. Ne pro decima solvenda aliquid exigatur*" (PONS GURI, 1974, p. 287).

¹⁷⁰ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*III. De correctione subditorum*" (PONS GURI, 1974, p. 76).

eclesiàstica Tarraconense en el Concili de Lleida del 1229 presidit pel bisbe de Sabina i en els posteriors concilis provincials i sínodes diocesans celebrats, i en les visites pastorals, és un pas més en l'intent reformador. Aquest formulari és un eficaç vehicle per transportar la legislació de l'Església universal (Concili IV del Laterà) i de les Esglésies particulars (Concilis entre 1229 i 1312 de la província eclesiàstica Tarraconense; i sínodes entre 1274 i 1314 a la diòcesi de Tortosa) fins a la vida parroquial.

6.2.1.2. El visitador.

Francesc de Paholac era natural de Morella. Fill de Francesc i de Guillermona, va néixer a mitjans del segle XIII. El seu pare va ser un dels ciutadans que més va ajudar el Rei Jaume I en la conquesta de Morella i membre d'una de les famílies més distingides d'aquella localitat. Quan Jaume I prengué possessió de la plaça de Morella va voler recompensar els serveis prestats per aquells que l'havien ajudat i els va repartir cases i terres, que en d'altres temps van pertànyer als partidaris d'En Blasco. Entre els afortunats es troba Francesc Paholac, pare del nostre bisbe. En 1286, quan Alfons I va confirmar a Burriana els furs del regne de València, els síndics o diputats de Morella van ser Teric Brusca i Francesc Paholac.

L'any 1286, qui havia de ser bisbe Paholac, signa una determinació com a confrar de Sant Llàtzer i ja es titula "prevere". L'any 1298 també trobem la seva signatura com a confrare en un altre document. Posteriorment, va ser elegit canonge

de la catedral de Tortosa. El capítol de la catedral, essent tresorer de la mateixa, el va elegir bisbe l'any 1310.

A més de fundar la ja esmentada confraria de Sant Llätzer, en favor d'aquells que patien la lepra a Morella, va contribuir a la continuació de la fàbrica de l'església arxiprestal d'aquesta localitat.

Va reunir sínode el 14 de novembre de 1311, en què disposà el res de la Passió de la Imatge de Crist (*passione imaginis*) a totes les esglésies de la diòcesi. També va prohibir als carnisers que vengueren carn els divendres de l'any i en les vigílies dels Apòstols i d'altres sants en què hi havia obligació de fer dejuni.¹⁷¹

El 18 de novembre de 1311, va publicar una constitució en què va donar facultat als curats de la diòcesi per disposar en testament dels béns mobles adquirits per l'església a excepció d'alguns que romanguessin a la casa rectoral. A més, va disposar que cap eclesiàstic fes coure pa, carn o d'altres aliments en els forns dels jueus o dels musulmans, sota pena de 10 sous.

L'11 de novembre de 1314 va celebrar un altre sínode en què, en atenció als inconvenients de celebrar-se els sínodes, com era costum, en el dia de Sant Martí, pels inconvenients climatològics de l'època, va disposar que, en endavant, es celebressin el segon diumenge després de Pasqua de Resurrecció (*Dom. II post Pascha*).

¹⁷¹ "In vigiliis Natalis, Resurrectionis, Pentecostes dumtaxat exceptis ob reverentiam festivitatis, seu festivitatum earum decentiam et honores" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp.94-95).

Francesc de Paholac va morir el 17 d'octubre de 1316, i fou enterrat en l'antiga capella de Santa Càndida. Després foren traslladades les seves despulles al claustre de la catedral de Tortosa, on resten actualment sense cap mena d'inscripció.¹⁷²

Per tant, el bisbe Paholac se'ns mostra com un home amb ànsies reformistes, celebra dos sínodes durant el seu pontificat i entre els anys 1314 i 1316 visita les parròquies de la seva diòcesi, promou obres pies i la consolidació de les confraries per afavorir la pietat popular. És un home que s'acosta a les seves ovelles, vol conèixer la realitat de primera mà i implicar-se per millorar la situació.

6.2.1.3. El contingut del qüestionari

La visita, com ja hem explicat, s'estructurava sobre dos aspectes fonamentals: la *visitatio rerum* (estat material de les coses) i la *visitatio hominum* (conducta de les persones). Per aconseguir aquest objectiu del formulari de visita, que era el coneixement de la situació religiosa d'una determinada parròquia, s'acostumava consultar (a més dels clergues) a un grup d'homes madurs, honrats i ben formats, els "*probos homines et fidedignos*" (prohoms) o testimonis sinodals,¹⁷³ als quals se'ls exigia, sota jurament, dir la veritat en secret i individualment. El visitador escoltava, també, aquelles persones que voluntàriament denunciaven situacions irregulars o que acusaven a determinades persones. No obstant, el qüestionari del bisbe Paholac s'estructura de forma distinta als clàssics manuals de visitadors. És el reflex, només, de

¹⁷² GARCÍA EGEA, 1993, pp. 40-42.

¹⁷³ Vegeu: MONJAS, 1998b, pp. 212-216.

la *visitatio hominum* i, per tant, només trobem referències a la moralitat del clergat i poble, i res, o gairebé res, pel que fa als aspectes materials de les esglésies visitades, s'enllesteix el tema amb un exigü punt VI dels capítols contra clergues: "*Item, ecclesia si est bene parata in libris et aliis ornamentis*". El qüestionari consta de dues parts: la primera es titula "*Contra clericos*" i conté 19 capítols o preguntes, a través de les quals es tracta de conèixer la moralitat dels clergues i el compliment del seu ministeri sacerdotal; la segona, "*Contra Laycos*", conté 11 capítols o preguntes a través de les quals es tracta de conèixer la moralitat dels fidels, les seves relacions amb la parròquia i el compliment de les seves obligacions com a cristians.

Analitzem més detingudament aquests capítols. Pel que fa als clergues, el qüestionari indaga, fonamentalment, en la qualitat de vida del sacerdot per tal d'intentar harmonitzar estil de vida i estat de vida: si el rector fa residència, si és hospitalari, si porta els vestits i hàbits corresponents i la tonsura, si n'hi ha de blasfems, homicides, sortílegs, sacrílegs, creients en heretges o que els rebin públicament o oculta, si compleixen el celibat (concubines), juga a daus, s'absté de negocis seculars i no exerceix la usura ni la simonia. També hi ha un gran interès en l'acció ministerial dels preveres i que sigui exercida amb la deguda dignitat moral: si el rector té els servidors necessaris i idonis, si administra els sagraments sense cobrar i si cap parroquià ha restat sense confessió, comunió, bateig o santa unció per culpa del rector o vicari, si oficia correctament els oficis i si el fill del rector o vicari l'ajuden en l'altar (no ho han de fer). També s'interessa per l'administració de les rendes de l'església. Significatiu és que el bisbe vulgui controlar si el rector ha rebut els ordes i si té la carta de la seva promoció i quan va rebre la col·lació del benefici, i si el va ocupar

en el termini d'un any des de la promoció, així com si els vicaris tenen la carta d'autorització de comissió de la cura d'ànimes expedida pel bisbe.¹⁷⁴

Pel que fa als laics, té una orientació cap al camp de la moral personal: si els solters o casats tenen concubines, si algun casat no cohabita amb la seva pròpia dona, si no hi ha llaços de consanguinitat en el matrimoni. Però tampoc no descuida la moral social: si hi ha usurers, si hi ha maldients, sacrílegs, sortílegs, qui vagin a endevins o siguin invocadors del dimoni, si hi ha heretges o creients en ells o qui els rebi, si celebren festes inhonestes dins de l'església. També repassa algunes obligacions dels cristians: si guarden tots els dies festius estipulats per l'Església i compleixen amb el dejuni, si lliuren els legats per a causes pies, si paguen correctament els delmes i primícies.

En definitiva, tots els articles del qüestionari contenen la idea de reforma de les persones, tant del clergat com dels laics, idea molt ben continguda en el darrer capítol: *"Item, si sunt aliqua reformanda vel corrigenda in populo vel in clero"*.

Podem concloure que es tracta d'un qüestionari molt influenciat per la tradició de les constitucions provincials tarraconenses i sinodals de Tortosa des del concili de Lleida del 1229. Potencia les virtuts pròpies dels sacerdots, les seves funcions i les seves obligacions. Intenta extirpar els vicis del clergat i del poble. S'acosta a la vida dels fidels per confirmar el nivell d'autenticitat i qualitat moral. Té un talant restaurador. Expressa la ferma voluntat del prelat per posar en pràctica el dictat de la seva consciència i fer complir el dret comú eclesiàstic.

¹⁷⁴ Per tenir més informació sobre l'absentisme i l'acumulació de beneficis i sobre les llicències de servei vegeu: MONJAS, 1996b, pp. 137-158.

6.2.1.4. Les visites pastorals del bisbe Paholac: l'aplicació del dret comú a les parròquies de la diòcesi de Tortosa.

Les visites pastorals del bisbe Paholac foren un reflex de les respostes donades al qüestionari que hem transcrit a cada parròquia. La norma general que es segueix a la visita és interrogar a cada poble, primer als notables o autoritats d'aquest, tant sobre els laics com sobre els clergues; després, qui respon a l'interrogatori és el rector o vicari, de manera que el bisbe, en tenir les dues versions, pot obtenir una visió més completa de la situació de cada parròquia.

Els personatges interrogats responen seguint el mateix ordre del qüestionari i, normalment, sense ometre cap epígraf, encara que es consideri que no hi ha res a corregir en algun d'aquests.

Un cop fet l'anàlisi de la situació es procedeix a dictar les penes, correccions o amonestacions corresponents. El bisbe segueix la fórmula de cridar els acusats per, posteriorment, aplicar la sanció corresponent o, en el cas de no ser certa l'acusació, procedir a dictar l'absolució.

Es tracta d'una visita a consciència de 86 parròquies de la diòcesi, i es desenvolupa al llarg de tres anys, 1314-1316.¹⁷⁵

Les visites de l'any 1330 i 1337 del bisbe Berenguer des Prat¹⁷⁶ seguiran aquest mateix qüestionari i desenvolupament a grans trets. No hem d'oblidar tampoc, que el propi bisbe Berenguer des Prat va celebrar sínode l'any 1330.

¹⁷⁵ GARCÍA EGEA, 1993, pp. 42-46.

Observem que hi ha un gran dinamisme entre legislació eclesiàstica i visita pastoral. Els formularis fan de canals d'aplicació del dret comú en les esglésies particulars.

¹⁷⁶ Gran pastor i reconegut home de ciència, va fer construir el modèlic palau episcopal amb la bellíssima capella que el complementa, i reconsiderà el projecte de la seu nova, segons les necessitats urbanes i diocesanes, i l'impulsà tècnicament i econòmicament (*Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol III, p. 136).

6.2.2. Qüestionari de Girona inclòs en el volum de visites pastorals de l'any 1329.

6.2.2.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.

ADG, *Visites Pastorals*, vol P-4, sense foliar. Editat i traduït per PUIGVERT (ed), MONJAS et alii, 2003, pp.195-198.

[Capituli contra clericos]

*Interrogentur testes [si r]ector residet in ecclesia [...].*¹⁷⁷

*Item si est pro[mo]tus et [...] ut promotus ·lum· annum a tempore quo [... sibi collita vel ... ulterius... uacat de jure uel...] et quanto tempore uacauit, ita quod eius coll[atio] sit ad [...].*¹⁷⁸

*Item si facit officium ecclesiasticum a cantico gradu usque ad com[pletorium].*¹⁷⁹

*Item si uisitat infirmos et si aliquis ex ipsius culpa decessit [impenitens... vel sine communione aut unccione sacra]*¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Constitucions sinodals del bisbe Pere de Castellnou: "1. *Quod clerici intersint diuinis officiis et quod clericis alterius diocesis non recipiantur nisi per modum hic contentum*" (Tomas NOGUER MUSQUERAS i Josep M. PONS GURI, "Constitucions sinodals de Girona de la primera compilació", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. XI, 1966-1967, p. 108).

Idem: "5. *Quod clericus habens beneficium requirens residentiam, non seruiat pro alio clerico in eadem ecclesiam vel etiam aliena*" (NOGUER i PONS GURI, 1966-67, p. 110)

¹⁷⁸ En el qüestionari de Tortosa inclòs en el primer volum de visites pastorals de l'any 1314 hom pot llegir referent a la mateixa qüestió: "II. *Item, si est promotus et si habet literas sue promotionis*. III. *Item, si fuit promotus infra annum a tempore collationis sibi facte de dicta ecclesia*." (ACT, VP 1, f. 1-1v, editat per GARCÍA, 1993, pp. 101-102). Hem de suposar que la frase del qüestionari de Gastó de Montcada devia tenir un sentit molt semblant.

Constitucions sinodals del bisbe Pere de Castellnou: "2. *Quod clerici non presumant se facere promoveri sine licentia episcopi, et quod sine ea non utantur ordine ab alio recepto*" (NOGUER i PONS GURI, 1966-67, p. 108)

¹⁷⁹ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "XIII. *De celebratione officii*" (PONS GURI, 1974, pp. 112-113).

*Item si tenet ecclesiam bene mundatam et paratam tam de luminaribus [...] quam aliis [...].*¹⁸¹

*Item si tenet asuetos seruitores in ecclesia prout locus illo ex consuetudine i[bi] requirit.*¹⁸²

*Item si posuit in pignore uel alienauit aliqua de bonis mobilibus uel immobilibus dicte ecclesie.*¹⁸³

*Item si est negociator uel causidicus pro personis non concessis a [iure].*¹⁸⁴

*Item si tenet concubinam uel ea cohabitatur uel suis expensis in domo sua uel extra victualia et alia necessaria monstrat sibi uel vadit ad aliquam aliam mulierem ut eam cognoscat carnaliter uel quod [... aquam ad in ...] uel quod habeat cum aliqua suspecta muliere consortium uel colloquium, ita ut [inde in parrochia scandalum oriatur].*¹⁸⁵

¹⁸⁰ En el qüestionari de Tortosa, sobre aquesta qüestió hom pot llegir: "III. Item, si decessit aliquis sine confessione, comunione, baptismo vel sancta unctione ob culpam rectoris seu vicarii."

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "III. De sacramento extreme unctionis" (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

¹⁸¹ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "IX. De ornamentis ecclesie et quod nitide conseruentur" (PONS GURI, 1974, pp. 80-81).

¹⁸² Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville: "XVI. De prelatibus ecclesiarum parrochialium" (PONS GURI, 1974, p. 84).

¹⁸³ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville: "XXII. Ut alienationes de bonis ecclesie non fiant sine consensu episcopi" (PONS GURI, 1974, p. 87).

¹⁸⁴ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "IV. Contra clericos qui secularia officia exercent" (PONS GURI, 1974, p. 102).

¹⁸⁵ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "VII. De clericis concubinariis" (PONS GURI, 1974, p. 79).

*Item si ludit publice in locis inhonestis seu publicis ad grescham seu ad alias uel alium ludum [taxillorum].*¹⁸⁶

*Item si est [...] uel symoniachus aut blasphemus vel periuratus uel excommunicatus et publice nunciatus [...] non [introi...].*¹⁸⁷

*Item si [sacramenta] ministrantes ministrant ea alieno parrochiano sine licenciam proprii sacerdotis.*¹⁸⁸

Capituli contra laicos.

*Interrogentur si sciunt quod aliqui soluti uel coniugati sint in sua parrochia qui teneant publice concubinas uel cognoscant carnaliter comatrem uel pecent carnaliter contra naturam.*¹⁸⁹

¹⁸⁶ Constitucions sinodals del bisbe Pere de Castellnou: "Quod nullus clericus ludat ad ludum aliquem taxillorum" (NOGUER i PONS GURI, 1966-67, p. 111)

¹⁸⁷ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit per cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "XXI. Ut nichil pro habendo ordine detur uel recipiatur" (PONS GURI, 1974, p. 86).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "III. De sacramento extreme unctionis " (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "II. Contra blasphemus et lusores" (PONS GURI, 1974, p. 109).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1230 celebrat per Espàreg de la Barca: "VI. Contra clericos et laycos sustinentes excommunicationem per unum annum. Et contra qui contempnunt litteras episcopi recipere" (PONS GURI, 1974, p. 97).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: "III. De periuriis" (PONS GURI, 1974, p. 282).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: "IV. Contra excommunicatos abolutionem non patentes" (PONS GURI, 1974, p. 282-83).

¹⁸⁸ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: "V. Contra illos qui ministrant ecclesiastica sacramenta alieno parrochiano" (PONS GURI, 1974, p. 283).

¹⁸⁹ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1230 celebrat per Aspàreg de la Barca: "I. Et primo contra concubinaros " (PONS GURI, 1974, pp. 95-96).

*Item si sunt aliqui in coniugie qui non habitent simul et sint in prohibito gradu consanguinitatis uel [affi]nitatis uel compaternitatis uel filiacionis spiritualis qui scienter in casu prohibito matrimonium contraxerint.*¹⁹⁰

*Item si sunt aliqui sortilegii uel maleficii uel qui uadant ad sortilegos uel aliqui heretici uel credentes hereticos seu eorum occultatores uel occulta conuenticula celebrantes.*¹⁹¹

Item si sciunt aliquem usurarium mercentem [exercentem] publice usuras uel sacrilegum aut blasphemum.

*Item si colunt festa eis indicta et obseruant ieiunia.*¹⁹²

*Item si sciunt in clero et populo aliqua crimina notorio [exercentem] que correccione uel emendacione indigeant.*¹⁹³

*Item utrum omnis a ·XIII· annis et ultra [uadant] ad penitenciam et recipiant eucaristiam temporibus assuetis et quod semel saltem conf[iten]tur in anno.*¹⁹⁴

¹⁹⁰ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "XIII. De illis qui in gradu prohibito contrahunt matrimonium" (PONS GURI, 1974, p. 83).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "I. ...[et] qui in gradu prohibito matrimonium contraxerunt, ipsi sunt ipso facto excommunicati " (PONS GURI, 1974, p. 101).

¹⁹¹ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1244 celebrat per Pere d'Albalat: "II. De conspiratores et sortilegiis " (PONS GURI, 1974, p. 122).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1243 celebrat per Pere d'Albalat: "IV. Contra iudeos medicos et contra hereticos et eorum receptores " (PONS GURI, 1974, p. 117).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: "VII. De hereticis " (PONS GURI, 1974, p. 284).

¹⁹² Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "IV. Que festa debent celebrari " (PONS GURI, 1974, p. 110).

¹⁹³ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "III. De correccione subditorum" (PONS GURI, 1974, p. 76).

*Item si est aliquis qui impediatur publice uel occulte perturbat iurisdictionem archiepiscopi uel episcopi uel alterius iudicis ecclesiastici uel qui fecerint monopolium seu emprehensum contra rectorem uel clericos loci.*¹⁹⁵

*Item si sciunt aliquem qui diffidauerit clericos uel religiosos.*¹⁹⁶

Aquest qüestionari s'assembla molt a l'anterior. Les seves fonts pel que fa a les constitucions provincials són molt semblants, després aplica les constitucions sinodals pròpies de la diòcesi de Girona; i els capítols tractats són gairebé idèntics, encara que pugui variar l'ordre o l'agrupació de les qüestions, i els que canvien, només fan que adaptar el dret universal a les necessitats locals.

Com en el cas anterior, aquest qüestionari intenta portar la reforma que es va intentar dur endavant en el IV Concili del Laterà del 1215, plasmat a la província eclesiàstica Tarraconense en el Concili de Lleida del 1229 presidit pel bisbe de Sabina i en els posteriors concilis provincials i sínodes diocesans celebrats, i en les visites pastorals, és un pas més en l'intent reformador. Es tracta d'un eficaç vehicle per

¹⁹⁴ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "X. De monendis parrochianis ad penitentiam" (PONS GURI, 1974, p. 81).

¹⁹⁵ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: "VI. Contra Tholetanum archiepiscopum" (PONS GURI, 1974, p. 283).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1244 celebrat per Pere d'Albalat: "IV. De malefactoribus clericorum et rerum ecclesiasticarum" (PONS GURI, 1974, p. 122-123).

¹⁹⁶ Constitució provincial del concili de València de l'any 1240 celebrat per Pere d'Albalat: "IV. Contra illos qui clericos diffidant" (PONS GURI, 1974, pp. 107).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1274 celebrat per Bernat d'Olivella: "VII. Contra diffidentes clericos" (PONS GURI, 1974, pp. 270).

transportar la legislació de l'Església universal (Concili IV del Laterà) i de les Esglésies particulars (Concilis entre 1229 i 1324 de la província eclesiàstica Tarraconense; i sínodes entre 1245 i 1318 a la diòcesi de Girona) fins a la vida parroquial. No oblidem tampoc que, a la diòcesi de Girona, tenim registres de visita pastoral fragmentaris des del 1295, i sèries des del 1314.

6.2.2.2. El visitador.

Gastó de Montcada era fill del baró d'Aitona, Pere II de Montcada i d'Abarca i germà de la reina d'Aragó, Elisenda de Montcada, dona de Jaume II. El 1320 era familiar del papa Joan XXII a Avinyó i es deia ardiaca de Barcelona. Nomenat bisbe d'Osca (1324-34), *intervingué* com a canceller de la corona catalano-aragonesa en el vassallatge del rei de Mallorca al de Catalunya-Aragó (1325-34). Fou traslladat a la seu de Girona el dia 3 de gener de 1329. Va assistir al primer concili de Tarragona que va celebrar l'arquebisbe i patriarca d'Alexandria Joan d'Aragó el 1330. El mateix any va dotar la festa de la Concepció de Nostra Senyora a la catedral. També, el 1330, actuà severament contra el veguer i el sotsveguer, Pere de Sant Climent i Francesc Valls respectivament, pel fet d'haver empresonat l'abat i el cambrer de Sant Feliu de Guíxols, Ramon i Fra Bertrand Abat. Els ministres reials foren declarats en entredit, privats d'oficis, feus i beneficis eclesiàstics fins a la quarta generació i, a més, subjectes a pública penitència: *“Una die dominica, postquam sol radios suos emisset, in tunica sine*

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: *“II. Contra diffidentes clericos”* (PONS GURI, 1974, pp. 280-282).

corrigia, et discalciati recederent de turri Berengarii de Riaria, in qua praedictos Abbatem et camerarium captos tenuerant, et de ea captos duxerant ad palatium Episcopi Gerundem.: et cum singulis cereis in manu venirent usque ad ecclesiam Catedralem Gerundae: ita quod quatuor clerici superpellicis induti venirent retro eos, verberando ipsos cum psalmo Miserere mei Deus, ut moris est fieri in absolutionibus faciendis. Et ipsis sic recto itinere venientibus versus Ecclesiam supradictam, cum essent in ponte fratrum Minorum Gerunde per dictos Petrum et Franciscum deponerentur ibi tunicae: et in camisiis, discalciati, et cum cereis in manu, et dietis clericis retro eos euntibus, ut est dictum, eundo per medio civitatis, venirent ad pedem scalae ecclesiae supradictae; et ascendendo per eam, in quolibet ejus gradu figendo genua, petendo a Deo et B. Virgine Maria veniam de commissis, venirent ad portam meridionalem ecclesiae supradictae, non intrando tamen eandem; et in ipsa porta sic starent donec missa matutinalis dicta die ibidem celebrata fuisset, et populus de eadem etiam exivisset.”¹⁹⁷

Fou proposat bisbe de Monreale, a Sicília, el 1330, però no en prengué possessió. S'oposà al comte Pere I d'Empúries, que volia erigir Castelló d'Empúries en bisbat, però condescendí a crear-hi un oficialat de Girona (1332).¹⁹⁸

Pel que fa a la seva obra pastoral, cal destacar que realitzà visites pastorals a les parròquies de la diòcesi de Girona els anys 1329, 1331 i 1332. Destaca alguna de les seves disposicions religioses com la de que “*nullus juraret per corpus, caput et jecur Dei aut alia membra Corporis Jesuchristi*”, sota penes molt greus, i encarregaren als religiosos

¹⁹⁷ VILLANUEVA, t. XIII, 1850, pp. 215-216.

¹⁹⁸ *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol II, p. 659).

de Sant Francesc que prediquessin contra aquest abús, que comportava l'ira de Déu.¹⁹⁹
En l'àmbit personal, tenia fama de sant ja que va morir pobre.²⁰⁰

Per tant, el bisbe Gastó de Montcada se'ns mostra com un home amb ànsies reformistes ja que celebra visites a les parròquies de la seva diòcesi. És un home que s'acosta a les seves ovelles, vol conèixer la realitat de primera mà i implicar-se per millorar la situació.

6.2.2.3. El contingut del qüestionari

Com el del bisbe Paholac, el qüestionari de Gastó de Montcada s'estructura de forma distinta als dels clàssics manuals de visitadors. És el reflex, només, de la *visitatio hominum* i, per tant, només trobem referències a la moralitat del clergat i poble, i res, o gairebé res, pel que fa als aspectes materials de les esglésies visitades, s'enllesteix el tema amb un exigü punt dels capítols contra clergues: "*Item, si tenet ecclesiam bene mundatam et paratam tam de luminaribus [...] quam aliis [...]*".

El qüestionari consta de dues parts: la primera es titula "*Capituli contra clericos*" i conté 12 capítols o preguntes, a través de les quals es tracta de conèixer la moralitat dels clergues i el compliment del seu ministeri sacerdotal; la segona es titula "*Capituli contra laicos*" i conté 9 capítols o preguntes a través de les quals es tracta de conèixer la moralitat dels fidels, les seves relacions amb la parròquia i el compliment de les seves obligacions com a cristians.

¹⁹⁹ VILLANUEVA, t. XIII, 1850, p. 219.

²⁰⁰ VILLANUEVA, t. XIII, 1850, pp. 213-220.

Analitzem més detingudament aquests capítols. Pel que fa als clergues, el qüestionari indaga, fonamentalment, en la qualitat de vida del sacerdot per tal d'intentar harmonitzar estil de vida i estat de vida: si el rector fa residència, si és negociador o advocat a favor de persones no permeses pel dret, si compleixen el celibat (concubines), si juga a daus, si n'hi ha de simoníacs, blasfems, perjurs, excomunicats. També hi ha un gran interès en l'acció ministerial dels preveres i que sigui exercida amb la deguda dignitat moral: si el rector té els servidors necessaris i idonis, si cap parroquià ha restat sense confessió, comunió, bateig o santa unció per culpa del rector o vicari, i es recorda que els sagraments no es poden administrar a parroquians aliens sense autorització del rector d'aquests (novetat respecte a l'anterior qüestionari), si oficia correctament l'ofici des del cant gradual fins a les completes. També es preocupa per si el rector ha empenyorat o alienat béns mobles o immobles de l'església. Significatiu és que el bisbe vulgui controlar si el rector ha rebut els ordres i si té la carta de la seva promoció i quan va rebre la col·lació del benefici, i si el va ocupar en el termini d'un any des de la promoció (com hem vist abans).

Pel que fa als laics, té una orientació cap al camp de la moral personal: si els solters o casats tenen concubines, si algun casat no cohabita amb la seva pròpia dona, si no hi ha llaços de consanguinitat prohibits en el matrimoni. Però tampoc no descuida la moral social: si hi ha sortílegs o malfactors o que els rebin, si hi ha heretges o creients en ells, o els seus ocultadors, o grupets ocults de celebrants, si hi ha usurers, sacrílegs o blasfems. També repassa algunes obligacions dels cristians: si guarden tots els dies festius estipulats per l'Església i compleixen amb el dejuni, si respecten les jurisdiccions dels eclesiàstics i la seva autoritat (es posa més èmfasi en aquesta qüestió

que en l'anterior qüestionari). Destaca una obligació molt important, que el qüestionari de Paholac passava per alt: si tothom, des dels 14 anys en endavant, acudia a la penitència (confessió) i rebia l'eucaristia en el temps correcte, i eren confessats, com a mínim, un cop a l'any, és l'anomenat PRECEPTE PASQUAL, una de les normes reformadores més importants del Concili IV de Laterà del 1215, que s'intenta comprovar i obligar al seu compliment a través de les visites pastorals.

En definitiva, tots els articles del qüestionari contenen la idea de reforma de les persones, tant del clergat com dels laics, idea molt ben continguda en el capítol: *"Item si sciunt in clero et populo aliqua crimina notorio [exercentem] que correccione uel emendacione indigeant"*, semblant a un altre de l'anterior qüestionari.

Podem concloure que es tracta d'un qüestionari molt semblant a l'anterior, influenciat per la tradició de les constitucions provincials tarraconenses i sinodals de Girona des del concili de Lleida del 1229. Potencia les virtuts pròpies dels sacerdots, les seves funcions i les seves obligacions. Intenta extirpar els vicis del clergat i del poble. S'acosta a la vida dels fidels per confirmar el nivell d'autenticitat i qualitat moral i fer complir el precepte pasqual. Té un talant restaurador. Expressa la ferma voluntat del prelat per posar en pràctica el dictat de la seva consciència i fer complir el dret comú eclesiàstic.

6.2.2.4. Les visites pastorals del bisbe Gastó de Montcada: l'aplicació del dret comú a les parròquies del bisbat de Girona.

Les visites pastorals del bisbe Gastó de Montcada foren un reflex de les respostes donades al qüestionari que hem transcrit a cada parròquia, i el seu contingut

és molt semblant al de les visites pastorals de la primera meitat del segle XIV de la diòcesi de Tortosa. De totes formes, la diòcesi de Girona ja tenia una llarga tradició en la realització i conservació per escrit de les actes de visita pastoral.

Del temps del bisbe Bernat de Vilamarí (1295) és el primer fragment de visita pastoral català conservat (en molt mal estat)²⁰¹ i, del temps d'aquest mateix bisbe, hi ha fragments conservats, també, per als anys 1303, 1304, 1305 i 1306.²⁰² Amb el bisbe Guillem de Vilamarí s'inicien les primeres sèries de visita pastoral de l'arxiu diocesà de Girona, és a dir, entre els anys 1314 i 1316 són visitades sistemàticament totes les parròquies de la diòcesi de Girona.²⁰³ A més, el bisbe Guillem de Vilamarí va convocar dos sínodes diocesans (1317 i 1318). Amb el bisbe Pere de Rocabertí tornem a tenir una sèrie de registres per a l'any 1321.²⁰⁴ Fins que arribem al bisbe Gastó de Montcada que realitza visites el 1329 (el qüestionari encapçala el llibre) i el 1331-32.²⁰⁵ Amb el bisbe Arnau de Mont-rodon, tenim sèries de visita pastoral per als anys 1338-41, 1341 i 1348; a més, aquest bisbe convocà 8 sínodes diocesans. El bisbe Berenguer de Cruïlles té dues sèries de visita, les de 1350 i les de 1360, a més de realitzar 6 sínodes diocesans.

Totes aquestes visites esmentades, com observa Christian Guilleré que ja s'havia adonat de l'existència del qüestionari de visita del 1329,²⁰⁶ segueixen la línia del qüestionari de visita transcrit (tant les d'abans com les de després), que es fixa

²⁰¹ ADG, *Visistes Pastorals*, P168-II, 1295-1313, 1318, 1320, 1324.

²⁰² ADG, *Visistes Pastorals*, P168-I, 1303-1306.

²⁰³ ADG, *Visistes Pastorals*, P1, 1314-1316, i P2, 1315-16.

²⁰⁴ ADG, *Visistes Pastorals*, P3, 1321.

²⁰⁵ ADG, *Visistes Pastorals*, P5, 1331-32.

²⁰⁶ GUILLERÉ, 1983, pp. 142-144.

principalment en les qüestions morals tant de curats com de laics, i que s'assemblen més a processos eclesiàstics que a la clàssica visita pastoral, com passa a les visites pastorals de la diòcesi de Barcelona i de la diòcesi de Vic de la primera meitat del segle XIV,²⁰⁷ ja que el bisbe sembla un jutge i els fidels cridats a declarar els testimonis o acusadors, i es subratlla que els acusats podien defensar-se, tot i que les visites tenien un marcat caràcter pastoral (idea de corregir i restaurar) i no exclusivament inquisitorial.

Com a Tortosa, observem que hi ha un gran dinamisme entre legislació eclesiàstica i visita pastoral. Els formularis fan de canals d'aplicació del dret comú en les esglésies particulars.

²⁰⁷ J. M. MARTÍ BONET i Leandre NIQUI PUIGVERT, *Els processos de les Visites Pastorals del primer any del pontificat de Ponç de Gualba (a. 1303)*, Barcelona, 1984.

Eduard JUNYENT, "Visites pastorals a Cervera", *Estudios dedicados a Agustín Durán y Sampere*, Ayuntamiento de Barcelona i Museo de Historia de la Ciudad, Barcelona, 1967, vol. I, pp. 221-245.

6.2.3. Qüestionari del Sínode de Tarragona de l'any 1372.

6.2.3.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.

VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol XX, 1851, pp. 189-191.

Sobre l'any va advertir l'autor: "*Haec ex Terracon. Cod. Descripsimus tamquam ad praecedentem synodum pertinentia (=1372)*".

Haec sunt capitula quae requiri debent [a] synodalibus testibus super inquisitionem clericorum.

[Contra clericos]

*Interrogentur testes sinodales, si clericus bene facit officium ecclesiasticum a cantico graduum usque ad completorium.*²⁰⁸

*Item, si libros ecclesiae et pannos altaris et cortinas sine lesione conservat, et mundos conservat ipsos pannos.*²⁰⁹

²⁰⁸ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albat: "*XIII. De celebratione officii*" (PONS GURI, 1974, pp. 112-113).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*LXXV. De celebratione missarum*" (PONS GURI, 1975, p. 359).

Sínode de l'arquebisbe Pere Clasquerí de 1372: "*Quod clerici divina celebrantres officia in ecclesia teneant superpellicia induta, et birretum vel almuciam, et non caputium in capite, nec in collo*" (VILLANUEVA, t. XX, 1851, p. 186).

²⁰⁹ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*IX. De ornamentis ecclesie et quod nitide conseroentur*" (PONS GURI, 1974, pp. 80-81).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*LXIV. De ornamentis ecclesiasticis munde tenendis*" (PONS GURI, 1975, p. 354-55).

*Item, si visitat infirmos, vel si aliquis ex culpa ipsius decessit impenitens.*²¹⁰

*Item, si gratis et sine paccione aliqua conferat ecclesiastica sacramenta et sepulturas et benedictiones nubentium, et alia quae habet facere intuitu servitii ecclesiastici parroch[i]anis suis.*²¹¹

*Item, si tenet assuetos servitores in ecclesia, scilicet diaconum, vel alium presbyterum, prout locus ille consuetudine requirit.*²¹²

Item, si est diligens in correctione parochianorum circa publica crimina, scilicet adulteria, fornicaciones, publicos usurarios et alios publicos peccatores.

*Item, si ipse clericus vel alii minores clerici tenent publice concubinas in domo propria vel aliena; vel si sunt infamati de aliqua muliere, vel si laborant in aliquo publico crimine, vel sunt venatores, causidici, vel rixatores vel lutores taxillorum vel incantatores.*²¹³

Sínode de l'arquebisbe Pere Clasquerí de l'any 1360: "*Qualiter debet recipi sanctum crisma*" i "*Quod ecclesiae teneantur munda, et de confectione hostiarum*" (VILLANUEVA, t. XX, 1851, p. 181-82)

²¹⁰ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "*III. De sacramento extreme unctionis*" (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

²¹¹ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit per cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*XXI. Ut nichil pro habendo ordine detur vel recipiatur*" (PONS GURI, 1974, p. 86).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "*III. De sacramento extreme unctionis*" (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*XII. De extrema unctione*" (PONS GURI, 1975, p. 321).

²¹² Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville: "*XVI. De prelati ecclesiarum parochialium*" (PONS GURI, 1974, p. 84).

²¹³ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "*IV. Contra clericos qui secularia officia exercent*" (PONS GURI, 1974, p. 102).

Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*VII. De clericis concubinariis*" (PONS GURI, 1974, p. 79).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*LXIII. De clericis concubinariis et in suis ecclesiis non residentibus*" (PONS GURI, 1975, p. 354).

*Item, si destruxerunt possessiones ecclesiae, vel vendiderunt, vel dederunt consanguineis vel aliis, vel stabiliverunt (sic) ad certum censum vel agrarium, et si illud fecerunt ad utilitatem ecclesiae, et auctoritate Episcopi.*²¹⁴

Contra Laycos.

*Si aliquis de parrochianis dimisit uxorem vel uxor virum.*²¹⁵

*Item, si committuntur in parrochia publica adulteria, vel fornicationes, vel si est aliquis de aliqua infamatus.*²¹⁶

*Item, si est ibi publicus usurarius, vel suspectus de haeresi, vel publicus raptor, vel fur, vel sacrilegus, vel blasfemus et hujusmodi.*²¹⁷

*Item, si est aliquis qui habeat uxorem consanguineam, vel e converso.*²¹⁸

Sínode de l'arquebisbe Arnau Sescomes de l'any 1335: "*Contra clericos concubinaris, et eorum concubinas*" (VILLANUEVA, t. XX, 1851, p. 170).

Sínode de l'arquebisbe Arnau Sescomes de l'any 1335: "*Contra clericos ludentes ad ludum taxillorum*" (VILLANUEVA, t. XX, 1851, p. 170).

²¹⁴ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville: "*XXII. Ut alienationes de bonis ecclesie non fiant sine consensu episcopi*" (PONS GURI, 1974, p. 87).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*LVII. De rebus ecclesiis non alienandis*" (PONS GURI, 1975, p. 350).

²¹⁵ Sínode de l'arquebisbe Pere Clasquerí del 1368: "*De matrimoniis*" (VILLANUEVA, t. XX, 1851, pp. 183-85).

²¹⁶ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1230 celebrat per Aspàreg de la Barca: "*I. Et primo contra concubinaris*" (PONS GURI, 1974, pp. 95-96).

²¹⁷ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1243 celebrat per Pere d'Albalat: "*IV. Contra iudeos medicos et contra hereticos et eorum receptores*" (PONS GURI, 1974, p. 117).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: "*VII. De hereticis*" (PONS GURI, 1974, p. 284).

²¹⁸ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*XIII. De illis qui in gradu prohibito contrahunt matrimonium*" (PONS GURI, 1974, p. 83).

*Item, si sint ibi sortilegi, vel venefici.*²¹⁹

*Item, si clericus ecclesiae profert sententias sine scriptis a quatuor annis citra.*²²⁰

Item, si cum profert in scriptis ponit in ipsis scriptis causam propter quam excommunicat.

*Item, si profert sine ammonicione legitima vel trina sententias.*²²¹

Item, si requisitus infra mensem denegavit facere copiam de ipso scripto excommunicato.

Aquest qüestionari comença a diferenciar-se dels dos anteriors, malgrat contenir molts punts de coincidència. Les seves fonts pel que fa a les constitucions provincials són molt semblants a les anteriors, tot i que es comença a fer servir la Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330,²²² després aplica les constitucions sinodals pròpies de

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "I. ...[et] qui in gradu prohibito matrimonium contraxerunt, ipsi sunt ipso facto excommunicati " (PONS GURI, 1974, p. 101).

²¹⁹ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1244 celebrat per Pere d'Albalat: "II. De conspiratores et sortilegiis " (PONS GURI, 1974, p. 122).

²²⁰ Constitució del concili de Tarragona de l'any 1244 celebrat per Pere d'Albalat: "VI. De sentenciis alterius episcopi." (PONS GURI, 1974, p. 123).

²²¹ Constitució del concili de Tarragona de l'any 1246 celebrat per Pere d'Albalat: "III. Contra invasores rerum ecclesiarum: fautores autem et emptores prede post amonitionem legitimam iuxta diocesani arbitrium excommunicentur,..." (PONS GURI, 1974, p. 126-27).

Segons el Concli de Lyó II: "XXIX: ...judices, sive monitionibus tribus utantur, sive una pro omnibus..." (Raymundus FERNANDEZ ET LARREA, *Synodorum oecumenicorum summa, in qua praeter uniuscuiusque concilii historicam enarrationem, in medium etiam afferuntur canones universi, atque scholiis quibusdam elucidantur*, Barcelona, 1849, p. 359).

²²² El primer concili presidit per l'infant d'Aragó i Patriarca d'Alexandria, començà a Tarragona el 25 de febrer de 1330 i les seves constitucions provincials foren publicades el següent dia 26. Era un concili ben preparat, en el qual s'hi veuen dues parts, la una consistent en fer una tria de les constitucions de

l'arxidiòcesi de Tarragona; i els capítols tractats es repeteixen la majoria, però se n'introdueixen de nous o se'n matisen d'altres tot començant a mostrar una nova sensibilitat reformadora.

Com en els casos anteriors, aquest qüestionari intenta portar la reforma que es va intentar dur endavant en el IV Concili del Laterà del 1215, plasmat a la província eclesiàstica Tarraconense en el Concili de Lleida del 1229 presidit pel bisbe de Sabina i en els posteriors concilis provincials i sínodes diocesans celebrats, i en les visites pastorals (no s'han conservat registres baix-medievals per a l'arxidiòcesi de Tarragona)²²³, és un pas més en l'intent reformador. Es tracta d'un eficaç vehicle per transportar la legislació de l'Església universal (Concili IV del Laterà) i de les Esglésies particulars (Concilis entre 1229 i 1371 de la província eclesiàstica Tarraconense; i sínodes entre 1335 i 1372 a l'arxidiòcesi de Tarragona) fins a la vida parroquial. L'existència d'aquest qüestionari prova que es van realitzar visites pastorals, tot i que no s'han conservat els registres de visita degut a diferents vicissituds històriques.

concilis provincials anteriors que es consideraven vigents, excloent-ne aquelles altres que es tenien per derogades, perjudicials o supèrflues; l'altra part era la promulgació de noves constitucions.

De tot plegat se'n formà un volum, que vingué a resultar la primera compilació coneguda de les constitucions dels concilis provincials de la Tarraconense fins aquella data; la compilació no seguia un ordre metodològic per matèries, o institucions jurídiques com es va fer en les posteriors. El seu criteri era merament cronològic, a partir del concili celebrat l'any 1230 per l'arquebisbe Espàreg de Barca. No fou res més que la fixació del dret provincial que es considerava aplicable (PONS GURI, 1975, pp. 310-363).

²²³ No obstant, en el llibre recent sobre visites pastorals catalanes dirigit per Joaquim M. Puigvert, es citen dos llibres de visites a l'arxiu diocesà de Tarragona, un del 1387 i un altre del 1449-50 (p. 268).

6.2.3.2. El visitador.

És significatiu que aquest qüestionari fos redactat en un sínode diocesà, concretament el de 1372 convocat per l'arquebisbe Pere Clasquerí, que ja n'havia convocat tres més els anys 1358, 1360 i 1368. D'aquesta forma es pretenia institucionalitzar la realització de la visita pastoral en les parròquies de l'arquebisbat de Tarragona i donar notícia a tots els assistents al sínode sobre com s'havia de dur a terme, per tal que fos preparada amb més cura després d'un temps sense visites pastorals coincident amb la crisi de la pesta negra. No és res estrany, ans al contrari, pot arribar a ser normal, el sínode de Lleó de 1303 va acordar un qüestionari en ordre a les visites a efectuar per ardiaques i arxiprests.²²⁴ El bisbe de Padua, Barozzi, va celebrar sínode l'any 1488 com a premissa de la visita pastoral.²²⁵

Pere Clasquerí havia estat canonge de Barcelona i, com a tal, assistí el 1338 al jurament del rei Pere III, quan fou admès com a canonge de l'església de Barcelona. Va ser, després, bisbe d'Osca i de Mallorca, d'on fou traslladat a l'església de Tarragona en febrer de 1358. El mes d'agost assistí a les Corts de Barcelona. El crèdit de la seva doctrina el reportà els honors de Patriarca d'Antioquia i conseller del rei Pere III. El 1359 va crear l'ardiaconat de Sant Llorenç de l'església de Tarragona, per la qual cosa va haver de suprimir l'obreria: el primer en obtenir la nova dignitat fou el canonge Guillem Botson. Va celebrar tres concilis provincials i quatre diocesans. L'any 1372, el papa Gregori XI l'encarregà l'examen de la doctrina de Ramon Llull, però, degut a les

²²⁴ BAUCCELLS, 1999, pp. 240-242 i 283-284.

²²⁵ TURCHINI, 1995, pp. 149.

seves ocupacions, s'encarregaren del cas els vicaris generals del bisbe de Barcelona. Va fer construir el llenç de muralla que va des del convent de Sant Francesc fins al de Santa Clara. Va defensar apassionadament els drets de la seva església, especialment contra les pretensions dels seus veïns, i sempre obtingué sentència al seu favor. Va morir el 1380.²²⁶

Per tant, podem destacar la seva activitat pastoral, tant en la convocatòria de concilis provincials, com la de sínodes i, segurament, també visites pastorals, si no, quin sentit tindria l'edició del qüestionari de visita pastoral?

6.2.3.3. El contingut del qüestionari

Aquest qüestionari comença a reflectir novetats respecte als dos anteriors i és molt important, ja que els de Barcelona de 1413-14 i 1425 contenen les mateixes frases (en molts casos semblen copiades) que aquest.

El qüestionari segueix l'esquema dels dos anteriors, "*capitula contra clericos*" i "*capitula contra laycos*". I trobem una qüestió sobre la *visitatio rerum*, dins dels capítols contra els clergues, més elaborada i completa que les anteriors: "*Item, si libros ecclesiae et pannos altaris et cortinas sine lesione conseruat, et mundos conseruat ipsos pannos*", és a dir, s'introdueix l'interès per l'estat dels altars, llurs robes i ornaments, receptacle de les devocions populars i on es desenvoluparà una clara pastoral de la decoració (ho desenvoluparem més endavant).

²²⁶ VILLANUEVA, t. XX, 1851, pp. 5-8.

Els "*Capitula contra clericos*" contenen 8 capítols o preguntes, a través de les quals es tracta de conèixer la moralitat i conducta dels clergues i el compliment del seu ministeri sacerdotal; els "*Capitula contra laicos*" contenen 9 capítols o preguntes a través dels quals es tracta de conèixer la vida i moralitat dels fidels i les seves relacions amb la parròquia.

Analitzem més detingudament aquests capítols. Pel que fa als clergues, el qüestionari indaga, fonamentalment, en la qualitat de vida del sacerdot per tal d'intentar harmonitzar estil de vida i estat de vida: si el rector i els preveres són negociadors o advocats a favor de persones no permeses pel dret, caçadors, si compleixen el celibat (concupines), si són jugadors de daus, si es barallen amb facilitat. També hi ha un gran interès en l'acció ministerial dels preveres i que sigui exercida amb la deguda dignitat moral: si oficia correctament l'ofici des del cant gradual fins a les completes, si el rector té els servidors necessaris i idonis, si administra sense pactes ni cobrar els sacraments eclesiàstics i la sepultura i benedicció als nuvis, així com tot allò que hagi de fer dins del servei eclesiàstic dels seus parroquians, i si cap malalt o persona ha mort sense la santa unció per culpa seva. El qüestionari requereix si el rector és diligent en la correcció dels parroquians pel que fa als crims públics com l'adulteri, la fornicació, la usura i d'altres pecats . També es preocupa per l'administració econòmica dels beneficis: si el rector ha destruït possessions de l'església o les ha venut o donat a familiars, o si ha fet establiments a cens o agrari, i si tot això ha estat fet per a utilitat de l'església i sota autoritat del bisbe.

Pel que fa als laics, té una orientació cap al camp de la moral personal: si els solters o casats tenen concubines o hi ha fornicadors, si algun casat no cohabita amb la

seva pròpia dona, si no hi ha llaços de consanguinitat prohibits en el matrimoni. Però tampoc no descuida la moral social: si hi ha usurers, sospitosos d'heretgia, raptors, lladres, sacrílegs, blasfems, sortílegs, factors de malefics i d'altres d'aquesta mena.

Finalment, a diferència dels altres dos qüestionaris, dedica 4 qüestions als excomunicats i si s'han garantit els seus drets processals: si els clergues mantenen les sentències d'excomunió sense escrit més enllà de 4 anys, si quan tenen escrit expliquen la causa de l'excomunió, si abans d'excomulgar algú li han fet l'advertència legítima tres cops, i, si fos requerit, si faria la còpia de l'escrit a l'excomunicat en un mes.

Podem observar que, respecte als dos anteriors qüestionaris, hi ha canvis importants, ja per omissió, ja per novetats. Es comença a posar èmfasi en l'estat material i la decoració dels altars, el control de les rendes dels beneficis, i continua sent important la moralitat i servei ministerial dels clergues. Pel que fa als laics, es deixa de banda el compliment de les obligacions que tenen com a cristians, i es controla, especialment, les relacions matrimonials i moral personal i la moral social queda en un segon pla, tot i que continua present. Apareix el control administratiu per part del rector dels excomunicats.

Podem concloure que es tracta d'un qüestionari que marca una inflexió respecte als anteriors i l'inici d'unes noves inquietuds reformadores i en la forma de dur a terme la visita pastoral, tot i que encara hi ha moltes continuïtats respecte als qüestionaris precedents. Es troba molt influenciat per la tradició de les constitucions provincials tarraconenses i sinodals de Tarragona des del concili de Lleida del 1229. Potencia les virtuts pròpies dels sacerdots, les seves funcions i les seves obligacions. Intenta extirpar els vicis del clergat i del poble. S'acosta a la vida dels fidels per

confirmar el nivell d'autenticitat i qualitat moral. Intenta orientar una pastoral de la decoració d'altars i esglésies. Pretén adaptar les visites pastorals a les noves necessitats de l'Església sorgides arran de la crisi demogràfica, social, econòmica i política de mitjans segle XIV.

Baucells creu que els qüestionaris del sínode de Tarragona de 1372 i els dos de Barcelona (1413-14 i 1425) es podrien considerar com un de sol, resultat d'un acord pràctic (si no teòric) dels respectius prelats, ja que, 13 capítols es troben en els tres texts amb les mateixes disposicions i paraules, amb petites variacions. Planteja la hipòtesi que amb el qüestionari de 1372 tindriem una primera font d'aquest tipus de qüestionaris, que podria haver estat utilitzada per tota la província eclesiàstica Tarraconense.²²⁷ En capítols posteriors, matisarem aquesta hipòtesi i l'ampliarem, tot i que la comparteixo inicialment.

6.2.3.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari del sínode de Tarragona de 1372: una època de transició.

Com ja hem explicat, no es conserven registres de visita pastoral per a les parròquies de la diòcesi de Tarragona, tot i que segur que van ser dutes a terme. Però, si ens afegim a la hipòtesi de Baucells que diu que el qüestionari del 1372 seria un acord dels prelats de la Tarraconense sobre com dur endavant les visites pastorals, podem posar com a exemple de visites pastorals d'aquest qüestionari les realitzades a les diòcesis de Barcelona entre 1366 i 1406, de Girona entre 1363 i 1408, de Vic entre

²²⁷ BAUCELLS, 1999, pp. 240-242.

1388 i 1403, i de Tortosa entre 1375 i 1387.²²⁸ Entre les visites de la primera meitat del segle XIV i aquestes s'ha produït un llarg període de manca de visites propiciat per la crisi de la pesta negra del 1348, que assolà els regnes de la Corona d'Aragó, especialment el Principat. En aquestes visites, el tema de la moralitat, tant de clergues com de laics, continua sent present, però, cada cop guanya més terreny la "*Visitatio rerum*" a mida que avança el segle XIV, s'introdueixen noves qüestions, fins que a començaments del segle XV aquestes visites es converteixen en inventaris dels béns mobles i immobles de les parròquies i del control dels beneficis de l'església, amb una lleugera referència a la moralitat de clergues i laics quan hi és.²²⁹ En parlar de les visites pastorals, hem explicat a què es devien aquests canvis.²³⁰

Observem que es manté el gran dinamisme existent entre legislació eclesiàstica i visita pastoral. El formulari és el canal d'aplicació del dret comú a les esglésies particulars, un formulari i visites que assoliran el seu estat de màxima perfecció a partir del formulari de 1409 a Tortosa i el de 1413-14 a Barcelona.

²²⁸ BAUCELLS, 1999, pp. 237-238.

²²⁹ En el volum de visites pastoral de l'ADG, P 168, leg. IIIb de 1365, no hi ha cap nota sobre la vida i conducta de les persones.

²³⁰ PUIGVERT (Ed), MONJAS et alii, 2003, pp. 59-63.

6.2.4. Qüestionari de València (1383-1388), atribuït al temps de Jaume d'Aragó, inserit en un volum miscel·lani.

6.2.4.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.

Biblioteca de Catalunya, ms. 1276. Editat per J.V. Boscá Codina dins *Saitabi* XLIII (1993), pp. 130-132; i reproduït per M^a M. CÁRCEL ORTÍ i José Vicente BOSCA CODINA, *Visitae Pastorales de Valencia (Siglos XIV-XV)*, Facultat de Teologia San Vicente Ferrer. Series Valentina XXXVIII, València, 1996, n. 225, pp. 36-38.

Cum visitator ad ecclesiam accesserit primo recognoscat altaria, libros, fontes et locum ubi reconditur Corpus Iesu Christi, ac etiam crisma et oleum infirmorum. Et videatur si ecclesia est ruinosa vel patens et campanile ac campanas.

Deinde, informando se de statu parrochie, vocet ad se curatum et presbiteros ecclesie et in periculo animarum interroget eos, in secreto et ad partem, de sequentibus:

Primo, si parrochiani veniunt bene ad ecclesiam.²³¹

Item, si confitentur et comunicant semel saltem in anno.²³²

Item, si colunt bene festa.²³³

²³¹ Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1258, la novena constitució exhortava al poble per tal que recités l'oració dominical i el credo (Vicente CÁRCEL ORTÍ, "Sínodos medievales valentinos", *Hispania Christiana. Estudios en honor del Prof. José Orlandis*, Ed. EUNSA, Pamplona, 1988, p. 432).

²³² Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXVII. Quod constitutio «Omnis utriusque sexus» servetur" (PONS GURI, 1975, p. 356).

Sínode del bisbe Vidal de Blanes del 1358, tercera constitució: "Que la constitució «Omnis utriusque sexus» fos publicada tots els diumenges des de septuagèsima a Pasqua i es portés registre dels que confessaven, a l'efecte de la sepultura eclesiàstica" (CÁRCEL, 1988, p. 441).

*Item, si solvunt bene decimam et primiciam.*²³⁴

*Item, si sunt aliqui excommunicati qui diu steterint in excommunicatione.*²³⁵

*Item, si sunt aliqui adulteri vel concubinariii publici.*²³⁶

*Item, si sunt aliqui usurarii II vel contractus usurarios [facientes].*²³⁷

*Item, si sunt aliqui manumissores vel heredes qui non compleverint voluntates defunctorum.*²³⁸

²³³ Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "XIII. *Que festa debeant coli*" (PONS GURI, 1975, pp. 321-22).

Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1258, la novena constitució tractava, entre d'altres coses, de les festes i dejunis (CÁRCEL, 1988, p. 432).

²³⁴ Sínode del bisbe Ramon Despont del 1296, en algunes constitucions va tractar dels delmes i primícies, comminant amb l'excomunió qui defraudés l'Església (CÁRCEL, 1988, p. 436).

Sínode del bisbe Vidal de Blanes del 1357, la primera constitució reitera l'excomunió del bisbe Ramon Despont i del Concili de Tarragona contra aquells que es neguen a pagar els delmes (CÁRCEL, 1988, p. 441).

²³⁵ Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1255, en la primera constitució, s'establia allò que haurien d'observar els clergues quan possessin en entredit algun parroquià (CÁRCEL, 1988, p. 432).

²³⁶ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1230 celebrat per Aspàreg de la Barca: "I. *Et primo contra concubenarios*" (PONS GURI, 1974, pp. 95-96).

Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1273, en l'última constitució, segons l'establert pel bisbe Arnau de Peralta i els sínodes del propi Andreu d'Albalat, que els adúlter fossin denunciats tots els diumenges i dies festius des del púlpit per tal que fossin excomulgats (CÁRCEL, 1988, p. 434).

Sínode del bisbe Jaspert de Botonach del 1278, la segona constitució recorda les disposicions donades en els concilis d'Andreu d'Albalat sobre la necessitat de publicar l'excomunió dels adúlter públics (CÁRCEL, 1988, p. 435).

²³⁷ Sínode del bisbe Ramon Despont del 1296, en una de les constitucions commina amb l'excomunió als usurers (CÁRCEL, 1988, p. 436).

Sínode del bisbe Vidal de Blanes del 1358, que recorda les constitucions del concili Lugdunense i del papa Climent contra els usurers (CÁRCEL, 1988, p. 441).

²³⁸ Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LIV. *De executionibus testamentorum*" (PONS GURI, 1975, p. 348).

*Item, si sunt aliqui sortilegi, divinatores, incantatores vel coniuratores aut ad eos accedentes.*²³⁹

*Item, si sunt aliqui qui portent arma vel ligneamina seu res prohibitas in terra sarracenorum.*²⁴⁰

*Item, si sunt aliqui demonibus immolantes vel eos adorantes.*²⁴¹

Item, si sunt aliqui Deum vel sanctos blasfemantes.

*Item, si sunt aliqui heretici vel suspecti de fide.*²⁴²

*Item, si sunt aliqua beneficia, anniversaria vel lampade perpetue et elemosine que per heredes vel manumissores defunctorum habeant fieri seu alias non compleantur.*²⁴³

Item, si ecclesia in suis iuribus defraudatur.

Sínode del bisbe Adreu d'Albalat del 1262, en la darrera constitució demana que els manumissors i executors testamentaris siguin fidels i diligents en complir les darreres voluntats dels testadors en el termini de l'any (CÁRCEL, 1988, p. 433).

²³⁹ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1244 celebrat per Pere d'Albalat: "II. De conspiratores et sortilegiis" (PONS GURI, 1974, p. 122).

Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1258, la novena constitució prohibia, entre d'altres qüestions, les supersticions i d'altres vicis (CÁRCEL, 1988, p. 432).

²⁴⁰ Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1269, en una constitució demana que els clergues denunciïn els diumenges i dies festius els excomunicats per facilitar armes als sarracens (CÁRCEL, 1988, p. 434).

²⁴¹ Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1258, la novena constitució prohibia, entre d'altres qüestions, les supersticions i d'altres vicis (CÁRCEL, 1988, p. 432).

²⁴² Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1243 celebrat per Pere d'Albalat: "IV. Contra iudeos medicos et contra hereticos et eorum receptores" (PONS GURI, 1974, p. 117).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: "VII. De hereticis" (PONS GURI, 1974, p. 284).

²⁴³ Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1262, en la darrera constitució demana que els manumissors i executors testamentaris siguin fidels i diligents en complir les darreres voluntats dels testadors en el termini de l'any (CÁRCEL, 1988, p. 433).

*Item, si sunt aliqui qui manus in clericum violenter iniecerint vel sacrilegium quoquomodo comiserint.*²⁴⁴

*Item, si intra ecclesiam sunt sepulti sine licencia domini episcopi.*²⁴⁵

*Item, si sunt aliqui vir et uxor in gradu prohibito afinitate vel compaternitate et alia consanguinitate.*²⁴⁶

*Item, si est aliquis homo vel mulier qui facit obligationes illicitas vel coniurationes seu conspirationes.*²⁴⁷

Item, si operarii vel sacriste tenent aliquid quod debeat in usus ecclesie converti.

Item, si (...).

*Item, si est aliquis in parrochia qui invocet nomen perfidi Mahometi.*²⁴⁸

²⁴⁴ Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "XXIII. De invasoribus" (PONS GURI, 1975, pp. 326-227).

Sínode del bisbe Ramon Despont del 1296, en una constitució cominava amb l'excomunió aquells que conspiressin contra el bisbe i l'Església (CÁRCEL, 1988, p. 436).

²⁴⁵ Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1262, en la primera constitució demana que els rectors no donessin sepultura dins les quatre parets principals de les esglésies sense autorització del bisbe, excepte a les persones que canònicament la poguessin rebre (CÁRCEL, 1988, p. 433).

²⁴⁶ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "XIII. De illis qui in gradu prohibito contrahunt matrimonium" (PONS GURI, 1974, p. 83).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "I. ...[et] qui in gradu prohibito matrimonium contraxerunt, ipsi sunt ipso facto excommunicati " (PONS GURI, 1974, p. 101).

²⁴⁷ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1244 celebrat per Pere d'Albalat: "II. De conspiratores et sortilegiis " (PONS GURI, 1974, p. 122).

²⁴⁸ Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXI. Quod saraceni non proclamant nomen perfidi Baphometi" (PONS GURI, 1975, pp. 353-354).

Sínode del bisbe Vidal de Blanes del 1357, la segona constitució diu que els senyors no han de tolerar que els seus súbdits sarracens aclamin públicament Mahoma (CÁRCEL, 1988, p. 441).

*Item, si sunt aliqui qui in Quadragesima vel aliis diebus prohibitis comedant carnem.*²⁴⁹

*Item, si aliqua mulier christiana nutrit vel lactat filium infidelis vel e converso.*²⁵⁰

*Item, si alisquis christianus habitat cum iudeo vel cum sarraceno.*²⁵¹

Item, si sunt aliqui christiani qui ieiunent quadragesimam sarracenorum sive de l'arroç.

*Item, si sunt aliqui qui post bapbismum faciunt filium circumcidi ad morem sarracenorum.*²⁵²

Item, si sunt aliqui christiani quie teneant aliquam sarracenam in concubinam.

Item, si sunt aliqui qui in cadaveris faciant sunus [funus?] sive mortalla ad morem sarracenorum.

*Item, si sunt aliqui christiani qui vadunt ad noças sarracenorum quod comedant et faciunt ibi honorem.*²⁵³

*Item, si sunt aliqui christiani quod quando infideles cicuncidunt filium vadant cum eis faciendo honorem.*²⁵⁴

Item, si est aliquis qui accepisset duas uxores viventes.

²⁴⁹ Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1258, la novena constitució, entre d'altres temes, tractava del dejuni.

²⁵⁰ Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "XXXIII. Quod christiane non habitent cum iudeis, nec eorum filios nutrient" (PONS GURI, 1975, pp. 332).

²⁵¹ Idem.

²⁵² Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXX. Quod nullus christianus nuptiis seu circumcissionis iudeorum vel sarracenorum intersit" (PONS GURI, 1975, pp. 357).

²⁵³ Idem.

²⁵⁴ Idem.

Deinde, informando se de statu clericorum vocet ad se curatum et, in secreto ac in periculo anime sue, interroget eum de statu et vite clericorum, inquirendo de predictis omnibus et subscriptis:

*Primo, si sunt aliqui clerici vel presbiteri concubinariii vel de concubinato difamati.*²⁵⁵

*Item, si sunt aliqui clerici lusoires.*²⁵⁶

*Item, si sunt aliqui bona suorum beneficiorum alienantes vel defraudantes.*²⁵⁷

*Item, si sunt aliqui periuri.*²⁵⁸

*Item, si sunt aliqui presbiteri extranei qui ad divina admitantur sine litteris dimissoriis.*²⁵⁹

*Item, si sunt aliqui plura beneficia vel substituta celebrantes vel occupantes.*²⁶⁰

²⁵⁵ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "VII. De clericis concubinariis" (PONS GURI, 1974, p. 79).

Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1268, la darrera constitució diu: que els clergues concubinaris siguin castigats la primera vegada amb 30 morabatins i que els rectors vigilin i donin compte al bisbe si hi ha cap clergue concubinari o si habita a la seva parròquia concubina pertanyent a d'altra parròquia (CÁRCEL, 1988, p. 433).

²⁵⁶ Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1268, la segona constitució prohibeix jugar a taules o daus (CÁRCEL, 1988, p. 433).

²⁵⁷ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville: "XXII. Ut alienationes de bonis ecclesie non fiant sine consensu episcopi" (PONS GURI, 1974, p. 87).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LVII. De rebus ecclesiis non alienandis" (PONS GURI, 1975, pp. 350).

²⁵⁸ Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "XXXVII. De periuriis" (PONS GURI, 1975, pp. 336).

²⁵⁹ Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1261: "Quod clericus alienus celebrari sine licentia habita et obtenta ab episcopo Valentino vel eius officiali non permittatur, quod nullus questor admittatur sine litteris episcopi, quod nullus clericis audeat recipere capellaniam seu aliquas missas sine licentia episcopi" (CÁRCEL, 1988, p. 433).

*Item, si sunt aliqui simoniaci.*²⁶¹

Item, si sunt aliqui divinum officium perturbantes.

Item, si clerici surgunt ad matutinas.

Item, si intersunt divinis horis.

*Item, si clerici habent et tenent filios in domo.*²⁶²

*Item, si sunt aliqui clerici non cautores vel bladum aut victualia ementes causa mercimonii.*²⁶³

*Item, si aliqui clerici exercentes iustitias vel baiulie officium pro dominis temporalibus.*²⁶⁴

Et generaliter eum si scit in clero aliquid correctione dignum.

²⁶⁰ Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "IV. *Contra clericos qui in pluribus ecclesiis sunt canoici*" (PONS GURI, 1975, p. 319).

Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1263, la primera constitució prohibia que els clergues tinguessin més d'una capellania (CÁRCEL, 1988, p. 433).

Sínode del bisbe Vidal de Blanes del 1358, a la novena constitució, va en contra dels que prenen una altra església o benefici, a més del propi (CÁRCEL, 1988, p. 442).

²⁶¹ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit per cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "XXI. *Ut nichil pro habendo ordine detur vel recipiatur*" (PONS GURI, 1974, p. 86).

²⁶² Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1263, a la tercer constitució prohibeix que els eclesiàstics comprin heretat o possessió per al fill espuri, si el tingués, amb diners adquirits de l'església (CÁRCEL, 1988, p. 433).

Sínode del bisbe Jaspert de Botonach del 1280, la primera constitució prohibí que els ordenats *in sacris* tinguessin a casa seva els fills espuris (CÁRCEL, 1988, p. 436).

²⁶³ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "IV. *Contra clericos qui secularia officia exercent*" (PONS GURI, 1974, p. 102).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "III. *Ne clericus secularibus negotiis se imisceant*" (PONS GURI, 1975, p. 318).

²⁶⁴ Idem

*Postea, informando se de statu curati vocat ad se presbiteros dicte ecclesie et, in periculo animarum, in secreto et ad partem, interroget eos de statu et vita dicti curati, descendendo ad specialem omnium predictorum et ultra, et interroget eos si dictus curatus exercet bene curam animarum et si est ad hoc aptus.*²⁶⁵

*Consequenter, dictus dominus vicarius sive visitator, informando se de statu curati et clericorum, vocet ad se aliquos parrochianos dicte ecclesie de melioribus, de statu curati et clericorum predictorum singulariter iuxta interrogatoria supradicta, et ultra hoc interroget si curatus ministrat bene gratis ecclesiastica sacramenta parrochianis.*²⁶⁶

Item, si curatus peccat carnaliter cum filia spirituali.

Item, si pulsat ad horas.

Item, si rector facit hostias personaliter.

*Item, si rector habet Tractatum Sacramentorum.*²⁶⁷

²⁶⁵ Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXXV. De celebratione missarum" (PONS GURI, 1975, p. 359).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXXVI. De qualitate ordinandorum" (PONS GURI, 1975, p. 360).

²⁶⁶ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "III. De sacramento extreme unctionis" (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

²⁶⁷ Sínode del bisbe Andreu d'Albalat del 1258, on la primera constitució és una de les fonamentals redactades per aquest bisbe: "De consueta et tractatu septem sacramentorum", ja que va ordenar que els rectors tinguessin una consueta com la de la catedral per uniformar el culte a tota la diòcesi, i va publicar un tractat senzill sobre els set sagraments, presentat en forma de catecisme dogmàtic, perquè els rectors poguessin ensenyar-lo al poble, i era semblant al de l'arquebisbe de Tarragona, Pere d'Albalat, germà del bisbe valencià. Les constitucions de la segona a la vuitena contenien una suma dels sagraments: "De forma baptismi, De confirmatione, De extrema unctione, De corpore Iesu Christi, De confessione, Quod matrimonia cum onore celebrentur et ne fiant clandestina matrimonia, De clericis ordinandis" (CÁRCEL, 1988, p. 432).

Item, si rector vendit capidas vel quod facit de eis.

*Item, si rector facit bene divinum officium.*²⁶⁸

*Item, si rector facit residentiam personalem.*²⁶⁹

Item, si est in eo aliquid dignum correctione.

De visitatione beneficiorum:

*Primo, recognoscat altare maius si est ibi ara, linei, vere ad minus III tovallole, frontalia et cohopertorium, vestimentum, missale.*²⁷⁰

*Qui est vel sunt beneficiati in dicto altari scrutentur de istis, videlicet si habent proxime dicta, si sunt redditus, qui est patronus, ad quid tenetur presbiter in beneficio, si facit servitium, et generaliter interrogetur de omnibus comodum dicto beneficio tangentibus et ut fuerit dictum.*²⁷¹

Ita scribantur et si aliquid est corrigendum quod per visitatorem in melius reducatur.

En el sínodo celebrat pel mateix bisbe el 1261, la darrera constitució torna a recollir el tractat: "*De tractatu VII sacramentorum*" (CÁRCEL, 1988, p. 432-33).

²⁶⁸ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "*XIII. De celebratione officii*" (PONS GURI, 1974, pp. 112-113).

²⁶⁹ Sínodo del bisbe Andreu d'Albalat del 1258, la desena constitució deia: "*Quod rectores residentiam faciant in suis Ecclesiis personalem*" (CÁRCEL, 1988, p. 432).

El sínodo del 1278 del bisbe Jaspert de Botonach tornà a reiterar la residència personal dels rectors (CÁRCEL, 1988, p. 435).

El sínodo del bisbe Vidal de Blanes del 1357 torna a recordar la residència personal (CÁRCEL, 1988, p. 441).

²⁷⁰ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*IX. De ornamentis ecclesie et quod nitide conserventur*" (PONS GURI, 1974, pp. 80-81).

²⁷¹ Sínodo del bisbe Andreu d'Albalat del 1258, la desena constitució deia: "*Quod rectores residentiam faciant in suis Ecclesiis personalem*" (CÁRCEL, 1988, p. 432).

Et ita de aliis beneficiis et rebus pro servitio et ornamentis dicte ecclesie tangentibus.

Aquest qüestionari és el que té més capítols de tots els que treballem en aquesta tesi, no obstant, en essència, és molt semblant al de Tarragona del 1372, la diferència rau en què el de València és molt detallista i desglossa les qüestions en diferents apartats: preguntes al curat i preveres de l'església sobre els laics, preguntes al curat sobre la vida i estat dels altres clergues de l'església, pregunta als preveres de l'església sobre el curat, preguntes als testimonis sinodals sobre l'estat del curat i els preveres i, finalment, es dedica un apartat a les preguntes a fer en la visita dels beneficis. És a dir, ens trobem amb una gran exhaustivitat, però, si agrupem les preguntes, trobem l'essència del qüestionari del 1372, més les qüestions particulars que afectaven singularment a les terres del Regne de València (totes les qüestions referides al contacte amb sarracens i jueus).

Les seves fonts, pel que fa a les constitucions provincials, són molt semblants a les anteriors, tot i que la Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330 té un gran protagonisme. Després, aplica les constitucions sinodals pròpies del bisbat de València, especialment les del bisbe Andreu d'Albalat que va celebrar 8 sínodes. La nova sensibilitat reformadora que trobàvem al qüestionari del 1372 hi queda ben patent.

Aquest qüestionari, no només intenta menar la reforma que es va intentar dur endavant en el IV Concili del Laterà del 1215, plasmat a la província eclesiàstica Tarraconense en el Concili de Lleida del 1229 presidit pel bisbe de Sabina i en els

posteriors concilis provincials i sínodes diocesans celebrats, i en les visites pastorals, sinó que també intenta implantar un cristianisme més pur que feia poc més d'un segle que s'havia reimplantat en aquestes terres i allunyar-lo de les influències musulmanes i jueves de les importants minories d'aquest origen que havien restat en aquestes terres. Es tracta d'un eficaç vehicle per transportar la legislació de l'Església universal (Concili IV del Laterà) i de les Esglésies particulars (Concilis entre 1229 i 1371 de la província eclesiàstica Tarraconense; i sínodes entre 1255 i 1385 a la diòcesi de València) fins a la vida parroquial.

6.2.4.2. El visitador.

Aquest qüestionari va ser redactat entre 1383 i 1388, segons José Vicente Boscà, és a dir, en temps de Jaume d'Aragó, però es trobava inserit en un volum miscel·lani, per tant, desconeixem en quin moment es féu, tot i que sembla fàcil que fos amb motiu de la realització de les visites pastorals, dates en què tenim els primers registres de visita valencians, tot i que molt fragmentaris, sembla lògic pensar que es redactés com a guia d'aquestes visites, ja que, a més, les visites segueixen la seva pauta.

Jaume d'Aragó es deia Jaume de Prades i de Foix (1341-1396), fou el tercer fill del comte Pere I d'Empúries, comte de Ribagorça i després de Prades. Innocenci VI el nomenà bisbe de Tortosa (1362) quan tenia 21 anys i amb dispensa d'edat, i en 4 mesos rebé ordes majors i menors i governà la diòcesi com a administrador fins als 27 anys, mentre exercia els actes pontificals un altre bisbe. Regulà el costum de portar la

reliquia de Santa Maria de la Cinta a les parteres (1363),²⁷² la Canonja lectoral (1365), pactà amb el consell de la ciutat sobre imposicions i inviolabilitat domiciliària (1364), intervingué en la causa entre Tortosa i Horta sobre termes i explotació de la fusta (1365) i se li deuen diverses constitucions (1364-68). A conseqüència del Cisma d'Occident, durant el seu pontificat s'interromperen les obres de la seu nova. El 1369 fou nomenat bisbe de València i el papa Urbà VI el nomenà cardenal de Santa Sabina (1387), per gestions de Pere III, dos títols que mantingué fins a la seva mort el 1396.²⁷³ El 1388 es mantenia en la línia de prevenció de la corona davant el Cisma, però, seguint el duc de Girona, l'infant Joan, el qual optava pel papa d'Avinyó, Climent VII, el mateix any acceptà l'elecció del papa Climent i sofrí la represàlia de Pere III, que li confiscà les rendes del bisbat. El comte de Foix aconseguí l'anul·lació de la decisió reial, amb el retorn a l'obediència a Roma. Destacà en l'enemistat familiar dels Prades contra Carrossa de Vilaragut, l'amant de Joan I, però passà la major part de la seva vida a Roma en ambaixades i visites a la cort papal.²⁷⁴

Com hem vist, Jaume d'Aragó havia estat bisbe de Tortosa entre 1362 i 1369, diòcesi on hi havia registres de visita pastoral i qüestionari de visita des del 1314, des d'on passà a la seu valentina. Aquest bisbe va realitzar la visita pastoral a la diòcesi del 1371 i, en 1372, existia ja un llibre de la visita realitzada aquell mateix any. Per tant, resulta evident que 1383 és el límit *a quo* dels registres de visita conservats, però l'existència d'aquests venia d'uns anys endarrera.

²⁷² VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 100-101.

²⁷³ VILLANUEVA, t. I, 1803, p. 50.

²⁷⁴ *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol III, p.135.

En aparença, doncs, i en relació amb la pràctica de la visita pastoral, l'arribada a València de Jaume d'Aragó no sembla presentar cap ruptura respecte als seus dos immediats predecessors. Tanmateix, en allò relatiu al registre escrit de dita activitat aquest prelat sembla mostrar un interès particular, que es traduirà en la forma concreta en què els registres són elaborats,²⁷⁵ tot seguint el qüestionari que acabem d'estudiar, molt influenciat per la tradició visitadora catalana i promogut per l'oficina notarial que treballava per a Jaume d'Aragó. Queda clara la seva inquietud pastoral.

6.2.4.3. El contingut del qüestionari

Aquest qüestionari, com ja hem dit, és molt complet i exhaustiu comparat amb els tres anteriors. L'esquema és diferent respecte als altres, desapareix la dicotomia "*capitula contra clericos*" i "*capitula contra laycos*" (tot i que en el concepte continua present) per deixar pas a les següents parts: preguntes al curat i preveres de l'església sobre els laics, 32 capítols; preguntes al curat sobre la vida i estat dels altres clergues de l'església, 14 capítols; pregunta als preveres de l'església sobre el curat, un capítol; preguntes als testimonis sinodals sobre l'estat del curat i els preveres, 9 capítols; i, finalment, es dedica un apartat a les preguntes a fer en la visita dels beneficis, 4 capítols. El qüestionari s'inicia amb una exhortació a realitzar la "*visitatio rerum*" d'una forma exhaustiva: "*Cum visitator ad ecclesiam accesserit primo recognoscat altaria, libros, fontes et locum ubi reconditur Corpus Iesu Christi, ac etiam crisma et oleum infirmorum. Et*

²⁷⁵ CÁRCEL-BOSCÁ, 1996, pp. 34-35.

videatur si ecclesia est ruinosa vel patens et campanile ac campanas." Per tant, aquest qüestionari comença a assemblar-se als clàssics de visita pastoral, tot profunditzant la "*visitatio rerum*": inspecció de l'edifici i elements que defineixen l'essència de l'església (fonts baptismals, campanes, reserva eucarística i sants olis); inspecció de l'altar, les seves robes, vestidures sacerdotals i ornaments; i inspecció dels llibres. Però, no només s'ha d'inspeccionar el benefici curat, si no que tots els beneficis de la parròquia com es diu en un dels capítols sobre els beneficis: "*primo recognoscat altare maius si est ibi ara, linei, vere ad minus III tovallole, frontalia et cohopenorium, vestimentum, missale.*" Darrera d'aquest interès per l'estat material dels temples hi ha tota una política pastoral de la seva decoració i ornamentació com explicarem més endavant.

Malgrat que en aquest qüestionari s'especifiqui a qui s'ha de fer cadascuna de les preguntes, conceptualment, podem trobar la dicotomia "*Capitula contra clericos*" (28 qüestions sota l'epígraf: "*Deinde, informando se de statu clericorum vocet ad se curatum et, in secreto ac in periculo anime sue, interroget eum de statu et vite clericorum, inquirendo de predictis omnibus et subscriptis.*", i següents fins al final) i "*Capitula contra laicos*" (les 32 primeres qüestions sota l'epígraf: "*Deinde, informando se de statu parrochie, vocet ad se curatum et presbiteros ecclesie et in periculo animarum interrotet eos, in secreto et ad partem, de sequentibus:*").

Analitzem més detingudament aquests capítols. Pel que fa als clergues, el qüestionari indaga, amb menys força que abans, en la qualitat de vida del sacerdot per tal d'intentar harmonitzar estil de vida i estat de vida: si el rector i els preveres compleixen el celibat (tenen concubines?), si són jugadors de daus, si són perjurs, si tenen fills a casa i si fan residència personal. Pren el protagonisme l'acció ministerial

dels preveres i que sigui exercida amb la deguda dignitat moral: si el rector exerceix correctament la cura d'ànimes i si és apte per al lloc, i si rector i preveres oficien correctament els oficis divins i les hores canòniques, si administra sense pactes ni cobrar els sagraments eclesiàstics als parroquians, si el rector fa les hòsties personalment, si té el Tractat dels Sagraments, si ven les capides. També es preocupa per l'administració econòmica dels beneficis: si cap clergue aliena o defrauda els béns del benefici, si hi ha simoníacs, si hi ha preveres que no prenen cura o compren blat i vitualles amb intenció de mercadeig, si cap clergue exerceix justícia o batllia en favor de senyors temporals. Pren importància el fet que els preveres tinguin carta de llicència del bisbe per exercir les funcions que requereixen els beneficis. I, en definitiva, es demana si hi ha cap que sigui digne de correcció. Destaca, també, la importància que pren la inspecció dels beneficis no curats, qui són els beneficiats dels altars, si fan servei, si tenen rendes, qui és el patró i qui té com a prevere en el benefici i, en general, la correcció de totes les coses tocants als beneficis.

Pel que fa als laics, en el camp de la moral personal: si hi ha adúlter o concubinaris públics, si no hi ha llaços de consanguinitat prohibits en el matrimoni. En el camp de la moral social: si n'hi ha d'excomunicats i quan de temps porten (ja se'ls feia referència en l'anterior qüestionari), si hi ha usurers o que facin contractes d'usura, heretges o sospitosos d'heretgia, si n'hi ha sortílegs, endevins, encantadors, conjuradors o gent que els consulti, invocadors i adoradors de dimonis, blasfems de Déu i els sants, si hi ha conspiradors, si n'hi ha manumissors o hereus que no compleixin amb les darreres voluntats dels difunts, especialment, pel que respecta a beneficis, aniversaris, llànties perpètuas i almoines, si es defrauda a l'església en els

seus drets, si algú maltracta físicament als clergues, si hi ha algú enterrat dins l'edifici de l'església sense llicència del bisbe. Prenen gran protagonisme les obligacions dels cristians: si van correctament a l'església, si compleixen el precepte pasqual (confessió i comunió com a mínim un cop l'any per Pasqua), si guarden les festes, si paguen delmes i primícies, si es respecta el dejuni per Quaresma i d'altres dies prohibits. I, finalment, cal destacar les qüestions pròpies de la terra per la gran quantitat de musulmans i jueus que hi havia a València: si hi ha cap cristià que porti armes o coses prohibides en terra de sarracens, si hi ha algú a la parròquia que invoca el nom de Mahoma, si cap dona cristiana nodreix o alleta fill d'infidels o conversos, si cap cristià habita amb jueus o sarracens, si cap cristià fa el dejuni dels sarracens o de l'arròs, si cap cristià, després del bateig, fa circumcidat el fill seguint el costum dels sarracens, si cap cristià té com a concubina una sarraïna, si algú fa amb els cadàvers funerals o mortalles a l'estil dels sarracens, si cap cristià va a les noces dels sarracens, si cap cristià, quan els infidels circumciden els fills, va amb ells a fer-los honors, si algú té dues dones amb vida.

Respecte al qüestionari de Tarragona de 1372 hi ha importants continuïtats. S'avança en el control de l'estat material i la decoració dels altars i edificis eclesiàstics; pren més força el control de les rendes dels beneficis i el seu ús; i continua sent important la moralitat i servei ministerial dels clergues. Pel que fa als laics, continua el control de les relacions matrimonials i la moral personal (cada cop més arraconada) i social (en aquest qüestionari més desenvolupada). Es manté el control administratiu per part del rector dels excomunicats. Com a novetats, cal destacar la gran força que prenen les obligacions dels cristians, destacant el compliment del precepte pasqual (ja

va sortir en el qüestionari de Girona de 1339), el control de les voluntats dels difunts en els testaments, especialment aquelles que afavorien l'església i el pagament de delmes i primícies. Menció a part mereix l'extens elenc de preguntes que pretenen allunyar els cristians dels sarracens (minoría molt important a València des de la conquesta) que professaven la religió musulmana i s'intenta amb això mantenir pura la religió cristiana de les influències musulmanes, aïllant socialment els musulmans.

Podem concloure que es tracta d'un dels qüestionaris de visita pastoral més complets de la província eclesiàstica Tarraconense de la baixa edat mitjana, que manté i desenvolupa les noves inquietuds reformadores que mostrava el qüestionari de Tarragona del 1372, i que instaura canònicament la forma de dur a terme les visites pastorals a València durant tota la Baixa Edat Mitjana, tot mostrant moltes continuïtats respecte als qüestionaris de la primera meitat del segle XIV. Es troba molt influenciat per la tradició de les constitucions provincials tarraconenses i sinodals de València des del concili de Lleida del 1229. Potencia les virtuts pròpies dels sacerdots, les seves funcions i les seves obligacions. Intenta extirpar els vicis del clergat i del poble i aïllar i marginar la minoría musulmana, allunyant les possibles influències de la seva religió sobre els cristians. S'acosta a la vida dels fidels per confirmar el nivell d'autenticitat i qualitat moral. Intenta orientar una pastoral de la decoració d'altars i esglésies. Pretén establir la forma de dur a terme les visites pastorals en terres valencianes, tot seguint la tradició de la Tarraconense, adaptada a les noves necessitats sorgides arran de la crisi demogràfica, social, econòmica i política de mitjans segle XIV.

6.2.4.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari de València de 1383-1388 del temps de Jaume d'Aragó.

Poc podem afegir al ja dit per M^a Milagros Cárcel Ortí i José Vicente Bosca²⁷⁶ sobre les visites valencianes baix-medievals, que, a més, són transcrites en la seva totalitat. Recordar que només es conserven uns quadernets que cobreixen de forma fragmentària els anys 1383 a 1402, tot i que transcriuen, també, els documents copiats als registres de visita pastoral (1337-1426), i d'altres documents copiats en els registres de col·lacions de la Cúria Episcopal (1347-1386), a través dels quals tenim constància de la realització de la visita pastoral, encara que no s'han conservat les actes corresponents, i que anomenen *litterae visitationis*.²⁷⁷

En aquestes visites, el primer registre, el de 1383, manté una tònica semblant a la de les visites de la primera meitat del segle XIV, on els interrogatoris sobre la conducta dels clergues i dels fidels ocupen la major part del registre, però, amb el temps, aquests aspectes es dilueixen, fins que en el darrer volum, el de 1401-1402, queden molt en un segon terme i la *visitatio rerum* pren el protagonisme.²⁷⁸

En definitiva, a València copsem que l'evolució que a la resta de diòcesis catalanes es produeix al llarg de tot el segle XIV, es dona en un període de temps molt curt, en vint anys, i en cada moment s'acullen a la part del qüestionari de visita pastoral que més els interessa.

²⁷⁶ CÁRCEL-BOSCA, 1996.

²⁷⁷ CÁRCEL-BOSCA, 1996, pp. 393-632.

²⁷⁸ CÁRCEL-BOSCA, 1966, pp. 44-45.

6.2.5. Qüestionari de Tortosa del 1409, inclòs en el registre de visites pastorals del mateix any.

6.2.5.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.

ACT, VP7, f. (2-3v).

Die veneris intitulata XXVIII mensis octobris anno a nativitate domini millesimo CCCC° nono, praefactus honorabilis Miquel Falcho, vicarius generalis reverendi domini Episcopi Dertusensis, officium visitationis exercere incepit secundum morem, usum, stilum et tenorem capitulorum sequencium:

Contra presbiteros.

*I. Primo an divinum officium fiat bene in ecclesia et competenter per rectorem et beneficiatos et horis debitis ac assuetis et si rector tenet abbaciam in condirectum.*²⁷⁹

*II. Item, an rector et ceteri presbiteri sint bone fame vitae et conversationis honeste, et si culpa vel eius locutus aliquis decesserit absque confessione vel aliis sacramentis.*²⁸⁰

²⁷⁹ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albat: "*XIII. De celebratione officii*" (PONS GURI, 1974, pp. 112-113).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*LXXV. De celebratione missarum*" (PONS GURI, 1975, p. 359).

Sínode del bisbe Pere de Batet de 1308, constitució titulada: "*Quod rectores et alii curati habeant librum et dicant officium secundum more ecclesie Dertuse*" (GUITARTE, 1991, p. 195).

Sínode del bisbe Berenguer des Prat de 1328, constitució titulada: "*Quod obtinentes perpetuum vel annuale, intersint horis canonicis in ecclesiis in quibus beneficiati extiterint*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 300-302).

Sínode del bisbe Arnau de Lordat de 1343, constitució titulada: "*Contra rectores non habentes sufficientes lectos in suis abbaciis*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 312-313).

Sínode del bisbe Joan Fabra de 1359, constitució titulada: "*Contra beneficiatos, et alios presbyteros, qui non intersunt divinis officiis*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 354-355).

Sínode del bisbe Guillem de Torrelles de 1378, constitució titulada: "*De horis dicendis*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 334-335).

III. *Item, an rector habeat constitutiones sinodales et provinciales et si publicantur diebus debitis et si scribit nomina confitentium et excommunicatorum.*²⁸¹

III. *Item, si rector vel alius beneficiatus aliquid de bonis et iuribus ecclesie et beneficiatorum pignoraverint vel alienaverint et maxime de ornamentis ecclesie.*²⁸²

V. *Item, an sint aliqui presbiteri vel clerici beneficiati et quot sunt et sunt absentes vel presentes, et si habent licentiam absentandi et quilibet deseroiunt suis beneficiis.*²⁸³

²⁸⁰ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albat: "*III. De sacramento extreme unctionis*" (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

Sínode del bisbe Hug de Lupià de 1388, constitució titulada: "*De honestate vestium clericorum*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp 341-342).

²⁸¹ Sínode del bisbe Arnau de Lordat de 1343, constitució titulada: "*Quod rectores scribant confitentium, et excommunicatorum*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, p. 314).

Sínode del bisbe Joan Fabra de 1359, constitució titulada: "*Quod rectores habeant, et observent constitutiones provinciales, et synodales*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, p. 358).

Sínode del bisbe Hug de Lupià de 1388, constitució titulada: "*Quod rectores utantur propriis libris: et corpus Xpti. honorifice teneant: et infra certum tempus constitutiones tam provinciales, quam synodales teneant*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 342-343).

²⁸² Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville: "*XXII. Ut alienationes de bonis ecclesie non fiant sine consensu episcopi*" (PONS GURI, 1974, p. 87).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*LVII. De rebus ecclesiis non alienandis*" (PONS GURI, 1975, p. 350).

²⁸³ Sínode del bisbe Pere de Batet de 1308, constitució titulada: "*Contra rectores residentiam personalem non facientes in suis ecclesiis*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp.289-290).

Sínode del bisbe Berenguer des Prat de 1318, constitució titulada: "*Quod rectores faciant residentiam in suis ecclesiis.*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp.297-298).

Sínode del bisbe Berenguer des Prat de 1330, constitucions titulades: "*Contra rectore absentes a suis ecclesiis ultra duos menses*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 306-307) i "*Contra rectores residentes in aliis hospitiiis quam in ecclesia propria*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 307-308).

VI. *Item, si aliqui presbiteri beneficiati ultra sua beneficia deserviant aliis et si cum licentia vel sine et si beneficia instituta sint per Episcopum vel alios per patronos propter ad cuius pertinent presentationem.*²⁸⁴

VII. *Item, si est operarius vel sacrista in ecclesia et qualis procurat bona sacristie vel operis et in quos usus convertit «les capides».*²⁸⁵

VIII. *Item, an rector vel presbiteri sint publici concubinari, adulteri, fornicatores, rixosi, ebrii et aliis vitiis placcati, et si habuerit rem cum parrochianis et comatre.*²⁸⁶

VIII. *Item, sunt aliqui presbiteri vel ecclesiastici coniuratores, conspiratores, sortilegii vel invocantes demonia aut aliis malis artibus utentes.*²⁸⁷

X. *Item, si sint aliqui periuri, excommunicati, suspensi irregulares vel alii iniuste obtineant eorum beneficia, unum vel plura, absque dispensacione.*²⁸⁸

²⁸⁴ Sínode del bisbe Pere de Batet del 1307: "*Contra rectores commitentes curam animarum sine licentia pro poena decem aureorum*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 290-291).

²⁸⁵ Sínode del bisbe Arnau de Lordat de 1343, constitucions titulades: "*Contra operarios et sacristas non reddentes computum de receptis, et expensis per ipsos.*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 309-310) i "*Contra operarios et sacristas tenentes in suis domibus vasa sacra*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 310-311).

²⁸⁶ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "*IV. Contra clericos qui secularia officia exercent*" (PONS GURI, 1974, p. 102).

Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*VII. De clericis concubinariis*" (PONS GURI, 1974, p. 79).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*LXIII. De clericis concubinariis et in suis ecclesiis non residentibus*" (PONS GURI, 1975, p. 354).

Sínode del bisbe Joan Fabra de 1359, constitucions titulades: "*Quod presbyteri nec in sacris constituti faciant comatres*" i "*Quod clerici arma non portent, et quod honestas vestes defferant*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 350-351).

²⁸⁷ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "*II. Contra blasphemos et lusores*" (PONS GURI, 1974, p. 109).

²⁸⁸ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1230 celebrat per Aspàreg de la Barca: "*V. Heretici et eorum fautores denuntientur excommunicati*" (PONS GURI, 1974, p. 97).

XI. *Item, si sunt aliqui iurantes aut blasphemantes deum et sanctos, et si ludunt publice ad aleas vel ad ludum dampnatum de la grescha.*²⁸⁹

XII. *Item, sunt aliqui usurari, negociatores publici seu baratatores vel clandestina matrimonia exercentes vel si est aliquis rector mortus ab intestato.*²⁹⁰

XIII. *Item, si sunt aliqui cum propriis filiis celebrantes vel sint aliqui aliene diocese qui absque licentia domini Episcopi celebret in diocese.*²⁹¹

XIII. *Item, si sunt aliqui qui, propter concubinatum, perdant divinum officium et si eorum culpa secuta fuerint vulnera, homicidia, mutilationes membrorum vel alia scandala aut rixe vel abstraxerint, per vim, mulieres de domibus virorum vel patrum seu matrum.*²⁹²

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "*XI. Contra haereticos et fautores eorum*" (PONS GURI, 1974, p. 104).

²⁸⁹ Sínode del bisbe Arnau de Jardí de 1278, constitució titulada: "*Contra lusores ad taxillos*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, p. 288).

²⁹⁰ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "*IV. Contra clericos qui secularia officia exercent*" (PONS GURI, 1974, p. 102).

Sínode del bisbe Joan Fabra de 1359, constitució titulada: "*Quod rectores ante mortem faciant inventarium de bonis suis*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 357).

²⁹¹ Sínode del bisbe Arnau de Jardí de 1278, constitució titulada: "*Quod sacerdos non celebret missam cum filio spurio*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, p. 288).

²⁹² Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "*IV. Contra clericos qui secularia officia exercent*" (PONS GURI, 1974, p. 102).

Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*VII. De clericis concubinariis*" (PONS GURI, 1974, p. 79).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*LXIII. De clericis concubinariis et in suis ecclesiis non residentibus*" (PONS GURI, 1975, p. 354).

Sínode del bisbe Arnau de Jardí de l'any 1278, constitució titulada: "*De mutatione poenae contra concubenarios*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 284-287).

*Item,*²⁹³ *si in ecclesia corpus Christi conservet in decenti et tuto loco, si altaria sint debito III^o ornata et illuminata, si sunt ibi libri ad divinum officium celebrandum necessarii, si ecclesia sit fontibus bapismalibus, campanis, vestimentis et aliis necessariis ornata.*²⁹⁴

Contra laycos.

I. *Primo, interrogentur super vita et conversacione parrochianorum laycorum et si est aliquis haereticus vel in fide peccans catholica.*²⁹⁵

II. *Item, si est aliquis sortilegus, sacrilegus, conspirator, coniurator vel frequens iurans seu maledictus et blasphemans deum et sanctos et periurus.*²⁹⁶

III. *Item, si est aliquis solutus vel coniugatus qui teneat publice concubinam vel sit incestuosus, adulter et fornicator.*²⁹⁷

²⁹³ Aquest capítol sembla haver estat introduït amb posterioritat a la redacció del conjunt del qüestionari, ja que no té numeració i s'ha fet amb una lletra més petita perquè hi càpiga al final del qüestionari "*contra presbiteros*", a més, la lletra sembla diferent.

²⁹⁴ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*IX. De ornamentis ecclesie et quod nitide conserventur*" (PONS GURI, 1974, pp. 80-81).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*LXIV. De ornamentis ecclesiasticis munde tenendis*" (PONS GURI, 1975, p. 354-55).

²⁹⁵ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1243 celebrat per Pere d'Albalat: "*IV. Contra iudeos medicos et contra hereticos et eorum receptores*" (PONS GURI, 1974, p. 117).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: "*VII. De hereticis*" (PONS GURI, 1974, p. 284).

²⁹⁶ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1244 celebrat per Pere d'Albalat: "*II. De conspiratores et sortilegiis*" (PONS GURI, 1974, p. 122).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*XXXVII. De periuriis*" (PONS GURI, 1975, pp. 336).

²⁹⁷ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1230 celebrat per Aspàreg de la Barca: "*I. Et primo contra concubinarios*" (PONS GURI, 1974, pp. 95-96).

Sínode d'Arnau de Lordat de 1343, constitució titulada: "*Contra tonsuratos et in minoribus constitutos, et laycos concubinarios*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 311-312).

III. *Item, si est aliquis usurarius publicus vel exercens usuras et «baratas» aut contractos illicitos et in frau de usurarios conceptos.*²⁹⁸

V. *Item, si sunt aliqui coniuncti matrimonialiter in gradu prohibito, consanguinitatis vel afinitatis aut alius illicite.*²⁹⁹

VI. *Item, si est aliquis manumissor aut executor qui infra annum non compleverit voluntatem testatoris aut male se habuerit.*³⁰⁰

VII. *Item, qualibet parrochiani veniunt ad ecclesiam ad divinum officium audiendum et si ieiunant et si festa praecepta colunt.*³⁰¹

²⁹⁸ Sínode del bisbe Joan Fabra de 1359, constitució titulada: "*Contra usurarios, et quod publicetur quater in anno*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 348-349).

²⁹⁹ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*XIII. De illis qui in gradu prohibito contrahunt matrimonium*" (PONS GURI, 1974, p. 83).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "*I. ...[et] qui in gradu prohibito matrimonium contraxerunt, ipsi sunt ipso facto excommunicati*" (PONS GURI, 1974, p. 101).

Sínode del bisbe Joan Frabra de l'any 1359, constitució titulada: "*Quod clandestina matrimonia non fiant, et quod banna edantur in ecclesia*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 346-347).

³⁰⁰ Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*LIV. De executionibus testamentorum*" (PONS GURI, 1975, p. 348).

Sínode del bisbe Joan Frabra de l'any 1359, constitució titulada: "*Quod haeredes, vel executores testamentorum infra unum annum compleant, et exequantur testamenta*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 347-348).

³⁰¹ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "*IV. Que festa debent celebrari*" (PONS GURI, 1974, p. 110).

Sínode del bisbe Francesc de Paholac de 1311: "*De institutione festivitatum hic contentarum*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 294).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*XIII. Que festa debeant coli*" (PONS GURI, 1975, pp. 321-22).

Sínode del bisbe Francesc de Paholac de 1311, constitució titulada: "*Quod carnes non fiant per carnifices in diebus jejuniorum, nisi in casibus hic contentis*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 294).

VIII. *Item, si solvunt integriter et complete decimas et primicias et si confitentur et comunicant semel in anno.*³⁰²

VIII. *Item, si est aliquis uxoratus qui non habitet cum uxore sua vel uxor cum eo et cuius culpa ambo sunt separati.*

X. *Item, si est aliquis qui iniuriaverit ecclesiam vel clericum vel furatus fiunt aliquid ab ecclesia et abstraxerit ab eadem.*³⁰³

XI. *Item, si sacristani reddunt anno quolibet computum iuratis in presencia rectoris in fine anni secundum constitutionem super hoc editam.*³⁰⁴

XII. *Item, si est aliquis qui longo tempore stetit excommunicatus ob culpam sui et diebus dominicis et festiis non audit officium divinum.*

XIII. *Item, quando vigilie in aliqua ecclesia fiunt, si operantur ibi ioca inhonesta vel tripudia vel aliqua alia illicita et per quos fiunt.*

XIII. *Item, si est aliquis qui penes se occupaverit bona aliqua, fructos, redditos et proventus ad ecclesiam et beneficia pertinentes et pertinentia.*

XV. *Item, si sunt aliqua in populo corrigenda vel reformanda, si communicant cum iudeis et sarracenis et si intersint eius impenis et conviviis et si morent iudeorum serviciis.*³⁰⁵

³⁰² Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1293 celebrat per Roderic Téllez: "III. De decimis " i "IV. Ne pro decima solvenda aliquid exigatur" (PONS GURI, 1974, p. 287).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXVII. Quod constitutio «Omnis utriusque sexus» servetur" (PONS GURI, 1975, p. 356).

³⁰³ Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "XXIII. De invasoribus" (PONS GURI, 1975, pp. 326-227).

³⁰⁴ Sínode del bisbe Arnau de Lordat de 1343, constitucions titulades: "Contra operarios et sacristas non reddentes computum de receptis, et expensis per ipsos" i "Contra operarios et sacristas tenentes in suis domibus vasa sacra" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 309-311).

XVI. *Item, si sunt aliqui qui vocant sarracenas ad levandum eius filios et si sunt aliquae christiane que levant filios sarracenos et si habent cohitum cum eisdem.*³⁰⁶

*Contra canonicos.*³⁰⁷

I. *Et primo, inquiratur, in ecclesia dertusensis, an divinum officium devote horis competentibus solempniter celebretur secundum morem et consuetudinem dicte ecclesie.*

II. *Item, an canonici veniant ad dictum officium horis diurnis et nocturnis et si exeunt eorum officio imperfecto et si tenent stilentium in eodem.*

III. *Item, si venientes canonici ad dicta officia intrant eorum honeste sine armis, capucis in capite, cum capis nigras vel superpelicis temporibus quibus debent.*

III. *Item an canonici teneant vel observent regulam beati augustini et si est aliquis eorum excommunicatus et qui non dicat horas canonicas.*

Sínode del bisbe Joan Fabra de 1359, constitució titulada: "*Quod sacristae ecclesiarum, sive operarii reddant computum infra mensem*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 353-354).

³⁰⁵ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "*III. De correctione subditorum*" (PONS GURI, 1974, p. 76).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*XXXIII. Quod christiane non habitent cum iudeis, nec eorum filios nutrient*" (PONS GURI, 1975, pp. 332).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*LXX. Quod nullus christianus nuptiis seu circumcissionis iudeorum vel sarracenorum intersit*" (PONS GURI, 1975, pp. 357).

Sínode de bisbe Joan Fabra de 1359, constitució titulada: "*Quod christiani non comedant cum iudeis vel sarracenis*" (GUITARTE, 1991, p. 197).

³⁰⁶ Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "*XXXIII. Quod christiane non habitent cum iudeis, nec eorum filios nutrient*" (PONS GURI, 1975, pp. 332).

³⁰⁷ No farem una anàlisi exhaustiva d'aquests capítols, ja que no és el tema de la nostra tesi la reforma de les comunitats claustrals de canonges. No obstant, advertim que el propi bisbe Climent es preocupà, també, posteriorment en ser bisbe de Barcelona, de la reforma del capítol catedral de la ciutat l'any 1423; i que el propi papa cismàtic Benet XIII promulgà una butlla (1410) per a la reforma de l'església catedral de Tarragona i del seu capítol, que té molts paral·lelismes amb els capítols d'aquest qüestionari (VILLANUEVA, t. XIX, 1851, pp. 233-251). Tots tenien unes mateixes directrius i objectius.

V. Item, si dormiunt vel iacent in dormitorio, comedunt in refectorio et si tenent stilem cum in eodem et in capitulo dum lectio legitur in eisdem.

VI. Item, si portant sellas, frena et calcaria ordinata et vestes congruentes in panno et colore et superiores vestes omnino clausas et non ciskas.

VII. Item, si ludunt ad aleas, taxillos et ad ludum perditionis de la gresca, si sunt rixosi, brigosi, iuratores, blasphematores et tumultum facientes usurarii.

VIII. Item, si vadunt ad balnea cum ydonea et honesta persona et de nocte et ad alium locum illicitum divertentes.

VIII. Item, si dum divinum celebratur officium vadunt per villam vel spaciandum sine causa et si tenent hospicia extra septa ecclesie et si comedunt extra frequenter.

X. Item, an canonici teneant concubinas in hospiciis in quibus habitant vel extra et si eis provident in domo vel extra vel si alii sunt diffamati de incontinenca.

XI. Item, si est aliquis absens ab ecclesia sine licentia prelati et capituli et absque causa iusta vel vagabundus incedit hinc inde.

XII. Item, si prior maior vel eius officiales diligenter se habeant in administratione prioratus, si in dando portiones in debita quantitate et qualitate.

XIII. Item, si tenent condirecta et bene parata hospicium prioratus, molendina et cetera edificia que habet et si terras et possessiones eiusdem coluntur bene.

XIII. Item, si alia opera vel operas prioratus puta dormitorium et alia ad que tenetur dictus prior fiunt per ipsum decenter et si aliquid omnicitur.

XV. Item, si precentor, succentor et prior claustralis sunt diligentes in officio suo et exercent bene officium, si regendo eorum ut debent.

XVI. Item, si sacrista facit et complet ea que debet facere ratione officii sui et si tenet in condirectum hospicium sacristie et si deportat singulis annis LXXX marchs in tesararia.

XVII. *Item, si hospitalarius complet et facit ea que debet ratione officii et si deponit singulis annis sive solvit in tesararia quingentos solidos pro pannis.*

XVIII. *Item, si tenet hospitale bene condirectum de lectis pannis recipiendo ac residendo pauperes et dando panem competentem in quadragesima.*

XIX. *Item, si camerarius dat et solvit quolibet anno canonicis vestiarium s. XXV lliures medietatem in festo pasce et aliam in festo beati Michael et si tenet condirectum hospicium suum.*

XX. *Item, si sub tesararius compleat ea que debet perando ecclesiam ornamentis ecclesiasticis et libris et in administrando candelas.*

XXI. *Item, si dat bonam ceram et in bono pondere et illuminando ipsam ecclesiam in cereis et in lampadibus ponendo in eis nitidum oleum.*

XXII. *Item, si ardere facit lucernas cereos si tenet altaria bene parata et si facit pulsari bene ad horas et si deponit XX lliures in tesararia.*

XXIII. *Item, si vestimenta ecclesie bene custodiantur et pulcra et nitida teneantur ac vasa argentea et jocalia ac reliquie bene et honorifice custodiantur.*

XXIII. *Item, si acomodat pannos aureos et siricos ad parandum talamos nominatoribus et ad alios usus prophanos.*

XXV. *Item, si infirmarius complet ea que habet tenere et complere ratione sui officii et administracionis.*

XXVI. *Item, an alii habentes administraciones vel officia bene faciant et compleant ea ad que tenentur ratione eorum administrationum et officiorum.*

XXVII. *Item, si superius nominati vel quivis alius habendus in dicta ecclesia dignitatem vel officium vel administrationem aliquid dederit vendiderit impignoraverit aut alia alienaverit*

quoquomodo de bonis immobilibus seu redditibus aut iuribus dictarum dignitatum administrationum vel officiorum et si negligentia eorum aliquid de praemissis fuerit admissum.

XXVIII. Item, si illi qui tenentur reddere compota et rationes de administratio per eos reddiderint illud in tempore quo tenentur.

Cetera fienda et expedienda supleat reverendus dominus Episcopus aut eius honorabilis vicariis generalis.

Les fonts d'aquest qüestionari semblen clares: les constitucions provincials de la Tarraconense i les sinodals de Tortosa elaborades al llarg del segle XIV. A més, recull tota la tradició del qüestionari de Tortosa del 1314, el contingut de gairebé tots els capítols d'aquell queda reflectit en el de 1409, fins i tot n'hi ha un capítol de l'apartat "*contra laycos*" que es reproduïx amb les mateixes paraules en ambdós qüestionaris: "*V. Item, si sunt aliqui coniuncti matrimonialiter in gradu prohibito, consanguinitatis vel afinitatis aut alius illicite*". El contingut del qüestionari de Tarragona de 1372 també es troba reproduït en la seva totalitat en diferents capítols, però, a diferència dels qüestionaris de Barcelona de 1413-14 i de 1425, no amb els mateixos mots. També hi ha molta afinitat conceptual amb el qüestionari de València (1383-88). Per tant, aquest qüestionari recull la nova sensibilitat reformadora que inicia el qüestionari de Tarragona de 1372 i intenta actualitzar el qüestionari ja existent per a la diòcesi de Tortosa de 1314. Es tracta d'un eficaç vehicle per posar al dia i transportar la legislació de l'Església universal (Concili IV del Laterà) i de les Esglésies particulars (Concilis entre 1229 i 1406 de la província eclesiàstica Tarraconense; i sínodes entre 1274 i 1388 a la diòcesi de Tortosa) fins a la vida parroquial.

6.2.5.2. El visitador.

Aquest text, com diu en finalitzar, va ser elaborat com a guia per a aquells visitadors que suplissin el bisbe de Tortosa i el seu vicari general durant la visita. Per tant, aquest qüestionari s'insereix dins del context del seu temps i manté una altra de les característiques de les visites pastorals d'aquest nou període: els bisbes rarament realitzaven en persona les visites, gairebé sempre les delegaven.³⁰⁸ Ho hem vist per a València (Jaume d'Aragó gairebé mai va ser present a la seva diòcesi), les visites de Tortosa del segle XV segueixen aquesta línia i les de la diòcesi de Barcelona també. Són anys de molt de trasbals, el canvi dinàstic en la Corona d'Aragó, les guerres remences i la guerra civil de Joan II al Principat i les germanies a València, el conciliarisme del segle XV (Constança, Basilea,...), l'inici de les bandositats durant el segle XV, les contínues epidèmies de pesta negra, tot plegat va fer que els bisbes, a més de les seves tasques pastorals, haguessin de desplegar una intensa activitat com a senyors jurisdiccional i eminents personalitats polítiques al servei dels reis o dels papes que va fer que durant períodes molt llargs no poguessin residir a les seves diòcesis i haguessin de delegar les seves tasques pastorals en homes de la seva estreta confiança i del seu pensament idelògic-religiós.

Un clar exemple d'aquesta situació és el bisbe de Tortosa Francesc Climent en temps del qual va ser elaborat el qüestionari de Tortosa del 1409. Coneguem la vida

³⁰⁸ PUIGVERT (ed) et alii, 2003, pp.51.

política d'aquest bisbe com a exemple dels bisbes del seu temps, i entendrem millor per què no van residir a les seves diòcesis.

Fins no fa gaire temps, hom donava per originari de Saragossa³⁰⁹ o València³¹⁰ el bisbe Francesc Climent. Però els darrers estudis comencen a situar-lo al poble castellonenc de Torreblanca. Així, Josep Climent Parcet³¹¹ ha fet un estudi gairebé monogràfic sobre l'origen de Francesc Climent, arribant a la conclusió que nasqué a Torreblanca vers l'any 1348-50. Aquells que veuen l'origen de Climent a Saragossa intenten lligar-lo amb la important família aragonesa noble dels Clemente, però Josep Climent demostra que el bisbe no fou d'origen nobiliari, sinó que fou fill de Francesc "Clementis" i Sancia. El seu pare era de València (document de 1348).

Alguns historiadors, com els Villanueva,³¹² creien que el bisbe es deia "Francisco Clemente Pérez". Però està prou demostrat que l'autèntic nom era Climent i que això de "Pérez" no és més que una vulgar castellanització del seu sobrenom, Çapera o Sopera, derivat del seu escut familiar.

No es coneix on cursà estudis, però fou beneficiat i examinat a Barcelona on obtingué el grau de Llicenciat en Decrets Canònics. Quintana creu que passà bona part

³⁰⁹ VILLANUEVA, t XVIII, 1851, pp. 17-32.

Bonaventura RIBAS y QUINTANA, *Monografía del Bisbe Sopera*, Barcelona, 1899, p. 6.

³¹⁰ Sebastián, PUIG i PUIG, *Episcopologio de la Sede Barcinonense. Apuntes para la historia de la Iglesia de Barcelona y de sus prelados*. Barcelona, 1929, p. 311.

Diccionario de Historia Eclesiástica de España, dirigit per Quintín Aldea Vaquero, Tomás Marín Martínez i José Vives Gatell, 5 vol, Madrid, CSIC, 1972.

³¹¹ Josep CLIMENT PARCET, "El otro Obispo Climent", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, t LXII, cuad II, abril-juny 1986, pp. 185-210.

³¹² VILLANUEVA, t 5, 1806, p. 104.

de la seva adolescència a l'ombra de la Seu de Barcelona, així diu la carta que amb motiu de la seva elecció li envià el Capítol: "*...alumnus et filium predilectum Ecclesiae Barchin eundem ecclesiae conspicimus nunc psulatus fastigio sublimatum, gratissimum Patrem Dominum et Pastorem.*"³¹³ Segurament, estudià al palau del bisbe que fou un dels centres de saber de l'època.

El seu primer càrrec sacerdotal fou a Vinarós,³¹⁴ lloc on segurament fou ordenat. El cardenal d'Aragó, Pedro de Luna, l'associà a la seva legació i en concepte de secretari l'acompanyà a la visita que féu per Espanya.³¹⁵ A ell li deu tota la seva carrera, cosa que ens pot ajudar a entendre la fidelitat envers el papa Luna durant tota la seva vida, des de que, trobant-se ambdós a Barcelona, el 26 d'agost de 1379, fou designat canonge de la Catedral de Barcelona pel cismàtic Climent VII, del qual era secretari. Aquest pontífex el permeté en qualitat de *scriptori suo accurantissimo* acumular beneficis i canongies mentre no foren a les col·legiades. Així, entre 1385 i 1400, començà a afegir beneficis (activitat molt estesa entre els eclesiàstics d'aquest període, tot i ser il·lícita): fou, també, canonge de València (tot i que sembla que no arribà a ocupar la Canonja), l'antipapa Benet XIII el nomenà Ardiaca del Penedès, i sembla que, ja abans, el bisbe Ramon d'Escalas li assignà la meitat dels fruits de l'església i rendes de Vilafranca amb l'escrivania i, com les guerres i altres calamitats

³¹³ RIBAS y QUINTANA, 1899, p. 7.

³¹⁴ CLIMENT, 1986, p. 187.

³¹⁵ PUIG i PUIG, 1929, p. 311.

havien disminuït els seus emoluments i els del seu vicari perpetu, li afegí la barriada de Sant Vicenç de Ferran.³¹⁶ També obtingué el Priorat de Daroca.³¹⁷

L'elevació del seu protector a la Seu apostòlica el portà a Avinyó (fou nomenat, primer, cambrer de Benet XIII, 1398, i, després, tresorer, 1404)³¹⁸ fent-lo intervenir en totes les incidències del cisma d'Occident,³¹⁹ ja que fou home de la més íntima confiança del papa Luna.

Entre 1403 i 1404 resideix a Saragossa i, el 18 de març de 1405, fou designat administrador de Tarassona. A l'arxiu de la Seu de Barcelona, hi ha una butlla de Benet XIII de l'any 1404 en la qual nomena bisbe de Mallorca Francesc Climent, però, sembla que no s'arribaren a produir les translacions, doncs, no hi ha cap document que

³¹⁶ RIBAS y QUINTANA, 1899.

³¹⁷ PUIG i PUIG, 1929, p. 311.

³¹⁸ "In nomine s et individue Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti. Sequitur recepta per rev patrem d. Franciscum Clementis, electum Maioricensem, d. n. pape thesaurarium, facta de peccuniis et rebus ad apostolicam cameram pertinentibus, in mense augusti... Et est sciendum quod die XXVIII mensis septembris, anno MCCCXCIII, idem d. noster fuit electus in papam et die XI mensis octobris, eodem anno, fuit coronatus Avinione; die vero quinta presentis mensis augusti de anno MCCCCIII, idem d.n. papa elegit et constituit in suum thesaurarium dictum d. Franciscum Clemenis." Document d'elecció de Francesc Climent com a tresorer papal: *Les archives de la Chambre Apostolique au XIVè siècle*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 80. París, 1899, pp. 116-17.

Per conèixer l'actuació de Francesc Climent com a tresorer de la cambra apostòlica vegeu: Jean FAVIER, *Les finances pontificales à l'époque du Grand Schisme d'Occident. 1378-1409*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 211, París, 1966, pp. 63-66, 73, 112-113, 218, 226, 316-317, 357, 548-549, 580, 586, 657-665. Benet XIII trià Francesc Climent com a tresorer ja que, després de la restitució d'obediència francesa del 1403, tots els llocs del personal difunt durant aquells anys foren proveïts amb personal fidel a Benet XIII. Francesc Climent recollí fons de totes les diòcesis d'Espanya, finançant d'aquesta manera la darrera etapa del Cisma. A més, això li permeté organitzar l'expedició d'ajuda a Avinyó per alliberar Benet XIII que es trobava assetjat. Expedició que acabà en fracàs.

³¹⁹ PUIG i PUIG, 1929, p. 311 – 12.

ens parli de la presa de possessió d'aquella mitra, cosa que sembla prou demostrada els nostres dies. El mateix any 1406 fou designat bisbe de Tortosa, tot i continuar com a tresorer del papa Luna i ser el seu nunci a la Cort de Castella.

El 16 de febrer de 1410 morí el bisbe de Barcelona Francesc de Blanes, cosa que comportà al papa dificultats, ja que hi havia molts candidats, patrocinats per poderosos valedors:

- Berenguer de Barutell: ardiaca de Mar, candidat del comte d'Urgell, que molts deien que ja es creia rei d'Aragó.
- Pedro de Luna: nebot de Benet XIII, candidat del rei Martí.
- Felip de Malla: ardiaca del Penedès, patrocinat pels consellers de la ciutat.
- Lluís de Prades: bisbe de Mallorca, candidat de la reina Margarida.

Els canonges no sabien com triar el bisbe (foren prohibides per la Santa Seu les eleccions i postulacions), i acudiren a Benet XIII. Aquest per evitar els perills d'una elecció tempestuosa, trobant-se la Cúria a Barcelona, manà un escrutini entre els 23 electors canonges, *ad aurem* dels cardenals de Montaragon i Sant Jordi i, el 26 de febrer, en consistori secret, sense ni tan sols consultar a l'interessat, traslladaren l'església de Barcelona al candidat de Benet XIII, el seu tresorer i nunci a Castella, **Francesc Climent**.³²⁰

Per què es trià aquest personatge, quan ell ni tan sols estava interessat en la qüestió? La resposta és complexa, i està relacionada amb la voluntat del papa Luna

³²⁰ Sebastián, PUIG i PUIG, *Episcopologio Barcinonense. Pedro de Luna, último papa de Aviñón (1387-1430). Raimundo de Escales (1387-1398). Fr. Juan Armengol (1398-1408). Francisco de Blanes (1409-1410). Francisco*

cismàtic i la futura successió del rei Martí l'Humà, que tothom intuïa que moriria aviat sense descendència legítima. Centrem una mica més els dos temes per poder-ho entendre millor.

A partir de l'any 1408, amb l'inici del Concili de Pissa les dues obediències de l'església es convertiren en 3:

1- Gregori XII: papa de Roma, refugiat al Nord-est d'Itàlia, havia perdut gairebé tots els seus seguidors, recolzant-se en el senyor de Rimini, Carlo Malatesta.

2- Alexandre V (i de seguida Joan XXIII): el nou papa de Pissa, reconegut oficialment per l'Imperi, França, Anglaterra, Portugal i part d'Itàlia (comptava amb la potència d'aquestes nacions).

3- Benet XIII: manté sota la seva obediència els estats hispànics del casal de Barcelona, Castella, Escòcia, Foix i Armanyac; es refiava del poder dels dos Martins, sobretot el Jove. La mort de Martí el Jove (1409) representà un cop molt dur per als somnis de Benet XIII i féu explotar el problema de la successió als regnes de la Corona d'Aragó. D'ací les segones noces de Martí l'Humà, que morí el 1410.

Tant Benet XIII com els homes del seu cercle més íntim (entre ells Francesc Climent) estigueren sempre segurs que succeiria a Martí l'Humà aquell a qui el papa Luna decidís de donar els seus estats; i que per arribar a una sentència que fos acceptada o pogués ésser imposada com a justa, hom seguí el procediment que feia temps elaborà com el més adequat a fi que el cisma es solucionés d'una forma acceptable per a Benet i els seus partidaris.

Climent Çapera (1410-1416). Andrés Bertrán (1416-1420). Francisco Climent (1420-1430). Barcelona, 1920, Ed. Políglota, pp. 83-86.

Enmig de tot això, arriba la mort del bisbe Blanes i l'elecció com a nou bisbe de Barcelona de Francesc Climent. Segons Perarnau, la provisió d'aquests bisbe assenyala dues coses, per una banda, la incompatibilitat entre Benet XIII i el comte d'Urgell (el candidat més ben situat per succeir a Martí l'Humà) i, de l'altra, la **previsió de Benet XIII a assegurar la fidelitat dels òrgans rectors de la Ciutat de Barcelona a la seva persona i causa, mitjançant el seu *alter ego* i persona d'absoluta confiança, Francesc Climent.**³²¹ A Climent no li agradà gens l'elecció i arribà a renunciar en carta enviada al papa, sembla clara la postura del nou bisbe barceloní. El trasllat (recordem que era bisbe de Tortosa) era una "degradació" per a Climent, ja que la diòcesi de Tortosa era molt més rica que la de Barcelona,³²² i un prelat tan ambiciós com Sopera, com hem pogut comprovar amb la gran quantitat de beneficis que acumulà en poc temps, no estava disposat a reduir la seva riquesa. Però el papa s'encarregà d'explicar a Sopera que la "degradació" tenia unes finalitats polítiques cara al futur compromís o elecció del nou rei. Després de l'intercanvi de cartes molt tenses, profundes i sentides entre el papa i el nou bisbe, aquest acceptà la tasca encomanada i prengué possessió del seu càrrec el 31 de maig de 1410.

Però, aquesta elecció tenia una segona intenció per part de Benet XIII, mentre Climent passà a ser bisbe de Barcelona, la plaça que deixava vacant, Tortosa, fou ocupada pel nebot de Benet XIII, Pedro de Luna, el qual fou nomenat administrador

³²¹ Josep PERARNAU i ESPELT, "El cisma d'Occident i el Compromís de Casp", *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià*. Barcelona-Peníscola, 19-21 d'abril de 1979. Ponències i comunicacions, 2vol. VI centenari del Cisma d'Occident, commemoració sota el patronatge de l'Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1986, pp. 55-71.

³²² Idem, pp. 56-57.

perpetu de Tortosa. Per què? Com ja hem dit, les rendes que proporcionava Tortosa eren molt més nombroses, i el papa Luna podria arrabassar-les sense problemes al seu nebot, cosa que no hauria pogut fer amb Climent.³²³ D'aquesta manera, el papa omplia les seves arque, que en aquells moments, després dels darrers abandonaments d'obediència, es trobaven molt migrades.

Aviat morí Martí l'Humà (31 de maig de 1410) sense nomenar successor, motiu pel qual Benet XIII es trobà molt abatut i engegà tota la seva estratègia. Aquest intervingué en el compromís de Casp (on s'havia d'elegir el successor de Martí l'Humà per regnar als països de la Corona d'Aragó) per mantenir l'obediència dels regnes peninsulars ben agafada. Inicialment, no tenia clar qui havia de ser el rei, però, sí que sabia qui no havia de ser-ho: ni el comte Jaume d'Urgell, ja que comptava amb l'ajuda dels Anjou que eren aliats del papa de Pissa, Joan XXIII; ni el duc Lluís de Calàbria, de la família Montferrat, fautora del papa romà. D'aquesta manera, Ferran d'Antequera acabà essent el seu favorit, davant la impossibilitat que ho pogués ser el fill bastard de Martí l'Humà, Frederic. Era l'únic que assegurava l'obediència a Benet dels regnes de Castella i Aragó.³²⁴

Així, Benet XIII envià el bisbe Sopera com a ambaixador extraordinari al Parlament de Tortosa de 1411,³²⁵ i existeixen motius per creure que fou el bisbe

³²³ CLIMENT, 1986, pp. 202-203.

³²⁴ Antoni BORRÀS i FELIU, "L'actuació de Benet XIII al Compromís de Casp", *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià*. Barcelona-Peníscola, 19-21 d'abril de 1979. Ponències i comunicacions, 2vol. VI centenari del Cisma d'Occident, commemoració sota el patronatge de l'Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1986.

³²⁵ CLIMENT, 1986, p. 200.

Climent qui decidí amb el seu vot l'elecció dels compromissaris de Casp,³²⁶ ja que sabem que els compromissaris per València, Vicent i Bonifaci Ferrer, eren amics de Benet XIII, i Francesc d'Aranda era un dels millors amics del bisbe Saperà i del papa. Francesc Climent fou un dels que més recolzà la candidatura de compromissaris triomfant, i fou secundat per la majoria de representants de Catalunya a les Corts.³²⁷ A més, el bisbe Saperà fou designat per les Corts de Tortosa com un dels sis ambaixadors per rebre la sentència de Casp i firmà el text de la carta de comunicació de l'elecció al parlament. Com tots sabem, el candidat guanyador fou Ferran d'Antequera. Sembla clar que en Soldevila tenia raó.³²⁸

Francesc Climent assistí com a ambaixador de Catalunya a la solemne proclamació del nou rei, rebent-lo al límit entre Castella i Aragó, i acollint-lo Ferran, com diu Zurita, amb molta alegria, i al llarg del seu curt regnat sentí gran respecte i admiració per la persona del bisbe. També anà com a delegat de Benet XIII a la seva coronació a Saragossa.³²⁹

Durant tot aquest període de temps i el primer pontificat a Barcelona (1410-1415), el bisbe Saperà es passà la vida en continus viatges i serveis, veient-se obligat per obediència (i per interessos econòmics propis) a acceptar els bisbats de Tarassona, Mallorca, Tortosa i Barcelona, on no pogué residir pràcticament mai, ocupat per les

³²⁶ PUIG i PUIG, 1929, p. 285-86.

³²⁷ CLIMENT, 1986, p. 200.

³²⁸ Ja Ferran Soldevila havia remarcat el paper determinant de Benet XIII per a l'elecció de Ferran d'Antequera com a rei en el Compromís de Casp, vegeu la seva resposta al Sr Menéndez Pidal: Ferran SOLDEVILA, *El Compromís de Casp (Resposta al Sr. Menéndez Pidal)*, Rafael Dalmau Editor, 1995.

³²⁹ PUIG i PUIG, 1929, p. 285-286.

exigències de la seva lleialtat papal entre la cúria papal d'Avinyó i les ambaixades encarregades per Benet XIII. Una vegada acceptat el nomenament de bisbe de Barcelona, aviat tornà a abandonar la diòcesi per retornar a la nunciatura de Castella i, poc després, a la *Seu* de Saragossa, on tampoc no pogué residir per exigències del cisma.³³⁰

El bisbe Climent participà a les Corts de Barcelona de 1413 i al Concili provincial de Tarragona de 1414. També participà a les reunions del concili de Constança (1414-1418), al costat de l'emperador Segimon.³³¹ Aquest concili acabà amb un resultat "dramàtic" per al papa Luna i els seus seguidors: la destitució de tots els papes cismàtics existents i l'elecció d'un nou papa, Martí V, per la via conciliar. El rei de la Corona catalano-aragonesa, Ferran I, féu un decret de sostracció d'obediència (1416) contra Benet XIII. Aquest, preparant-se contra totes aquestes adversitats, havia celebrat un consistori secret (13 de novembre 1414), on decidí traslladar a la seu de Saragossa el bisbe Climent, nomenant per substituir-lo a Barcelona el seu almoïner Andreu Bertran (1416-1420). La intenció d'aquesta translació era que amb l'actitud de resistència passiva dirigida per Saperà, hom continués fomentant l'hostilitat al

³³⁰ PUIG i PUIG, 1929, p. 313.

Manuel MILIÁN BOIX, "Guigon Flandin, curial de Benedicto XIII", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol LII, núm 4, 1976, pp. 283-289.

³³¹ Com molt bé ha posat de manifest Perarnau, sembla que Felip de Malla i el bisbe Climent degueren coincidir en aquest concili, i devien ser amics; una influència molt important per entendre la personalitat del patriarca Saperà. Josep PERARNAU, *Felip de Malla. Correspondència política*, vol I, Ed Barcino, col Els Nostres Clàssics, núm 114, Barcelona, 1978.

veritable papa, i amb més motiu des d'una seu arquebisbal tan gran com la de Saragossa.³³²

Sapera prengué possessió de la metròpoli de Saragossa el 29 de novembre de 1415. Alfons el Magnànim es declarà, també, favorable a Martí V (com ja ho havia fet el seu pare durant el concili de Constança). Però, a molts llocs de la Corona d'Aragó, hi hagué resistències contra el decret de sostracció, encapçalades, principalment, pel bisbe Sapera com ja hem dit abans. De totes maneres, davant l'amenaça dels decrets de sostracció de confiscació de rendes dels residents a les prelatures i beneficis eclesiàstics de Benet XIII, molts dels curials i residents a la cort papal de Peníscola desertaren o fugiren, i eren el major nombre de fugitius les altes jerarquies: cardenals, bisbes i noblesa.³³³ Tanmateix, Francesc Climent restà sempre unit i fidel a Benet XIII fins a la seva mort,³³⁴ malgrat que, per obediència al rei, el 1418, s'uní a la diputació que anà a Peníscola a aconsellar al Papa Luna que renunciés al papat, tot i fer-ho en contra del seu cor i de la seva consciència.

El nou "arquebisbe" Sapera fou cridat a prestar obediència a Martí V, però es negà, ja que acusava al papa de complicitat en un suposat intent d'emmetzinament de Pedro de Luna al seu palau de Peníscola. Martí V deposà a Climent del seu càrrec d'arquebisbe, al·legant que la translació s'havia fet després de ser convidat pel Concili de Constança a renunciar al papat. Sapera fou degradat i nomenat administrador de l'església de Barcelona, designant la de Girona per al bisbe Bertran (8 de juny de

³³² PUIG i PUIG, 1929, p. 297.

³³³ MILIÁN BOIX, 1976, pp. 283-289.

³³⁴ PUIG i PUIG, 1920, p. 342.

1419).³³⁵ Però, com les rendes de la diòcesi de Barcelona no foren suficients per sostenir decorosament el seu estat, hom li conferí, a més, el títol de **Patriarca de Jerusalem** (8 de juny de 1419).³³⁶ El patriarca Sopera acatà la decisió papal amb submissió i humilitat, deixant l'obediència a Benet XIII, tot i que amb el cor sempre estigué al seu costat.

Però la possessió de la Seu de Barcelona no li fou fàcil d'obtenir, ja que el bisbe Bertran intentà continuar a Barcelona, tot resistint-se a passar a l'església de Girona, i féu seves, mentrestant, les rendes del bisbat. D'aquesta manera, el Patriarca es quedà en la misèria, ja que, a sobre, quan intentà prendre possessió del patriarcat, el trobà ocupat per un altre. El rei d'Aragó defensà personalment els drets de Climent davant del papa.

*"Sopera, cec, sord, quasi paralític i exhaust de recursos, després de quaranta anys de serveis a l' Església de Déu, fidel encara dins allò més íntem de son cor a Benet, es recollí a la seva antiga i estimada església barcelonina, que el rebé (12 de gener de 1420) amb els braços oberts per desaparèixer desenganyat de la bulliciosa escena a la qual tants decencisos s'havia empassat i dedicar els deu darrers anys de sa vida exclusivament als seus deures de Pastor."*³³⁷

De totes maneres, les darreres convulsions del Cisma vingueren a trucar a la porta del Patriarca. Benet XIII morí a Peníscola a finals de 1422, convençut de la seva legitimitat. Dos dies abans de morir, el papa Luna no tenia cardenals i en creà quatre, fent-los jurar que li donarien un successor; aquests elegiren el canonge de València Gil Sánchez Muñoz, Climent VIII (1423-1429). El papa Martí V i la reina governadora

³³⁵ PUIG i PUIG, 1929, pp. 311-321.

³³⁶ PUIG i PUIG, 1920, pp. 415-432.

³³⁷ PUIG i PUIG, 1920, p. 416.

demanaren la intervenció del patriarca Sopera, sol licitant la seva participació en favor de la unitat de l'Església, intentant convèncer els cismàtics de Peníscola de la seva equivocació. El 28 de novembre de 1427 rebé a Barcelona al cardenal Foix, llegat de Martí V, enviat per cloure el Cisma. El 7 de juliol de 1429 celebrà processó d'acció de gràcies a Santa Maria del Mar per solemnitzar l'acabament del Gran Cisma d'Occident.³³⁸

Poc abans de l'abdicació de Climent VIII, havia mort el successor del patriarca a l'arquebisbat de Saragossa. El capítol aragonès, volent donar consol i una mostra d'estima, restituí la seu que li fou arravatada i l'erigí novament com a arquebisbe de Saragossa, i fou confirmat per Martí V el 4 de novembre de 1429. Però, no tingué temps de prendre possessió, ja que, el dia 18 de desembre de 1430, morí a Barcelona.³³⁹ Fou un personatge molt estimat a la ciutat i per això li feren grans solemnitats en els seus funerals: "*E per ço, axí matex, com la persona del dit reverend patriarcha era estada dotada de moltes virtuts e specialment de gran karitat e compassió als pobres e molt gran honestat e molt pacífich e molt agradable per sos merits a la dita ciutat e a tots los ciutadans e habitants d'aquella, e lo qual havie ab gran esforç prosseguida e consumada de sos propis diners la obra de la dita Seu.*"³⁴⁰ Com veiem en aquest text, a més, el Bisbe Sopera continuà les obres de la catedral de Barcelona, des del rerecor fins al portal major, comprès l'arrencada del cimbori, la sala capitular (actualment capella del Sagrament i de Sant Oleguer) i les

³³⁸ PUIG i PUIG, 1929..

³³⁹Idem.

³⁴⁰ Agustí DURAN i SAMPERE; Joseph SANABRE, a cura de: *Llibre de les Solemnitats de Barcelona*, Edició completa del Manuscrit de l'Arxiu Històric de la Ciutat.vol I, 1424-1546, Barcelona, 1930, pp. 43-45.

capelles del claustre del costat del carrer del Bisbe,³⁴¹ costejant-ho tot amb el seu propi peculi.

Fins i tot tenim documents que ens parlen del seu aspecte físic. El propi bisbe, en una carta sobre el seu primer trasllat a Barcelona (devia tenir uns 62 anys) ens fa una descripció del seu aspecte: “...era petit i geperut, li faltaven dents i queixals, en aquestes dates ja es trobava molt sord, amb els ulls irritats, reumàtic, amb els peus i cames inflats i a sobre era calb. Ell era conscient de la seva lletjor, arribant a dir que semblava un "monstre", i que la manca de dents i queixals no li permetien parlar correctament, per la qual cosa preferia escriure per defensar la causa del Papa, a visitar palaus, malgrat tenir permís per romandre cobert davant la reina i les infantes per dissimular la seva lletjor.”³⁴² Res més allunyat de la nostra imatge actual del poder i dels herois, no obstant, aquesta “lletjor” física la suplia plenament amb la seva aclaparadora personalitat, els seus amics deien d'ell que era bon administrador, discret, fidel i gran negociador, i va ser el millor diplomàtic de Benet XIII.

Però si la seva figura com a polític és excepcional, com a reformador religiós de les diòcesis que li van encomanar també, com veurem en parlar del proper qüestionari.

6.2.5.3. El contingut del qüestionari

Continua l'existència de l'esquema clàssic del qüestionari de Tarragona del 1372 i anteriors: “*Contra presbiteros*” i “*Contra laycos*”. Però, convé destacar l'existència d'un

³⁴¹ *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2001, vol I, pp. 552-553.

³⁴² CLIMENT, 1986, p. 201.

apartat que no trobem en cap altre qüestionari, "*Contra canonicos*" (amb 28 qüestions o preguntes), és a dir, el bisbe Climent tenia una especial fixació en la reforma i control de les canonges. De fet, durant el seu segon pontificat a Barcelona (1420-1430), ordenà les constitucions capitulars del 1423 (copiades al Llibre de la Cadena) i publicà 17 constitucions més per perfeccionar la comunitat claustral.³⁴³ Es tracta d'una col·lecció de disposicions curioses per conèixer la disciplina particular del capítol de Barcelona del segle XV, semblants, en alguns punts, a les directrius que intentà implantar a la Canonja de Tortosa durant la visita pastoral dels canonges, les seves ordenances principals foren:

- Que cada canonge, en prendre possessió, ha de prometre fer de les seves despeses pel servei del temple, una capa pluvial per valor de 20 lliures.
- Que cada canonge ha de deixar a l'hospital de Santa Creu d'aquesta ciutat el llit en què moria o 10 lliures.
- El lloc al cor que han d'ocupar els residents.
- Les obligacions del canonge lectoral
- Que els oficis o càrrecs canònics siguin triats per biennis i la nova erecció canònica dels Ardiaques de Vilafranca del Penedès, de Santa Maria del Mar i de Caldes de Montbui..
- Que les cases del carrer del Paradís no es puguin llogar sinó a prebendats que estiguin destinats al servei diari del temple.

³⁴³ Vegeu la tesina de M^a Jesús Torres sobre la catedral de Barcelona en temps del patriarca Saperà, encara que no comparteixo la interpretació que fa l'autora sobre la reforma i estat dels beneficis: M^a

- Que cap dona entri al presbiteri si no és reina o de la família reial o dels seus acompanyants.
- Que els rei d'Aragó, com a tal i com a comte de Barcelona, en prendre possessió de la seva Canonja, juri solemnement observar les Constitucions capitulars.³⁴⁴

De forma paral·lela, l'any 1410, Benet XIII promulgà una butlla per a la reforma de l'església catedral de Tarragona i del seu capítol,³⁴⁵ que té moltes semblances amb el contingut dels capítols contra els canonges del qüestionari de visita pastoral que ens ocupa.

Però, no analitzarem amb profunditat l'apartat dedicat a la reforma dels canonges ja que no és l'objecte del nostre estudi (queda apuntat i transcrit per a qui li pugui interessar), i sí els capítols "*contra presbiteros*" i "*contra laycos*" que són l'objecte de la nostra recerca.

Jesús TORRES i FERRER, *La catedral de Barcelona al segle XV a través de les visites pastorals*. 2 vol, tesi de llicenciatura inèdita. Universitat de Barcelona, 1995.

³⁴⁴ RIBAS y QUINTANA, 1899.

³⁴⁵ Els títols dels punts a reformar són els següents: "*De indumentis / De officio in coro / Quilibet exequatur officium suum / De cantu adiscendo / De comedendo in refectorio / De non comedendo carnes faeria quarta et sabbato: et in quadragessima comedant in referctorio / De dormiendo in dormitorio / De juramento dormitariorum. Et quod canonici non dormiant extra dormitorio / Canonici non teneant domos extra claustra / Canonici non exeant extra civitatem sine licentia / Ornamenta quitaturae sint honesta / Non exeant clerici extra portale sine habitu / Dum se induunt ministri nemo intret sacristiam, et de silentio ibi et in atari / Mulieres non intrent claustrum / Nec infirmariam sine licentia / Canonici ne recipiant manumissorias / De duobus canonicis ad studium mittendis / De non tenendis possessionibus per canonicos / De thesaurario et eius dignitate / De hospitalario / De non venando, ludendo, jurando / De non alienandis rebus ecclesias / De duobus canonicis in servitio Archiepiscopi / De novitiis / De claudendis ostiis dormitorii, infirmarie et refectori / De missa anniversarii in altari mayori celebrando / De praesentia Archiepiscopi in Capitulis requirenda / De collatione beneficiorum / De adjunctis in inquisitione fienda / Archiepiscopus faciat observari omnia supra dicta et aias ordinata"* (VILLANUEVA, t, XIX, 1851, pp. 233-251).

Els capítols "*contra presbiteros*" contenen 14 capítols o preguntes, més una que es va afegir amb posterioritat i que no es troba numerada, la que fa referència a la "*visitatio rerum*"; els capítols "*contra laycos*" contenen 16 capítols o preguntes. Es tracta d'unes qüestions més extenses i elaborades que les del qüestionari tortosí de 1314.

Pel que fa als clergues, el qüestionari indaga, fonamentalment, en la qualitat de vida del sacerdot per tal d'intentar harmonitzar estil de vida i estat de vida: si la vida del rector i la resta de preveres té bona fama i si tenen converses honestes, si observen el celibat i no cometen crims, no es barallen ni beuen, ni tenen qüestions amb parroquians ni comares, si no són conjuradors ni conspiradors ni sortíflegs ni invoquen dimonis, si no són perjurs ni es troben excomunicats, si no són juradors ni blasfems de Déu i els sants, i si no juguen a daus ni són usurers, ni celebren amb els propis fills. També hi ha un gran interès en l'acció ministerial dels preveres i que sigui exercida amb la deguda dignitat moral: primerament, si rector i beneficiats fan residència i si realitzen l'ofici diví i les hores canòniques degudament, després si algun parroquià per culpa del rector s'ha quedat sense rebre confessió o algun altre sacrament. Per primer cop, un qüestionari es preocupa per l'estat dels hospicis dels rectors, i si tenen les constitucions provincials i sinodals al dia i si apunten en un llibre els confessats i excomunicats. També hi ha una forta preocupació per l'administració econòmica dels beneficis: si el rector i beneficiats pignoren o alienen béns i drets de l'església, especialment ornaments de l'església. Destaca per primer cop, també, en un qüestionari de visita pastoral, l'aparició d'un capítol dedicat a l'existència d'un sagristà i els obrers i com administren els béns de l'església i, com a València, es preocupen per l'ús de les capides. Com al qüestionari de València, també, destaca la importància que

pren la inspecció dels beneficis no curats, quants són, si els servidors es troben absents o presents i fan el servei, i si tenen llicència del bisbe en cas d'absència; també, si, a banda del seu, serveixen algun altre benefici i amb llicència o sense, i si els beneficis han estat instituïts pel bisbe o per patrons i a qui correspon, llavors, la col·lació.

Com ja hem avançat, el darrer capítol no numerat i afegit amb posterioritat (podria haver estat un oblit) de l'interrogatori als preveres és el dedicat a la "*visitatio rerum*": "*Item, si in ecclesia corpus Christi conservet in decenti et tuto loco, si altaria sint debito III^o ornata et illuminata, si sunt ibi libri ad divinum officium celebrandum necessarii, si ecclesia sit fontibus bapismalibus, campanis, vestimentis et aliis necessariis ornata*". Es tracta d'un capítol força elaborat: inspecció de l'edifici i elements que defineixen l'essència de l'església (fonts baptismals, campanes, reserva eucarística i sants olis); inspecció de l'altar, les seves robes, vestidures sacerdotals i ornaments, i la lluminària. Com als qüestionaris de Tarragona i de València, continua l'interès per l'estat material dels temples induït per la política pastoral de la decoració i ornamentació que menen els bisbes d'aquest període. El fet que aquest capítol fos afegit amb posterioritat ens demostra que els qüestionaris eren consultats amb assiduitat pels visitadors i, algun, en veure que no hi havia un capítol dedicat a la *visitatio rerum* el va afegir de seguida, ja que era una de les parts més importants de la visita pastoral del segle XV.

Pel que fa als laics, en el camp de la moral personal: si hi ha algun solter o casat que tingui concubina o sigui incestuós, adúlter o fornicador; si no hi ha llaços de consanguinitat prohibits en el matrimoni; i si hi ha algun casat o casada que no cohabiti amb la seva dona o amb el seu home. En el camp de la moral social, el més desenvolupat: si hi ha algun heretge, sortíleg, sacríleg, conspirador, conjurador,

jurador o blasfem de Déu i els sants, perjur, usurer o que exerceixi contractes il·lícits, manumissor que no compleixi la voluntat dels testadors en el termini d'un any, si algú injúria a l'església i als clergues i els maltracta físicament, si algú roman excomunicat per llarg temps sense assistir als oficis divins, i si hi ha algú que, quan es celebren vigílies en alguna església, realitza allà jocs inhonestos o balls o d'altres coses il·lícites. També pren gran protagonisme les obligacions dels cristians: si tots els parroquians assisteixen als oficis divins, i guarden el dejuni i les festes preceptives; si paguen delmes i primícies, i si observen el precepte pasqual (confessió i comunió com a mínim un cop l'any per Pasqua). Molt important i nova és l'exigència de demanar comptes al sagristà davant els jurats i el rector sobre els seus comptes i activitats i si cap parroquià s'apropia dels béns, fruits i rendes de l'església i beneficis.

Finalment, com passava a València, hi ha dos capítols dedicats a qüestions pròpies de la terra per la gran quantitat de musulmans i jueus que hi havia en algunes poblacions de la diòcesi de Tortosa: si hi ha algun cristià que es relacioni amb jueus i musulmans, visqui entre ells o contracti els serveis de jueus; i si algú crida a musulmanes per alletar els seus fills o hi ha cristianes que alletin fills de musulmans, i si cap cristià té relacions sexuals amb musulmans.

Per tot això, podem afirmar que hi ha grans continuïtats entre aquest qüestionari i els de Tarragona de 1372 i de València de 1383-88. Es manté la gran importància de l'estat material i la decoració dels altars i edificis eclesiàstics (en detectar que faltava una qüestió al respecte s'afegeix un capítol *ad hoc*); pren una gran importància el control dels beneficis, les seves dotacions, residència dels beneficiats i servei dels beneficis, en cas d'absència o acumulació de més d'un benefici es demana la

llicència del bisbe (el mateix trobarem al qüestionari de Jaume Marquilles de 1413-14); continua sent important la moralitat i servei ministerial dels clergues. Respecte als laics, continua el control de les relacions matrimonials i la moral personal (cada cop més testimonial) i social (pren més protagonisme). Es manté el control administratiu per part del rector dels excomunicats (obligació d'apuntar-los en un llibre) i, com al qüestionari de València, pren molt de protagonisme les obligacions dels cristians, destacant el compliment del precepte pasqual (ja havia sortit en el qüestionari de Girona de 1339) i l'obligació del rector de portar un registre escrit, el control de les voluntats dels difunts en els testaments i el pagament de delmes i primícies. Com a novetats, cal destacar l'exigència als rectors de posseir les constitucions provincials i sinodals (també ho trobarem en el qüestionari de Jaume Marquilles de 1413-14), i l'interès pels sagristans i les obrieres i com administraven les rendes de l'església (només ho tornem a trobar en el qüestionari de Saragossa de 1435). Com al qüestionari de València, hi ha dos capítols que busquen l'aïllament dels sarracens i jueus que professaven la religió musulmana i jueva respectivament, i s'intenta amb això mantenir pura la religió cristiana de les influències musulmanes i jueves, marginant socialment musulmans i jueus.

Podem concloure que, juntament amb el de València, es tracta d'un dels qüestionaris de visita pastoral més complets de la província eclesiàstica Tarraconense de la baixa edat mitjana, que manté i desenvolupa les noves inquietuds reformadores que mostrava el qüestionari de Tarragona de 1372, i que actualitza respecte al segle XIII i XIV la forma de dur a terme les visites pastorals a la diòcesi de Tortosa fins al concili de Trento, tot mostrant moltes continuïtats respecte al qüestionari de Tortosa de

1314. Es mostra molt influenciat per la tradició de les constitucions provincials tarraconenses i sinodals de Tortosa des del concili de Lleida del 1229. Potencia les virtuts pròpies dels sacerdots, les seves funcions i les seves obligacions. Intenta extirpar els vicis del clergat i del poble i marginar les minories musulmana i jueva, allunyant les possibles influències de la seva religió i cultura sobre els cristians. S'acosta a la vida dels fidels per confirmar el nivell d'autenticitat i qualitat moral (s'exigeix el control per escrit de les obligacions dels cristians, com el precepte pasqual). Intenta orientar una pastoral de la decoració d'altars i esglésies. Vol establir i controlar la forma de participar dels laics en l'administració dels béns de l'església a través de les obreries i la figura del sagristà. Pretén establir la forma de dur a terme les visites pastorals en el bisbat de Tortosa, tot seguint la tradició de la Tarraconense i de Tortosa, adaptada a les noves necessitats sorgides arran de la crisi demogràfica, social, econòmica i política de la segona meitat del segle XIV.

6.2.5.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari de Tortosa de 1409.

Si bé totes les visites pastorals del segle XIV a Tortosa segueixen el model del qüestionari del 1314, amb una especial atenció a les qüestions morals referents tant a clergues com a laics, a partir del segle XV es seguirà la tònica de les altres diòcesis de la Tarraconense i canviarà el contingut de les actes de visita, prenent el protagonisme la "*visitatio rerum*", i el control personal, material i econòmic dels beneficis, com demana el qüestionari que acabem de transcriure i estudiar en alguns capítols. El tret de sortida d'aquestes visites el marca el qüestionari que estem estudiant, inserit a l'inici del

registre de visites pastorals de l'any 1409 (primera visita a la diòcesi de Tortosa del segle XV). Seguint aquest model es desenvoluparen les visites pastorals dels anys 1409-10, 1423-26, 1428-29, 1494, 1497-98 i 1500.

Aquestes visites recullen l'esperit reformador del segle XV, que veurem perfectament plasmat en el qüestionari de visita pastoral de Jaume Marquilles.

6.2.6. Qüestionari de Jaume Marquilles de 1413-1414, inclòs en els registres de visita pastoral a la diòcesi de Barcelona d'aquells anys: la perfecció del model.

6.2.6.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral. ³⁴⁶

³⁴⁶A l'hora de citar les fonts canòniques en què es basa el qüestionari he seguit el model que proposen Feenstra i Rossi. Robert FEENSTRA; G. ROSSI: "Index Adbreviationum, et de modo citandi fontes" dins *Ius Romanum Medii Aevi*, Pars I, 1 a-d (1961), pàgs 25-118.

També ha estat d'extraordinària utilitat l'índex d'Ochoa i Diez. Xaverio OCHOA et Aloisio DIEZ: *Indices canonum, titulorum et capitulorum, Corporis Iuris Canonici*. Institutum Iuridicum Claretianum, Universa Bibliotheca Iuris, Roma, 1964.

En aquestes pàgines es fan servir les sigles o abreviatures següents, i la forma de citar és aquesta:

*FRIEDBERG = *Corpus Iuris Canonici*. Editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici RICHTERII curas et librorum manuscriptorum et editionis romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius FRIEDBERG. *Pars Prior: Decretum Magistri Gratiani*, Leipzig 1879. *Pars secunda: Decretalium Collectiones*, Leipzig 1879. (Les xifres romanes, I/II respectivament, de la sigla remetent a la primera o segona part d'aquesta obra, la primera el Decret de Gracià, la segona les decretals. Seguidament dels números romans hi ha una xifra que és la columna on es troba la cita). La forma de citar és la següent:

Decretum Grat., D. 25, 4. = Decret de Gracià, part primera, és a dir *Distinctiones*, distinció 25, capítol 4.

Decretum Grat., C. 17, q. 4, c. 29. = Decret de Gracià, part segona, és a dir *causae*, causa 17, quaestio 4, capítol 29.

Decretum Grat., D. 3, de poen., c. 4. = Decret de Gracià, part segona, *Tractat de poenitentia*, distinció 3 del tractat de penitència, capítol 4.

Decretum Grat., D. 4 de cons., c. 53. = Decret de Gracià, part tercera, és a dir *Tractat de consecratione*, distinció 3 del tractat *De Consecratione*, capítol 53.

Extra, 2, 19, 2. = Decretals de Gregori IX o llibre *Extra*, llibre 2, títol 19, capítol 2.

Sextus, 5, 10, 2. = Llibre sisè de les decretals de Bonifaci VIII, llibre 5, títol 10, capítol 2.

Gl. = glosa a...

*PL = Petri LOMBARDI: *Sententiae in IV libris distinctae*. Editiones Collegii S. Bonaventurae ad claras Aquas, Grottaferrata (Romae), 1971. Tom. I, Pars I, *Prolegomena*, Tom. I, Pars II, *Liber I et II*. Tomus II, *Liber III et IV*. (Seguidament hi ha el volum i les pàgines on es troba la cita). La forma de citar és:

Sententiae, lib. 4, D. 3, c. 1. = Sentències de Pere Llombard, llibre 4, distinció 3, capítol 1.

**Summe Hostiensis* = Henricus (Cardinalis Hostiensis) DE SEGUSIO: *Summa*. Neudruck der Ausgabe Lyon, 1537. Reproducció facsimil, 1962.

ADB, Visites Pastorals, vol. 11, ff. 2r-5v bis,³⁴⁷ editat per Lluís MONJAS MANSO, “El qüestionari de visita pastoral de Jaume Marquilles, 1413-1414. Edició i estudi”, *Arxiu de Textos Catalans Antics* (ATCA), núm. 17, 1998, pp. 514-534.

Et quia in visitacione tam circa spiritualia quam temporalia in melius reformanda nonnulla requiruntur peragenda atque perscrutanda, ideo consideravit primo et ante omnia idem venerabilis visitator quedam pauca circa ipsam multifarie multisque modis neccesaria, prout melius expediens sibi fuit eciamque memorie recomendetur cuiuslibet intuentis (nam memoria hominis labilis est ut notatur Extra, De probationibus c. Tercio loco)³⁴⁸ sub compendio brevitatis ponere in modum qui sequitur:

Et primo visitator veniens ad Ecclesiam causa visitacionis debet ibi vocare rectorem seu eius vicarium presbyterosque in eadem ecclesia residentes, si qui sint, et aliquos parrochianos probos homines et fidedignos.

Et hiis presentibus, ipse visitator interroget quot sunt parrochiani in dicta ecclesia.

Item, redditus et fructus eiusdem ecclesie quam summam ascendunt.

Item, que onera habet subire dicta ecclesia vel rector nomine eiusdem.

**Constitucions Conciliars Tarraconenses* = Josep M^a PONS i GURÍ: «Constitucions Conciliars Tarraconenses [1229 a 1330]» dins *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XLVIII, 1975.

³⁴⁷ El qüestionari es troba també a l'inici del volum 11 (ADB, VP, vol 11, ff. 2r-3v), redactat a l'any 1413. No obstant, el volum és dividit en dues parts, al començament de la segona es torna a repetir el mateix qüestionari de visita pastoral i redactat per la mateixa persona, tot i que ara és del 16 de maig del 1414 (ADB, VP, vol 11, ff. 2r-5v bis). Nosaltres transcrivim aquest segon qüestionari ja que la lectura és molt més clara i senzilla.

³⁴⁸*Extra*, 2, 19, 2. (FRIEDBERG, II, 306-307)

Item, hiis factis, visitator una cum aliis presbyteris illius ecclesie cum superpelliciis debent absolucionem generalem, aquam benedictam aspergendo, per totum cimiterium peragere oracionemque incipientem Fidelium Deus³⁴⁹ et cetera cum tota devocione dicere.

Item, si visitator noticiam non habet de Rectore seu vicario aut curam animarum regenti, faciat ut ipse coram dicto visitatore celebret missam, adeo ut videat si faciat signa que habent fieri durante canone, prout fieri debent et est ordinatum.

Item, qualiter proferuntur verba pertinencia ad consecracionem corporis et sanguinis Christi eciamque qualem formam teneant in babtismi sacramento et in sponsalibus.³⁵⁰

Item, si sciant legere et cantare ac eciam construere, ut decet, presbyterorumque interest. / (fol 2v bis)

* *

Item, examinentur curati super tradicionem sacramentorum sancte matris Ecclesie.

Et primo: quot sunt sacramenta Ecclesie? et que iterari valeant vel ne? et in quibus imprimitur Character? et quid est Character?

³⁴⁹ "Absolutio super tumulum" dins *Missale Romanum*, editio XII Juxta, Typicam Vaticanam (1928), Ratisbonae, Sumptibus et typis Friderici Puster, p. 131.

³⁵⁰ Compilació dels sínodes de Barcelona de 1354 del vicari general, Francesc Rufac, del bisbe Miquel de Ricomà: "8. *De baptismo et eiusdem forma*" (J.N. HILLGARTH and Giulio SILANO, "A Compilation of the diocesan synods of Barcelona [1354]: critical edition and analysis", *Mediaeval Studies*, vol. 46, 1984, pp. 99-100); "20. *De corpore et sanguine Domini*" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 104-106); "31. *De matrimonio*" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 107-109).

*De quibus per ordinem videatur. Et dic primo quod septem sunt sacramenta, videlicet: bapismus, confirmacio, penitencia, eucaristia, ordo sacerdotum, matrimonium et extrema unccio.*³⁵¹

Bapismus vero, confirmacio et ordo sacerdotum iterari non valent, cetera vero possunt. In hiis siquidem tribus sacramentis scilicet, bapismo, confirmacione et ordine, imprimitur character, in aliis tamen non. Et dic quod character est figura indelibilis impressa in anima per Spiritum ³⁵²Sanctum. Item alio modo character est quedam impressio in anima invisibilis, per

³⁵¹ A la recopilació de constitucions sinodals de Barcelona de Francesc Rufac podem trobar extensos títols dedicats als sacraments basats en la *Summa septem sacramentorum* de Pere d'Albalat, arquebisbe de Tarragona (1238-51): "8. *De bapismo et eiusdem forma* (...) 9. *De confirmacione facta per episcopum*" (...) 10. *De penitencia* (...) 18. *De extrema unccione* (...) 20. *De corpore et sanguine Domini* (...) 31. *De matrimonio* (...) 38. *De ordinibus clericorum*" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 99-110).

El bisbe de València Andreu Albalat, en el sínode de l'any 1258, també va publicar, en les 8 primeres constitucions, un breu tractat sobre els set sacraments, presentat en forma de catecisme dogmàtic, per tal que els preveres el poguessin ensenyar al poble, i era molt semblant al que el seu germà, Pere d'Albalat, havia inclòs en les constitucions sinodals de Tarragona: "*De consueta, et tractatu septem sacramentorum / De forma bapismi / De confirmacione / De extrema unccione / De corpore Iesu Christi / De confessione / Quod matrimonia cum onore celebrentur et ne fiant clandestina matrimonia / De clericis ordinandis*" (CÁRCEL, 1988, p.432).

El bisbe de Lleida, Ramon Siscar, en el sínode de l'any 1240, també va publicar diverses constitucions dedicades als sacraments que podrien formar un tractat: "*De bapismo / De confirmacione / De confessione / De poenitentia non dada nolentibus abstinere / De matrimonio / De strema unccione*" (VILLANUEVA, t. XVI, 1851, pp. 297-302).

El mateix podríem trobar a d'altres diòcesis de la Tarraconense, per tant, semblen clares les fonts i la tradició d'aquest tractat sobre els sacraments que insereix Jaume Marquilles en el qüestionari de visita pastoral.

De fet, aquest tractat podria sortir en l'article de Josep Perarnau sobre tractats catalans de Penitència, ja que la major part del tractat l'ocupa el "*Quid est Penitencia?*": PERARNAU, 1977, pp. 259-298.

³⁵²Ratllat no es veu gaire bé. Sembla com si hi hagués una esmena.

quam informatur anima ad suscipiendam gratiam. Plures alias diffinitiones de caractere vide per te in Sacramentali Guillelmi de Monte Lauduno titulo De caractere.³⁵³

Item facta examinatione super sacramentis in genere, fiat nichilominus in specie. Et primo super bapismo, videlicet, quid sit exorcismus, cathecismus et bapismus, et quot requiruntur in bapismo et que verba sunt neccessaria ad perficiendum ipsum, et quot sunt genera bapismi. Et si ignoratur per curam animarum regentes, dic quod catecismus dicitur a "catesitzo -as", id est: "instruo -is". Et inde catecumenus id est: "in fide instructus". Exorcismus enim dicitur adiuracio aduersus diabolum ut recedat. Unde exorcitzare est adiurare ut: "Exi ab eo immunde spiritus...", et similia, ut De consecratione, D. .III. sive parouli³⁵⁴ et c. Sicut noscis³⁵⁵ cum similibus. Et de catecismo habetur ibi et c. Ante bapismum,³⁵⁶ c. Ante .XX.³⁵⁷ et c. Catecismi³⁵⁸ et Capitulo In catecismo.³⁵⁹ Item bapismus est Character anime impressus quo distinguntur bapitzati a non bapitzatis, Magister Sententiarum libro .III.

³⁵³Es refereix al *Sacramentale* de Guillem de Montlezun. Canonista del segle XIV, originari del Quercy (mort el 1343). Entrà a l'ordre de Cluny, estudià a París i adquirí el doctorat en decrets a París. Fou professor de dret canònic a la universitat de Toulouse fins al 1314, comptant entre els seus alumnes l'infant Joan d'Aragó. (MOLLAT, G.: "Guillaume de Montlaurun" dins *Dictionnaire de Droit Canonique*, t 5 [1953], fols 1078-1079).

³⁵⁴*Decretum Grat.*, D. 4 de cons., c. 53. (FRIEDBERG, I, 1382)

³⁵⁵*Decretum Grat.*, D. 4 de cons., c. 62. (FRIEDBERG, I, 1383)

³⁵⁶*Decretum Grat.*, D. 4 de cons., c. 54. (FRIEDBERG, I, 1382)

³⁵⁷*Decretum Grat.*, D. 4 de cons., c. 55. (FRIEDBERG, I, 1382)

³⁵⁸*Decretum Grat.*, D. 4 de cons., c. 57. (FRIEDBERG, I, 1382)

³⁵⁹Dificultat de trobar el catecisme al qual es refereix, però podria ser el *Tractatus brevis de articulis fidei* de Joan d'Aragó, on diu «*Primum igitur sacramentum est bapismus...*», LOMAX, Derek W.: "El catecisme de Albornoz", *Studia Albornotiana*, núm. XI (1972), p. 227.

Una altra possibilitat, ja que a l'edició crítica del Friedberg no figura cap capítol amb el títol *In catecismo*, és que l'escrivà s'hagi equivocat i sigui «*In catecumino...*»: *Decretum Grat.*, D. 4 de cons., c. 100 (FRIEDBERG, I, 1394).

distintione .III.³⁶⁰ vel sic: "Baptismus est «tinctio et ablucio corporis humani facta exterior cum forma verborum prescripta» secundum Bartholomeum³⁶¹. Vel dic secundum Hostiensem, eodem titulo in Summa³⁶² quod baptismus «est ablucio exterior cum certa forma verborum, sine qua nemo salvari potest et que proficit ad salutem». Item, dic quod ad baptismi essenciam requiruntur tria principaliter, videlicet: intencio recta, materia debita et forma ab Ecclesia ordinata, Magister Sententiarum libro.III. distintio .III.³⁶³ Item quod verba necessaria in baptismo sunt et quod totus baptismus in eis existit: «Ego bapuzo te in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti amen». Si vero dubitatur an bapuzati fuerint, bapuzentur hiis verbis premissis: «Si bapuzatus es, non te rebapuzo, sed si nondum bapuzatus es, ego bapuzo te et cetera», ut hec colliguntur Extra. De bapuzo, c.I. et .II.³⁶⁴ Ultimo, dic quod tria sunt genera baptismi, scilicet: baptismus fluminis, flaminis et sanguinis. Baptismus fluminis est aque, sicut omnes comuniter bapuzantur; flaminis, scilicet spiritus sancti, sicut fuerunt apostoli, et intellige "flaminis", id est, per fidem; sanguinis vero est sicut fuerunt sancti innocentes, sicut notatur per Glosam et doctrinam Extra, De presbitero non bapuzato c. Apostolicam³⁶⁵. Ideo omnia supradicta circa baptismum sunt corde tenenda, cum sit ianua et fundamentum omnium aliorum sacramentorum, ut Extra. De presbitero non bapuzato, c. Veniens.³⁶⁶

Item quid est confirmacio? Dic quod est plenaria divine gracia infusio, arma instruens et corroborans bapuzatos ad confitendum firmiter nomen Christi, De consecracione,

³⁶⁰Sententiae, lib. 4, D. 3, c. 1. (P.L. vol. II, pàgs. 243-244)

³⁶¹Sententiae, lib. 4, D. 3, c. 1, 2. (P.L. vol. II, pàgs. 243-244)

³⁶²Summe Hostiensis, lib. 3, "De bapuzo et eius effectu", núm 1, fol 185.

³⁶³Sententiae, lib. 4, D. 3. (P.L. vol II, pàgs. 243-251)

³⁶⁴Extra, 3, 42, 1 et 2. (FRIEDBERG, II, 644)

³⁶⁵Extra, 3, 43, 2. (FRIEDBERG, II, 648)

³⁶⁶Extra, 3, 43, 3. (FRIEDBERG, II, 648-649)

D. .V. c. Spiritus Sanctus³⁶⁷. Et dicitur a "con-" quod est "simul" et "firmo" quod idem est quod / (fol 3r bis) "corroboro". Minister vero huius sacramenti est Episcopus, ut Extra, De consuetudine, c. Quanto.³⁶⁸

Quid est penitencia? Dic quod "penitencia est secundum Augustinum quedam dolentis vindicta, puniens in se quod dolet commisisse", De penitencia, D. .III, Penitencia est³⁶⁹. Sed secundum Ambrosium et Gregorium "penitencia est mala preterita plangere et plangenda amplius non comittere", De penitencia, D. .III. capitulo .I. et .VI.³⁷⁰ Et dicitur penitencia quasi "pene tenens" vel "pene tentio" a "puniendo", quia requirit quod peccator³⁷¹ in se semper puniat ulciscendo quod comisit peccando, ut notatur per Hostiensem in Summa, c. .II, quaestio I.³⁷²

Super qua penitencia et confessione inde fienda sacerdos se debet habere caute, interrogando peccatorem discrete et sigillatim et distincte, non descendendo specialiter ad enormia peccata ex eo ut confitens,³⁷³ forte qui talia ignorat peccata, non capiat ea. Et primo debet interrogare an confitens sit verus catholicus, ipsum instruendo super articulis fidei, quos curatus non debet ignorare, ymo debet eos scire explicite et ipsorum diffinitionem. Et primo dic quid est articulus. Articulus est indiuisibilis veritas de Deo artans nos ad credendum, secundum Ricardum. Item quot sunt articuli fidei? Dic quod sunt quatuordecim: septem ad divinitatem et septem ad humanitatem pertinentes. Septem qui pertinent ad humanitatem sunt

³⁶⁷Decretum Grat., D. 5 de cons., c. 2. (FRIEDBERG, I, 1413)

³⁶⁸Extra, 1, 4, 4. (FRIEDBERG, II, 37)

³⁶⁹Decretum Grat., D. 3, de poen., c. 4. (FRIEDBERG, I, 1211)

³⁷⁰Decretum Grat., D. 3 de poen., c. 1 et 6. (FRIEDBERG, I, 1211 i 1212)

³⁷¹Paper brut i arrugat, es llegeix amb dificultat.

³⁷²Summe Hostiensis, lib. 5, "De penitentiis et remissionibus", núm I, fol 259.

³⁷³Interliniat

hii: videlicet, qui conceptus est de Spiritu Sancto; secundus: natus ex Maria Virgine; tercius: passio Christi; quartus: descensus ad inferos; quintus: resurreccio a mortuis; sextus: ascensus in celum; septimus: adventus eius in die iudicii. Septem vero qui pertinent ad divinitatem sic distinguntur: scilicet, credere in Deum; secundus: in Patrem; tercius: in Ihesum Christum filius eius unicum dominum nostrum; quartus: in Spiritum Sanctum; quintus: quod Deus est creator celi et terre; sextus: recreacionis, scilicet quod Deus efficit remissionem peccatorum in sancta Ecclesia; septimus est glorificacionis, scilicet: carnis resurreccionem, vitam eternam, amen. Quos articulos laycus illiteratus sufficit quod solum sciat implicite, hoc est, quod credat id quod Ecclesia catholica credit.

Item, debet interrogari confitens super peccatis mortalibus, que sunt hec: superbia, invidia, ira, accidia, avaricia, gula et luxuria; et circumstanciis eorum secundum qualitatem et statum ipsius confitentis.

Item, debet scire curatus quot et que sunt peccata in Spiritum Sanctum et, si sibi videatur, debet de eisdem interrogare confitentem. Et sunt sex: videlicet, invidentia fraterne gratie, impugnatio veritatis agnite, obstinatio mentis, desperatio et finalis impenitencia, eciamque omne peccatum quod ex pura malicia vel ex deliberacione procedit. De quo vide per Glosam et Guillelmum .XXV. distinctio c. Qualis.³⁷⁴

Item, debet interrogari confitens super dechalogo, id est, super decem preceptis legis. Et sunt hec: non assumes deos alienos, non assumes nomen Dei in vanum, memento / (fol 3v bis) ut diem sabbati sanctifices, honora patrem tuum et matrem tuam, non mecaberis, non occides, non furtum facies, non loqueris contra proximum tuum falsum testimonium, non concupisces uxorem proximi tui, non concupisces rem proximi tui.

³⁷⁴Gl. a Decretum Grat., D. 25, 4. (FRIEDBERG, I, 94)

Item, super quinque sensibus corporalibus, qui sunt hii: visus inhonestus, auditus incautus, odoratus fatuus, gustus immoderatus et tactus manuum pedumque illicitus. Radices vero horum sunt prave cogitationes, quia "in cogitationibus impii interrogatio erit".

Item, super septem operibus misericordie corporalibus et spiritualibus. Opera misericordie corporalia sunt hec: esurientem pascere, sitientem potare, hospitem recolligere, nudum vestire, infirmum visitare, in carcere positum liberare et mortuum sepelire. Opera vero misericordie spiritualia sunt: videlicet, peccanti dimittere, pro peccante orare, peccantem corrigere, ignorantem instruere, importunos suportare, hesitantem confirmare et de afflictis corde compassionem habere.

Item, debet instrui confitens super septem donis Sancti Spiritus, de quibus habetur Ysaia, XI. c.,³⁷⁵ que dona Sancti Spiritus sunt contraria peccatis mortalibus, de quibus supra habetur. Est primum donum sapientia contra invidiam, intellectus contra iram, consilium contra superbiam, fortitudo contra luxuriam, scientia contra accidiam, pietas contra avariciam, et timor contra gulam.

Item, si sciat confitens oracionem Pater Noster et Avemaria et Cimbolum minus / sive Credo in Deum.

Et hiis factis et aliis occurrentibus interrogacionibus, prout decet in confessione fiendis, fiat confessio generalis, ut moris est. Et postea fiat absolutio omnium peccatorum et iniungatur penitencia, iuxta qualitatem persone et quantitatem criminis, ipsam penitenciam

³⁷⁵Biblia, Is, 11: 1-9.

arbitrando, quod fieri potest, ut Extra, De penitentiis et remissionibus, c. "Deus, qui"³⁷⁶ et De penitencia, D. .I, Mensuram.³⁷⁷

Sed caveat sacerdos quod de casibus reservatis domino episcopo et eciam Sedi Apostolice, nisi sibi comissi fuerint, non absolvat confitentem, nec ei penitentiam iniungat, cum hoc non potest facere, quia sibi a iure permissum non est. Quos casus episcopales et papales cordetenus debet scire quilibet curatus et eciam quisque presbiter. De casibus episcopalibus vide quod notatur De penitentiis et remissionibus, c. Si episcopus, libro VI.³⁷⁸ Et de hiis qui pertinent ad dominum papam, Extra. De apostatis, c. Consultationi³⁷⁹ per Glosam et Hostiensem³⁸⁰. Casus vero episcopales hiis versibus possunt perpendi:

"Qui facit incestum, defflorat aut homicida;

Sacrilegus, patrum percussor vel sodomita;

Transgressor voti, sortilegus periurusque

Et mentita fides; ffaciens incendia, prolis oppressor,

Blasfemus, hereticus et omnis adulter:

Pontificem super hiis semper detentus adhibet." / (fol 4r bis)

Item, absolutio non solventis debite decimas et primicias ex constitutione sacri consilii Terrachone, cum sit excommunicatus iuxta continenciam dicte constitutionis.³⁸¹ Item, est casus episcopalis in diocesi Barchinone qui deffraudat mensuram Barchinone que vocatur de Mediona.

³⁷⁶*Extra*, 5, 38, 8. (FRIEDBERG, II, 886)

³⁷⁷*Decretum Grat.*, D. 1 de poen., c. 86. (FRIEDBERG, I, 1183-1184)

³⁷⁸*Sextus*, 5, 10, 2. (FRIEDBERG, II, 1093)

³⁷⁹Gl. a *Extra.*, 5, 9, 6. (FRIEDBERG, II, 792)

³⁸⁰*Summe Hostiensis*, lib. 5, "*De penitentiis et remissionibus*", núm 15, fol 272v.

Casus vero papales hiis versibus continentur:

"Si bis ordo datur, bapismus si_reiteratur,

Aut ut vertatur fidei status, ordo petatur,

Vel si prestetur ut utrumque simon operetur,

Ut dispensetur spes irrita prossus habetur", scilicet, ut non dispensetur citra Sedem Apostolicam. Item si quis contra clericum manus violenter iniesserit citra papam non potest absolvi, ut XVII, q. III, c. Si quis suadente³⁸². Et dic "clericum", quia ex quo indiffinite loquitur sive in sacris ordinibus constitutum sive simpliciter tonsuratum sive coniugatum, dum tamen habitum et tonsuram defferant clericales et sevis enormitatibus non inmisceant, cum eo casu privilegium amittunt clericale, iuxta c. Perpendimus, Extra. De sententia excommunicationis³⁸³. Sed tamen est verum quod in articulo mortis est permissum a iure cuilibet sacerdoti de omnibus peccatis in predictis casibus et quolibet eorum absolvendi et etiam penitencias imponendi iuxta votum suum.

Item, Eucaristia grece latine "bona gratia" interpretatur, nam dirivatur ab "eu-" quod est "bonum" et "caristia" grece quod idem est quod "gratia" latine. Et est eucaristia panis et calicis sacramentum, ut I, q. I, capitulo Multi³⁸⁴, ultra medium.

Item, quid est ordo? Dic quod est sacrum signaculum quo traditur spiritualis potestas ordinato et officium, ut in libro IIII Sententiarum, D. .XXII. in principio³⁸⁵ et XXXII D. in Decretis in summa.³⁸⁶

³⁸¹Constituciones Conciliars Tarraconenses, XLIV, "De decimis". (PONS i GURÍ, pàg. 163-164)

³⁸²Decretum Grat., C. 17, q. 4, c. 29. (FRIEDBERG, I, 822)

³⁸³Extra., 5, 39, XXIII. (FRIEDBERG, II, 897)

³⁸⁴Decretum Grat., C. 1, q. 1, c. 84. (FRIEDBERG, I, 387-388)

³⁸⁵Sententiae, lib. 4, D. 22. (P.L. vol. II, pàgs. 386-390)

Item, quid est matrimonium? Dic quod est "maris et femine coniunctio, individuum vite consuetudinem retinens", ut Extra, De Presumptionibus, c. Illud³⁸⁷ et .XXVII, q. .II, c. I.³⁸⁸

Ultimo queritur quid est extrema unctio. Dic quod est olei benedicti materialis delinicio secundum formam Ecclesie traditam, que, si digne sumitur, interius fortius quam exterius operatur, ut notatur per Hostiensem in Summa, titulo De sancta unctione, q. .I, circa finem³⁸⁹. Et hec de sacramentis dicta sufficiant causa brevitatis, salva correctione melius sentientis.

* *

Preterea hiis peractis, tunc visitator debet accedere ad altare maius et in medio ipsius, reverenter facta oratione, osculari ipsumque altare visitare, ut decet.

Item, corpus Christi, sanctum crisma sacrosque fontes diligenter visitare.³⁹⁰

Item, si rector vel vicarius seu quovis alius presbyter bene facit officium ecclesiasticum a / (fol 4v bis) cantico graduum usque ad completorium inclusivae.³⁹¹

³⁸⁶Decretum Grat., D. 32, 1-19. (FRIEDBERG, I, 116-122)

³⁸⁷Extra., 2, 23, 11. (FRIEDBERG, II, 355)

³⁸⁸Decretum Grat., C. 27, q. 2, c. 1. (FRIEDBERG, II, 1063)

³⁸⁹Summe Hostiensis, lib. 1, "De Sacra Unctione", núm 1 i 2, fol 35.

³⁹⁰ "20. De corpore et sanguine domini" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 104-106); "84. De ornamentis ecclesie" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 124-125); "89. In quo vase debeant recipere et deportare sanctum crisma" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 126-127); "117. Quod corpus Christi reverenter teneatur" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 144-145).

³⁹¹ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "XIII. De celebratione officii " (PONS GURI, 1974, pp. 112-113).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXXV. De celebratione missarum" (PONS GURI, 1975, p. 359).

*Item, si libros Ecclesie et pannos altaris et cortinas sine lesione conseruat mundosque ipsos pannos tenet.*³⁹²

Item, si ara est fracta vel sincera et calix sit argenteus vel de stagno et an sit integer vel fractus.

*Item, si rector vel eius vicarius visitat infirmos vel si aliquis ex culpa ipsius decessit impenitens.*³⁹³

*Item, si gratis et sine paccione aliqua conferat ecclesiastica sacramenta et sepulturam et benedicciones nubentium et alia que habet facere in intuitu servicij ecclesiastici parrochianis suis.*³⁹⁴

*Item, si tenet assuetos seroitores in ecclesia, id est: diachonum vel alium presbyterum, prout locus ille ex consuetudine requirit.*³⁹⁵

*Item, si est diligens in correctione parrochianorum circa publica crimina, id est: adulteria, fornicationes, publicos usurarios et alios publicos peccatores.*³⁹⁶

³⁹² Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "IX. De ornamentis ecclesie et quod nitide conseruentur" (PONS GURI, 1974, pp. 80-81).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXIV. De ornamentis ecclesiasticis munde tenendis" (PONS GURI, 1975, p. 354-55).

³⁹³ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "III. De sacramento extreme unctionis" (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

³⁹⁴ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit per cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "XXI. Ut nichil pro habendo ordine detur vel recipiatur" (PONS GURI, 1974, p. 86).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "III. De sacramento extreme unctionis " (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "XII. De extrema unctione" (PONS GURI, 1975, p. 321).

"63. De collacione sacramentorum" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 115).

³⁹⁵ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville: "XVI. De prelatibus ecclesiarum parrochialium"(PONS GURI, 1974, p. 84).

*Item, si ipse clericus vel alii minores clerici tenent publice concubinas in domo propria vel aliena, vel si sunt infamati de aliqua muliere, vel si laborant in aliquo publico crimine.*³⁹⁷

Item, si sunt venatores vel canidici vel incantatores vel rixatores.

*Item, si sunt lusores taxillorum vel si sint inspectores ludi in plateis vel alibi.*³⁹⁸

*Item, si destruxerunt possessiones Ecclesie vel vendiderunt vel dederunt consaguineis vel aliis vel stabilierunt ad certum censum vel ad agrarium et si illud fecerunt ad utilitatem Ecclesie et auctoritate Episcopi.*³⁹⁹

*Item, si Rector vel beneficiatus confecerit inventarium de bonis beneficii et capibreuium de redditibus.*⁴⁰⁰ / (fol 5r bis)

Item, si pro beneficiis deservendis datur capellania integra, scilicet, novem libre. Et hoc locum habet extra civitatem Barchinone, quamquam in eadem ciuitate .XI. libre dantur.

³⁹⁶ "57. *Item, dicimus quod quilibet sacerdos caute et diligenter inquiret in sua parrochia quis male uiuit. Et si inuenerit eum corrigat monendo eum ter uel quater, et si uero respuerit interdicator persona ad maiorem penam de consensu episcopi procedendo*" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 113).

³⁹⁷ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "VII. *De clericis concubinariis*" (PONS GURI, 1974, p. 79).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXIII. *De clericis concubinariis et in suis ecclesiis non residentibus*" (PONS GURI, 1975, p. 354).

³⁹⁸ "133. *De ludo taxillorum et alearum*" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 154-55).

³⁹⁹ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville: "XXII. *Ut alienationes de bonis ecclesie non fiant sine consensu episcopi*" (PONS GURI, 1974, p. 87).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LVII. *De rebus ecclesiis non alienandis*" (PONS GURI, 1975, p. 350).

"64. *De possessionibus ecclesiarum*" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 115-16).

⁴⁰⁰ "60. *Quod nullus clericus faciat instrumenta nisi in ecclesia in qua fieri debet*" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 114).

*Item, de observancia litterarum domini Episcopi vel eius officialium.*⁴⁰¹

*Item, de consuetudinibus provincialibus et sinodalibus habendis et observandis.*⁴⁰²

*Item, si quilibet presbyter habeat Tractatum domini Patriarche.*⁴⁰³

*Item, de pluribus missis non*⁴⁰⁴ *celebrandis in die nisi causa necessitatis et in die Nathalis Domini.*⁴⁰⁵

*Item, generaliter est inquirendum de vita et honestate clericorum, ut puta si cum malis conversetur et si defferant habitum et tonsuram competentem et hiis similia, prout visitatoris discrecioni videbitur fiendum.*⁴⁰⁶

Item, si aliquis fuerit administrator hospitalis vel alterius rey ecclesiastice, ut comptum reddat de administratis.

Item, si illud quod in opus dicti hospitalis vel alterius rey ecclesiastice quolibet anno convertere tenetur, in dictum opus conuersum est.

Item, quod de hoc hostendat comptum legitime factum et inde fidem faciat ocularem.

Item, quot sunt beneficia vel capellanie in ecclesia.

*Item, qui sunt beneficiati et si sint presentes vel absentes Si absentes, qua de causa. Et si habeant licenciam. Et si non habeant, citetur absens, nam pro derelicto habetur.*⁴⁰⁷

⁴⁰¹ "67. De receptione litterarum episcopi et officialis" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 116).

⁴⁰² "135. Quod omnes rectores et curati habeant tam constitutiones sinodales quam provinciales hinc ad unum annum" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 156-57).

⁴⁰³ "118. Quod tractatus domini Patriarche Alexandrini habeatur" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 145).

⁴⁰⁴Interliniat

⁴⁰⁵ "73. De celebratione missarum" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 118).

⁴⁰⁶ "66. De tonsura clericorum" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 116).

Postea videatur quid est ibi necessarium tam in Ecclesia parochiali quam in beneficiis. Et si aliquid defuerit, mandet visitator ad arbitrium suum eciamque provideatur Ecclesie, si indigeat reparacione, et hospicio cuiusque beneficii, si minetur ruinam, et ad idem, si reparacione indigeat.

Item, si sint layci conquerentes de clericis vel e converso. / (fol 5v bis)

Item, si aliquis de parochianis dimisit uxorem vel uxor virum.

Item, si committuntur in parochia publica crimina, adulteria vel fornicaciones vel si est aliquis de aliqua infamatus vel e converso.⁴⁰⁸

Item, si est ibi publicus usurarius vel suspectus de heresi vel publicus raptor vel fur vel sacrilegus vel blasfemus Dei et sanctorum et huiusmodi.⁴⁰⁹

Item, si sint ibi sortilegi vel venefici sacrilegi vel adulteri aut periurii manifesti.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ "91. Quod quilibet beneficiatus ex simplici etiam beneficio residenciam faciat personalem" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 129).

⁹². De beneficiatis qui allegant tenuitatem redditum suorum beneficiorum" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 129-130).

¹²³. Quod rectores et beneficiati in suis ecclesiis et beneficiis residenciam faciant ut tenentur" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 147-148).

⁴⁰⁸ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1230 celebrat per Aspàreg de la Barca: "I. Et primo contra concubinaros " (PONS GURI, 1974, pp. 95-96).

⁵⁷. Item, dicimus quod quilibet sacerdos caute et diligenter inquiret in sua parochia quis male vivit. Et si invenerit eum corrigat monendo eum ter vel quater, et si vero respuerit interdicatur persona ad maiorem penam de consensu episcopi procedendo" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 113).

⁴⁰⁹ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1243 celebrat per Pere d'Albalat: "IV. Contra iudeos medicos et contra hereticos et eorum receptores " (PONS GURI, 1974, p. 117).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: "VII. De hereticis " (PONS GURI, 1974, p. 284).

¹¹⁰. De usuris" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 141).

*Item, si aliquis est qui habeat uxorem consanguineam suam vel e converso, necnon si impedimentum est cognacionis spiritualis.*⁴¹¹

*Item, de clandestinis matrimoniis, si obtinuerunt absolucionem.*⁴¹²

Item, si sint ibi iudei vel sarrasseni, et, si sint, quod incedant habitu distincto prout a iure est statutum; et si non incedant, quod provideatur ut decet per privacionem comercii christianorum vel alias. Et de hiis omnibus diligenter inquiratur et de aliis prout casus poposcerit.

Ens trobem davant del qüestionari més complet de tots els que estudiem, tot i que la seva base queda clar que és el qüestionari del 1372, ja que 13 dels seus 17 capítols es troben reproduïts amb exactitud en el qüestionari de Jaume Marquilles. Convé destacar el tractat o catecisme sobre els set sagraments inserit en el qüestionari que ens facilita les fonts canòniques que fa servir: primerament, el *Decretum Gratiani* (dues referències a les *distinctiones*, tres a les *causae*, tres al tractat *de poenitentia*, sis al tractat *de consecratione*, nou a les decretals de Gregori IX o *liber Extra*, i una al *liber Sextus* o decretals de Bonifaci VIII);⁴¹³ després, les sentències de Pere Llombard (amb

⁴¹⁰ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1244 celebrat per Pere d'Albalat: "II. De conspiratores et sortilegiis" (PONS GURI, 1974, p. 122).

⁴¹¹ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "XIII. De illis qui in gradu prohibito contrahunt matrimonium" (PONS GURI, 1974, p. 83).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "I. ...[et] qui in gradu prohibito matrimonium contraxerunt, ipsi sunt ipso facto excommunicati" (PONS GURI, 1974, p. 101).

⁴¹² "90. De matrimonio" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 127-29).

⁴¹³ Aemilius FRIEDBERG, *Corpus Iuris Canonici, Editio Lipsiensis secunda. I. Decretum Magistri Gratiana.* (1879). II. *Decretalium Collectiones.* (1881).

quatre referències totes del llibre IV)⁴¹⁴ i la *Summa* de l'Hostiense (amb quatre referències més);⁴¹⁵ finalment, es fa referència, una vegada en cada cas, al catecisme,⁴¹⁶ la Bíblia, el *Sacramentale* de Guillem de Montlezun i les Constitucions Conciliars Tarraconenses. De tota manera, sembla clar que aquest tractat o catecisme s'inspira directament en el *Tractatus brevis de articulis fidei* de Joan d'Aragó.⁴¹⁷

Pel que fa als capítols o qüestions, com en els altres qüestionaris, beuen de les Constitucions provincials tarraconenses i de les constitucions sinodals de Barcelona que es realitzen entre 1241 i 1354, així com de la pròpia tradició visitadora de la diòcesi de Barcelona i de la província eclesiàstica Tarraconense en general. No obstant, aquest qüestionari recull, també, la nova sensibilitat reformadora del segle XV que s'estendrà

⁴¹⁴ Petri LOMBARDI, *Sententiae in IV libris distinctae*. Editiones Collegii S. Bonaventurae ad claras Aquas, Grottaferrata (Romae), 1971. Tom. I, Pars I, Prolegomena, Tom. I, Pars II, Liber I et II. Tomus II, Liber III et IV.

⁴¹⁵ Henricus (Cardinalis Hostiensis) DE SEGUSIO, *Summa*. Neudruck der Ausgabe Lyon, 1537. Reproducció facsímil, 1962.

⁴¹⁶ Es fa difícil saber a quin catecisme fa referència l'autor, però no seria d'estranyar que fos el "catecisme" o *Tractatus brevis de articulis fidei, sacramentis ecclesie, preceptis decalogi, virtutibus et viciis, compositus ex doctorum sententiis pro informatione simplicium clericorum*, conegut també per *Tractatus Patriarche*, de Joan d'Aragó, escrit entre 1328 i 1334 i editat per: Derek W. LOMAX, "El catecismo de Albornoz", *Studia Albornotiana* (El Cardenal Albornoz y el colegio de España), XI (1972), pp. 225-233. Vegeu també: Josep PERARNAU: "Un «altre» catecisme castellà medieval derivat del «Tractatus brevis...» de Joan d'Aragó", *Analecta sacra Tarraconensia*, núm. 48 (1975), pp. 143-148.

⁴¹⁷ Com molt bé ha recollit Perarnau, no només aquest tractat sinó també tots els que l'han precedit, com el *Tractatus Septem Sacramentorum de Pere d'Albalat*, o el *Tractatus de decem preceptis legis de quatuordecim fidei articulis et de septem sacramentis* (1327), d'un anònim lul·lista valencià, foren coneguts per Marquilles i els tingué presents a l'hora de realitzar el seu qüestionari. Tots ells desenvolupaven molt l'apartat dedicat al sagrament de la penitència. Aquests tractats, sovint, eren recollits per les recopilacions de Constitucions provincials i sinodals com hem comprovat en l'aparat crític del text (Josep PERARNAU i

durant els concilis de Pissa, Constança i Basilea, i que neix dels intents de superar el cisma d'Occident, ho podem veure patent en els capítols dedicats al control del nombre de parroquians, de les rendes de la parròquia i de les seves càrregues, així com el control dels beneficis i el seu servei. Hi haurà, també, un gran èmfasi en la *visitatio rerum*, que traslluirà una nova sensibilitat religiosa que avança, en molts aspectes, els futurs preceptes del Concili de Trento.

6.2.6.2. El visitador: del bisbe a l'expert en cànons, Jaume Marquilles.

L'ACCIÓ PASTORAL DEL BISBE SAPERA.

Aquest qüestionari va ser elaborat durant el primer pontificat (1410-1415) de Francesc Climent a la diòcesi de Barcelona. Ja hem parlat d'aquest personatge excepcional com a bisbe de Tortosa i hem explicat totes les seves circumstàncies com a príncep de l'Església i senyor feudal al llarg de la seva vida. Hem copsat un cap de la diòcesi relacionat amb els personatges més importants de l'Europa del seu temps, que participà, activament, en el cisma d'Occident en el partit de Pedro de Luna, que intervingué, també, activament, en el compromís de Casp (en la causa de Ferran d'Antequera) i en finalitzar la seva vida ajudà a cloure el Cisma. Podríem dir que actuà més com a polític i senyor laic que com a religiós, però, això seria fals, ja que, si com a polític tingué un paper fonamental, com a reformador religiós de les diòcesis que li encomanaren també. Fem un repàs a la seva tasca pastoral.

ESPELT, "Tractats Catalans «De Penitencia» de Sant Ramon de Penyafort [1239] al bisbe de la Seu d'Urgell, Guillem de Patau [1364]", *Escritos del Vedat*, VII [1977], pp. 259-298).

El Patriarca Sopera passà molt de temps a Avinyò on pogué ésser en contacte amb els bisbes i grans prelats religiosos dels països de l'Europa llatina del seu temps. Es trobava al dia de tots els intents reformadors i avanços teològics que es produïren a les terres cristianes llatines del moment. Fou amic i gran admirador de Sant Vicent Ferrer, doncs sempre manifestà el seu desig d'allistar-se a la famosa companyia del sant valencià.⁴¹⁸ Així, veurem que el bisbe Sopera, en la seva forma d'entendre la religió, serà molt influït pels frares mendicants, els quals, durant els segles XIV i XV, tingueren un protagonisme creixent en la vida de les diòcesis i parròquies com a evangelitzadors i predicadors per reformar els costums i viure plenament la vida cristiana.⁴¹⁹ Són els inicis de l'església catòlica combativa, que surt al carrer, que trobarem legitimada durant el Concili de Trento.

Vicent Ferrer estigué a Barcelona predicant durant el primer pontificat de Francesc Climent, però aquest no hi era degut als seus viatges i ambaixades.

El bisbe Sopera participà al Concili provincial de Tarragona de 1413, una clara mostra de les seves preocupacions pastorals. Si bé, a Barcelona, no arribà a convocar cap sínode (les ocupacions diplomàtiques i després l'estat de salut li impediren fer-ho), com a arquebisbe de Saragossa, convocà sínode a Belchite, on prengué resolucions i es feren constitucions encaminades a la perfecció dels sacerdots i major solemnitat en les funcions dels temples.⁴²⁰ La convocatòria de concilis provincials i sínodes diocesans

⁴¹⁸ PUIG i PUIG, 1929, pp. 312-313.

⁴¹⁹ Pierrette PARAVY, *De la Chrétienté Romaine à la Réforme en Dauphiné. Évêques, Fidèles et Déviants, (vers 1340-vers 1530)*, vol I, École Française de Rome. Palais Farnèse, 1993, pp. 339-343.

⁴²⁰ RIBAS y QUINTANA, 1899.

era una de les més clares mostres de voluntat pastoral i reformadora que es podia donar en aquells temps.

Però, el temps en què el bisbe Sopera es dedicà íntegrament a la seva tasca pastoral i reformadora fou durant el segon pontificat a Barcelona (1420-1430). Consagrà tots els seus esforços a la restauració de la disciplina eclesiàstica, molt malmesa per la passió del cisma, a l'esplendor del culte diví del qual es mostrà sempre molt zelós, com es pot veure en les visites pastorals que encomanà; i a l'amor als pobres (sustentà econòmicament els pobres de Barcelona durant l'enderrocament del refectori) i l'engrandiment de la casa de Déu (com ja hem dit finalitzà les obres de la catedral).⁴²¹

Poc després de possessionar-se per segona vegada de la Diòcesi, hi hagué terribles terratrèmols a Barcelona, que van començar el 1427 i es feren sentir a diferents llocs del Principat.⁴²² A Santa Maria del Mar de Barcelona s'esfondrà la rosassa, sepultant gran nombre de fidels. El patriarca exhortà el poble a l'oració i la penitència, multiplicant-se les rogatives i processons com en els temps de Sant Vicent Ferrer: "*cum pedibus discalceatis et in jejunio panis et aquae eo quod Dominus Noster Jesuschristus velit nos liberare ab omni periculo istius terremotus*";⁴²³ el Patriarca i tots els canonges i preveres de la Seu i molts honorables cavallers i ciutadans anaven descalços a les processons on

⁴²¹ PUIG i PUIG, 1920, p. 415-432.

⁴²² Sobre la diòcesi de Girona, gràcies als registres de visita pastoral s'ha pogut reconstruir l'activitat dels terratrèmols: Antoni RIERA MELIS et alii, "Analysis of the Pastoral Visit of 1432 to the Diocese of Girona for the study of the seismic series 1427-1428 in Catalonia", *Historical Investigations of European Earthquakes. 1: Materials of the CEC project. Review of Historical Seismicity in Europe*, Milano, CNR, 1993.

⁴²³ PUIG i PUIG, 1920, p. 412; i PUIG i PUIG, 1929, pp. 315-316.

molts assistents es disciplinaven. Contribuí a aquest moviment de fervor (que s'implanta des del segle XIV) l'arribada a la ciutat de dos religiosos franciscans (tornen els ordes mendicants i la seva influència religiosa durant aquest període), fra Mateu i fra Mestre, enviats per Alfons el Magnànim des de Nàpols, els quals, amb les seves prèdiques, aixecaren l'esperit del poble⁴²⁴ (l'església torna a sortir al carrer, ens acostem a una nova manera d'entendre la pràctica religiosa).

El canonge Ribas,⁴²⁵ en la seva monografia ens explica que el bisbe Sopera anà a les processons demacrat i tot ple de maceracions cruels, amb una soga al coll i una pesada creu sobre les espatlles descarnades, recorrent pas a pas els carrers de Barcelona, demanant perdó i misericòrdia com si fos ell mateix el més pecador i el més escandalós dels seus diocesans, i fa una molt encertada comparació amb Sant Carles Borromeu, arquebisbe de Milà (1566-1584), un dels sants per excel·lència de la contrareforma i model a seguir segons aquell concili, el qual donà a Milà també un exemple de penitència;⁴²⁶ doncs bé, el nostre bisbe Sopera s'avançà a les accions d'aquest sant del Renaixement i, ja durant el segle XV, donà un testimoni de penitència com aquells que després es buscaran amb les idees contrareformistes. Això ens permet reforçar la nostra teoria que Francesc Climent fou una persona que s'avançà al seu temps, un "**pre-reformista**", un bisbe que sent i vol una religiositat més externa, on els ritus, l'esplendor del culte, el fervor popular i l'església al carrer són un preludi de les idees que arribaren de forma oficial a partir de Trento, però que ja s'intenten aplicar

⁴²⁴ Idem.

⁴²⁵ RIBAS i QUINTANA, 1899.

⁴²⁶ MIGUEL, 1999, pp. 351-52 i 354.

per molts bisbes de la província eclesiàstica Tarraconense des del segle XIV (com és el cas de Ponç de Gualba a Barcelona), i que arriben a un punt culminant amb el bisbe Climent.

El patriarca Sopera fomentà durant els seus pontificats el culte a Santa Eulàlia, la Santa Creu, la Verge Santíssima i Tots els Sants, festivitats totes elles molt pròpies de les idees reformistes⁴²⁷ (moltes de les quals acabaran rebutjant els reformadors protestants). El 1429 corregí l'ofici de Sant Sever, ordenant que a la pregària no es fes menció de dos o més claus, sinó d'un de sol, i que a l'antífona IV de laudes, i a algunes estrofes de l'himne de segones vespres es tragués la comparació del seu martiri amb la passió de Crist.⁴²⁸ En aquests aspectes, el bisbe Climent també fou una persona "moderna".

Però, el Patriarca Sopera també fou un gran organitzador, deixant unes constitucions per a la catedral de Barcelona que han arribat en vigor fins el segle XX. Així, ordenà les constitucions capitulars del 1423 (copiades al llibre de la Cadena), i publicà 17 constitucions més per perfeccionar la col·lectivitat com hem explicat en anteriors apartats.⁴²⁹ Es tracta d'una prova més del zel del bisbe i de les seves ànsies reformadores i capacitat organitzadora.

No obstant, com hem pogut copsar al llarg de totes aquestes pàgines, el bisbe és una persona molt ocupada, que té poc temps per dedicar a les seves "ovelles" (feligresos) i encara a la ciutat de Barcelona tenen ocasió de veure'l, però, què passava

⁴²⁷ PUIG i PUIG, 1929, p. 317.

⁴²⁸ VILLANUEVA, t. XVIII, 1851, pp. 28-30.

⁴²⁹ RIBAS i QUINTANA, 1899.

amb les zones rurals? Com es mantenia el contacte entre pastor i ovelles, entre bisbe i fidels? El **principal mitjà de cohesió a la diòcesi i de fer notar el poder del bisbe eren els sínodes i les visites pastorals**, i aquests s'havien de dur a terme si el bisbe no volia que el comte o el capítol (poders paral·lels al del bisbe) es quedessin amb aquesta parcel·la d'influència i poder.⁴³⁰ A més, les visites pastorals foren un mitjà de centralització, ja que el bisbe visitava totes les parròquies, independentment del fet que el bisbe tingués o no el patronatge.

La principal tasca pastoral dels bisbes, per tant, era la convocatòria de sínets i la realització de Visites Pastorals, que eren la pedra angular de tota reforma.⁴³¹ No obstant, a Barcelona, el bisbe Sapera no convocà sínodes, però sí a l'arquebisbat de Saragossa quan hi estigué (com ja hem esmentat). Per què no es fan sínodes a Barcelona? Des del 1354 (any de la recopilació dels sínodes de Barcelona de Francesc Rufac) no es tornà a celebrar cap sínode al bisbat de Barcelona fins al segle XVI. Tanmateix, les constitucions sinodals conservades a les parròquies són la memòria col·lectiva dels ideals i construccions jurídiques anteriors al Gran Cisma i la crisi econòmica i social. Durant els segles XIII i primera meitat del XIV hi hagué una important activitat sinodal al bisbat, de la qual sorgiren diverses recopilacions,⁴³²

⁴³⁰ LEMAÎTRE, *Le Rouergue flamboyant. Le clergé et les fidèles du diocèse de Rodez, 1417-1563*. Ed. Cerf, París, 1988, p. 83.

⁴³¹ PARAVY, 1993, p. 95.

⁴³² A l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHC) consta l'existència de les restes d'un volum de Constitucions i formularis jurídics d'un rector del Penedès. És el llibre típic de constitucions d'una parròquia (recull les constitucions del segle XIII i XIV), segurament fou confeccionat a finals del segle XIV. Incomprendiblement no he pogut consultar-lo, ja que l'arxiver diu que no el troba! (hem de dir que

conservades a l'ACB. Aquestes constitucions són la millor expressió de la renovació pastoral dels segles XIII i XIV, i la resposta d'una església en busca d'eficàcia i d'evangelització profunda dels fidels.⁴³³ Durant els temps de crisi que viu l'església del cisma (inclòs el temps del Patriarca Saperà), aquestes constitucions romandran vigents i es veuran com a llistó al qual s'hauria d'arribar per aconseguir la reforma de l'església. El Patriarca durant el seu primer pontificat no convocà cap sínec ja que pràcticament no residí mai a la diòcesi, durant el seu segon pontificat, la seva avançada edat i decadència física pogueren influir en la falta de convocatòria. En qualsevol cas, no hem d'oblidar que és una constant per a totes les diòcesis catalanes, com ja hem explicat.

Però la segona tasca pastoral del bisbe, les visites pastorals, sí que fou duta a terme pel Patriarca Saperà al llarg dels seus pontificats. En realitzà tres de generals per totes les parròquies de la diòcesi, una els anys 1413-14, durant el primer Pontificat, i dues més, una l'any 1421 i l'altra l'any 1425, durant el segon Pontificat. No obstant, el bisbe no realitzà personalment aquestes visites, sinó que les delegava primer en el seu vicari general i, al seu torn, aquest podia arribar a delegar-la. Per això, la importància i necessitat de tenir un model o qüestionari de visita pastoral. El delegat de les visites del 1413-14 serà Jaume Marquilles, que llavors era degà del Vallès, qui redactà els qüestionaris.

JAUME MARQUILLES, PREVERE I CANONISTA.

no estava catalogat, però si aquesta obra s'ha perdut s'hauria de fer tota mena d'indagacions i demanar responsabilitats a algú).

⁴³³ LEMAÎTRE, 1988, pp. 65-83.

Fins ara, tots els historiadors i historiadores del dret que s'havien atansat a l'estudi de la figura del jurista Jaume Marquilles ho havien fet per enaltir el seu paper com a comentarista dels *Usatges de Barcelona*. Així, Brocà diu d'ell: «..., nadiu de Barcelona, escrigué els més substanciosos y minuciosos comentaris als Usatges, que son consultats encara ab fruit y constitueixen un momunment al dret propi y especial de Catalunya.»⁴³⁴ Elías de Tejada afegeix: «Si BELLUGA es el más osado, MIERES el más completo y CALLÍS el más profundo de todos los jurisconsultos levantinos, ninguno aventaja a JAIME DE MARQUILLES en dos cosas: en su catalanismo y en su celebridad. / Sin disputa es el más afamado de todos este presbítero que, tras ocupar distintos cargos públicos, dirige en 2 de abril de 1448 a los concelleres de Barcelona, ya cubriendo los ochenta años, sus Comentarios a los Usatges,...».⁴³⁵ Santiago Sobrequés resumeix així la seva vida: «...eclesiàstic (vers 1370-1455), condensà en els seus *Commentaria* als Usatges els conceptes polítics dels seus antecessors, tots els quals superà en celebritat, impregnant-los d'un segell patriòtic que fa d'ell l'autor jurídic d'un nacionalisme més conscient.»⁴³⁶

⁴³⁴ Guillem M^a de BROCÀ, "Juristes y jurisconsults catalans dels segles XIV-XVII", *Institut d'Estudis Catalans, Anuari*, MCMIX-X, any III, Barcelona, pp. 483-515.

Guillem M^a BROCÀ: *Historia del derecho de Cataluña especialmente del civil y exposición de las instituciones del derecho civil del mismo territorio en relación con el código civil de España y la jurisprudencia*. Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1985 (reedició), 2 vol. p. 394.

⁴³⁵ Francisco ELÍAS de TEJADA, *El pensamiento político de los juristas catalanes medievales*, publicat a "REVISTA GENERAL DE LEGISLACIÓN Y JURISPRUDENCIA" (julio-agosto de 1948), p. 45; i Francisco ELÍAS de TEJADA, *Las doctrinas políticas en la Cataluña Medieval*, Aymá Editor, Barcelona, 1950, p. 204.

⁴³⁶ Santiago SOBREQÜÉS i VIDAL, *Història de la producció del dret català fins al Decret de Nova Planta*, Universitat Autònoma de Barcelona / Col·legi Universitari de Girona, 1978, p. 61.

Fins i tot, Valls i Taberner arriba a dedicar un article a estudiar la seva vessant com a historiador: «En Marquilles ens apareix, en la crònica, igual que en tota la resta del seu tractat sobre els Usatges, com un escriptor essencialment medieval. Com a home de Dret, era principalment un feudista; com a historiador, era un cronista més aviat eixarreït i poc elegant.»⁴³⁷

Però cap historiador diu res sobre la seva activitat com a canonista i home d'església. Segons Durán y Sanpere,⁴³⁸ Jaume Marquilles nasqué a Barcelona l'any 1368, estudià lleis a la universitat de Lleida, on es llicencià en Dret canònic i fou vice-canceller del rei Martí l'Humà, càrrec que li donà competència efectiva en els problemes de Dret públic.⁴³⁹ Les visites pastorals del bisbe Francesc Climent, àlies Sapera, dels anys 1413 i 1414 ens diuen que Jaume Marquilles ja és batxiller en dret i degà del Vallès, i rep l'encàrrec del vicari general de la diòcesi de Barcelona, Guillem Jofre, de realitzar la visita pastoral.⁴⁴⁰ Sembla que, juntament amb la seva carrera política, Jaume Marquilles inicià la seva carrera eclesiàstica, que degué començar al bisbat de Barcelona acumulant càrrecs i beneficis, al costat del partit de Benet XIII, el papa Luna (el qual acceptaria de bon grat l'elecció del rei Ferran al Compromís de Casp).⁴⁴¹ Es trobava dins el cercle familiar del bisbe Sapera, ja que normalment la visita

⁴³⁷Ferran VALLS i TABERNER, *Jaume Marquilles considerat com a historiador* (Discurs llegit en la XIII festa anual de l'Institut). Barcelona, IEC, 1938. (Discurs publicat a "La Veu de Catalunya" del dia 21 de maig de 1936).

⁴³⁸ Agustín DURAN y SANPERE, *Viaje alrededor de una miniatura*, Seix y Barral, 1949.

⁴³⁹ VALLS i TABERNER, 1938.

⁴⁴⁰ ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 1r, i ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 1r bis.

⁴⁴¹ VALLS i TABERNER, 1938.

pastoral es delegava en persones de molta confiança del bisbe (no hem d'oblidar la funció fiscal i pastoral que tenien).

La seva carrera religiosa assolí un moment àlgid en ser nomenat, l'any 1424, Vicari General de la diòcesi de Vic, arribant posteriorment també a ser-ho de la diòcesi de Barcelona. Com a degà del Vallès, assolí competència efectiva en els problemes del Dret canònic, i conegué de prop els problemes dels preveres parroquials i dels fidels, cosa que li permeté redactar amb gran pragmatisme el qüestionari de visita pastoral que es troba a l'encapçalament de la visita pastoral a la diòcesi de Barcelona del 1413 i 1414. De tota manera, hem de suposar que no el féu tot sol, sinó que segurament el Vicari General, Guillem Jofre, i el propi bisbe Sopera degueren influir en el contingut i orientació del qüestionari, així com la tradició visitadora i els qüestionaris del segle XIV de les diòcesis de l'arquebisbat de Tarragona (vegeu l'apartat sobre fonts del qüestionari).

No parlarem aquí de la gran obra de Jaume Marquilles, els *Comentaria super usaticis Barchinone*, car es pot consultar qualsevol dels articles o llibres ja citats que donen prou informació sobre aquesta obra que realitzà durant la seva llarga vida.⁴⁴²

Per tant, el qüestionari de visita pastoral del 1413-14 va ser elaborat per tot un expert en dret civil i canònic, un home que adapta el dret canònic tradicional de

⁴⁴² Sobretot l'article d'Elías de Tejada. També es poden consultar els llibres de Freedman i Vicens Vives, on constantment es fa referència als comentaris sobre la pagesia i la seva situació jurídica que feia Jaume Marquilles:

Paul H. FREEDMAN, *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*, Edicions 62, 1988.

Paul H. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya Medieval*, Eumo Editorial, 1993.

Jaume VICENS VIVES, *Historia de los Remensas (en el siglo XV)*, Ed. Vicens-Vives, 1978.

l'Església i de la província eclesiàstica Tarraconense a les necessitats de les parròquies del bisbat de Barcelona del segle XV. En definitiva, Jaume Marquilles se'ns mostra com un gran canonista que domina perfectament el dret canònic i les confluències amb el dret civil.

6.2.6.3. El contingut del qüestionari

A la província eclesiàstica Tarraconense, el cisma religiós d'Occident estimulà les visites pastorals per l'ànim de tots els candidats de reformar la vida religiosa i mostrar-se com els millors administradors de les ovelles i béns del Senyor. Ja hem parlat de la butlla de Benet XIII sobre la reforma de l'església catedral de Tarragona i el seu capítol.⁴⁴³ El patriarca Sopera (bisbe Francesc Climent), fidel al seu temps i en contacte amb els grans reformadors del moment, com Vicenç Ferrer i Joan Gerson que encoratjaren la realització de visites pastorals a les diòcesis que visitaren, era conscient de la necessitat de realitzar-les per reformar la vida religiosa dels seus administrats. De

⁴⁴³ A la introducció parla sobre la necessitat i els béns de la reforma: "*... Nos autem eidem ecclesiae ad quam zelo caritatis et devotionis officium in hujusmodi in comoditatibus condolentes ipsamque ad quam hoc universalis ecclesiae persecutionis tempore nos necessitas compulit declinare, peternis amplectentes affectibus, et cupientes ex eadem ad perpetuam personarum in ipsa degentium pacem et reformationem ac quietem Altissimo praestante subsidium, insolentias quaslibet ac dissensiones et vitia, necnon incomoda quaeque radicitus extirpare, corrigendo praeterita, plantando nova, et in melius ordinando praesentia, et salubriter disponendo futura, taliter quod ipsa ecclesia et persona in ea virtutum Domino famulantes illibatae religionis observantia, et perpetuae pacis opulentia gaudeant, ac in spiritualibus et temporalibus suscipiant incrementa quod ad reformationem et sium ejusdem ecclesiae suique honoris augmentum circa spiritualia primo nostros tanto accuratius dirigentes invitus, quanto ipsa sum temporalibus digniora a ad Dei laudem et gloriam, ac Beatae Teclae sub cujus vocabulo ecclesia ipsa*

fet la visita és el punt de trobada obligat d'una tradició fixa i immutable i d'un projecte pastoral actual, és a dir, la fusió harmoniosa i dinàmica entre una disciplina immemorial i les exigències del present.⁴⁴⁴

Totes aquestes idees se'ns fan paleses a través del qüestionari de visita pastoral elaborat per Jaume Marquilles i, posteriorment, a través de la pràctica de les visites a les parròquies de la diòcesi de Barcelona durant els pontificats del patriarca Sapera.⁴⁴⁵ Les parròquies de la diòcesi de Barcelona ja tenien una ferma tradició en la realització de visites pastorals durant el segle XIV com hem pogut copsar. En aquell moment, calia reformar tota la qüestió dels costums i la moralitat de clergues i fidels, tema, també, principal de les constitucions sinodals dels segles XIII-XIV, i les visites s'adaptaren a les necessitats del moment, cosa per la qual semblaven processos eclesiàstics com també hem explicat.

A finals del segle XIV i començaments del segle XV, les noves necessitats de la conjuntura econòmica, social, política i religiosa fan que canviï també el contingut de les visites pastorals, adaptant-se a les noves circumstàncies i necessitats de reforma. El

noscitur instituta praeconium, infra scriptas constitutiones, ordinationes, statuta, declarationes et praecepta, Apostolica auctoritate edidimus;" (VILLANUEVA, t. XIX, 1851, pp. 234-235).

⁴⁴⁴ PARAVY, 1993, p. 152.

⁴⁴⁵ Sobre les visites pastorals del patriarca Sapera vegeu: Luis MONJAS MANSO, *Les visites pastorals del patriarca Sapera: un instrument de reforma a les acaballes del Cisma d'Occident (a través de les parròquies del Baix Llobregat, 1414-1425)*, Treball de recerca dirigit pel Dr Josep M^a Salrach. Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives (Universitat Pompeu Fabra), inèdit, 1996.

qüestionari de visita pastoral de Jaume Marquilles serà el model d'aquestes noves visites, sense oblidar que té com a base el de Tarragona del 1372.⁴⁴⁶

Tot això ens porta a concloure que hi ha una intencionalitat clara en la realització de les Visites Pastorals del bisbe Saperà (1413, 1421, 1425). Intencions que constitueixen un lligam entre la visita i les idees pre-reformistes de certes jerarquies eclesiàstiques d'Europa en el segle XV,⁴⁴⁷ com és el cas del propi patriarca Saperà, de Joan Gerson a París, del bisbe Andreu Bertran de Girona, de Vital de Mauléon a Rodez, de Joan Corsier a Narbona, o Aimon Ir de Chissé a Grenoble; tots ells,

⁴⁴⁶ De totes formes, el qüestionari de Jaume d'Aragó (1383-1388) podria ser considerat com el de transició entre les visites del segle XIV i el XV. De fet, Boscà diu trobar moltes discrepàncies entre el text dels formularis de Jaume d'Aragó i el del bisbe Paholac de Tortosa del 1314, sembla lògic a la vista de la diferent temàtica dels registres de visita resultants. És amb el qüestionari de Jaume Marquilles que s'ha de comparar el formulari de Jaume d'Aragó, ja que es troben més propers en el temps i la conjuntura social, política i econòmica. El text de Jaume Marquilles és molt més extens i elaborat, però a grans trets els punts que tracten són molt semblants. De tota manera el formulari de Jaume d'Aragó no té un tractat sobre els sagraments com té el de Jaume Marquilles, motivat per la forta preocupació per la formació dels curats; i observem com el primer continua prestant molta atenció a les qüestions de moralitat de clergues i laics, cosa que queda en un segon pla en el qüestionari d'En Marquilles. El formulari de Jaume d'Aragó introdueix encara amb timidesa aspectes que després seran molt importants en el qüestionari de Jaume Marquilles: el coneixement de la titularitat dels beneficis, residència dels beneficiats, permisos de servei, categoria dels curats i coneixement dels oficis, visita material dels beneficis... On els dos qüestionaris són molt discrepants és en l'ordre d'actuació que han de seguir els visitadors. Malgrat tot sembla força versemblant que el formulari de visita de Jaume d'Aragó hagi pogut influir sobre el de Jaume Marquilles, igual que el de Tortosa de 1409.

⁴⁴⁷ Immaculada PUIG i ALEU, "La concepció de la Visita Pastoral del bisbe Andreu Bertran a la Diòcesi de Girona (1420-1423), en el context reformista de l'església occidental al segle XV", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXIX, any 1987, pp. 143-157.

Puig i Aleu ha detectat aquestes idees a la visita d'Andreu Bertran, i no oblidem que Saperà substituï a Andreu Bertran a la Seu de Barcelona, essent aquell traslladat a Girona. Tots dos es coneixien,

segurament, arribaren a coincidir en un moment o altre de llurs vides, degut sobretot als problemes plantejats pel Cisma d'Occident i tots, en un moment o altre, anaren a Avinyó, o als concilis de Pissa, Constança o Basilea (Joan Gerson i Francesc Climent coincidiren en el concili de Constança). Per què diem això? Què canvia respecte les anteriors visites?

Observem l'existència d'uns sòlids plantejaments previs a la visita:

- Abasta totes les parròquies de la diòcesi.

- Utilització sistemàtica d'un formulari (el qüestionari) que ens podria induir a concloure que som davant d'una burocratització de la visita, però això no és així, ja que l'esquema respon a una elaboració molt encertada i intel·ligent.

Tanmateix, el planteig de fons i la utilització d'aquest qüestionari, a casa nostra, no es troba lligat directament a la tradició reformadora francesa encapçalada per Joan Gerson des de París,⁴⁴⁸ sinó a la tradició del partit devot i reformador de la Roma

pertanyien al grup d'homes de confiança de Benet XIII, i malgrat l'enemistat pel darrer conflicte de translacions, tenien una visió similar sobre com s'havia de conduir la reforma de l'església.

⁴⁴⁸ Joan Gerson intervingué al concili de Reims i al de Constança (en Sopera també intervingué en aquest darrer concili), i fou una de les veus que més clamà per la reforma interna i urgent de l'església. Però aquestes iniciatives de reconstrucció i reforma anaren dirigides principalment a les qüestions morals *in membris* (que no *in capite*), d'aquí l'empenta de les Visites Pastorals durant tot el segle XV. Gerson era fill de pagesos, i mai oblidà el seu origen, preocupant-se sempre dels senzills, dels més petits, per això intentà desenvolupar la teologia pastoral i la teologia mística. Creia prioritari il·lustrar la devoció dels humils i netejar-la de creences dolentes. En aquesta línia la formació del clergat diocesà (com veiem en els qüestionaris de Visita Pastoral dissenyats per ell i Jaume Marquilles) la trobà indispensable. Reuní en opuscles per a ús de clergues pobres i amb poca cultura els punts de la moral i la fe que li semblaren essencials. Així doncs, Gerson lluità perquè la ciència sagrada no fos únicament el fruit d'un exercici intel·lectual, i exigia l'esforç de relacionar-la, per una banda amb la mística i per l'altra amb les preocupacions pràctiques del ministeri pastoral (RAPP, 1973, pp. 74-76). Fou a Reims (1408) on Gerson,

anterior al Cisma d'Occident, amb el qual el cardenal Pedro de Luna (futur Benet XIII) havia tingut fructífers contactes⁴⁴⁹ i a la pròpia tradició reformadora catalana, i de l'arquebisbat de Tarragona en general, encetada per Ramon de Penyafort i continuada per Joan d'Aragó, Jaume d'Aragó, Francesc Eiximenis i Vicenç Ferrer.⁴⁵⁰ Això no vol dir que no hi hagi importants similituds amb el *Sermo de visitatione praelatorum* que presentà Gerson a Reims l'any 1408⁴⁵¹ (segurament els bisbes catalans tingueren notícia

a son *Sermo de visitatione praelatorum*, presentà un formulari de visita pastoral amb uns objectius ben clars (PUIG i ALEU, 1987, pp. 147-149):

- Examen de tot allò referent al rector, i la resta del clergat. Coneixement de les fórmules per a l'administració dels sacraments, celebració d'oficis,...
- *Visitatio rerum* molt important (ornaments sagrats, altars, església) i dels convents, hospitals, etc... si n'hi havia.
- Irregularitats en el comportament moral i religió dels laics (mitjançant els formularis). Especial atenció per l'educació dels infants.
- Finalment apareixia una llarga llista de casos reservats al bisbe o substitut (entrada en la clericatura, simonia, accés als sants ordres).

⁴⁴⁹ Partit devot i espiritual de l'antic bisbe de Bari, reunit a Roma entorn del record recent i dels programes reformadors de Santa Brígida de Suècia, de Santa Catalina de Siena, de fra Ramon de Capua i de l'antic bisbe de Jaén, fra Alonso Fernández Pecha, fundador dels Jerònims. Aquest promogué un important reformisme que superés el juridisme avinyonés d'una Església vista només com a estructura de poders centralitzats en totes les seves vessants, des de la jurisdiccional fins a l'econòmica. Urbà VI es començà a acostar a aquest partit (cosa que el valgué que els propis cardenals que l'havien triat el declaraessin papa il·legítim; Benet XIII s'hi implicà de ple.

⁴⁵⁰ Josep PERARNAU ESPELT, "Nuevos datos sobre los beguinos de Galicia y su vinculación con el Camino de Santiago", *Anthologica Annua*, núm. 24-25 (1977-1978), Roma Instituto Español de Historia Eclesiàstica, pp. 619-643.

Josep PERARNAU ESPELT, «Tractats Catalans "De Penitencia" de Sant Ramon de Penyafort (1239) al bisbe de la Seu d'Urgell, Guillem Arnau de Patau (1364)», *Escritos del Vedat*, vol. VII (1977). Facultat de Teologia de San Vicente Ferrer; Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Torrente, pp. 259-298.

⁴⁵¹ Jean GERSON, "De visitatione praelatorum", *Oeuvres complètes*, 8, *L'oeuvre spirituelle et pastorale*, Ed. Palémon Glorieux, 1971, pp. 47-55.

d'aquest tractat i el conegueren, no oblidem que la seva redacció és anterior a l'elaboració del qüestionari de Jaume Marquilles). Hi ha una gran similitud entre els punts principals proposats per Jean Gerson en el seu qüestionari i els punts principals d'aquest de Jaume Marquilles, essent els punts confluents:

1- L'examen de tot allò referent al rector i la resta del clergat, i coneixement de les fórmules per a l'administració dels sacraments...(lliga perfectament amb la seva idea de l'extensió de la teologia pastoral i mística, educant sobretot els preveres rurals i humils que eren els més malament preparats).

2- La *visitatio rerum*, com a un dels punts centrals de la visita.

3- I les irregularitats en el comportament moral i religiós de clergues i laics. De fet, tots els reformadors d'aquest temps pretenien il·lustrar la devoció dels humils i netejar-la de creences dolentes, i en aquesta línia consideraven indispensable la formació del clergat diocesà (com a exemple valgui el tractat sobre els sacraments que hi ha inserit en el qüestionari de Jaume Marquilles).⁴⁵²

Per tot això, els delegats del bisbe de Barcelona Francesc Climent, als inicis del primer registre de visita pastoral que encomanà, el de l'any 1413 (les visites a les diferents parròquies de la diòcesi s'allargaren fins l'any 1414), feren inserir un qüestionari sobre com s'havia de dur a terme la visita pastoral:⁴⁵³ *«Et quia in visitacione tam circa spiritualia quam temporalia in melius reformanda nonnulla requiruntur peragenda atque perscrutanda, ideo considerabit primo et ante omnia idem venerabilis visitator quedam*

⁴⁵² RAPP, 1973, pp. 74-76.

pauca circa ipsam multifarie multisque modis necessaria, prout melius expediens sibi fuerit etiamque memorie recommendetur cuiuslibet intuentis, nam memoria hominis labilis est, ut notatur Extra. De probationibus c. Tercio loco, sub compendio brevitatis ponere in modum qui sequitur:»⁴⁵⁴

Aquest qüestionari intenta sistematitzar tot allò que s'ha de fer al llarg de la visita, dient totes les preguntes i investigacions que hom durà a terme (trobem l'esquema clàssic de: capítols contra clergues, capítols contra laics i *visitatio rerum*):

- Primerament, s'arriba a l'església, es crida al rector o vicari i preveres i als *probos homines et fidedignos* de la parròquia.

- Es demana al rector per: la quantitat de parroquians, les rendes, fruits i càrregues (*onera*) de la parròquia (pren molta importància el control dels beneficis i del seu estat econòmic, material i d'atenció).

- Després tot el seguici fa l'absolució general al cementiri (acció pastoral de la visita).

- Si el visitador no té notícies sobre el rector, se li ha de fer celebrar una missa per esbrinar si en sap tota la litúrgia (importància de la formació dels preveres, gran novetat respecte als anteriors qüestionaris).

- Qüestionari als rectors o vicaris sobre si saben consagrar, llegir i cantar i, posteriorment, examen sobre els sagraments de l'església, quants són i com s'han d'impartir. És l'apartat més extens del qüestionari fent un petit tractat sobre els

⁴⁵³ ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 2r-3v. El volum és dividit en dues parts, al començament de la segona es torna a repetir un qüestionari de visita pastoral gairebé idèntic al primer, i a més a més redactat per la mateixa persona: ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 2r-5v bis.

sagraments i teologia bàsica, que serviria per instruir als clergues. La part que ocupa més espai és el tractat sobre la Penitència.⁴⁵⁵ Ja que des de la segona meitat del segle XIV no es celebren sínodes a la diòcesi de Barcelona, que tenien una funció pedagògica, s'aprofita la visita per instruir el clergat i el poble cristià (novament, importància de la formació dels preveres, tema central, també, del concili de Trento).

- S'han d'examinar els altars, el Cos de Crist (gran importància de la *visitatio rerum* que es converteix en l'autèntica protagonista de les visites pastorals).

- Acció ministerial dels preveres: si fan bé l'ofici i compleixen amb els sagraments sense cobrar.

- Qualitat de vida dels sacerdots: la qüestió de la moralitat dels clergues (això s'ha de preguntar als parroquians).

- Si el rector té les *Constitucions provincials i sinodals* i les observa (eines per formar-se i conèixer les lleis de l'Església).

- Sobre l'administració dels hospitals (administració econòmica dels beneficis i de la caritat).

- Sobre els beneficis i les capelles i llurs beneficiats.

⁴⁵⁴ ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 2r bis

⁴⁵⁵ Aquesta part del qüestionari té importants similituds amb el *Tractatus Brevis de Articulis Fidei* de Joan d'Aragó com hem dit en parlar de les fonts del text. Com la resta de tractats catalans sobre els sagraments, es dedica més espai a la pregunta "*Quid est penitencia?*". I, com a la resta de tractats catalans "De Penitencia", els bisbes escriptors consideraven la confessió només amb perspectives pastorals. Aquest aspecte no té paral·lel en la literatura de l'època i es troba en tots els textos "*De penitencia*" catalans. A les visites pastorals també, es veu clara l'herència de la tradició catalana en els qüestionaris de visita i, concretament, en aquest de Jaume Marquilles. (PERARNAU, 1977, pp. 259-298).

- Camp de la moral personal i social i obligacions dels cristians: el qüestionari s'acaba amb les preguntes que s'han de fer al rector sobre la vida moral i crims dels parroquians (queden en un segon pla).

Les idees que mena el qüestionari de Jaume Marquilles són molt pròpies de la reforma del segle XV i, després, de la contrareforma de Trento. El bisbe Sopera (mitjançant delegats com Jaume Marquilles) s'avança al seu temps i es mostra com un gran reformador. Així doncs, podem concloure, a través de la lectura del qüestionari de visita pastoral, que les visites són la posada en pràctica de la política pastoral del bisbe Sopera, són el reflex de l'ull del visitador. El qüestionari es converteix en guia o manual de la pràctica d'aquestes visites.

6.2.6.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari de Jaume Marquilles.

El qüestionari de Jaume Marquilles fou aplicat en les tres visites pastorals encomanades per Francesc Climent a la diòcesi de Barcelona (les de 1413-14 i les de 1421 i 1425). Sense cap mena de dubte, les visites més completes són les de l'any 1421, que donen una atenció prioritària a la *visitatio rerum*, descrivint amb el més petit detall tots els altars, llibres, vestits sacerdotals i objectes de culte de les esglésies.⁴⁵⁶ La visita

⁴⁵⁶ Puig i Puig ens recorda que el bisbe Sopera fou un entusiasta de l'esplendor del culte diví, del qual es mostrà sempre molt zelós. A les visites trobem aquesta fixació del bisbe i, segurament, estarà molt relacionat amb la transcendental importància que pren a les Visites Pastorals de la diòcesi barcelonina, es comprova que hi hagi els mitjans necessaris perquè les celebracions litúrgiques tinguin tota la brillantor i solemnitat que es mereix un esdeveniment sagrat. Aquesta serà una idea molt pròpia de la reforma del segle XV i, després, de la contrareforma de Trento.

de 1425 serà, principalment, una comprovació de les coses encomanades a la visita de 1421 (té menys interès que les altres dues). De totes formes, en general, aquest qüestionari seguirà vàlid com a model de totes les visites que es duran a terme durant tot el segle XV i primera meitat del segle XVI a les diòcesis de Barcelona, Girona, Vic i Urgell. Convé destacar, també, les visites de l'any 1446 del bisbe de Barcelona Jaume Girard que segueixen acuradament el model de Jaume Marquilles i són d'una exhaustivitat aclaparadora.

Per què diem que a Girona segueixen també aquest qüestionari? El bisbe de Girona Andreu Bertran duu a terme els anys 1420-23 una visita que és la que més s'ajusta al model explicat per Jaume Marquilles l'any 1413-14 (més equilibrada que la del bisbe Climent del 1421 pel que fa a la relació entre la descripció de la realitat material i les inquisicions sobre les persones, s'acosta molt més al model ideal de visita definit pels formularis, tot i que la part més important és la *visitatio rerum*). Casualitat? De cap de les maneres. No oblidem que Andreu Bertran fou bisbe de Barcelona (1415-1420)⁴⁵⁷ entre els dos pontificats barcelonins de Francesc Climent, és a dir, Andreu Bertran coneixia el qüestionari de Jaume Marquilles i les visites que es dugueren a terme els anys 1413-14 a la diòcesi de Barcelona (es feren un any abans que ell prengués possessió de la Seu de Barcelona) i, en ser traslladat a la Seu de Girona, aplicà el mateix model a les visites pastorals gironines.

El mateix cas trobem per al bisbat de Vic, on el bisbe Jordi d'Ornós (1424-45), que havia estat col·lector general de la cambra apostòlica a l'arquebisbat de Tarragona

⁴⁵⁷ VILLANUEVA, t. XIV, 1850, pp. 31-34.

i als bisbats de Barcelona, Girona, Urgell, Elna i Vic,⁴⁵⁸ endega les visites dels anys 1425 i 1428-29 que insisteixen molt sobre l'estat jurídic del clergat (control dels beneficis) i la *visitatio rerum*.⁴⁵⁹ És a dir, Ornós també coneixia el qüestionari de Jaume Marquilles i aplica aquest model a les visites pastorals del bisbat de Vic del segle XV. Al bisbat d'Urgell, la visita del 1515 encomanada pel bisbe Joan Despés (també fou delegada, com totes les d'aquest període) es basa, també, en aquest qüestionari, ja que segueix les seves pautes i les de totes les altres visites pastorals comentades.⁴⁶⁰

Com diu Puig i Aleu per a les visites del bisbe Bertran a Girona de 1421-23,⁴⁶¹ les visites pastorals de la diòcesi de Barcelona (a través del qüestionari de visita) i les de Vic, també es poden situar en un punt de cruïlla, on conflueixen, d'una banda, les idees pre-reformistes del segle, i, de l'altra, la via de la tradició pastoral de la diòcesi, però, també, observem com conflueixen la via del dret canònic i comú. Aquesta síntesi determina el contingut de la visita en la línia de l'estricta voluntat de govern de la diòcesi. Aquesta línia es pot apreciar en les actituds dels representants del bisbe al llarg de la visita:

- Actitud pedagògica (ensenyar coses als rectors i preveres).
- To benvolent davant situacions econòmiques difícils.

⁴⁵⁸ *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2000, vol II, p. 766.

⁴⁵⁹ JUNYENT, 1967, pp. 221-245.

⁴⁶⁰ Enric MOLINÉ, "La visita canònica de l'oficialat d'Agramunt, de l'any 1515", *Urgellia*, vol 7, 1984-85, pp. 441-488.

⁴⁶¹ PUIG i ALEU, 1987, p. 149.

- Austeritat en els manaments de despeses de manteniment, reparació, i construcció d'edificis i objectes de culte, atenent sempre a l'estat econòmic de parroquians i beneficiats.
- Examen exhaustiu de les biblioteques parroquials.
- Examen exhaustiu de tot el mobiliari litúrgic.
- Esforç d'objectivitat: hom escoltava tothom, s'investigava i s'actuava contudentment.⁴⁶²

⁴⁶² Vegeu: MONJAS, 1996b.

6.2.7. Qüestionari de Barcelona conservat en un manuscrit de concilis i sínodes redactat vers l'any 1425.

6.2.7.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.

ACB, *Llibre de la Cadena*, f. 180, segona columna. Editat per Josep BAUCCELLS REIG, "Visitas pastorales: siglos XIV y XV", *Memoria Ecclesiae, XV, Las visitas pastorales en el ministerio del obispo y archivos de la iglesia. Santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España*, 1999, p. 291.

Haec sunt capitula que requiri debent a sinodalibus testibus super inquisitione clericorum.

*Interrogentur testes sinodales si clericus bene facit officium ecclesiasticum a cantico gradu usque ad completorium.*⁴⁶³

*Item, si libros ecclesie et pannos altaris et curtinas sine lesione conseruat, et mundos conseruat ipsos pannos.*⁴⁶⁴

*Item, si visitat infirmos, vel si aliquis ex culpa ipsius decessit inpenitens.*⁴⁶⁵

⁴⁶³ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "XIII. De celebratione officii " (PONS GURI, 1974, pp. 112-113).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXXV. De celebratione missarum" (PONS GURI, 1975, p. 359).

⁴⁶⁴ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "IX. De ornamentis ecclesie et quod nitide conseruentur" (PONS GURI, 1974, pp. 80-81).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXIV. De ornamentis ecclesiasticis munde tenendis" (PONS GURI, 1975, p. 354-55).

⁴⁶⁵ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "III. De sacramento extreme unctionis" (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

*Item, si gratis et sine paccione aliqua conferat ecclesiastica sacramenta et sepulturam et benedictiones nubencium et alia que habet facere intuitu servicii ecclesiastici parrochianis suis.*⁴⁶⁶

*Item, si tenet assuetos seruitores in ecclesia, scilicet, diaconum vel alium presbiterum prout locus ille ex consuetudine requirit.*⁴⁶⁷

*Item, si est diligens in correccione parrochianorum circa publica crimina, scilicet, adulteria, fornicaciones, publicos usurarios et alios publicos peccatores.*⁴⁶⁸

*Item, si ipse clericus vel alii minores clerici tenent publice concubinas in domo propria vel aliena, vel si sunt infamati de aliqua muliere, vel si laborant in aliquo publico crimine, vel sunt venatores, vel cauidici vel rixatores vel lusores taxillorum vel incantatores.*⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit per cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "XXI. Ut nichil pro habendo ordine detur vel recipiatur" (PONS GURI, 1974, p. 86).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "III. De sacramento extreme unctionis " (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "XII. De extrema unctione" (PONS GURI, 1975, p. 321).

⁴⁶⁷ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville: "XVI. De prelati ecclesiarum parrochialium"(PONS GURI, 1974, p. 84).

⁴⁶⁸ "57. Item, dicimus quod quilibet sacerdos caute et diligenter inquirat in sua parrochia quis male uiuit. Et si inuenerit eum corrigat monendo eum ter uel quater, et si uero respuerit interdicatur persona ad maiorem penam de consensu episcopi procedendo" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 113).

⁴⁶⁹ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "VII. De clericis concubinariis" (PONS GURI, 1974, p. 79).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LXIII. De clericis concubinariis et in suis ecclesiis non residentibus" (PONS GURI, 1975, p. 354).

"133. De ludo taxillorum et alearum" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 154-55).

*Item, si destruxerunt possessiones (sic) ecclesie vel vendiderunt vel dederunt consanguineis vel aliis, vel stabilierunt ad certum censum vel ad agrarium, et si illud fecerunt vel utilitatem ecclesie et auctoritate episcopi.*⁴⁷⁰

Item, si aliquis de parrochianis dimisit uxorem vel uxor virum.

*Item, si comituntur in parrochia publica adulteria vel fornicaciones, vel si est aliquis de aliqua infamatus.*⁴⁷¹

*Item, si est ibi publicus usurarius, vel suspectus de heresi, vel publicus raptor, vel fur, vel sacrilegus, vel blasphemus, et huiusmodi.*⁴⁷²

*Item, si aliquis est qui habeat uxorem consanguineam suam, vel e converso.*⁴⁷³

⁴⁷⁰ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville: "XXII. Ut alienationes de bonis ecclesie non fiant sine consensu episcopi" (PONS GURI, 1974, p. 87).

Compilació del patriarca d'Alexandria de 1330: "LVII. De rebus ecclesiis non alienandis" (PONS GURI, 1975, p. 350).

"64. De possessionibus ecclesiarum" (HILLGARTH & SILANO, 1984, pp. 115-16).

⁴⁷¹ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1230 celebrat per Aspàreg de la Barca: "I. Et primo contra concubinaros" (PONS GURI, 1974, pp. 95-96).

"57. Item, dicimus quod quilibet sacerdos caute et diligenter inquiret in sua parrochia quis male vivit. Et si invenerit eum corrigat monendo eum ter vel quater, et si vero respuerit interdicator persona ad maiorem penam de consensu episcopi procedendo" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 113).

⁴⁷² Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1243 celebrat per Pere d'Albalat: "IV. Contra iudeos medicos et contra hereticos et eorum receptores" (PONS GURI, 1974, p. 117).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1292 celebrat per Roderic Téllez: "VII. De hereticis" (PONS GURI, 1974, p. 284).

"110. De usuris" (HILLGARTH & SILANO, 1984, p. 141).

⁴⁷³ Constitució provincial del concili de Lleida de l'any 1229 presidit pel cardenal i bisbe de Sabina Joan Halgrin d'Abbeville: "XIII. De illis qui in gradu prohibito contrahunt matrimonium" (PONS GURI, 1974, p. 83).

Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1239 celebrat per Pere d'Albalat: "I. ...[et] qui in gradu prohibito matrimonium contraxerunt, ipsi sunt ipso facto excommunicati" (PONS GURI, 1974, p. 101).

*Item, si sunt ibi sortilegi vel venefici.*⁴⁷⁴

Item, si sunt ibi blasfemi, et cetera.

Aquest qüestionari, que Baucells anomena també llista-guió, es troba inserit en un còdex de constitucions provincials i sinodals de l'arxiu de la catedral de Barcelona, anomenat Llibre de la Cadena, que va ser escrit durant el primer quart del segle XV.⁴⁷⁵ Aquest qüestionari i el del 1372 de Tarragona són exactament iguals, llevat que aquell conté 4 qüestions més relatives a l'excomunió i el seu procés (cosa poc rellevant). A més, la seva redacció coincideix, també, pràcticament amb l'anterior de Jaume Marquilles, de forma que el "*et cetera*" final, subratlla no tant que escorçava la part destina a inquirir mitjançant els testimonis, com que la font originària incloïa d'altres textos, els pertanyents a l'ensenyament sobre els sagraments, a banda de les 16 qüestions més que té el text de Marquilles. Malgrat que la nota introductòria restringeixi l'abast sobre la conducta dels clergues, també abasta la dels fidels.

Per tant, les fonts són les mateixes que havíem vist per als capítols dels qüestionaris de 1372 i 1413-14 i que ja hem comentat amb anterioritat. No és intrascendent que aquest qüestionari es trobi inserit en un llibre que recull constitucions provincials i sinodals, ans al contrari, ens mostra la importància que tenien els qüestionaris de visita pastoral i la pròpia visita pastoral, elevant-los, gairebé, a la categoria de constitucions de l'església. També ens posa de manifest l'estreta

⁴⁷⁴ Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1244 celebrat per Pere d'Albalat: "*II. De conspiratores et sortilegiis*" (PONS GURI, 1974, p. 122).

⁴⁷⁵ BAUCELLS, 1998, vol. I, pp. 171-172.

relació existent entre constitucions provincials i sinodals i el contingut dels qüestionaris de visita pastoral, com posem de manifest en analitzar críticament els textos, així com amb les pròpies visites pastorals.

En aparèixer en un llibre compilador de constitucions de l'església, deixa fixat el model de visita pastoral que s'ha de seguir i que devia ser conegut per tots els bisbes i eclesiàstics de la diòcesi de Barcelona, i per tots aquells eclesiàstics que, durant algun moment de la seva vida, van passar per la diòcesi de Barcelona, però, que després recalaren en d'altres diòcesis de la província eclesiàstica Tarraconense i continuaren i estengueren aquest model.

6.2.7.2. El visitador: un altre cop el bisbe Climent.

El qüestionari del llibre de la Cadena va ser editat durant el segon pontificat del bisbe Francesc Climent a la diòcesi de Barcelona (1420-1430). No sembla casual que un dels personatges que estava darrera de dos dels qüestionaris que ja hem treballat es trobi, també, al darrera d'aquest qüestionari. Per mostrar la vigència de les constitucions provincials i sinodals i promoure el seu coneixement, el bisbe Climent va fer compilar el llibre de la Cadena, elaborat cap al 1425, on es recull també el qüestionari de visita pastoral, tot i que sembla més un extracte del qüestionari del seu primer pontificat que no el text definitiu. La base d'aquest text és un altre text que també es troba contingut en les constitucions sinodals del sínodo de Tarragona del 1372, és a dir, el text del 1372 seria el model que després es reproduceix en els textos canònics i que es pot completar segons les necessitats i intencions de cada visitador,

com seria el cas del text del 1413-14 (que trobem a l'encapçalament d'una visita pastoral).

6.2.7.3. El contingut: tres en un.

Prou hem parlat ja dels continguts dels textos del 1372 i del 1413-14, seria repetir-nos tornar a glossar, aquí, el contingut del qüestionari del llibre de la Cadena, ja que els seus capítols són idèntics als dels anteriors (totes les seves qüestions es troben repetides en els altres, tot i que aquells afegeixen d'altres diferents, el de 1372 quatre i el de 1413-14 setze a banda del tractat sobre els sagraments).

Però, un cop analitzats els tres textos, mantenim la teoria de Baucells que creu que tots tres qüestionaris es podrien considerar com un de sol, i que el qüestionari de 1372 seria la primera font d'aquest tipus de qüestionaris, que podria haver estat utilitzada per tota la província eclesiàstica Tarraconense. El qüestionari de Tortosa de 1409 recollia tots els punts del de 1372 de forma conceptual, tot i que no al peu de la lletra com els de Barcelona. No obstant, el model més ben elaborat, més perfecte i al qual acaben fent referència tots els altres és el qüestionari de Jaume Marquilles, el més complet dels aquí estudiats i elaborat més a consciència, que sota la base del de 1372 el completa amb les noves tendències reformistes del segle XV i crea el model canònic de visites pastorals per a les diòcesis de la província eclesiàstica Tarraconense fins al concili de Trento.

El text del 1425, amb el darrer "*et cetera*", fa referència a totes les qüestions del text del 1413-14, que serien molt llargues de citar, però que devien ser prou conegudes

per tots els especialistes en lleis de la diòcesi fins al punt de no ser necessari citar-les textualment.

6.2.7.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari de Barcelona de 1425.

Com ja hem avançat, aquestes visites són totes les del segle XV fins al Concili de Trento, tant a la diòcesi de Barcelona, com a la de Girona, Vic i Urgell.

Aquestes visites van posar un especial èmfasi en la *visitatio rerum* i en el control dels beneficis (servei, estat, rendes, beneficiats, servei,...).

6.2.8. Qüestionari de Saragossa de 1435, adjunt a les actes de visita pastoral a la vila de Valderrobres.

6.2.8.1. Edició del text i fonts del qüestionari de visita pastoral.

ADZ, Registro de testamentos y visita de 1435, f. 41b1r-v. Editat per Isidoro MIGUEL GARCÍA, "A propósito del formulario zaragozano de visita pastoral del año 1435: consideraciones metodológicas", *Metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas (Actas de las VIII Jornadas)*, Zaragoza, 1993, pp. 281-291; i, també, Agustín GIL DOMINGO, "Una visita pastoral del siglo XV", *Aragonia Sacra*, X, (1995 [1966]), pp. 199-228.

In nomine Domini Iesu Christi, qui oriens ex alto, plebem suam cum omni mansuetudine visitavit.

Capitula et interrogatoria, supra quibus testes visitationis interrogabuntur in praesenti visitatione, sunt sequentia; praeter alia, que discretione interrogantis fient.

[Ad clericos]

Primo, si curatus fecit aliquem defectum in sacramentis ministrandis, scilicet in baptismo, in confessionibus non audiendis.

Si culpa eius aliquis decessit absque sacramento eucharistiae.

Item, de sacramento extremae unctionis.

Item, si ipse et alii clerici defficiunt in celebrando qualibet die.

Si defficiunt in horis consuetis dicendis.

Si celebrant presbiteri.

Si sunt aliqui ex ipsis concubinarij publici vel in eorum domibus teneant feminas suspectas. Si sunt lusores, Si perjuri vel blasphematores. Si simoniaci. Si usurarii.

Si sunt aliqui qui conventicula faciant.

Si mercatores vel negociatores.

Si dilapidarunt bona Ecclesiae vel beneficiorum in condirecto.

Item, si receperunt proprietates censualium mortuorum.

Item, si receperunt a suis praedecessoribus pecunias pro reparationibus, quas non expendiderunt.

Item, si sunt aliquae ordinationes in dicta ecclesia pro divino officio faciendo, et quod ostendant illas et si servantur.

Item, si sunt aliqui beneficiati non residentes, et quae beneficia obtinent.

Item, si tenent familiam inhonestam et indisciplinatam in domibus suis.

Item, si curati tenent ministros necessarios et assuetos pro officio dictae ecclesiae.

Item, si faciunt pulsari campanas ad horas assuetas.

Item, si incedunt inhoneste in tonsura et vestibus clericalibus.

Item, si sunt vitiosi seu rixosi...

Ad laicos

Primo, si sunt aliqui heretici, sortilegii aut divinatores aut incantatores.

Item, si est aliquis publicus usurarius.

Item, si sunt aliqui publici adulteri vel fornicatores vel concubinarij.

Item, si est aliquis notorius perjurus vel blasphemator Dei et sanctorum.

Item, si sunt aliqui conjuncti in gradu prohibito cognatione spirituali conjuncti.

Si bene administrant ea, quae pertinent ad fabricam vel luminariam ecclesiae.

Item, si de hiis et aliis bacinis ac operum piarum redditur compotum.

Item, si bene administrant, nec compotum reddunt de primitiis dictae parochiae.

Item, si servant festa statuta ab Ecclesia.

Item, si quolibet anno confitentur et recipiunt sacramentum eucharistiae.

Item, si est aliquis qui longo tempore steterit in excommunicatione maiori.

Segons Isidoro Miguel,⁴⁷⁶ el formulari diocesà de 1435 té una estreta dependència ideològica de Gerson: potencia les virtuts pròpies del sacerdot, les seves funcions i obligacions; no condescendeix amb els vicis del clergat ni del poble; s'apropa a la vida dels fidels per comprovar el nivell d'autenticitat i qualitat moral; té un talant restaurador; expressa la ferma voluntat del prelat per posar en pràctica el dictat de la seva consciència i fer complir el dret comú eclesiàstic. No obstant, crec que, després d'haver estudiat els qüestionaris de la província eclesiàstica tarraconense, això no es pot mantenir i cal buscar les fonts en la tradició de les constitucions provincials i sinodals, primer, de la Tarraconense i, a partir de 1318, de l'arquebisbat de Saragossa, sense oblidar la tradició visitadora de les diòcesis dels regnes de la Corona d'Aragó durant el segle XIV i XV. En parlar de Dalmau de Mur, ampliarem aquesta teoria. De fet, el propi Miguel comprova que, en les visites del segle XV i primera meitat del segle XVI existeix una relació força dinàmica entre la normativa sinodal diocesana i el contingut dels mandats de visita. Els sínodes actuen com a institucions creadores de dret i canals pels quals el dret comú arriba a l'església particular. Les visites es converteixen en òrgans difusors de la legislació particular tot

tractant de fer operativa la normativa sinodal. Els visitadors insistiran contínuament en el compliment d'aquesta normativa.⁴⁷⁷

6.2.8.2. El visitador: un arquebisbe català.

L'arquebisbe de Saragossa Dalmau de Mur (1431-1456), tot residint a la vila de Valderrobres, va manar fer visita a Antoni Saura, jutge de causes pies. Entre les seves actes es troba l'únic formulari de visites aragonès de la baixa Edat Mitjana que acabem de reproduir.

Dalmau de Mur i Cervelló (Cervera, 1376 - Saragossa 1456) pertanyia a la família dels barons d'Albi, i ja, des del 1399 detingué la rectoria de Valls i una Canonja de Girona. El papa Benet XIII el nomenà el 1411 canceller de l'Estudi General de Lleida (1419-31) i de Saragossa (1431-56). Fou elegit bisbe de Girona pel capítol el 1415,⁴⁷⁸ on promogué la continuació de la catedral amb una sola nau, després de recaptar les opinions dels millors arquitectes de l'època, però hi romangué molt poc temps, ja que estava molt ocupat pel concili de Constança on hi participà (com el Francesc Climent i molts d'altres bisbes catalans) i com a ambaixador d'Alfons el Magnànim a França i a Roma. Fou nomenat arquebisbe de Tarragona el 1419, càrrec que ocupà fins el 1431. Allà inaugurà l'altar major de la catedral i convocà un concili provincial el 1429 (clara

⁴⁷⁶ MIGUEL, 1993, p. 289-290.

⁴⁷⁷ Isidoro MIGUEL GARCÍA, "La práctica de la visita pastoral en la diócesis de Zaragoza entre 1318 y 1539", *Memoria Ecclesiae. IX. Parroquia y arciprestazgo en los archivos de la iglesia (II). Santoral Hispano-mozárabe en España*, 1996, p. 296.

⁴⁷⁸ VILLANUEVA, t. XIV, 1850, pp. 29-31.

vocació pastoral). Com a canceller de la corona catalano-aragonesa (1422-39) tingué molta influència en els afers polítics del país, i especialment a la cort del 1430. El trasllat a l'arquebisbat de Saragossa (1431-56), on fou també lloctinent d'Aragó, es produí dins un pla d'intercanvi de bisbes aragonesos cap a Catalunya i viceversa. Féu de mecenes de les belles arts⁴⁷⁹ i reuní el novè concili provincial.⁴⁸⁰

És obvi que Dalmau de Mur coneixia la tradició pastoral i visitadora de Girona i el qüestionari de Tarragona del 1372, tot i que no negarem que, al concili de Constança, segurament, coincidí amb Gerson. No obstant, pesa més la seva estreta relació amb Benet XIII, a l'hora d'entendre les seves influències teològiques i místiques, i les fonts del qüestionari que va fer redactar per dur a terme les visites a la diòcesi de Saragossa. Una altra característica de les visites d'aquest període és que els bisbes les delegaven i no les feien en persona, com fa Dalmau de Mur en delegar en Antoni Saura.

Per tant, sembla clara la influència dels qüestionaris de la província eclesiàstica Tarraconense en el qüestionari de Saragossa del 1435; més encara, sembla clar que hi havia un espai homogeni privilegiat de reforma a través de les visites pastorals tot seguint una tradició que arrenca del segle XIII (Concili de Lleida del 1229 per aplicar els preceptes del IV Concili del Laterà) i que s'adapta al llarg dels segles XIV i XV i fins a la vigília del Concili de Trento, a les noves conjuntures polítiques, econòmiques i socials, que són les diòcesis de la Corona d'Aragó.

⁴⁷⁹ Joan Molina, professor d'Història de l'Art de la Universitat de Girona, el considera un humanista a l'estil dels italians (font oral).

⁴⁸⁰ *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 2000, vol II, pp. 695-696.

6.2.8.3. El contingut: un qüestionari incomplet.

Aquest formulari reflexa un qüestionari senzill i precís, però incomplet. Els formularis d'aquest període de temps acostumaven a estar estructurats entorn a dos camps: *reforma rerum* i *reforma hominum*. L'orientació cap a un sentit o altre ja ens indica si l'acció reformadora recau en les coses o en les persones. Al qüestionari diocesà de 1435 falta la *reforma rerum*. És significatiu que l'atenció del visitador s'orienti només a la reforma de les persones: clergat i poble, tot i que en parlar de les visites que es dugueren a terme amb aquest model copsarem si es porta a terme així o no.

Aquest qüestionari reflexa un model de sacerdot i laic. Pel que fa als **sacerdots**, indaga, fonamentalment, si els sacerdots atenen la pastoral sacramental (bateig, penitència, eucaristia, extrema unció), cosa que era fonamental també en els qüestionaris catalans del segon període; si practiquen la residència i compleixen les obligacions del culte (celebració i horari de misses, ofici diví, nombre suficient de ministres, toc de campanes); si administren rectament l'economia parroquial (béns, censals, rendes beneficials); i si el ministeri l'exerceixen amb la deguda dignitat moral (observança del celibat, disciplina del llenguatge, absència de simonia i d'usura, abstinència de negocis seculars, ús del vestit talar i costums rectes).

Aquesta normativa era positiva en un període en què el pastor no era model del ramat i vivia més interessat en les rendes del benefici que en les obligacions de l'ofici, com també passava en les visites d'aquell temps a les diòcesis de la Tarraconense. Tanmateix, aquest formulari oblida l'aspecte formatiu i el de la còngrua sustentació. La dedicació a professions civils es trobava, de vegades, motivada per la falta de recursos

materials. L'acumulació beneficional originava el fenomen dels sacerdots mercenaris que buscaven empara econòmica en els clergues absentistes.

Així mateix, en parlar de la dimensió pastoral del sacerdot, el formulari incideix fonamentalment en la dimensió santificadora i administrativa del clergat, ignorant el ministeri de la Paraula. No s'avalua la tasca de la predicació i de la catequesi parroquial, aspectes importants del ministeri sacerdotal i curs imprescindible per educar la fe del poble. Els laics necessitaven ser redimits d'atavismes devocionals i pràctiques supersticioses, per ser encaminat cap a una religiositat més cristocèntrica i sacramental. Tasca molt complicada si el clergat deixava de banda l'acció evangelitzadora.

Pel que fa als **laics**, el formulari incideix, sobretot, en aspectes de reforma: usura, adulteri i fornicació, blasfèmia i disciplina matrimonial. Només hi ha una pregunta sobre ortodòxia i supersticions. Aquest fet revela, segons Miguel, que a l'Aragó i en general a tots els regnes de la Corona d'Aragó, s'haurà de parlar més de reforma que de contrareforma. La lluita contra l'heterodòxia serà reduïda i marginal. Destaquen, també, els aspectes administratius (fàbrica, lluminària, bazines i obres pies). El notable i meritori esforç de l'Església en el camp de l'acció caritativa i social exigia un detallat i escrupulós control dels recursos econòmics i almoines.

S'exigeix, també, el compliment del descans festiu i, sobretot, la pràctica de la confessió i de la comunió anual. Aquesta norma del concili IV del Laterà (1215), com també als qüestionaris i visites de la Tarraconense, ens revela el dinamisme existent

entre la legislació eclesiàstica i la visita pastoral. Els formularis fan de canals d'aplicació del dret comú a les esglésies particulars.⁴⁸¹

6.2.8.4. Les visites pastorals realitzades amb el model del qüestionari de Saragossa de 1435.

El propi Isidoro Miguel ha realitzat un treball on fa un repàs de totes les visites saragossanes entre 1318 i 1539 i quines són les seves característiques.⁴⁸² Aquest qüestionari s'inclouria dins l'etapa que Miguel anomena "les visites dels arquebisbes del període del Cisma d'Occident" (Garcia Fernández d'Heredia el 1387 i 1388; Alonso d'Argüello el 1421 i Dalmau de Mur el 1435-37, el 1446 i el 1453), però, podria abraçar, també, el període següent, el temps de les visites dels arquebisbes de la casa reial d'Aragó (Alonso d'Aragó el 1482, 1484, 1488, 1494, 1495, 1499, 1509-10, 1513 i 1516; Joan II d'Aragó el 1523, 1524, 1525-27; Fadrique de Portugal el 1534 i 1536-37). Les característiques d'aquestes visites són:

- Es produeix un relançament de la pràctica de la visita, però no intervenen personalment, o estranyament, els arquebisbes. Acostumen a visitar les diòcesis bisbes auxiliars que porten a terme tant funcions pontificals com administratives i solucionen així l'absentisme dels arquebisbes.
- L'objecte de la visita es centra en la vigilància del bon estat material de les coses (malgrat que el qüestionari no reservés cap espai per a la "*visitatio rerum*"), i en

⁴⁸¹ MIGUEL, 1993, p. 287-289.

⁴⁸² MIGUEL, 1996, p. 279-298.

la salut espiritual i recta conducta de les persones. Els principals aspectes reformadors són:

- Econòmics: s'ordena no gastar les primícies en usos profans, pagar els deutes dels aniversaris i les rendes de les esglésies i vigilar la recta administració de les bacines d'almoines.
 - Litúrgics: es mana que els tabernacles i piles baptismals es tinguin a la manera de la Seu de Saragossa, que els laics no pugin al cor i guardin la correcció deguda a l'església i que els tabernacles s'obrin pel davant; es vigila la celebració de misses, trentenaris i festes locals; i es controla la decència d'ornaments i vasos sagrats, reliquiaries,...
 - Administratius: es mana construir armaris per a arxius; fer capbreus actualitzats dels aniversaris, heretats, rendes i objectes de culte; tenir un llibre blanc per a *Quinqui Libri* i portar al dia les seves dades.
 - Jurídics: es vigila el compliment dels testaments i causes pies, es demanen els títols dels càrrecs, es controla la residència beneficional, s'exigeix l'observança de les constitucions sinodals i el compliment dels mandats de visita.
 - Personals: es mana guardar les festes, no jugar durant els oficis divins, no fer menjars ni balls en esglésies i ermites, i fugir del concubinat.
- Relació molt dinàmica entre la normativa sinodal diocesana i el contingut dels mandats de visita. Els sínodes actuen com a institucions creadores de dret i canals pels quals el dret comú arriba a l'Església particular. Les visites es converteixen en òrgans difusors de la legislació particular tractant de fer

operativa la normativa sinodal. Els visitadors insisteixen, contínuament, en el compliment d'aquesta normativa.

Per tant, malgrat que el qüestionari de Saragossa de 1435 no recull entre els seus capítols la "*visitatio rerum*", en la pràctica sí que es troba present aquesta, qüestió que es devia donar per prou coneguda i per això no surt esmentada al qüestionari. En definitiva, podem afirmar que el qüestionari del 1435 és el model de les visites pastorals de l'arquebisbat de Saragossa durant la Baixa Edat Mitjana, i que aquest guarda un gran paral·lelisme amb els qüestionaris de la província eclesiàstica Tarraconense, com les visites pastorals dutes a terme durant tot aquest període. Pren força la idea d'un espai de reforma propi durant la baixa edat mitjana a les diòcesis dels regnes de la Corona d'Aragó, basat principalment en la pròpia tradició reformadora de les províncies eclesiàstiques Tarraconense i Cesaraugustana, el principal espai de creació de dret i idees reformadores seran els concilis provincials i els sínodes diocesans, i el canal de transmissió d'aquesta reforma i la forma de govern i controlar-la de l'església les visites pastorals. Els qüestionaris de visita orienten la pràctica de la visita i fan de pont entre els concilis i sínodes i la pràctica visitadora.

7. LA REFORMA RELIGIOSA BAIX-MEDIEVAL DE LA TARRACONENSE A TRAVÉS DELS QÜESTIONARIS DE VISITA PASTORAL.

7.1. La reforma a les diòcesis de la Tarraconense a través dels qüestionaris de visita pastoral.

A través dels qüestionaris de visita pastoral que hem transcrit i analitzat, podem copsar un intent de plasmar la reforma medieval de l'església i de la religiositat a la província eclesiàstica Tarraconense. No hi ha unes directrius clares, però sí que trobem unes constants que es repeteixen des del IV Concili del Laterà del 1215 i que tenen com a base jurídica a casa nostra el concili provincial de Lleida de 1229. Veiem l'evolució i la plasmació d'aquesta reforma a través dels capítols dels qüestionaris de visita pastoral durant tota la baixa Edat Mitjana.

7.1.1. Comparació dels qüestionaris: continuïtats i adaptacions als nous temps.

De l'observació atenta de la taula que compara els capítols dels diferents qüestionaris, copsem que hi ha una sèrie de qüestions que s'hi repeteixen sistemàticament i que conformarien el qüestionari base de tota la baixa Edat Mitjana:

REFORMA HOMINUM

Ad clericos

- Si fan residència personal

- Si algun malalt ha mort sense rebre la confessió, comunió, bateig o unció dels malalts per negligència del rector o vicari.
- Si fan bon ús dels ingressos econòmics de l'església i dels seus béns.
- Si l'església té servidors idonis i habituals (diaques i preveres).
- Si cometen blasfèmia, homicidi, sortilegi o sacrilegi.
- Si són concubinaris.
- Si són jugadors públics de jocs d'atzar o daus.
- Si fan negocis o són usurers públics.
- Si n'hi ha cap simoniàc amb el seu ordre sacerdotal, amb el benefici, o negocien amb l'administració dels sagraments.
- Si fan correcta celebració de l'ofici diví.

Ad laicos

- Estat civil i pràctica del concubinat i adulteri.
- Casats que no cohabituen amb les dones.
- Unions matrimoniales entre graus de consanguinitat, afinitat o filiació espiritual prohibits, o pecats carnals contra natura.
- Si hi ha usurers o que realitzin canvis injustos.
- Si algú fa malediccions, sacrilegis, sortilegis, visita endevins o és invocador del dimoni.
- Si hi ha heretges o creients en heretgies.
- Si hi ha algun crim conegut que ha de ser reformat entre poble i clergat.

REFORMA RERUM

- Si l'església està ben proveïda de llibres i ornaments litúrgics.

Totes aquestes qüestions es troben contingudes dins les constitucions del Concili provincial de Lleida de 1229 presidit pel bisbe de Sabina, Joan Halgrin d'Abbeville,⁴⁸³ o a les constitucions provincials que es van redactar al llarg del segle XIII. Per tant, queda clar l'intent de plasmar la reforma que proposava el IV Concili del Laterà del 1215 a través de les visites pastorals durant tota la baixa Edat Mitjana. Veiem quins foren els punts principals que no s'abandonaren mai durant tot aquest període:

- Vetllar per la qualitat de vida dels sacerdots (havien de ser l'exemple per a tota la comunitat parroquial): si el rector fa residència, si realitza negocis seculars o usura, si comet blasfèmia, homicidis, sortilegis o sacrilegis, si n'hi ha de concubinaris, si n'hi ha que siguin jugadors públics de jocs d'atzar o daus, si n'hi ha de simoníacs.
- Vetllar pel correcte desenvolupament de l'acció ministerial dels preveres i que fos exercida amb la deguda dignitat moral: si l'església tenia els servidors idonis i habituals (diaques i preveres), si algun parroquià ha mort sense rebre els sagraments per negligència del rector o vicari i si els administra sense cobrar, si oficien correctament l'ofici diví des del cant gradual fins a les completes.
- Vetllar per la correcta gestió dels béns del benefici i església: si fan bon ús dels ingressos econòmics de l'església i dels seus béns.

⁴⁸³ PONS GURI, 1956-57, pp. 61-83.

- Vetllar per la moral personal dels laics: intent de controlar la celebració del matrimoni i com es podia dur a terme, si hi havia unions matrimonials entre graus de consanguinitat, afinitat o filiació espiritual prohibits, si hi havia casats que no cohabitaven amb les dones i si alguns eren concubinaris o adúlter.
- Vetllar per la moral social de la comunitat parroquial: si hi havia usurers o que realitzessin canvis injustos, si algú feia malediccions, sacrilegis, sortilegis, visitava endevins o era invocador del dimoni, si hi havia heretges o creients en heretgies.
- Finalment, els qüestionaris deixen marge als visitadors perquè actuïn segons les necessitats de cada lloc i moment: si hi ha algun crim conegut que hagi de ser reformat entre poble i clergat.
- També hi ha un espai per a la *visitatio rerum* (poc important), per tal de vetllar per la decència del mobiliari litúrgic i el correcte desenvolupament de la litúrgia amb la deguda solemnitat d'un acte sagrat: si l'església està ben proveïda de llibres i ornaments litúrgics.

Aquesta és la base reformadora que es manté des del segle XIII fins a la vigília del concili de Trento. No obstant, podem copsar l'existència de dos períodes reformistes clarament definits, en els quals es posa l'èmfasi reformador en diferents qüestions com es desprèn dels qüestionaris i, posteriorment, de la pràctica de la visita: el primer començaria amb el Concili provincial de Lleida del 1229 per implantar a la Tarraconense les directrius del Concili del Laterà del 1215 i arribaria fins al començament del Cisma d'Occident; el segon comprendria des del Cisma d'Occident

(segona meitat del segle XIV) fins a la vigília del concili de Trento (primera meitat segle XVI).

No obstant, no hem d'oblidar que sempre es deixava a l'arbitri del visitador la facultat d'actuar i indagar amb la finalitat de completar la veritat, al marge o com a complement dels qüestionaris en ús. Així, el qüestionari de València diu: "*Et generaliter eum si scit in clero aliquid correctione dignum... descendendo ad specialem omnium predictorum et ultra... et generaliter interrogetur de omnibus comodum dicto beneficio tangentibus et ut fuerit dictum*"; el de Tortosa de 1409 aconsella: "*Cetera fienda et expedienda supleat reverendus dominus episcopus aut eius honorabilis vicarii generalis*"; i el de Barcelona de 1413-14 rubrica: "*et iis similia prout visitatoris discrecioni videtur fiendum... Et de hiis omnibus diligenter inquiratur et de aliis prout casus poposcerit*".⁴⁸⁴

⁴⁸⁴ BAUCCELLS, 1999, pp. 241-242.

**Comparació dels capítols dels qüestionaris de visita pastoral baix-medievals de la Província
Eclesiàstica Tarraconense**

	CAPÍTOLS	QÜESTIONARIS DE								
		1314	1329	1372	1383-1388	1409	1413-1414	1425	1435	
<i>Reforma Hominum</i>	<i>Ad clericos</i>	Si fan residència personal	X	X		X	X	X		X
		Si tenen documentació que acrediti l'ordinació	X	X			X	X		
		Si fou promogut al càrrec dins l'any d'obtenció de la col·lació	X	X						
		Si algun malalt ha mort sense rebre la confessió, comunió, bateig o unció dels malalts per negligència del rector o vicari	X	X	X		X	X	X	
		Si fan bon ús dels ingressos econòmics de l'església i dels seus béns.	X	X	X	X	X	X	X	X
		Si l'església té servidors idonis i habituals (diaques i d'altres preveres)	X	X	X			X	X	X
		Si compleixen el deure de l'hospitalitat	X							
		Si porten l'hàbit i la tonsura i van honestament	X					X		X
		Si cometen blasfèmia, homicidi, sortilegi o sacrilegi	X	X	X		X	X	X	X
		Si hi ha cap heretge, creient en heretges, que els reculli o ocultis.	X		X		X	X	X	X
		Si són concubinaris	X	X	X	X	X	X	X	X
		Si són jugadors públics de jocs d'atzar o daus	X	X	X	X	X	X	X	X
		Si fa negocis o és usurer públic	X	X		X	X	X	X	X
		Si és simoniac amb el seu ordre sacerdotal, amb el benefici, o negocia amb l'administració dels sacraments	X	X	X	X	X	X	X	X
		Si fa correcta celebració de l'ofici diví	X	X	X	X	X	X	X	X
		Si s'aixequen per celebrar les matines				X	X	X		X
		Si participen de les hores canòniques				X	X	X		X
		Si el vicari té lletres dimissòries del bisbe	X	X		X		X		
		Si el bisbe ha encomanat la cura d'ànimes al vicari	X	X			X	X		
		Si fills dels clergues administren l'altar o els tenen a casa	X			X	X			X
		Si és diligent en la correcció dels pecats dels parroquians: adulteri, fornicació, usura,...			X			X	X	
		Si el clergue presenta advertències d'excomunió sense escrits més enllà de 4 anys			X					
		Si en presentar l'advertència posa la causa de l'excomunió			X					
		Si excomulga sense admonició legítima o tres advertències.			X					
		Si requereix en un mes, denega fer còpia de l'escrit d'excomulgació			X					
		Si hi ha algun perjur				X	X	X		
		Quants beneficis i capelles hi ha, quins són els beneficiats i si hi ha molts substituïts celebrant en els beneficis				X	X	X		X
		Si algun clergue exerceix justícia o batllia en favor del senyor temporal				X				
		Si el rector fa les hòsties personalment				X				
		Si el rector té tractat dels sacraments				X		X		
		Si el rector ven les capides o què en fa d'elles				X	X			
		Quants parroquians hi ha a l'església						X		
		A quant ascendeixen les rendes de l'església						X		

	CAPÍTOLS	QÜESTIONARIS DE							
		1314	1329	1372	1383-1388	1409	1413-1414	1425	1435
	Quines són les càrregues de l'església						X		
	Absolució dels difunts al cementiri						X		
	Que el rector o vicari celebri missa davant del visitador si no tenen notícia d'ell						X		
	Quines paraules s'han de dir durant la consagració del cos i sang de Crist...						X		
	Si els preveres saben llegir i cantar com deuen						X		
	Examen als curats sobre els 7 sacraments						X		
	Si el rector ha fet inventari dels béns del benefici i capbreu de les rendes						X		
	Si paguen capellania						X		
	Si compleixen les cartes del bisbe i els seus oficials						X		
	Si té les constitucions provincials i sinodals					X	X		
	Si cada prevere té el "Tractat del Senyor Patriarca"						X		
	Si algú és administrador d'un hospital						X		
	Si rep propietats en censal mort								X
	Si el rector té l'hospici en bon estat					X			
	Si fan sonar les campanes a les hores correctes				X				X
<i>Ad laicos</i>	Estat civil i pràctica del concubinat i adulteri	X		X	X	X	X	X	X
	Casats que no cohabituen amb les dones	X	X	X	X	X	X	X	X
	Unions matrimonials entre graus de consanguinitat, afinitat o filiació espiritual prohibits, o pecats carnals contra natura	X	X	X	X	X	X	X	X
	Si els matrimonis clandestins han obtingut l'absolució						X		
	Si hi ha usurers o que realitzin canvis injustos	X	X	X	X	X	X	X	X
	Si algú fa malediccions, sacrilegis, sortilegis, visita adivins o és invocador del dimoni.	X	X	X	X	X	X	X	X
	Pecat d'heretgia o creences herètiques	X		X	X	X	X	X	X
	Si hi ha blasfems de Déu i els sants o perjurs				X	X	X	X	X
	Si es celebren vigílies deshonestes a l'església amb balls o reunions indegudes...	X				X			
	Si observen correctament les festes i els dejunis	X	X		X	X			X
	Si compleixen els llegats pietosos	X			X	X			X
	Si es compleix el pagament de delmes i primícies	X			X	X	X		X
	Si hi ha algun crim conegut que ha de ser reformat entre poble i clergat	X	X		X	X	X	X	
	Si a partir dels 14 anys fan penitència, reben l'eucaristia i es confessen un cop l'any (precepte pasqual)		X		X	X	X		X
	Si algú desafia els clergues o religiosos		X		X	X	X		
	Si algú impedeix la jurisdicció dels jutges eclesiàstics o fa empresa contra el rector o els clergues del lloc.		X			X			
	Si els parroquians vénen bé a l'església				X	X			
	Si hi ha algun excomunicat i quan de temps porta				X	X			X
	Si algú porta armes o coses prohibides en terra de sarracens.				X				
	Si dins de l'església hi ha sepultats sense llicència del bisbe				X				
	Si algú de la parròquia invoca el nom de Mahoma				X				

	CAPÍTOLS	QÜESTIONARIS DE							
		1314	1329	1372	1383-1388	1409	1413-1414	1425	1435
	Si dona cristiana nodreix o alleta fill d'infidels o convers				X	X			
	Si algun cristià habita amb jueus o sarracens o tenen comerç amb ells				X	X	X		
	Si algun cristià té concubina sarracena				X	X			
	Si alguns cristians van a casaments sarracens				X				
	Si algun cristià va a la circumcisió dels fills dels infidels				X				
	Si algú té dues dones a la vegada				X				
	Si administren bé els béns de la fàbrica i la luminària, i comptes de les bacines i obres pies				X	X			X
Reforma <i>rerum</i>	Si l'església està ben provista de llibres i ornaments litúrgics	X	X	X	X	X	X	X	
	Si l'església té estovalles, roba d'altar i cortines en bon estat i netes.			X	X	X	X	X	
	Inspecció dels altars, fonts baptismals, llocs on es conserva el Cos de Crist, el crisma i l'oli dels malalts.				X	X	X		
	Si l'església està en ruïnes o accessible i si té campanes i campanar, i quines reparacions necessita				X	X	X		
	Si té vestidures sacerdotals				X	X	X		
	Com és l'ara i si tenen calze d'argent o estany net, senser o trencat						X		
	Qui són els beneficiaris dels altars, si tenen rendes, béns; qui és el patró i el prevere que el serveix i les seves provisions				X	X	X		X
	Si els sacerdots reben diners dels seus antecessors per fer reparacions i no les fan								X

7.1.1.1. Primera etapa: la reforma *hominum*.

Les constitucions provincials i sinodals elaborades al llarg del segle XIII i durant la primera meitat del segle XIV, i els qüestionaris de visita pastoral de 1314 i 1329, així com les actes de visites de la primera meitat del segle XIV, posen l'èmfasi en unes qüestions primordials: a banda dels aspectes ja analitzats, pel que fa als preveres, si el rector o vicari ho és sota coneixement i desig del bisbe (la cúria diocesana vol controlar tots els seus "treballadors"), si compleixen el deure de l'hospitalitat (deures cristians), si fills dels clergues administren l'altar o els tenen a casa (exigències morals); i, pel que fa als laics, si es celebren vigílies deshonestes a l'edifici de l'església amb balls o reunions indegudes (sacralització dels espais sagrats), si observen correctament les festes i els dejunis (deures dels cristians), si compleixen els llegats pietosos (control dels ingressos econòmics de l'església), si es compleix el pagament de delmes i primícies (també control dels ingressos econòmics de l'església), si a partir dels 14 anys fan penitència, reben l'eucaristia i es confessen un cop l'any (precepte pasqual i forma de controlar les consciències dels parroquians), si algú desafia els clergues o religiosos i si algú impedeix la jurisdicció dels jutges eclesiàstics o fa empresa contra el rector o els clergues del lloc (són els intermediaris entre Déu i els laics i han d'estar per sobre de la resta de la comunitat).

Per tant, durant el segle XIII i la primera meitat del segle XIV, l'esforç reformador a les diòcesis de la Tarraconense es centrà en la moralitat del clergat i el seu ministeri pastoral i, també, en la moralitat dels laics i el compliment dels seus deures com a cristians. Recordem que durant la primera meitat del segle XIV (a

València durant tot el segle XIV) els registres de visita pastoral es converteixen, pràcticament, en processos eclesiàstics contra clergues per la seva conducta i manera de servir l'església i contra laics per la seva moral i incompliment dels preceptes cristians. De fet, hi ha hagut un intens debat sobre la qüestió. En l'obra de Martí i Niqui, publicada el 1984, es deia, amb la idea de fons del títol del volum "Els processos de Visites Pastorals...", i que s'especificava en el cos de l'estudi, en assegurar que les visites pastorals eren "processos"⁴⁸⁵, per insistir més endavant, amb un lleuger matís "són bàsicament processos eclesiàstics" fins al punt que es dóna al bisbe el títol de jutge, es compara els fidels cridats a declarar com a testimonis o acusadors i es subratlla que els acusats podien defensar-se, per sentenciar, en una frase aparentment suavitzant, que "malgrat tot, les visites tenen un caràcter pastoral, no exclusivament inquisitorial".⁴⁸⁶ Unes observacions de Marquès, publicades l'any següent, indicaven que des del punt arxivístic "no ens inclinàrem a designar com a «processos» els volums de visites pastorals" i des del jurídic, notava la divergència que existeix en relació a un procés substanciat davant d'un tribunal i per l'absència de sentència.⁴⁸⁷ Després, el propi Martí, en el treball de 1993, que utilitzava abundantment l'anterior de 1984, es desdèia de la seva postura anterior: "*Tal constatación (la falta de un inventario del patrimonio eclesiástico, que aparece -diu- en los libros a partir de mediados del s. XIV) ha sido el fundamento de algunos historiadores para considerar que esas visitas son procesos y así*

⁴⁸⁵ MARTÍ i NIQUI, 1984, p. 15.

⁴⁸⁶ MARTÍ i NIQUI, 1984, p. 22.

⁴⁸⁷ J. M. MARQUÈS, en una recensió a la mencionada obra de Martí, Niqui i Miquel, publicada a *Arxiu de Textos catalans antics*, 4 (1985), pp. 488-490.

aparece en los títulos de sus registros: «Processos de las visitas». Sin embargo difícilmente podrán definirse como procesos ya que carecen de los elementos esenciales de un proceso".⁴⁸⁸

L'ús de la paraula "procés" per part d'alguns arxivers⁴⁸⁹ o visitadors,⁴⁹⁰ així com l'ús del compost "procés-verbal" per part dels autors en llengua francesa⁴⁹¹ i la seva traducció en "procés-verbal" o "proceso-verbal" que figura en autors catalans i castellans, semblen donar peu al supòsit del seu caràcter judicial, possibilitant una sinonímia que pot desfigurar el veritable caràcter o tipologia de la visita pastoral. Tipologia molt peculiar que adopta elements usats en la investigació judicial,⁴⁹² però

⁴⁸⁸ J. M. MARTÍ i BONET, "El ministerio pastoral del obispo Ponç de Gualba en sus visitas (a. 1303-1330)", *Memoria Ecclesiae*, IV (1993), p. 11.

⁴⁸⁹ Per exemple, en el primer full d'enquadernació (del segle XVIII) del llibre de visites pastorals 3 de Barcelona, pot llegir-se: "Nota que en est procés de visita hi ha algunas cosas...".

⁴⁹⁰ Amb idea semblant a desenvolupament complet, a progressió d'un acte fins a la seva conclusió, doncs, en el verb llatí «procedo», entre diferents matisos, no apareix el de procedir. Així, a l'original del llibre 5bis de l'arxiu diocesà de Barcelona es diu: "*Registrum visitationum et procesionum earumdem et tonsurarum factarum...*", al 19 del mateix fons (f. 1), a la introducció sobre la missió del visitador i el dret a percebre la procuració indica que actuarà: "*prout in litteris apostolicis et processu habito super eisdem quorum tenores inferius inferuntur plenimode continetur*".

⁴⁹¹ Segons el diccionari enciclopèdic "Petit Larousse", publicat el 1959, els significats d'aquesta dicció són els següents: document redactat per un agent jurat sobre un fet, un delictes, i escrit resum d'allò dit, fet, decidit, etc. en una circumstància més o menys solemne, amb l'exemple de "procès-verbal d'une séance"; i un altre figurat en la frase "dresser un procès-verbal" que equival a "constater". Per tant, en cap cas entra en la via judicial, doncs el primer s'acosta al d'atestat o constatació oficial d'un succés que pot revestir la figura de denúncia, el segon equival al d'acta d'una reunió, i el tercer correspon a donar fe d'alguna cosa.

⁴⁹² Antonio GARCÍA y GARCÍA, "El proceso canónico medieval en los Archivos españoles", *Memoria Ecclesiae IV*, (1993), pp. 65-84. Ofereix els elements propis dels dos tipus de processos: civil i criminal (pp. 68-69), sense que es citin les visites pastorals entre ells. No obstant, poden destriar-se d'entre els elements de procediments, els següents que apareixen molt empleats en els documents de les visites pastorals: anomenar "*articuli*" (p. 73), "*articuli o capituli*" (p. 74) a les preguntes en les proves del procés

que utilitza a la seva manera. No obstant, cal recordar que alguns visitadors barrejaren ambdues realitats, la de la visita amb actes judicials pròpiament dits.

També, hem de recordar que aquestes visites tenien un fort caràcter pastoral i no exclusivament inquisitorial, ja que, el bisbe acostumava a confirmar, tonsurar, visitar els cementiris parroquials, algunes vegades predicava i, fins i tot, podia arribar a celebrar l'eucaristia.⁴⁹³

7.1.1.2. Segona etapa: la reforma *rerum*.

Les constitucions provincials i sinodals elaborades des de la segona meitat del segle XIV i fins a la primera meitat del segle XVI, i els qüestionaris de visita pastoral de 1372, 1383-88, 1409, 1413-14, 1425 i 1435, així com les actes de visites de tot aquest període, posen l'èmfasi en unes qüestions primordials diferents a les de l'anterior període (a banda dels aspectes ja analitzats), que podem copsar a través dels capítols propis dels qüestionaris d'aquell temps:

civil, presentades pel demandant; o bé, en el criminal, es diu "*inquisitio*" (la "*inquisitio ex officio*" es produeix quan el jutge actua per iniciativa pròpia, guiat per la remor pública (p. 82), assenyalant que "*la inquisición no es un procedimiento criminal propiamente dicho, cualidad que sólo se da en la acusación*" (p. 82); en el criminal es serveix de la "*purgatio canonica*" (pp. 82 i 83) davant la difamació sense proves; es qualifica de "crim notori", aquell que és cert, a més de "*notorium facti*", quan es basa en un fet evident i conegut per tothom" (p. 84). MARQUÈS, en la ressenyada recensió (p. 488) afegeix que les visites pastorals poden contenir documents, com les deposicions testificals, d'origen processal. COULET (p. 12), també constata que "*le caractère judiciaire se maintient toutefois ici dans la formulation du questionnaire: capitula contra clericos et laicos*".

⁴⁹³ Vegeu: MONJAS, 1996a, p.101.

- pel que fa als clergues: si participen de les hores canòniques (necessitat de desenvolupar el culte i la litúrgia amb tot el seu esplendor), si són diligents en la correcció dels pecats dels parroquians com adulteri, fornicació, usura (control i correcció de la moral personal i social dels laics), quin és el nombre de beneficis i capelles de la parròquia, quins són els beneficiats i si hi ha molts substituïts celebrant als beneficis (control del sistema beneficial que ha fet fallida i cal reformar), si el rector té tractat dels sagraments (importància de la formació).
- Pel que fa als laics: si hi ha blasfems de Déu i els sants o perjurs (respecte extrem per les coses sagrades i divines), si hi ha algun excomunicat i quan de temps porta (intent d'aïllar socialment aquells que no compleixen les normes de la societat cristiana), si algun cristià habita amb jueus o sarracens o tenen comerç amb ells (intent d'aïllar i aculturar les minories religioses no cristianes).
- Pel que fa a la "*visitatio rerum*": pren una força i importància que no havia tingut fins a aquell moment, si l'església té estovalles, roba d'altar i cortines en bon estat i netes, s'han d'inspeccionar els altars, fonts baptismals, llocs on es conserva el Cos de Crist, el crisma i l'oli dels malalts, control de l'estat dels edificis, si l'església està en ruïnes o accessible i si té campanes i campanar i quines reparacions necessita, si hi ha vestidures sacerdotals, com és l'ara i si tenen calze d'argent o estany net, sencer o trencat, qui són els beneficiaris dels altars, si tenen rendes, béns, qui és el patró i el prevere que el serveix i les seves provisions (tot tendint a magnificar l'esplendor del culte per tal de despertar la pietat dels creients).

Les visites d'aquest període posen l'èmfasi en la *visitatio rerum*, es produeix una detallada descripció de la realitat material dels edificis i objectes de culte fins al punt que l'interrogatori sobre el rector i els parroquians queda reduït a la mínima expressió. Molt important serà, també, el control dels beneficis, el seu servei, les seves rendes i la seva realitat material. Pel que fa als preveres sobresortirà l'interès per la seva formació sacramental, i pel que fa als laics el control del precepte pasqual i dels excomulgats.

7.1.2. La reforma eclesiàstica i religiosa baix-medieval de les diòcesis de la Tarraconense: plasmació i concreció a través dels capítols dels qüestionaris de visita pastoral.

Abans hem vist les diferències reformadores a grans trets que s'establien entre els qüestionaris i registres de visita pastoral de dos períodes diferents. Ara, concretarem per àmbits els espais de reforma que ens mostren aquells textos i com es va concretar.

7.1.2.1. Reforma de l'alt i baix clergat.

De l'anàlisi dels qüestionaris de visita pastoral baix-medievals, especialment els de la primera meitat del segle XIV, copsem que la majoria de capítols estan dedicats a la *visitatio hominum*, concretament adreçats "*ad clericos*". El Concili IV del Laterà del 1215 va incidir d'una forma molt important en la reforma del clergat per tal de millorar la seva qualitat moral i el seu ministeri pastoral. A les diòcesis de la província eclesiàstica Tarraconense, aquests aires de renovació arriben amb el concili provincial de Lleida de 1229, que és un intent d'adaptar les directrius del Lateranense a les diòcesis de la Corona d'Aragó. Les constitucions provincials que generà aquest concili i els sínodes diocesans (vegeu els textos que es llegien a Girona en començar el sínode a l'annex 1) durant tot el segle XIII i primera meitat del segle XIV posaren l'èmfasi en la reforma de l'alt i baix clergat. Durant la primera meitat del segle XIV, els qüestionaris de visita pastoral i les actes de visita pastoral també insistiren en aquesta qüestió. Veiem un exemple, a través de les parròquies del Baix Llobregat, que seria extensible a

totes les diòcesis de la Tarraconense durant aquest període sobre la reforma del clergat.

LA MORALITAT DELS SACERDOTS.

Impressiona veure com durant tot el segle XIV no és respectat en absolut el **celibat** per part d' una gran quantitat del clergat.⁴⁹⁴ De les parròquies del Baix Llobregat, només a cinc (Collbató, Sant Ponç de Corbera, Olesa de Montserrat, Sant Esteve Sesrovires i Santa Creu d'Olorda) no hem trobat casos en què se'ns parli de relacions carnals entre clergues i dones al llarg de tot el segle XIV. Per contra, la resta de parròquies de la Comarca estan plenes de casos en què els clergues mantenen

⁴⁹⁴ Tots els qüestionaris estudiats contenen un capítol dedicat a aquest tema: "*Item, si tenet concubinam uel ea cohabitavit uel suis expensis in domo sua uel extra victualia et alia necessaria monstrat sibi uel vadit ad aliquam mulierem ut eam cognoscat carnaliter uel quod [...aquam ad in...] uel quod habeat cum aliqua suspecta muliere consortium uel colloquium, ita ut [inde in parochia scandalum oriatur]*", diu el qüestionari de Girona de 1329 al respecte.

La constitució provincial del concili de Lleida de 1229 diu sobre el tema: "*VII. De clericis concubinariis. Ad extirpandam clericorum incontinentiam, statuimus ut quilibet episcopus, in prima synodo quam ipsum celebrare contigerit, suspensos denuntiet omnes sacerdos, diaconos, subdiaconos et omnes beneficiatos qui ex tunc, in suis vel alienis domibus, detinere presumpserint publice concubinas; et illas que talium fuerint concubine denuntient excommunicationi subiectas, et sepeliendas, si decesserint, asinorum sepultura; et eas sententias episcopi et ipsi sacerdotes in publicis predicationibus denuntient.*

Si quis vero, hac de causa suspensus, presumpserit celebrare divina, non solum ecclesiasticis beneficiis spoliatur, verum etiam pro hac duplici culpa perpetuo deponatur.

Et ut statutum hoc melius executioni mandetur, precipimus ut decani ecclesiarum in suis capitulis, archidiaconi et archipresbiteri ubi fuerint, in officiis dilitgenter inquirent si quod invenerint post dictam denuntiationem, in predicta synodo factam, incontinentie vitio laborantes, et eosdem statim aba officio et beneficio nominatim suspensos denuntient, et eorum incontinentiam ab episcopo significant, et episcopus, percepta veritate, a beneficiis ipsos perpetuo spoliare non obmittat, sicut actum est in concilio generali.

Soboles quoque clericorum post hoc concilium de concubinis suscepta, in bonis paternis iure hereditario secundum decretalem domini Honorii non succedat, et ad primam tonsuram velut spurii nullatenus admittantur, qui omni beneficio et privilegio clericali expertes existant. (PONS GURI, 1974, p. 79).

relacions carnals. Martí i Bonet⁴⁹⁵ creu que el nombre de sacerdots concubinaris a la diòcesi de Barcelona l'any 1303 seria d'un 25% del total de sacerdots. De totes maneres, amb el temps, les xifres es redueixen gràcies a la intensa campanya de moralització del clergat encetada pel bisbe Ponç de Gualba i el seu successor Ferrer d'Abella (a les altres diòcesis de la Tarraconense el procés és paral·lel).

Com podem explicar aquest gran nombre de clergues concubinaris? Ara per ara ens hauríem de remetre a la falta de vocació i preparació del clergat, a la simonia,... Però sembla que hauríem d'obrir una altra línia d'investigació, doncs, al registre d'inquisició de Jacques Fournier (1318-1325), un clergue de l'arquebisbat de Tolosa de Llenguadoc acusat de concubinatge explica com fugí al Pallars, ja que deia que en aquelles terres els sacerdots tenien concubines obertament i pública, com els laics llurs esposes! A canvi, donaven cada any alguna cosa al bisbe perquè els permetés viure així.⁴⁹⁶ ¿Potser, a les terres dels antics comtats catalans hi havia una forta permissibilitat en la qüestió del concubinatge del clergat fins al segle XIII, i és a partir del Concili de Lleida de 1229 quan es vol fer complir els canons de l'església que exigeixen el celibat sacerdotal? Potser caldria obrir una línia de recerca que ens aportés noves dades sobre aquesta hipòtesi (però això seria objecte d'una altra tesi doctoral).

Als documents se'ns parla del fet que hi havia molts rectors o clergues (beneficiats de capelles i altars) que vivien amb dones amb les quals tenien relacions

⁴⁹⁵ MARTÍ i BONET, 1984, pp. 22-46.

⁴⁹⁶ J. DUVERNOY, *Le Registre d'Inquisition de Jacques Fournier, 1318-1325*. Toulouse, Bibliothèque Méridionale, 1965, núm XLI, vol 1, pàg 252. (versió original llatina).

J. DUVERNOY, *Le Registre d'Inquisition de Jacques Fournier*, Paris, Mouton, 1978, t I. (versió traduïda al francès).

carnals, i tenien fills (celebrant els oficis amb ells) i vivien com una unitat familiar més, cosa que generava gran escàndol. Així, a Torrelles, l'any 1303, el rector celebra amb el seu fill: "*Bernat Guad, rector ecclesie de Torreyles, rendit per (...) se celebrasse missam sex annis cum proprio filio nomine Bernat Guad. Dixit, etiam, se celebrare multociens cum dicto filio suo et cum Frabri, dicte parrochie, missam. Interrogato si dictus filius Fabri est laicus dixit quod sic.*"⁴⁹⁷

En molts casos els sacerdots reconeixen ser concubinaris, però en d'altres es produeixen difamacions per part d'altres clergues o dels parroquians, o es tracta de xerrameques, com a Abrera l'any 1310.⁴⁹⁸ Normalment, els rectors o vicaris tenien una majordoma, sovint una dona soltera o vídua, adscrita al servei domèstic la qual cosa donava lloc a moltes enraonies, com a Gavà l'any 1388.⁴⁹⁹

Els clergues podien defensar-se d'aquestes acusacions i sovint allò que feien perquè el càstig fos més suau era dir que ja no tenien relacions carnals, com a Castelldefels el 1307.⁵⁰⁰

Les penes imposades com a redempció d'aquest *delicte* eren molt diferents segons la parròquia i el moment. Els sacerdots concubinaris havien d'acomiarar

⁴⁹⁷ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1 f 38r.

Els qüestionaris de Tortosa de 1314, València de 1383-88, Tortosa de 1409 i Saragossa de 1435 recullen aquesta preocupació: "*Item, si filius rectoris vel vicarii seu alterius presbiteri ministrat eis in altari*" diu un capítol del de Tortosa. Una constitució sinodal de Tortosa del bisbe Arnau de Jardí de 1278 diu: "*Quod sacerdos non celebret missam cum filio spurio. Item statuimus quod quicumque sacerdos cum filio proprio spurio cantet, missarum officia presumpserit celebrare, poenam viginti aureorum ipso facto incurrat.*" (VILLANUEVA, t. V, 1806, pp. 288). Fins i tot s'estableix la pena econòmica.

⁴⁹⁸ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 131v.

⁴⁹⁹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 7 f 237.

⁵⁰⁰ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 71r.

immediatament llurs concubines, compromentent-se a no tornar mai més a ajuntar-se amb elles. Si incomplien aquest requisit, perdrien el benefici. Les penes acostumaven a ser de tipus pecuniari, diners que eren aprofitats per a les obres de la catedral de Barcelona. A Bernat de Romaní, de Sant Joan Despí se l'imposà una pena diferent: "...*et vadat discalciatus ad beatam Mariam de Monte Serrato*.." ⁵⁰¹

En molts casos els clergues es corregeixen i abandonen les seves conductes *anticristianes*, però, en molts d'altres, com es pot apreciar a les visites més contínues, els sacerdots adúlter continuaven amb llurs pràctiques. ⁵⁰²

D'altres temes, que afectaven tant als clergues com als laics i entren més dins de la moral social que de la personal, i que eren objecte de correcció per a tots dos col·lectius, eren la **usura**, els **jocs**, les **blasfèmies**, els **sortilegis**, els **endevinaments**, el perjuri i l'homicidi. ⁵⁰³

⁵⁰¹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 93r. Com podem copsar, ja s'havien iniciat les romeries a Montserrat, que encara es mantenen als nostres dies.

⁵⁰²Per a més informació sobre el tema del concubinatge del clergat i la no observança del celibat, vegeu: BENITO, 1992, pp. 163-187.

BAUCCELLS, 1998, pp. 2367-2504.

⁵⁰³ El qüestionari de Tortosa de 1314 té capítols dedicats a aquesta qüestió tant en l'apartat "*contra clericos*": "*Item si est aliquis blasphemus, homicida, sortilegus vel sacrilegus*", "*Item, si est aliquis qui ludat publice ad aleas vel taxillos*", "*Item, si est aliquis negociator vel usurarius publicus*"; com en l'apartat "*contra laycos*": "*Item, si est aliquis usurarius publicus vel qui mutuet XI pro XII*", "*Item, si est aliquis maledicus, sacrilegus vel sortilegus vel qui vadat ad devinos, vel sit incortator*". Tots els altres qüestionaris tenen qüestions similars.

Diferents constitucions provincials legislen sobre aquestes qüestions. Constitució provincial del concili de Tarragona de l'any 1242 celebrat per Pere d'Albalat: "*II. Contra blasphemos et lusoers. Item scro aprobante concilio precipimus quod iura contra blasphemos et lusoers sive aleatores edita tam canonica quam civilia observentur et ad episcopos vel ad illos quibus ipsi potestate dederint transmitantur penam debitam recepturi*" (PONS GURI, 1974, p. 109). Convé destacar una constitució sinodal del bisbe de Girona Pere de

La usura estava greument penada, i els usurers eren molt mal considerats dins la societat cristiana. Es justificava la prohibició pel fet que seria injust percebre un interès per part del prestador, el qual sense posar res de la seva banda (el treball) percebia un profit.⁵⁰⁴ Els usurers estaven amenaçats amb l'excomunicació, tot i així, trobem 90 usurers a les visites pastorals del Baix Llobregat al llarg del segle XIV. Laics i preveres practicaven la usura, essent un dels interessos més emprats el "*mutuant XI per XII*" (canvien 11 per 12), que es feia servir tant per a diners com per a productes en espècie.

El canvi usurari estava estretament lligat amb el joc. Així, copsem com el joc era un dels grans *vicis* de l'època, molt impropis de preveres. Els llocs públics on es trobaven clergues i laics per jugar i canviar amb usura rebien el nom de "*taffurerium*", com el de Molins de Rei de 1303: "*Item dixerunt quod Guillelmus Cirer et en Pi mutuant XI per XII in ludo et tenent publice taffureriam in loco*".⁵⁰⁵ A Gavà, Martorell, Molins de Rei, Provençana, Sant Andreu de la Barca, Sant Boi i Torrelles hi havia *taffurerium* d'aquest estil.

L'activitat lúdica apareix estretament lligada amb la blasfèmia. En la mesura en què aquesta implicava juraments en nom de Déu i dels seus membres i expressions obscenes i irreverents, constituïa un doble motiu de preocupació per als visitadors.

Castellnou sobre el joc: "*Quod nullus clericus ludat ad ludum aliquem taxillorum*" (NOGUER i PONS GURI, 1956-57, p. 111). Constitució provincial del concili de Tarragona de 1244: "*II. De conspiratores et sortilegiis*" (PONS GURI, 1974, p. 122), diu que ambdós han de ser excomunicats. En el sínode de València de l'any 1296, en una constitució es commina a l'excomunió dels usurers (CÁRCEL, 1988, p. 436).

⁵⁰⁴ Josep HERNANDO, "Realidades socioeconómicas en el libro de las confesiones de Martín Pérez: Usura, justo precio y profesión", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, núm 2 (1981), pp. 93-106.

Tant els laics com els clergues fan aquestes pràctiques, així veiem com el rector de Gavà, l'any 1310: "*Item dixerunt quod dictus rector iurat per «los budels de deu» et «per lo fetge de deu» in ...blasfemia.*"⁵⁰⁶

També trobem delictes de conjurs, sortilegis i d'altres supersticions, així com dones inculpades pel fet d'ésser endevinaires, bruixes o curanderes. Al Baix Llobregat, es troben 20 casos al llarg del segle XIV. Aquestes dones tenien molt d'èxit i molta clientela. A Abrera 1367,⁵⁰⁷ a Castelldefels el 1344,⁵⁰⁸ a Cornellà el 1314,⁵⁰⁹ a Sant Boi el 1324⁵¹⁰ i 1336,⁵¹¹ a Sant Climent el 1303,⁵¹² a Sant Esteve de Cervelló el 1342,⁵¹³ a Sant Just el 1313⁵¹⁴ i a Sant Joan Despí el 1313,⁵¹⁵ trobem casos de conjuradors i conjuradores. Els casos més coneguts de tota la comarca eren els de na Godaia i na Catalana de Sant Boi (1303)⁵¹⁶ que feien llurs conjurs amb homes i animals barrejant paraules profanes i divines. La fama de totes dues farà que fins i tot parroquians de Gavà vagin a Sant Boi a cercar endevinacions i sortilegis d'aquestes dues dones.⁵¹⁷ A Molins de Rei, l'any 1305 trobem una acusació de bruixeria sobre na Maluaregue,

⁵⁰⁵ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1 f 8r.

⁵⁰⁶ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 99v.

⁵⁰⁷ ADB, *Visites Pastorals*, vol 5bis f 100r.

⁵⁰⁸ ADB, *Visites Pastorals*, vol 5 f 170v.

⁵⁰⁹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 2 f 24v.

⁵¹⁰ ADB, *Visites Pastorals*, vol 3 f 24v.

⁵¹¹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 4 f 35v.

⁵¹² ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 36v.

⁵¹³ ADB, *Visites Pastorals*, vol 5 f 97r.

⁵¹⁴ ADB, *Visites Pastorals*, vol 2 f 7r.

⁵¹⁵ ADB, *Visites Pastorals*, vol 2 f 24r.

⁵¹⁶ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1 f 37r.

⁵¹⁷ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1 f 36r.

diuen que surt amb dimonis i fantasmes i que fa endevinacions.⁵¹⁸ També hi ha casos de curanderes, com és el cas de Na Serra Bona d'El Papiol el 1306,⁵¹⁹ que fa "diagnòstics" a través de les orines.

Com es pot observar, en una societat on el futur era sempre incert i difícil, i on l'església tenia les claus de la vida eterna, la superstició sorgia amb facilitat intentant arrabassar el domini sobre el més enllà a l'Església, per a així poder-lo assegurar per d'altres mitjans, l'església intenta eradicar totes aquestes pràctiques.⁵²⁰

LA MISSIÓ PASTORAL DELS SACERDOTS.⁵²¹

El rector de la parròquia havia de complir amb tota una sèrie d'obligacions, com ara celebrar missa a les hores adequades,⁵²² ser ministre sol lícit dels sagraments, tenir

⁵¹⁸ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 29r.

⁵¹⁹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 58v.

⁵²⁰ Per a més informació sobre el tema de les supersticions vegeu: Josep PERARNAU i ESPELT, "Activitats i fórmules supersticioses de guarició a Catalunya en la primera meitat del segle XIV", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm 1 (1982), pàgs 47-78.

BAUCELLS, 1998, pp. 1739-1822 (per als laics) i pp. 2255-2290 i 2297-2310 (per als clergues).

MONJAS, 2002a, pp. 117-122.

⁵²¹ Vegeu també: BAUCELLS, 1998, pp. 2505-2528.

⁵²² Tots els qüestionaris recullen els següents capítols: "*Interrogentur testes si rector residet in ecclesia*", "*Item, si facit officium ecclesiasticum a cantico gradu usque ad completorium*", "*Item, si tenet asuetos seruitores in ecclesia prout locus illo ex consuetudine ibi requirit*", podem trobar al qüestionari de Girona de 1329, però de forma molt semblant a tots els altres.

Una constitució provincial del concili de Tarragona de 1242 diu: "*XIII. De celebratione officii. Item praecipimus quod officium fiat in qualibet Ecclesia cathedrali secundum consuetudinem ab antiquo in eadem ecclesia observatam, et ecclesiae cuiuslibet diocesis sequantur in officio morem ecclesiae cathedrali*" (PONS GURI, 1974, pp. 112-113). I la constitució del concili de Lleida de 1229: "*XVI. De prelati ecclesiarum parrochialium. Quoniam quelibet ecclesia parrochialis proprium et perpetuum debet habere prelatum, ut oves gregis dominici, non mercenario subiaceant sed pastore regantur, districte precipimus ut quelibet ecclesia parrochialis proprium prelatum habeat qui ad curam animarum iure perpetuo sit canonice institutus, et nullus in*

cura del culte, administrar els béns de l'església i dels pobres, exercir de notari, dirigir les escoles, etc... Per això, havia de residir a la parròquia i ser un bon pastor, bondadós i pacificador.⁵²³ De tot això, el rector havia de retre comptes davant el bisbe o el seu delegat quan es produïa la visita, i eren els parroquians aquells que jutjaven si havia realitzat correctament la seva tasca pastoral.

El servei a la parròquia o al benefici era una de les obligacions essencials del clergat. Al llarg de les visites podem copsar moltes queixes dels parroquians per l'incompliment del servei, encara que són més nombrosos els casos en què el servei és correcte.

Les queixes principals arriben per no realitzar correctament els serveis, **no celebrar missa o fer-la malament** (com a Sant Vicenç dels Horts el 1326⁵²⁴) i no oficiar els serveis litúrgics a les hores.⁵²⁵ A Santa Coloma de Cervelló el 1306, els parroquians es planyien perquè el rector no realitzava res bé i fins i tot els insultava,⁵²⁶ l'any 1344 continuaven igual.⁵²⁷ A Gavà l'any 1315, els fidels es lamentaven del fet que el rector

duabus ecclesiis parrochialibus obtineat prelaturam. Hanc autem constitutionem non referimus ad illas ecclesias que ita sunt tenues, quod nulla earum competenter sufficiat sustentare proprium sacerdotem, in quo casu precipimus ut tot et non plures habeat que sufficere debeant cum moderamine debito ad sustentationem prelati" (PONS GURI, 1974, p. 84).

⁵²³ MARTÍ i BONET, 1984, pp. 22-46.

⁵²⁴ ADB, *Visites Pastorals*, vol 3 f 130v.

⁵²⁵ Els qüestionaris de València (1383-1388), Tortosa (1409), Barcelona (1413-14) i Saragossa tenen capítols dedicats a aquesta qüestió: "*Item, si clerici surgunt ad matutinas*", "*Item, si intersunt divinis horis*" diu el de València.

⁵²⁶ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 56v.

⁵²⁷ ADB, *Visites Pastorals*, vol 5 f 169.

no toqués les campanes,⁵²⁸ i el 1310 faltaven escolans.⁵²⁹ Aquestes queixes es repetiran al llarg de totes les visites. Per als parroquians era molt important un bon servei en els oficis, doncs era un símptoma de comunicar-se millor amb la divinitat i, quan més complet i "espectacular" fos l'ofici diví, més a prop de Déu es sentirien.

Un dels motius del nul servei de l'església és la no-residència del rector en ella, però del fenomen de l'absentisme parlarem en l'apartat dedicat als aspectes jurídics i econòmics.

Els rectors o vicaris tenien prohibit per les constitucions cobrar per impartir els sacraments⁵³⁰ (tot i que s'acceptaven unes quantitats moderades, prèviament pactades, que rebien el nom de *ius stolae*), el contrari significava caure en la **simonia**, un pecat molt greu castigat amb la pena més dura: l'excomunicació. Tots els qüestionaris recullen aquesta preocupació: "*Item, si est aliquis simoniacus in ordine, vel beneficio vel accipiat pecuniam pro sacramentis*" diu el de Tortosa de 1314. No són molts els sacerdots simoníacs de les parròquies del Baix Llobregat, però es pot trobar algun. Així, a Gavà el 1310 el rector és simoníac: "*...fecit simoniam...Arnaldus Vidal de X solidos racione*

⁵²⁸ ADB, *Visites Pastorals*, vol 2 f 82v.

El qüestionari de València demana als rectors si toquen les campanes a les hores canòniques: "*Item, si pulsant ad horas*". El de Saragossa de 1435 també: "*Item, si faciunt pulsari campanas ad horas assuetas*".

⁵²⁹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 99v.

⁵³⁰ Tots els qüestionaris tenen capítols referits a aquesta qüestió: "*Item, si gratis et sine paccione aliqua conferat ecclesiastica sacramenta et sepulturas et benedictiones nubentium, et alia quae habet facere intuitu servitii ecclesiastici parrochianis suis*" diu el de Tarragona de 1372.

Una constitució provincial de l'any 1242 diu: "*III. De sacramento extreme unctionis. Item sacramentum extreme unctionis petentibus libere et sine peccunia a sacerdotibus ministretur, et sigulis annis clerici ampulla defferant in qua oleum recipiant infirmorum quando eis crisma et cathecuminum oleum tribuetur, consuetudine aliqua non obstante*" (PONS GURI, 1974, pp. 109-110).

nupciarum.⁵³¹ A Santa Creu d'Olorda, el rector cobrà 7 sous per un enterrament el 1323.⁵³² A Torrelles el 1303⁵³³ i el 1308⁵³⁴ continua igual, el rector fa pagar per alguns oficis i no visita els malalts, cosa intolerable.⁵³⁵

Era obligació del rector **assistir als moribunds**, no només per complir el seu ministeri pastoral, sinó també per complir amb l'ofici de notari quan aquests volien testar. A Gavà, el 1310 el rector no volia fer testament a la dóna de Bernat Girona.⁵³⁶ A Torrelles, el 1303, el rector és acusat de no voler assistir Na Maria, dona d'Arnau, que estava a punt d'engendrar un fill amb el lògic perill de morir al part.⁵³⁷ A Castelldefels, el 1388, el rector no vol acostar-se al moribund perquè té la pesta!: "*Item denuncien a vos, los dits prohomens, quel dia de Sent Cristofol propassat, lo dit rector se parti de la dita parroquia e sen ana al loch de Begues, e esdevench se que per aquestes mortalitats pestilencials, les quals ara axí com a Deu plau son en aquesta terra .I. jove qui era malalt de greu malaltia vench a la mort e volia confessar e combregar e resebre lo sant segrament de la eucaristia, e no troba quil confessas totsia que tramesesen tres missatges al dit rector que no volch venir ne*

⁵³¹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 99v.

⁵³² ADB, *Visites Pastorals*, vol 3 f 19r.

⁵³³ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1 f 38r.

⁵³⁴ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 92r.

⁵³⁵ Gairebé tots els qüestionaris (menys el de València i el de Saragossa) recullen aquesta qüestió: "*Item, si decessit aliquis sine confessione, comunione, baptismo vel sancta unctione ob culpam rectoris seu vicarii*", diu el de Tortosa de 1314.

⁵³⁶ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis, f 99v.

⁵³⁷ "*Item, dixerunt quod Maria, uxor Arnaldi Baldoni, negligencia rectoris malicia qui requisitus bis et cum instancia quod nec ad eam quae in periculo mortis stabat racione patris, noluit ire et idmodo mortua fuit absque facione testamenti, et pecunia et confessione propter idem dominus temporaliter iuxta consuetudinet terre occupavit bona dicte defuncte racione intestacionis.*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol I, f 38).

trobaren negun recapte en aço, axi quel dit jove perde la paraule mas axi com a Deu plach no es mort."⁵³⁸

I, en general, els clergues havien de fer de pastors i directors dels laics i ser exemple per a tota la comunitat parroquial, per això, els qüestionaris de 1372, 1413-14 i 1425 els demanen: "*Item, si est diligens in correctione parrochianorum circa publica crimina, scilicet adulteria, fornicationes, publicos usurarios et alios publicos peccatores.*"⁵³⁹

Totes aquestes dades mostren l'interès dels bisbes per reformar els costums del clergat i aixecar el seu nivell moral i ministerial, una constant a l'església des de que al segle XI s'inicià la reforma gregoriana i que prendrà nova embranzida amb les directrius del IV Concili del Laterà del 1215.

LA FORMACIÓ DELS PREVERES I LA DISCIPLINA SACRAMENTAL.

Els anteriors aspectes queden clarament definits en els qüestionaris i visites de la primera meitat del segle XIV. Els de la segona meitat del segle XIV i segle XV van posar l'èmfasi en d'altres aspectes de la reforma del clergat. Destaca un per sobre de tots: l'interès en la formació teològica sacramental i jurídica dels preveres, com també

⁵³⁸ ADB, *Visites Pastorals*, vol 5 f 293.

⁵³⁹ Els registres de visita del segle XV contenen la pregunta d'aquesta forma: «*interrogato de suis parrochianis si confitentur quolibet anno, si sunt excommunicati, si sunt nominus Deu blasfematores, si sunt male sentientes de fide catolica, si sunt concubinariii publici, si sunt usurarii, si sunt aliqui in gradu consanguinitatis vel alia prohibito matrimoniali collocati, si sunt aliqui ex ipsis sortilegii devinatores et demonium invocatores, et dixit...*» (ADB, *Visites Pastorals*, vol 15, f 223r-223v). Normalment responia: «*Tot be per gracia de Deu*». Aquesta manca aparent de problemes entre els laics amaga que els rectors o vicaris encobrien llurs parroquians en totes les faltes relacionades amb qüestions de moralitat, usura, matrimoni, assistència a missa...Per què? No hem d'oblidar que el rector o vicari normalment era un home que provenia d'una família pagesa adinerada de la comarca, és a dir, hi ha una gran identificació i enteniment entre clergues i fidels ja que pertanyen a la mateixa comunitat.

demanava el tractat sobre la visita pastoral de Joan Gerson. Els bisbes de la Tarraconense centraren la seva obra formativa en dos aspectes:

1- PLA TEÒRIC: ja que durant aquest període es van celebrar molt pocs sínodes diocesans, elaboració rigorosa i metòdica de guies sòlides sobre disciplina intel·lectual i humana: les **constitucions sinodals**, destinades als servidors de la parròquia (amb els cànons dels sínets celebrats durant els segles XIII i XIV).⁵⁴⁰ D'aquesta manera, les constitucions sinodals recorden l'obligatorietat de tenir les "constitucions del patriarca d'Alexandria",⁵⁴¹ recopilació del dret provincial que es considerava aplicable, i les

⁵⁴⁰ Baucells, en la seva tesi de llicenciatura, ("El sentimiento religioso popular en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344) parla de l'existència a l'Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona de les restes d'un volum de constitucions i formularis jurídics d'un rector del Penedès, el qual devia ser el llibre de constitucions típic d'una parròquia. El llibre recull les constitucions del segle XIII i fou realitzat a finals del segle XIV. Aquest volum no tenia catalogació i, incomprensiblement, l'arxiver de l'AHC és incapaç de trobar-lo. Aquests llibres són aquells que els visitadors devien manar tenir als preveres en llurs visites.

⁵⁴¹ Segons la Constitució sinodal del bisbe de Barcelona Ferrer d'Abella de l'any 1339: "118. QUOD TRACTATUS DOMINI PATRIARCHE ALEXANDRINI HABEATUR. / Item. quod quilibet sacerdos seu presbiter cui sit uel non sit cura animarum commissa habeat infra annum et teneatur habere et scire tractatum quem dominus Johannes, bone memorie patriarcha Alexandrinus et administrator ecclesie Tarrachonensis, composuit super articulis fidei, decem preceptis et sacramentis ecclesie, que sunt fundamenta ecclesiastice discipline. Et qui negligens in hiis repertus fuerit ultra penam iuris penam centum solidorum incurrat, in ornamentis ecclesie cuius rector uel administrator fuerit conuertendam." (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 145; i, també, Eduard BAJET i ROYO, "Las Constituciones sinodales del Obispo de Barcelona Ferrer de Abella (1334-1345)" *La Ciencia Tomista*, núm CVI [1979], pp. 263-283).

El primer de setembre de 1317, l'arquebisbe Eiximèn de Luna fou traslladat a la seu de Toledo. Per a la de Tarragona fou elegit Joan d'Aragó, fill del difunt rei Jaume II i germà del monarca contemporani Alfons III. L'infant Joan d'Aragó, als 17 anys havia estat nomenat arquebisbe de Toledo i feia poc que havia renunciat a aquella seu. Ara ja tenia 28 anys i el papa Joan XXII l'havia nomenat patriarca d'Alexandria i comanat amb caràcter perpetu l'administració de l'arquebisbat de Tarragona, tant en

recopilacions de les constitucions provincials i sinodals pròpies de cada diòcesi⁵⁴² que s'havien de convertir en la guia essencial del prevere parroquial i element de cohesió del "poble cristià". El qüestionari de 1413-14 de Jaume Marquilles té un capítol dedicat a aquesta qüestió: "*Item, de consuetudinibus provincialibus et sinodalibus habendis et*

l'aspecte espiritual com en el temporal, fent així compatible la seva funció de metropolità amb l'alta dignitat de patriarca.

L'infant Joan era home molt espiritual i de vida interior, fins i tot un místic. Però, a l'ensem desplegà una activitat molt notable presidint la província Tarraconense, sobretot quant a la reforma dels costums, celebració de concilis i defensa dels drets de l'Església.

El primer concili presidit per l'infant d'Aragó i Patriarca d'Alexandria, començà a Tarragona el 25 de febrer de 1330 i les seves constitucions provincials foren publicades el següent dia. Era un concili ben preparat, al qual s'hi veuen dues parts, la una consistent en fer una tria de les constitucions de concilis provincials anteriors que es consideraven vigents, excloent-ne aquelles altres que es tenien per derogades, perjudicials o supèrflues; l'altra part era la promulgació de noves constitucions. De tot plegat se'n formà un volum, que vingué a resultar la primera compilació coneguda de les constitucions dels concilis provincials de la Tarraconense fins aquella data; la compilació no seguia un ordre metòdic per matèries, o institucions jurídiques com es va fer a les posteriors. El seu criteri era merament cronològic, a partir del concili celebrat el 1230 per l'arquebisbe Espàreg de Barca. No fou res més que la fixació del dret provincial que es considerava aplicable. Aquest recull de constitucions del 1330 és el que rep el nom de *Compilació del patriarca d'Alexandria*. (PONS GURÍ, 1975, pp. 310-317).

⁵⁴² Així, a la recopilació de Constitucions sinodals de Francesc Rufac, vicari general del bisbe de Barcelona Miquel de Ricomà es diu: "135. QUOD OMNES RECTORES ET CURATI HABEANT TAM CONSTITUCIONES SINODALES QUAM PROVINCIALES HINC AD ANNUM, DIE VENERIS VIII^o IDUS MADII, ANNO DOMINI M^o CCC^o QUINQUAGESIMO QUARTO. / *Experiencia rerum que est magistra efficax nos docuit quod rectores et alii curati diocesis Barchinonensis in habendis constitutionibus sunt ac fuerunt quam plurimi negligentes adeo quod nedum non seruabant illas, immo quod grauius est penitus ignorabant. Et licet iam pluries fuerint in non habentes penales constitutiones per predecesores nostros promulgate, nullus tamen fructus fuit inde finaliter subsequutus. Unde nos uolentes prouidere ut hec nostra ordinacio decetero non possit ut olim a subditis ignorari, de consilio et assensu uenerabilis capituli Barchinone precipimus omnibus et singulis rectoribus, uicariis et ebdomedariis quatinus has nostras constitutiones necnon et constitutiones prouincie Tarrachone integraliter fieri faciant et habeant hinc ad unum annum a die publicacionis in antea computandum et ex tunc in eorum ecclesiis illas continue teneant, sub pena centum solidorum quam contrarium facientes incurrant ipso facto,...."* (HILLGARTH i SILANO, 1984, pp. 156-57).

observandis", com també el de Tortosa de 1409. A banda de les Constitucions, estaven molt arrelats a les diòcesis de la Tarraconense els tractats sobre els sagraments, així, tant el qüestionari de València com el de Jaume Marquilles demanen per la seva existència: "*Item si rector habet Tractatum Sacramentorum*" diu el de València.⁵⁴³

2- PLA PRÀCTIC: esforç amb motiu de les **visites pastorals** per arrelar les prescripcions sinodals en la vida del clergat. La formació moral, cultural i religiosa dels vicaris regents i dels beneficiats d'altar i capelles, provinents de famílies pageses, en contrast amb el nivell més elevat dels rectors titulars, era generalment mediocre. És significatiu que una bona part del qüestionari de Jaume Marquilles de l'any 1413 estigui consagrat a determinar el grau de correcció o incorrecció del servei religiós i el nivell de formació teològica i moral dels curats. Especialment, crida l'atenció la gran transcendència que es dóna a l'apartat dedicat a copsar el nivell de coneixement dels sagraments i la forma d'impartir-los,⁵⁴⁴ així com de les constitucions en general i si les

⁵⁴³ El sínode del bisbe de València Andreu d'Albalat del 1258, a la primera constitució, edita un d'aquests tractats: "*De consueta et tractatu septem sacramentorum*", ja que va ordenar que els rectors tinguessin una consueta com la de la catedral per uniformar el culte a tota la diòcesi, i va publicar un tractat senzill sobre els set sagraments, presentat en forma de catecisme dogmàtic, perquè els rectors poguessin ensenyar-lo al poble, i era semblant al de l'arquebisbe de Tarragona, Pere d'Albalat, germà del bisbe valencià. Les constitucions de la segona a la vuitena contenen una suma dels sagraments: "*De forma baptismi, De confirmatione, De extrema unctione, De corpore Iesu Christi, De confessione, Quod matrimonia cum onore celebrentur et ne fiant clandestina matrimonia, De clericis ordinandis*" (CÁRCEL, 1988, p. 432).

En el sínode celebrat pel mateix bisbe el 1261, la darrera constitució torna a recollir el tractat: "*De tractatu VII sacramentorum*" (CÁRCEL, 1988, p. 432-33).

Les Constitucions sinodals del bisbe de Lleida Ramon Siscar del 1240, també, recullen un petit tractat sobre els sagraments (VILLANUEVA, t. XVI, 1851, pp. 297-302).

⁵⁴⁴ En diferents ocasions, es qüestiona als curats sobre llurs coneixements de la teologia i la litúrgia, però sempre amb una tonalitat molt pedagògica, explicant després en què consisteixen els sagraments i com

té,⁵⁴⁵ d'aquesta forma es segueix la tradició de les Constitucions sinodals de les diòcesis de la Tarraconense on els tractats sobre els sagraments assolien una gran importància per tal que fossin impartits amb correcció. Com veiem, la reforma dels bisbes de finals del segle XIV i del segle XV té una clara intenció pedagògica, intentant ensenyar constantment coses als curats.⁵⁴⁶ Hi ha un gran paral·lelisme amb l'esperit de reforma

s'han d'impartir i explicant la teologia, tot donant cites d'autoritat: "*Item, qualiter preferuntur verba pertinentia ad consecrationem corporis et sanguinis Christi eciamque qualem formam teneant in bapismi sacramento et in sponsalibus*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 2r bis).

"*Item examinentur curati super tradicionem sacramentorum sancte matris Ecclesie. Et primo quot sunt sacramenta Ecclesie et que iterari valeant vel ne et in quibus imprimatur character, et quid est character. De quibus per ordinem videatur. Et dic primo quod septem sunt sacramenta videlicet: bapismus, confirmacio, penitencia, eucaristia, ordo sacerdotum, matrimonium et extrema unccio.....*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 2v bis).

"*Item debet interrogari confitens super peccatis mortalibus, que sunt hec: superbia, invidia, ira, accidia, avaricia, gula et luxuria. Et circumstanciis eorum secundum qualitatem et statum ipsius confitentis.*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 3r bis).

"*Item debet scire curatus quot et que sunt peccata in Spiritu Sanctum et, si sibi videatur, debet de eisdem interrogare confitentem. Et sunt sex: videlicet...*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 3r bis).

"*Item debet interrogari confitens super dechologo, id est, super decem preceptis legis. Et sunt hec: non assumes deos alienos, non assumes nomen Dei in vanum.....*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 3r-3v bis).

"*Item super quinque sensibus corporalibus, qui sunt hii: visus inhonestus, auditus incautus,...*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 3v bis).

"*Item debet instrui confitens super .VII. donis Sancti Spiritus, de quibus habetur Ysaia .XI. capitulo, que dona Sancti Spiritus sunt contraria peccatis mortalibus, de quibus supra habetur...*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 3v bis).

⁵⁴⁵ Com ja hem comentat anteriorment, l'intent d'educació es feia a través d'aquests textos, que, a més, en el cas de les constitucions sinodals i provincials duien al començament un tractat sobre els sagraments i com s'havien d'impartir. El qüestionari exigeix que els clergues tinguin aquestes constitucions i la recopilació del patriarca d'Alexandria i que siguin conegudes i respectades, com a via fonamental de millora i reforma dels preveres com ja hem explicat.

⁵⁴⁶ Vegeu l'aplicació a les parròquies del Baix Llobregat durant les visites del patriarca Sopera: MONJAS, 1998b, pp. 210-212 i pp. 224-225.

que Jean Gerson també intentà escampar per la França septentrional en aquells temps, tot i que a la Tarraconense ja hi ha una tradició molt arrelada.

Però, el qüestionari de Jaume Marquilles encara orienta al visitador a controlar si el rector i els preveres saben oficiar missa, coneixen les paraules que s'han de pronunciar durant la consagració del cos i sang de Crist i saben llegir i cantar com deuen: "*Item, si visitator noticiam non habet de Rectore seu vicario aut curam animarum regenti, faciat ut ipse coram dicto visitatore celebret missam, adeo ut videat si faciat signa que habent fieri durante canone, prout fieri debent et est ordinatum./ Item, qualiter proferuntur verba pertinentia ad consecracionem corporis et sanguinis Christi eciamque qualem formam teneant in babtismi sacramento et in sponsalibus./ Item, si sciant legere et cantare ac eciam construere, ut decet, presbyterorumque interest.*"

Per una altra banda, les constitucions provincials del patriarca d'Alexandria deixaven molt clar que només podien ser ordenats clergues aquells que coneguessin la gramàtica i llengua llatines: "*LXXVI. DE QUALITATE ORDINANDORUM. Quia illi sunt ad honores ecclesiasticos promovendi qui moribus et scientia pollere noscuntur, statuimus prohibentes ne ad sacros ordines promoveantur qui persone que gramaticam sciant seu latinis verbis loqui valeant competenter. Illi vero ad quos, ratione dignitatum vel personatam quos obtinent, competit examinare clericos et ad ordines presentare. Potestatem autem dispensandi super hiis ex causa, et quatenus a iure permittitur, per hoc non intendimus episcopis interdictam.*"⁵⁴⁷

⁵⁴⁷ PONS GURÍ, 1975, p. 360.

Hi ha un intent molt clar de dignificar la figura dels clergues i assegurar-se que tenien el nivell cultural necessari per poder exercir el seu ministeri amb correcció i eficàcia.⁵⁴⁸

L'HONESTEDAT A TRAVÉS DELS HÀBITS.

Els qüestionaris de Tortosa de 1314, de Barcelona de 1413-14 i de Saragossa de 1435 tenen un capítol dedicat a recordar quin ha de ser l'aspecte i hàbit dels preveres: "*Item, si rector et alii clerici vadunt honeste et in decenti habitu et tonsura*", diu el qüestionari de Tortosa. Les constitucions provincials de la Tarraconense també en fan referència. El concili de Lleida del 1229 diu al respecte: "*XXV. De vestimentis personarum religiosarum. Vestimenta non habeant scissa ante vel retro, et cuniculorum pellibus non utantur, et de una vestiario vestes, non denarios, secundum ordinem accipiant; feria IIII carnes non comedant, nisi festivitas sollempnis occurrerit*".⁵⁴⁹ I, sobre la seva honestedat, diu una constitució d'un concili de Tarragona del 1274: "*De honestate vestium. Item statuimus quod omnes clerici provincie Tarrachone, sive sint in sacris sive in minoribus ordinibus constituti, non portent nec induant camisias tunicas vel alias vestes cordatas nec botonos aureos, argenteos vel alicuius metalli defferant in pectore nec in manicis, nec in aliqua parte vestis, nec portent sotulares consutitios nec rotatractos, nec aliquas portent seu induant vestes virgatas nec aliis cum cabetio fisso in longum, et si quis contrafecerit penam decem solidorum usualis monete pro qualibet excessu incurrat, quam exigat quilibet diocesanus et in propios usus convertat*".⁵⁵⁰

⁵⁴⁸ Per a més informació sobre la figura del clergat vegeu: BAUCCELLS, 1988, pp. 2505-2636.

⁵⁴⁹ PONS GURI, 1974, p. 88.

⁵⁵⁰ PONS GURI, 1974, p. 268.

Pel que fa a la tonsura clerical diu una constitució sinodal de Barcelona de la recopilació de Francesc Rufac: "66. DE TONSURA CLERICORUM / Item, quod quilibet uolens gaudere priuilegio clericali tonsuram et coronam deferant congruentem. Nec uestes portent uirgatas uel alias clericali ordini non decentes, alias ab ecclesia nullatenus defendantur, cum indecens si ei ab ecclesia subueniri per quem constat in ecclesia scandalum generari."⁵⁵¹

Les finalitats principals perseguides amb aquest aspecte extern eren la diferenciació dels laics i donar una imatge d'honestedat del cos eclesiàstic. Sembla que, en general, es complia.

7.1.2.2. Reforma del poble.

Després de la reforma del clergat, el gruix dels capítols dels qüestionaris de visita pastoral s'adreça a la reforma dels laics. Calia reformar la moral personal i social del poble, tot fent-la coincidir amb els preceptes de l'Església expressats a través de les constitucions dels concilis generals, provincials i sinodals, per tal de crear un cos homogeni de cristians. A més, calia educar la devoció dels fidels i reconduir la seva pietat (tot fugint de pràctiques herètiques i paganes), així com recordar-los les seves obligacions com a cristians. Veurem, també, exemples de les parròquies del Baix Llobregat⁵⁵² com en parlar dels clergues.

⁵⁵¹ HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 116.

⁵⁵² MONJAS, 1996a, pp. 104-106.

LA MORALITAT DELS LAICS.

Tots els qüestionaris dediquen un capítol a inquirir sobre la pràctica del concubinat i adulteri: "*Item, si committuntur in parrochia publica adulteria, vel fornicationes, vel si est aliquis de aliqua infamatus*", diu el de Tarragona de 1372.

Als registres de visita pastoral de la primera meitat del segle XIV trobem gran quantitat de **fornicadors** (mantenir relacions carnals entre un home i una dona que prèviament no han estat beneïdes per l'església) i **adúlters** (comerç carnal o unió sexual entre un home i una dona fora del matrimoni), durant el segle XIV a les parròquies del Baix Llobregat 193 fornicadors i 106 adúlters. Tots aquests eren considerats públics pecadors i per tant excomunicats.

Aquestes relacions fora del matrimoni donaran lloc a gran quantitat de fills il·legítims. De totes maneres hem de recordar que també hi havia moltes difamacions. A Sant Boi, a la visita del 1336 ni els germans es respecten!: "*Item dixerunt quod Petrus Cudina adulteratur cum uxor Arnaldi Cudina qui Arnaldus est consanguineus cum dicto Petro,...*".⁵⁵³

Els prostíbuls facilitaven la possibilitat de tenir relacions fora del matrimoni. Hem trobat, llegint els registres de visita, 4 prostíbuls a la Comarca durant el segle XIV:

1- El de Molins de Rei de la visita de 1303: "*Item quod Elicsendis Moragosa tenet publice prostibulum*"⁵⁵⁴.

2- El *contubernium* (prostíbul) de Santa Eulàlia de Provençana (visita de 1315).⁵⁵⁵

⁵⁵³ ADB, Visites Pastorals, vol 4 f 35v.

⁵⁵⁴ ADB, Visites Pastorals, vol 1 f 8r.

3- El prostíbul de Na Moneta a Sant Vicenç dels Horts, a la visita de 1314.⁵⁵⁶

4- I el *contubernium* d'Alamanda a Santa Coloma de Cervelló, a la visita de 1315.⁵⁵⁷

La fornicació i l'adulteri semblen les dues pràctiques il·lícites més esteses entre la població. La relativa extensió de les relacions extraconjugals era el resultat de la precarietat afectiva del matrimoni en una societat on aquest apareixia més com una estratègia socio-econòmica que com el fruit de la lliure elecció dels contraents.⁵⁵⁸

Dels Usurers, jugadors, blasfems, sortilegs i endevinaires ja hem parlat en referir-nos als clergues homònims. Només recordar que, com passava amb els clergues, es dedica un capítol, a gairebé tots els qüestionaris, a inquirir sobre els possibles crims presents entre els parroquians i la necessitat de la seva reforma (aquí cada visitador haurà d'actuar segons la realitat de cada parròquia): "*Item si sunt aliqua reformanda vel corrigenda in populo vel in clero*" diu el qüestionari de Tortosa de 1314.

EL MATRIMONI: UN SAGRAMENT.

Perquè un matrimoni fos considerat vàlid tan sols calia el consentiment dels dos batejats, no era necessària cap cerimònia pública. Però l'Església, preocupada per evitar-ne la clandestinitat, s'esforçà en envoltar el matrimoni de ritus religiosos que n'asseguessin la publicitat. A partir del segle XI la legislació canònica establí que el

⁵⁵⁵ ADB, Visites Pastorals, vol 2 f 76v.

⁵⁵⁶ ADB, Visites Pastorals, vol 2 f 39r.

⁵⁵⁷ ADB, Visites Pastorals, vol 2 f 83v.

⁵⁵⁸ Antoni FURIÓ i Ferran GARCÍA, "Del dia i la nit. Actituds i comportaments al món rural medieval valencià", *Ullal*, núm 9 (1986), p. 49. Vegeu també: MONJAS, 2002a, pp. 107-117 i BAUCCELLS, 1998, pp. 1823-1906.

matrimoni havia de celebrar-se *in facie ecclesie*, d'acord amb les normes litúrgiques fixades per l'Església: tres diumenges consecutius abans de la celebració del matrimoni en faç d'església, aquest s'havia d'anunciar perquè els parroquians hi poguessin oposar impediments. La lectura d'aquests anuncis es feia a l'església parroquial i constituïa el primer pas per a la publicitat del matrimoni. Seguien la solemnització pública de la unió mitjançant el consentiment mutu a la porta de l'església (*in facie ecclesie*), la *traditio puellae* o lliurament que els pares feien de la filla al marit amb l'ofrena del dot, i la benedicció nupcial. Finalment, s'entrava processionalment dins l'església per a celebrar la missa de les esposalles, durant la qual s'impartia una altra benedicció especial.⁵⁵⁹ El qüestionari de Jaume Marquilles anomena el matrimoni com a sacrament i diu: "*Item, quid est matrimonium? Dic quod est "maris et femine coniunctio, individuum vite consuetudinem retinens", ut Extra, De Presumptionibus, c. Illud et .XXVII, q. .II, c. I.*"

Al Baix Llobregat, trobem 23 casos durant el segle XIV de parelles que no volien rebre la benedicció nupcial. Molts d'aquests matrimonis es consumaven privadament, mitjançant el mutu consentiment dels cònjuges a la casa, al mig del camp, etc. D'altres no volien rebre la benedicció per qüestions de discreció, evitar els opositors a un determinat matrimoni, conflictes entre els desitjos dels nuvis i els dels pares, desig de celebrar el matrimoni en una altra parròquia, etc. Així, el qüestionari de Jaume Marquilles de 1413-14 encara té un capítol dedicat a aquesta qüestió: "*Item, de clandestinis matrimoniis, si obtinuerunt absolucionem*".

⁵⁵⁹ Jean GAUDEMET, *Le mariage en Occident. Les moeurs et le droit*. París, Les éditions du Cerf, 1987, pp. 223-232; i MARTÍ BONET, 1981-1982, p. 636.

Un altre aspecte que l'Església vigilava amb molta escrupolositat és el fet que no hi hagués consanguinitat entre els cònjuges del matrimoni (fins al setè grau). Tots els qüestionaris en fan referència: "*Item, si sunt aliqui in coniugie qui non habitent simul et sint in prohibito gradu consanguinitatis uel compaternitatis uel filiacionis spiritualis qui scienter in casu prohibito matrimonium contraxerint*" diu el de Girona de 1329.⁵⁶⁰ No es donen gaires casos, però podem trobar algun com el de Berenguer Boraç a Martorell el 1303,⁵⁶¹ desposat en quart grau de consanguinitat.

El bisbe o el seu delegat també inspeccionen si els matrimonis cohabitaven, ja que les separacions són considerades delictes; trobem qüestions al respecte a tots els qüestionaris: "*Item, si est aliquis uxoratus qui non cohabitatur cum uxore propria*" diu el de Tortosa de 1314. Podem trobar 20 casos, al Baix Llobregat durant el segle XIV, de parelles matrimonials que no volen cohabitar. La causa, normalment, és l'adulteri d'un dels cònjuges.

L'església lluità per mantenir el principi d'indissolubilitat del matrimoni tot restablint els lligams entre els cònjuges quan aquests s'havien trencat per causes

⁵⁶⁰ Aquesta possibilitat era greument reprimida i condemnada amb l'excomunió com diu una constitució provincial del concili de Lleida de 1229: "*XIII. De illis qui in gradu prohibito contrahunt matrimonium. Districte precipimus per omnes ecclesias, in precipuis solemnitatibus, excommunicatos publice denuntiari omnes illos qui in gradu prohibito matrimonia contrahere presumpserint. Illi autem qui in gradu prohibito, non matrimonia sed contubernia, contraxerunt, nisi infra annum dispensationem obtinuerint, ex tunc excomunionis sententie se noverint innodatos; interim autem a carnali copula eisdem precipimus abstinere. Qui vero clandestina contraxerint matrimonia, tanquam excommunicati ab omnibus evitentur et, donec de legitimatione personarum ecclesie constiterit, ad invicem separentur.*" (PONS GURI, 1974, p. 83).

⁵⁶¹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1 f 12v.

diverses. Les sentències judicials obligant a la vida comuna dels cònjuges eren freqüents, sovint, amb la finalitat de protegir a la part més feble, la dona.⁵⁶²

PRÀCTICA RELIGIOSA I PRECEPTE PASQUAL.

La millor manera de controlar els parroquians era assegurar-se que anaven a l'església els diumenges i festes assenyalades en el calendari litúrgic parroquial. D'aquesta manera, el rector i d'altres clergues, amb els manaments del bisbe, intentaven dirigir llurs conductes i actituds des de les troncs. El qüestionari de València diu al respecte: "*Item, si parrochiani veniunt bene ad ecclesiam*".

En general, sembla que l'assistència a missa a les parròquies del Baix Llobregat durant el segle XIV era bona i regular, només tenim tres casos en què el rector o vicari es queixi, de forma global, sobre la manca de presència dels parroquians a les esglésies: a Begues, l'any 1342,⁵⁶³ a Santa Maria de Corbera el 1314⁵⁶⁴ i a Martorell el 1342.⁵⁶⁵ Després, tenim 39 casos de persones individuals que no volen anar a l'església⁵⁶⁶ i 14 casos de gent que arriba, deliberadament, tard als oficis divins.⁵⁶⁷ Sobre la no-assistència general dels parroquians a les esglésies es pot explicar pel fet que l'església i els fidels es troben desatesos ja que el càrrec de rector es "lloga", i

⁵⁶² MONJAS, 2002a, pp.100-106.

⁵⁶³ "*Fferrarius de Ulmo, rector dicte ecclesie, interrogatus super predictis dixit idem ut parrochiani predicti, dixit etiam quod parrochiane sue non veniunt bene ad ecclesiam ut deceret*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 5 f 104r).

⁵⁶⁴ ADB, *Visites Pastorals*, vol 2 f 53v.

⁵⁶⁵ ADB, *Visites Pastorals*, vol 5 f 69r.

⁵⁶⁶ A Martorell, el 1342, Pere Nomdedeu fa 12 anys que no trepitja l'església (ADB, *Visites Pastorals*, vol 5 f 69).

⁵⁶⁷ A Gavà, el 1306: "*Item, Guillelmus Michola, Matheus den Bernardus Moragues, Bernardus Barcheres, Arnaldus dez Puyg, tardissime veniunt ad divina*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol Ibis f 56v).

aquests "arrendadors" l'única cosa que persegueixen es fer-se amb les rendes de la parròquia, sense importar-los massa llur missió pastoral.⁵⁶⁸ Davant d'aquesta actitud els parroquians es desanimen i deixen d'assistir a l'església o busquen d'altres més competents, com veié en Jaume Codina per a la parròquia de Santa Eulàlia de Provençana l'any 1343.⁵⁶⁹

Els parroquians estaven obligats, segons les constitucions provincials i sinodals, a complir el **precepte pasqual**, consistent en la confessió i comunió anual. Els qüestionaris i les visites realitzats a partir de la segona meitat del segle XIV, donen molta rellevància a aquesta qüestió i és un dels punts fonamentals de l'interrogatori sobre els laics i de la seva reforma, tot i que el qüestionari del bisbe Gastó de Montcada del 1329 també ho contempla: "*Item, utrum omnis a ·XIII· annis et ultra [vadant] ad penitentiam et recipiant eucaristiam temporibus assuetis et quod semel saltem confitentur in anno*". Una constitució del concili de Lleida de 1229 recull aquesta norma del IV Concili del Laterà del 1215 i obliga al seu compliment sota pena de morir sense eclesiàstica sepultura: "*X. De monendis parrochianis ad penitentiam. Sacerdotes frequenter moneant populum ad confessionem faciendam, exponentes et districte servantem constitutionem concili generalis, videlicet quod si quis confiteri ad minus semel in anno et comunione recipere neglexerit, vivens ab ingressu ecclesie arceatur, moriens ecclesiastica careat sepultura.*"⁵⁷⁰ Les constitucions sinodals de les diferents diòcesis de la Tarraconense

⁵⁶⁸ Per a més informació sobre el tema vegeu: BAUCCELLS, 1998, pp. 493-505.

⁵⁶⁹ Jaume CODINA, *Els pagesos de Provençana*, vol 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987.

⁵⁷⁰ PONS GURI, 1974, p. 81.

també recullen aquest precepte,⁵⁷¹ i diuen molt clarament que per conèixer l'estat de confessió de tots els parroquians caldrà apuntar per escrit en un llibre el nom dels confessats i els no confessats. Els consells del visitador deixen traslluir el sentit pedagògic de les visites pastorals del segle XV, ja que, quan algun rector o vicari no coneix el nom dels parroquians no confessats, li explica com ha de controlar-los: "*Preterea dictus venerabilis visitator mandauis dicto regente curam animarum dicte Ecclesie presenti ex eo, quia ipse est novus in regimine dicte Ecclesie, et reddere rationem de preteritis non valet, liquet diligenter interrogatus eciamque quod quisque curatus circa salutem animarum sibi commissarum debet et tenetur vigilare, quarum ipse scribat in quadragesima presenti nomina confitentium et ad partem nomina non confitentium, adeo ut valeat constare de obediencia vel inobediencia cuiuslibet parrochiani ipsius Ecclesie.*"⁵⁷² Aquesta resposta, donada al regent de la cura d'ànimes de Sant Martí de Torrelles amb motiu de la visita

⁵⁷¹ A les Constitucions de Ponç de Gualba del 1318 es recorda molt clarament l'obligació dels cristians de confessar com a mínim una vegada l'any amb el seu propi sacerdot: "113. QUOD QUI LIBET CATHOLICUS CHRISTIANUS SEMEL IN ANNO TENEATUR CONFITERI SUO PROPRIO SACERDOTI. / Cum iuxta sacrorum canonum instituta quilibet catholicus christianus semel in anno ad minus debeat et tenetur confiteri suo proprio sacerdoti, nobisque Poncio, Dei gracia Barchinonensi episcopo, fidedignis relatibus sit deductum quod in ciuitate et diocesi nobis commissis nonnulli de parrochianis sue slutis immemores nedum per annum, immo per longiora tempora, differunt ad suum rectorem seu parrochiale recurrere pro eorum peccatis et sceleribus detegendis: nos predictis tanquam perniciosis exemplo obuiare salubriter cupientes, ideo statuimus quod quilibet parrochianus teneatur suo proprio rectori uel alii sacerdote idoneo, seculari uel religioso, de ipsius rectoris licencia anno quolibet confiteri nisi eum iusta causa et rationabilis excusaret quam ipsi rectori uel parrochiali exprimere teneatur, ipsique rectores et parrochiales conscribere nomina confitentium eorundem. Illis autem qui confiteri neglexerint et medio tempore decesserint cum deuiant a tramite catholice ueritatis uolumus et precipimus sepulturam ecclesiasticam denegari et predicta per rectores et parrochiales suis plebitus uolumus per duos uel per tres dies dominicos publice in ecclesia annis singulis publicari et ad communem omnium notitiam deducantur." (HILLGARTH i SILANO, 1984, pp.142-143).

⁵⁷² ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 136v.

de 1414, és molt comuna a totes les parròquies on el rector desconeix el nom dels parroquians no confessats o amb d'altres "crims".

Segons les dades que ens forneixen les visites no sembla massa important el nombre d'excomunicats per l'incompliment d'aquest precepte, però hem de recordar que quan parlem de parroquià entenem que és un cap de casa, amb la qual cosa la xifra ja comença a resultar més important. A Begues, l'any 1406,⁵⁷³ cap feligrès es volgué confessar, però no deixa de ser un cas aïllat.

La importància del precepte pasqual rau en el monopoli de l'església sobre les consciències de la gent,⁵⁷⁴ si no es controlés la confessió aquest monopoli perillaria.⁵⁷⁵ A més, el rector o vicari es convertia no només en un jutge en el fur intern, sinó també pràcticament en un jutge civil.⁵⁷⁶ Quin càstig rebien les persones que incomplien aquest precepte? Segons hem vist a les constitucions, aquells que no confessessin no podrien rebre sepultura eclesiàstica, i caldria fer públics llurs noms dos o tres diumenges a l'any a la comunitat, és a dir l'excomunicació. De fet, l'incompliment del

⁵⁷³ "*Dixit dictus vicarius quod anno presente non fuerunt confessu predictis parrochianorum ipsius ecclesie*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 10 f 203r).

⁵⁷⁴ Joep HERNANDO, *Sociedad y cristianismo en un manual de confesores de principios del siglo XIV*. Resum tesi, Barcelona, 1980, Universitat de Barcelona.

⁵⁷⁵ Per a més informació sobre el precepte pasqual vegeu: BAUCCELLS, 1988, pp. 533-562.

⁵⁷⁶ Fabrice RYCKEBUSCH, *Statuts Synodaux du quatorzieme siècle en Midi-Pyrenées (1285?-1406)*, Memoire de Maîtrise d'Histoire, inèdita. Universitat de Toulouse le Mirail, 1990, p. 79.

Sobre el tema de la confessió vegeu també:

N. CORBIÈRE, *Péché et société dans le Midi de la France (XIIIème-XVème)*. Mémoire de maîtrise.

J. DELUMEAU, *L'aveu et le pardon: les difficultés de la confession (XIIIème-XVIIIème)*.

precepte pasqual era un dels motius més freqüents d'excomunicació.⁵⁷⁷ No hem d'oblidar la importància que té la pregunta "*Quid est penitencia*" al qüestionari de Jaume Marquilles i la tradició catalana dels tractats "De penitencia".⁵⁷⁸

Un altre dels temes més importants de l'interrogatori sobre els laics durant el segle XV és el control dels **excomulgats**. El qüestionari de València diu al respecte: "*Item, si sunt aliqui excommunicati qui diu steterint in excommunicatione*". L'excomunió privava els castigats de la comunió dels fidels, tan activa com passiva en cas d'excomunió major i, només de la recepció dels sagraments i de l'adquisició dels beneficis eclesiàstics, en cas de ser menor. Si no es diu res, l'excomunió és major.⁵⁷⁹ Els rectors tenien l'obligació de denunciar els excomulgats⁵⁸⁰ públicament, però com diu una Constitució de Barcelona del segle XIII de la recopilació de Francesc Rufac, la finalitat de l'excomunió no és cercar la mort del condemnat, sinó, com tota pena per a clergues i laics, ésser la medicina de l'ànima.⁵⁸¹ Però, a banda dels efectes religiosos,

⁵⁷⁷ J.N. HILLGARTH, "«Articuli et monitiones» para los fieles de la diócesis de Barcelona publicados entre 1420 y 1430", *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm 51-52 (1978-1979), pp. 155-160.

⁵⁷⁸ PERARNAU, 1977, pp. 259-298.

⁵⁷⁹ RYCKEBUSCH, 1990, pp. 53-54.

⁵⁸⁰ Així ho diu una Constitució sinodal de Barcelona de Ponç de Gualba del 1306: "86. QUOD RECTORES TENEANTUR DENUNCIARE EXCOMMUNICATOS. / *Item, statuimus quod rectores et alii clerici quibus per nos uel officialem nostrum mandatum fuerit aliquem uel aliquos denunciare excommunicatos, in dicta denunciatione prout eis mandatum fuerit non supersedeant neque cessent donec aliud receperint uerbo uel litteris per fidelem nuncium in mandatis. Qui uero contra fecerit, penam quinquaginta solidorum usibus quibus nos uoluerimus applicandam se nouerit incurrisse.*" (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 125).

⁵⁸¹ "59. FORMA EXCOMMUNICACIONIS LATA PER SUMMUM PONTIFICEM. / *Quia sententia excommunicacionis habet in se salutis medicinam et non mortem, si ille qui excommunicatur non uilipendit eam, ille qui excommunicat debet monstrare quod corrigere uult illum qui excommunicatur et sanare. Unde prelati quando excommunicat illam sententiam scribat: «Ita uidelicet quia Petrus uel Berta tribus vicibus monitus non uult soluere decimam, ideo ipsum excommunico», et idem faciat de omnibus aliis. Translatum autem illius*

l'excomunió tenia uns efectes molt més greus a curt termini, ja que apartava els inculpats de la comunitat, impossibilitant-los la vida de relació amb la prohibició d'acostar-se al grup i reunir-se amb els altres, cosa que tota la comunitat feia observar.⁵⁸² No obstant, l'excomunió podia ser un procés molt llarg i calia garantir tots els drets processals dels que l'havien de rebre, com es posa de manifest al qüestionari de Tarragona de 1372 en els seus 4 últims capítols: "*Item, si clericus ecclesie profert sententias sine scriptis a quatuor annis citra. / Item, si cum profert in scriptis ponit in ipsis scriptis causam propter quam excommunicat. / Item, si profert sine ammonicione legitima vel trina sententias. / Item, si requisitus infra mensem denegavit facere copiam de ipso scripto excommunicato*".

La reforma pretén que el control dels excomulgats sigui molt estricte, tot obligant el visitador a tots els rectors o vicaris, de la mateixa forma que es feia amb el precepte pasqual, a tenir un llibre on havien d'apuntar tots els excomunicats i la causa,⁵⁸³ com demana el qüestionari de Tortosa de 1409: "*III. Item, an rector habeat (...) et*

scripture tradat illi qui excommunicatur si ab eo fuerit requisitum. Ille autem qui excommunicatus est requirat illud translatum cum publica scriptura uel cum litteris cum sigillo autentico. Si autem prelatus contra fecerit, suspensus est ipso facto per mensem ab ingressu ecclesie et a diuino officio et superior relaxabit cum audierit querelam sine domini grauitate, et condemnabit illum prelatum ad expensas et dampnum quod inde sustinuerit, et imponat aliam penam ipsi prelato ut uideat quod graue est ferre sententiam excommunicacionis sine maturitate. Et quod dictum de sententia suspensionis idem intelligendum est de sententia interdicti. Prelatus uero qui suspensus erit pro eo quod non seruauerit predicta, si ministrauerit in suo officio, sit suspensus et non potest habere remedium dispensacionis sine apostolica sede." (pàgs 113-114, HILLGARTH i SILANO, 1984, pp. 113-114).

⁵⁸² BAUCCELLS i REIG, 1970, p.261.

⁵⁸³ En la visita de 1414 a Olesa de Montserrat, el visitador proveeix que el rector ha de tenir: "*Item sub eadem pena, mandauit dicto Rectori presenti ut faciat unum manuali papireum in quo ponat et scribat nomina*

si scribit nomina confitentium et excommunicatorum". Copsem que l'església cada volta pretén tenir un control més rígid dels seus feligresos, cosa que també es pot veure en l'obligació de tenir un llibre per apuntar el nom dels difunts i controlar llurs llegats⁵⁸⁴, d'aquesta manera, la reforma baix-medieval s'avança en més d'un segle als postulats del futur Concili de Trento on es sol·licitarà l'obligatorietat de tenir registres de defuncions, bateig,...

ELS DEURES ESPIRITUALS DELS CRISTIANS.

Els qüestionaris de Tortosa (1314 i 1409), Girona, València i Saragossa tenen un capítol dedicat al coneixement de l'observació per part dels laics de les festes i dejunis que preceptua l'església: "*Item, si colunt festa eis indicta et obseruant ieiunia*" diu el qüestionari de Gastó de Montcada de 1329. Pere d'Albalat, en una constitució provincial de l'any 1242, va establir les festes preceptives de la de la Tarraconense, a banda de la festa patronal de cada parròquia.⁵⁸⁵ Sembla que hi ha, en general, un

omnium excommunicatorum, et ad instanciam cuius seu quorum et qua rationes excommunicati existunt et si cum participantibus nomina participantium." (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 12v bis).

⁵⁸⁴ A la mateixa visita d'Olesa de Montserrat del 1414 el visitador proveeix que el rector tingui un llibre de difunts, hem de suposar que es demana el mateix per a la resta de parròquies de la comarca: "*Item mandavit dicto Rectori presenti sub pena decem solidorum fisco etceterarum, quarum de cetero habeat unum librum papireum in quo scribere teneatur nomina defunctorum et dies in qua mortui fuerunt, nominaque manumissorum et quantitatem quam pro eorum anima receperint, et tempus infra quod distribui mandaverint adeo ut clare possit inveniri, si manumissores erga manumissoriam bene et legaliter se habuerint propterea quia in dicto libro distributiones dictarum manumissoriarum imposterum fieri et continuari voluit et ordinavit.*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 12v bis).

⁵⁸⁵ "*IV. Que festa debent celebrari. Item com otium et desidia fomentum pariant vitiorum, festivitatum multitudinem duximus temperandam, cum in illis eo quia non laborant pauperes agraventur et ociosi et desidiosii ad illicita provocentur, quare festivitates colendas necessario subnotavimus, quas qui contempserit colere per suum presbiterum compellantur: Est festum scilicet Circumcisionis Domini et Epiphanie, Sancti Vincentii, Purificationis beate Marie, Mathie apostoli, Anuntiationis, duorum dierum octavarum Pasce, Sancti Marchi*

correcte compliment d'aquests deures, tot i que de tant en tant cal fer recordatoris.⁵⁸⁶ Així, l'any 1426, Miquel Molsós, vicari general i visitador, en la visita realitzada a Manises fa les següents provisions entre moltes d'altres: "*Item, que s'abstinguen de menjar carn en Quaresma, si donchs no eren malalts ab consell del metge. Item, que los dies dels digmenges e festes colents no facen fahena. Item, lo dia de Tots Sants e lo dia de Divendres Sant vinguen tots a la sgleya per hoyr lo offici divinal. Item, que lo forner cristià no coga los digmenges ne festes solempnes*".⁵⁸⁷

L'AÏLLAMENT DELS NO-CRISTIANS: JUEUS, MUSULMANS I HERETGES.

El qüestionari de València, el de Tortosa de 1409 i el de Barcelona de 1413-14 tenen capítols dedicats a la relació que s'ha d'establir amb jueus i musulmans: "*Item, si sint ibi judei vel sarrasseni et si sint quod incedant habitu distincto prout a iure est statum, et si non incedant quod provideatur ut decet per privacionem commercii christianorum vel aliter. Et de hiis omnibus diligenter inquiratur et de aliis prout casus poposcerit.*" diu el de Barcelona. El de València, per la important presència de musulmans en aquelles terres, dedica 11 capítols a inquirir sobre les relacions que s'estableixen entre cristians i musulmans.

evangeliste, Philipi et Iacobi Inventionis Sancte Crucis, Assensionis Domini, ferie duarum octabarum Pentecostes, Iohannis bapteste, Petri et Pauli, Sancte Marie Magdalene, Iacobi apostoli,, Sancti Laurentii, Assumptionis Beate Marie, Sancti Bartholomei, Nativitas Beate Virginis, Mathei apostoli, Sancti Michaelis, Luche evangeliste, Simonis et Iudas, Omnium Sanctorum, Sancti Martini, Sancti Andree, Sancti Nicholay, Sancti Thome, Nativitatis Domini, Sancti Stephani, Sancti Iohannis apostoli; et quelibet parrochialis observet festivitatem illius sancti in cuius honore est constructa eius maior ecclesia. Officia vero harum sollempnitatum et omnium aliarum sive sint novem vel trium lectionum prout actenus consuevit fieri ac clericis in ecclesiis etiam in portionibus observentur et ad audiendum officia layci nichilominus moneantur." (PONS GURI, 1974, p. 110).

⁵⁸⁶ Vegeu: BAUCCELLS, 1988, pp. 479-492.

⁵⁸⁷ CÀRCEL-BOSCÁ, 1996, pp. 609-610. Vegeu també, BAUCCELLS, 1998, pp. 563-574.

La idea sempre és la mateixa, els cristians no s'han de barrejar ni amb els jueus ni amb els musulmans, cal aïllar-los socialment, no és possible la convivència.⁵⁸⁸ Havien de dur vestits diferents per diferenciar-se dels cristians i si incomplien se'ls privava del comerç amb els cristians. A Sant Vicenç dels Horts, l'any 1414, hi ha una petita comunitat jueva, el visitador els prohibí comerciar amb els cristians i els manà proveir un calze per a l'església.⁵⁸⁹ En la mateixa visita, hi ha un fort control i recel vers els jueus conversos de la vila: Bartomeu Pont i la seva dona Eulàlia, Miquel Rossell i la seva dona Aldència, i Bernat Joan i la seva dona Genul. Se'ls acusa de parlar amb la comunitat jueva i fins i tot de practicar encara ritus jueus i no ortodoxes cristians (precedents de la persecució contra els conversos que farà la inquisició castellana des de la seva introducció a les terres de la Corona d'Aragó a finals del segle XV).⁵⁹⁰

Tots els qüestionaris demanen el control i persecució dels possibles heretges: "*Item, si est aliquis hereticus vel credens hereticis vel qui eos recipiat publice vel occulte*" diu el qüestionari de Tortosa de 1314. Però, no només entre els laics, sinó també entre els preveres com diu el propi qüestionari de Tortosa que torna a repetir amb les mateixes

⁵⁸⁸ Serveixi de mostra aquesta constitució de la compilació de 1330 del patriarca d'Alexandria: "XXXIII. *Quod christiane non habitent cum iudeis, nec eorum filios nutriant. Statuimus etiam, sacro concilio, quod nullus mulier alicui loci provincie Tarrachonensis audeat habitare cum iudeis, aut filios aut filias eorum nutrire seu lactare. Et quecumque contra huiusmodi inhibitionem nostram, postquam monita fuerit super hoc, presumpserit facere supradicta, decernimus eam vel eas ex tunc excommunicationis stententie subiacere. Ita videlicet quod cum illud diocesano, vel rectori illius loci ubi mulieres super hoc culpabiles inovente fuerint, extiterit nuntiatum per iamdictum diocesanum aut rectorem, ipse mulieres nuncietur excommunicate et tanquam excommunicatas faciant ab omnibus evitari. Et ne ipse mulieres de facili in excommunicationis laqueri incidere valeant ipso facto, rectores locorum in quibus iudei morantur, semel annis singulis publicetur.*" (PONS GURI, 1975, pp. 332-33).

⁵⁸⁹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 139r.

⁵⁹⁰ Per a més informació vegeu: BAUCCELLS, 1998, pp. 1645-1716.

paraules el capítol anterior. El concili de Tarragona de 1292 va dir el següent sobre els heretges: "*VII. De hereticis. Nonnulli a via veritatis aversi, per devium falsitatis euntes, linguas suas laxare ad talia non verentur, ut dicere audeant quod non sit resurrectio mortuorum, nec vita alia sit futura, quod quidem est heresis pessima, immo pluries heresim fundamentum, stutuimus itaque sanctientes quod quicumque talia dixerit ex proposito, capiatur, et si perstiterit in eisdem tanquam hereticus condempnatur. Quod si iocose dixerit vel quantumcumque animi levitate, nichilominus secundum qualitatem culpe et persone conditionem penis legitimis puniatur per inquisitores hereticorum a Sede Apostolica deputatos; omnes insuper catolice fidei detractores penam subeant quam merentur, ut sciant loqui de fide catolica cum reverentia et honore. Volumus etiam et mandamus quod dilecti fratres predicatorum, inquisitores hereticorum a Sede Apostolica deputati, qui laborant ad extirpandam hereticam pravitatem, a rectoribus ecclesiarum vel eorum vicariis benigne recipiantur, et in tam necessario et coram Deo accepto fidei negotio iuventur efficaciter per eosdem.*"⁵⁹¹

Aquesta falta era tan greu que havia d'intervenir el tribunal de la Santa Inquisició, creat per a aquestes tasques. Calia vetllar per l'ortodòxia de l'església catòlica ja que si permetien l'heretgia perdrien el control de la societat i els seus privilegis.⁵⁹² Per tant, les visites no entren gaire en aquests temes, tot i que els qüestionaris en parlin, ja que eren tractats per d'altres tribunals eclesiàstics.

EL NOMBRE DE PARROQUIANS.

El qüestionari de Jaume Marquilles de 1413-14, és l'únic que demana per la quantitat de parroquians de cada parròquia: "*...et hiis presentibus, ipse visitator interroget*

⁵⁹¹ PONS GURI, 1974, p. 284.

⁵⁹² Per tenir més informació sobre el tema vegeu: BAUCCELLS, 1988, pp. 1613-1644.

quot sunt parrochiani in dicta ecclesia." Cal que entenguem el **parroquià** com a cap de casa o de família, el qual la devia representar davant del beneficiat curat en tots els aspectes de la vida parroquial, d'aquesta manera, amb totes les reserves, podríem considerar-lo equiparable al foc. Encara que parroquià i foc no siguin dades perfectament equiparables, no es pot negar que guarden entre elles, si més no, certa lògica. Per tant, la noció parroquià, ultra les nocions estrictament religioses, tenia també una connotació fiscal propera a la del foc,⁵⁹³ d'aquí l'interès de la cúria episcopal per conèixer el nombre de les seves ovelles (parroquians), doncs segons el nombre de parroquians els impostos i el valor de la parròquia variarien. Aquesta connotació fiscal fa que la dada parroquià de la mateixa manera que el foc tinguin un valor relatiu, doncs moltes persones intentarien evadir la possibilitat de ser censats o controlats per no haver de pagar l'impost de torn.⁵⁹⁴

7.1.2.3. Aspectes jurídics i econòmics.

LES RENDES DE LA PARRÒQUIA.⁵⁹⁵

Els qüestionaris de visita i les visites pastorals de la segona etapa posen l'èmfasi en el control de la residència dels beneficiats, el servei dels beneficis i les seves rendes i ingressos econòmics. Els bisbes volen tenir un exhaustiu control de l'economia benefical de cada parròquia.

⁵⁹³ BENITO, 1992, pp. 239-242.

⁵⁹⁴ Per a més informació sobre el concepte "parroquià" vegeu: MONJAS, 1998c, pp. 83-85; i SALICRÚ, 1990, pp. 57-60.

Cada parròquia es componia d'un patrimoni que té unes fonts que l'alimenta, també té unes càrregues i uns administradors que vetllen per l'optimització dels seus fruits econòmics. Aquesta unitat econòmica entrà en crisi a mitjans del segle XIV de la mateixa forma que ho féu l'economia i societat dels diferents regnes de la Corona d'Aragó del moment.

L'element essencial de la riquesa parroquial, que es remunta a la fundació de la parròquia i que s'ha eixamplat al llarg del temps, es troba constituït per la *dotació* o *dot* (*dos*) que devien aportar aquell o aquells que prenien la iniciativa d'erigir un nou lloc de culte. Aquest dot comprenia sobretot béns immobles: la rectoria i més o menys terres entre el veïnat (camps, prats, boscos, vinyes) explotats directament pel pastor o més freqüentment arrendats a cens. Però la parròquia tenia també d'altres fonts de riquesa: les *ofrenes* (*oblaciones*), els *drets d'estola* (*iura stolae*), les *fundacions*, el *delme* i el *dret d'espoli* (*ius spoli*).⁵⁹⁶

⁵⁹⁵ Extret majoritàriament de: MONJAS, 1997, pp. 77-82.

⁵⁹⁶ Jean GAUDEMET (1979), «La paroisse». A: *Le Gouvernement de l'Église à l'époque classique (1140-1378)*, 2a part, *Le gouvernement local*. A: G. LE BRAS; J. GAUDEMET, [dir.], *Histoire du droit et des institutions de l'Église en Occident*, vol. VIII, núm 62, París, p. 269-275.

Jean GAUDEMET(1962), «La paroisse». A: *Institutions Ecclésiastiques*, llibre II. A: Ferdinand LOT; Robert FAWTIER [dir.], *Histoire des Institutions Françaises au Moyen Age*, vol. III, p. 197-219.

D'aquests impostos el *delme* era el més important. Constituïa, en principi, 1/10 part sobre tots els ingressos, però la quantitat variava fins a 1/45 part. El delme, en teoria, havia d'anar íntegrament al clergat parroquial, però tenia dos rivals: els laics i les abadies. Es percebia en espècie o diners, recaptant-lo el propi curat o uns agents especials, els «delmers» (*decimari*). La resistència al seu cobrament (bastant estesa) comportava l'excomunicació. De vegades s'arribava a pactes amb els parroquians i s'abonava una suma fixa. El *dret d'espoli* es refereix a la successió dels rectors. A partir del segle XII es permeté als capellans testar (limitat als béns mobles propis), sempre que fessin un llegat pietós. Si el servidor

Algunes visites pastorals del primer terç del segle XV, com les del patriarca Sapera del 1414 i 1421 i les del bisbe de Girona Andreu Bertran de 1420-21 ens proporcionen una dada excepcional per al coneixement de l'economia parroquial, cosa que hom no pot trobar a cap altra visita. El qüestionari de Jaume Marquilles de 1413-14 demana: "*Item, redditus et fructus eiusdem ecclesie quam summam ascendunt*". Com a resposta, sota el terme genèric de *valor* s'engloba la **renda anual** que el rector podia obtenir i tenia dues fonts principals: les rendes o fruits i els drets parroquials (per l'administració dels sacraments). De totes maneres la dada es global i no ens permet conèixer quina part correspon a cada concepte. El valor definia la categoria econòmica de la parròquia, la capacitat que aquesta tenia de generar rendes i de mantenir un determinat nivell de servei religiós i d'infraestructura del culte. Era una xifra expressada en moneda de compte, aproximada i arrodonida. L'estabilitat de la xifra a les dues visites referma el seu caràcter teòric. És possible que obeís a una valoració del benefici curat feta en el moment de la seva taxació i que no es revisés fins passats uns certs anys.⁵⁹⁷

El valor mitjà de les parròquies del Baix Llobregat es trobava en 67 lliures 23 sous i 11 diners, semblant al de les parròquies del Maresme durant les visites del patriarca Sapera,⁵⁹⁸ i al de les parròquies del Baix Empordà, estudiades per Puig i Aleu per a l'any 1420-21.⁵⁹⁹ De l'estudi d'aquestes dades, observem que el pes relatiu del

parroquial moria sense fer testament, la majoria dels seus béns anaven a la parròquia. Els bisbes mantingueren el costum de reservar-se una part dels béns dels clergues difunts: *quarta mortuorum*.

⁵⁹⁷ BENITO, 1992, pp. 233-239.

⁵⁹⁸ BENITO, 1992, p. 234-236.

⁵⁹⁹ PUIG i ALEU, 1985, vol. II, p. 149-156 i 172-73.

valor de cada parròquia en el conjunt comarcal guarda gran relació amb el pes relatiu demogràfic corresponent.

Però, tots els qüestionaris, també els de la primera etapa, inquirien sobre l'ús d'aquestes rendes: "*Item capite ecclesie in quibus usibus expenduntur*" diu el de Tortosa de 1314, i "*Item, si destruxerunt possessiones ecclesiae, vel vendiderunt, vel dederunt consanguineis vel aliis, vel stabiliverunt (sic) ad certum censum vel agrarium, et si illud fecerunt ad utilitatem ecclesiae, et auctoritate Episcopi.*" diu el de Tarragona de 1372.

El rector havia **d'administrar els béns de l'església** juntament amb les fàbriques o obrerries formades per parroquians: "*Si bene administrant ea, quae pertinent ad fabricam vel luminariam ecclesie*" diu el qüestionari de Saragossa de 1435, i el de València de 1383-88, "*Item, si operarii vel sacriste tenent aliquid quod debeat in usus ecclesie converti*"; el de Tortosa de 1409 afegeix: "*VII. Item, si est operarius vel sacrista in ecclesia et qualis procurat bona sacristie vel operis et in quos usus convertit «les capides».*" Una constitució sinodal de la diòcesi de Girona, aprovada durant l'episcopat d'Arnau de Montrodon (1335-1348) obligà totes les universitats a escollir dos obrers (*operarii*) entre els parroquians (normalment d'entre els millor situats de cada parròquia), amb la finalitat que gestionessin l'administració temporal dels béns i les rendes destinades al manteniment del temple (i si era el cas, coordinessin la reparació, ampliació o construcció de nova planta) i que es responsabilitzessin, així mateix, de tot allò que feia referència al culte (subministrament de llibres, ornaments, il·luminació de l'església i altars).⁶⁰⁰ El rector prenia les decisions referents a les vendes i contractes fets en favor

⁶⁰⁰ "49. UT IN ECCLESIIIS ANNUATIM ELIGANTUR OPERARII QUIBUS UNUS CLERICUS ADIUNGATUR. Item cum, propter defectum operariorum sive procuratorum operis ecclesiarum parochialium

de la parròquia per millorar la seva situació econòmica, sotmetent-se, sovint, al parer del bisbe els fets realitzats,⁶⁰¹ com a Torrelles el 1306, on el rector, Bernat Gual, féu un establiment a terres ermes amb el consentiment episcopal per millorar l'església (obres a l'edifici, o per comprar aixovar litúrgic).⁶⁰² En alguna ocasió, els parroquians es lamentaran de la nefasta administració del rector, com a Castellví de Rosanes l'any 1336: "*Item dixerunt quod multa bona de proprietate ipsius ecclesie fuerunt perdita propter negligenciam et malam aministracionem dicti rectoris*".⁶⁰³

Per evitar aquestes situacions i descontrol, els qüestionaris del segle XV, concretament el de Jaume Marquilles de 1413-14, exigeixen als rectors l'inventari dels béns del benefici i la capbreuació de les rendes: "*Item, si rector vel beneficiatus confecerit inventarium de bonis beneficii et capibrevum de redditibus*", procés paral·lel a les capbreuacions de tots els senyorius (laics i religiosos) que es du a terme durant els segles XIV i XV.

nostre diocesis, ipse ecclesie in refectionibus, libris et aliis necessariis frequenter dampna et dispendia patiantur. Ideo statuimus quod, in singulis parrochiis nostre diocesis, singulis annis eligantur per universitatem uniuscuiusque parrochie duo operarii ex parrochianis ipsius ecclesie, quibus adiungatur unus ex clericis ecclesie ipsius parrochie, qui se intromittant de negotiis ipsius ecclesie et cuncta necessaria ipsi ecclesie, tam in reparationibus, quam in libris, ornamentis, et aliis necessariis ipse ecclesie, provideant et audiant rationes seu computa operariorum anni preteriti, habeantur potestatem faciendi eis finem generalem si apparuerit eis bonum computum reddidisse, super quibus eorum conscientias intendimus onerare." (NOGUER i PONS GURI, 1966-67, p. 138).

No obstant, les actes de visita pastoral de les diòcesis de la Tarraconense no fan cap referència a les obreries durant els segles XIV i XV, no serà fins al segle XVI quan començaran a aparèixer. Per més informació sobre les obreries vegeu: PUIGVERT, 2001, pp. 111-116.

⁶⁰¹ Una constitució provincial del concili de Lleida de 1229 diu: "*Ut alienationes de bonis ecclesie non fiant sine consensu episcopi...*" (PONS GURI, 1974, p. 87).

⁶⁰² ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 57r.

⁶⁰³ ADB, *Visites Pastorals*, vol 4 f 21v.

De la mateixa forma que la parròquia tenia unes entrades econòmiques, també tenia unes **despeses o càrregues**. El qüestionari de Barcelona de 1413-14 demana: "*Item, que onera habet subire dicta ecclesia vel rector nomine eiusdem.*" A les despeses que imposava el servei parroquial, s'afegien les taxes diverses en profit del bisbe o del papat i les exigències dels patrons. Aquestes darreres eren les més importants i són aquelles que coneixem per a les parròquies del Baix Llobregat, car les visites de la diòcesi de Barcelona del 1414 i 1421, sota el concepte *onera* fan referència a un conjunt d'imposicions amb les quals l'església parroquial contribuïa anualment a les esglésies diocesana i universal.

Les principals càrregues que gravaven les parròquies del Baix Llobregat anaven a parar al bisbat. Les més importants eren: la *dècima*,⁶⁰⁴ la *visita*,⁶⁰⁵ el *sínode*⁶⁰⁶ i la *capellania*.⁶⁰⁷

El percentatge mig de les *onera* de les parròquies del Baix Llobregat respecte al *valor* total parroquial és de 12,8 %. Tanmateix, entre les diferents parròquies hi havia grans diferències, entre el 2,8 % de Sant Miquel de Molins de Rei i el 28,1 % de Sant Boi de Llobregat. Les parròquies de patronat han d'afegir a les exaccions del papat i de

⁶⁰⁴ S'implantà a les diòcesis catalanes a partir de 1279-1280, i esdevingué la imposició més gravosa i important del clergat durant els segles XIV i XV. En teoria equivalia a la desena part de la renda de cada benefici eclesiàstic segons la valoració que d'aquest es feia.

⁶⁰⁵ Era la imposició que els bisbes percebien dels rectors en concepte d'hospitalitat i hostatge a les visites pastorals.

⁶⁰⁶ Imposició en concepte de drets de participació al sínode diocesà (quan feia molt de temps que no es celebraven sínodes, l'impost es cobrava conjuntament amb la *visita*).

⁶⁰⁷ Dret que paguen totes les parròquies que no són estrictament de titularitat del bisbe al seu senyor directe. També podria rebre el nom de dret de patronat. Aquesta serà una de les càrregues més gravoses en aquelles parròquies que no depenien directament del bisbe.

l'episcopat el dret de *capellania*, que cobren els senyors. És el cas de Sant Boi, Sant Climent, Sant Esteve de Cervelló, Sant Esteve Sesrovires, Sant Pere d'Abrera, Sant Vicenç dels Horts i Santa Maria de Martorell, que, en general, són esglésies amb elevat *valor*, per sobre o dins la mitjana de la comarca. El qüestionari de Barcelona de 1413-14 diu sobre la capellania: "*Item, si pro beneficiis deserviendis datur capellania integra, scilicet, novem libre. Et hoc locum habet extra civitatem Barchinone, quamquam in eadem civitate .XI. libre dantur.*" S'estableix un preu fix per a la capellania.

Les parròquies més pobres no paguen càrregues (en queden exemptes), com és el cas de Sant Cristòfol de Begues, o aquestes són prou reduïdes.

Com veiem, una part important del valor de les parròquies del Baix Llobregat i, en general, de les parròquies rurals se n'anava fora de la Comarca via les exaccions del papat, l'episcopat i els senyors religiosos i laics amb dret de capellania. La majoria d'aquestes rendes s'anaven cap a la ciutat de Barcelona o les altres seus episcopals de la Tarraconense a cada diòcesi. De la mateixa forma que molts patricis de Barcelona iniciaren ja al segle XIII la compra de possessions immobles a les comarques del voltant de Barcelona, entre elles el Baix Llobregat, desviant gran part de les rendes de la Comarca cap a la ciutat, el mateix fenomen es produeix amb les rendes eclesiàstiques, que majoritàriament s'anaren cap a l'aristocràcia eclesiàstica barcelonina. Fenomen semblant trobem a les altres diòcesis de la Tarraconense, on la capital diocesana, on es concentren les principals dignitats eclesiàstiques de la diòcesi, absorbia gran quantitat de rendes.

EL SISTEMA BENEFICIAL: CRISI I RECOMPOSICIÓ.

Totes aquestes entrades i sortides econòmiques s'enquadraven dins un *funcionament administratiu i organitzatiu parroquial*, l'anomenat *sistema beneficial*. La parròquia es trobava dins els *beneficis menors*, és a dir aquells que no tenien jurisdicció, a no ser la moral. Dins els beneficis parroquials hi havia de dos tipus:

- *Beneficis amb cura d'ànimes*, és a dir, poden impartir tots els sacraments. El *valor* i les *onera* es refereixen sempre a aquests. Ostenten els béns, rendes i càrregues pròpies de la parròquia. El principal representant era el *rector ecclesiae*, titular del benefici curat. Tots els qüestionaris i constitucions exigeixen la seva residència a la parròquia de la qual és titular: "*Interrogentur testes si rector residet in ecclesia...*" diu el de Girona de 1329.⁶⁰⁸ El servidor d'una parròquia amb patronatge, que no tenia títol beneficial, però exercia les funcions, era el *vicarius perpetuus*. I quan un beneficiari de cura d'ànimes no residia a la parròquia i confiava el servei parroquial a un altre clergue, que no percebia tots els ingressos, aquest darrer rebia el nom de *vicarius*.⁶⁰⁹ Els qüestionaris contemplaven l'existència d'aquesta figura i el seu control, alguns en fan referència: "*Item, si vicarius qui est in ecclesia habet literas dimissorias a suo episcopo. / Item, si per dominum episcopum est comissa cura animarum vicario ecclesie*" diu el de Tortosa de 1314, tot reproduint les mateixes paraules dedicades als rectors.

⁶⁰⁸ Durant els dos primers terços del segle XIV, la no residència del rector es copsava, sobretot, com un problema que generava un servei dolent de la parròquia i església, per tant, estaria relacionat amb la missió pastoral dels sacerdots. Al Baix Llobregat, en 30 ocasions durant el segle XIV, el rector no hi residia (una absència per cada deu visites).

⁶⁰⁹ GAUDEMET, 1979, pp. 245-265.

- *Beneficis no curats*: són els beneficis simples d'altar o de capella, constituïen una unitat econòmica autònoma a l'interior de la parròquia. Instituíts i dotats per particulars, clergues o laics, els beneficis simples obeïen a les necessitats espirituals del fundador.⁶¹⁰ Els obtentors del benefici estaven exempts de qualsevol responsabilitat pel que fa als serveis espirituals de la parròquia, i celebraven la missa i els oficis setmanals determinats en els documents de fundació i dotació del benefici. Es troben a les parròquies més grans i riques, on sempre hi havia més d'un beneficiat. El curat, a més, tenia clergues ajudants com el *diaca*, el *scolaris* i el *sagristà*.

En teoria, els beneficis només podien ser conferits pel bisbe, cap laic podia atorgar-se el dret de fer-ne una col·lació sobre un; així, els qüestionaris de la primera etapa inquireixen sobre aquesta qüestió: "*II. Item, si est promotus et si habet literas sue promotionis./II. Item, si fuit promotus infra annum a tempore collationis sibi facte de dicta*

⁶¹⁰ Així a la visita a Santa Maria d'Olesa de Montserrat del 1421 mentre es visitava l'altar de Tots Sants, se'ns explica la clàusula de la dotació de l'altar: «*Item leix decem nouem lliures e media barchinona de censal mort de aquells censals que io prenh per que cant un clergue per la mia anima en laltar de tots sants en la sgleia de santa Maria de Aulesa de montserrat de la qual cosa vull e man que sia donador en Pere Ot nabot meu de la vila de Aulesa e als seus hereus e succedors e que sia donat al pus proisime de mon linatge. Item leix .XX. sous de ccensal mort de aquells que io prenh a obs de una lantia qui crem deuant lo dit altar. Prout in testamento dicti Guillelmo Ot laicus continentur.*» (ADB, *Visites Pastorals*, vol. 14, f. 16r bis). Davant la mort, els feligresos es volien assegurar que anirien al cel, i això sovint s'intentava «comprar». Des de la promulgació de la doctrina del purgatori (concili de Lió de 1274) les fundacions de misses de difunts es multiplicaren. D'aquesta manera l'església explotava econòmicament els fidels i hom institucionalitzà el culte als morts, més propi de les devocions populars, que l'església intenta reconduir a través d'aquestes misses i cerimònies.

ecclesia." diu el de Tortosa de 1314, i les constitucions són molt clares al respecte.⁶¹¹ Estava prohibit tenir més d'un benefici per clergue o les rendes de més d'un; i els clergues beneficiats estaven obligats a residir al benefici.⁶¹² El control dels beneficis no curats en els qüestionaris de visita s'introduirà durant la segona fase, abans no existia

⁶¹¹ Així, a les constitucions provincials del patriarca d'Alexandria es diu: "LXXII. DE HIIS QUI PER POTENTIAM VOLUNT BENEFICIA ECCLESIASTICA OBTINERE. / Statuimus ut clerici, seculares vel regulares, qui per potentiam vel impressionem cuiuscumque secularis persona, se per patronos ad ecclesiastica beneficia procuraverint presentari, aut sibi conferri, provideri vel eligi ad eadem aut ad hoc literas, nuntium vel mandatum impetraverint aut fecerint impetrari, seu tali presentationi, collationi, provisioni vel electioni consenserint, aut ratam habuerint, excommunicationis sententiam eo ipso se noverint incurrisse, et inhabiles fiant ad obtinendum dicta beneficia ea vice." (PONS GURÍ, 1975, p. 358).

A la recopilació de Francesc Rufac de les constitucions sinodals de Barcelona es recull: "61. QUOD QUILIBET CLERICUS HABEAT CURAM ANIMARUM AB EPISCOPO. / Item, quod nullus clericus teneat curam animarum in ciuitate Barchinone et diocesi nisi eam ab episcopo eos constiterit recepisse; quod si facere presumpserit pena debita puniatur." (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 115). També: "75. QUOD NULLUS INSTITUATUR IN BENEFICIO NISI PER DOMINUM EPISCOPUM. / Item, quod nullus instituatur in aliquo beneficio quantumcumque minimo nisi per dominum episcopum quia tales non possunt ministrare in eis quia remtractant alienam, alias a suo beneficio repellatur." (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 118).

⁶¹² A la recopilació de les constitucions de Barcelona de Francesc Rufac es diu: "72. CLERICUS QUI EMERIT REDDITUS ALICUIUS ECCLESIE FACIAT RESIDENCIAM IN EADEM. / Item, clericus qui emerit redditus alicuius ecclesie teneatur in eadem personaliter residere, alioquin penam quinquaginta solidorum se nouerit incurrisse et alias arbitrarie punientur." (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 117). A les Constitucions sinodals de Ponç de Gualba es desenvolupa i concreta encara més aquesta idea: "91. QUOD QUILIBET BENEFICIATUS EX SIMPLICI ETIAM BENEFICIO RESIDENCIAM FACIAT PERSONALEM. / Et quia inuenimus nonnullos clericos beneficiatos in ciuitate et diocesi nobis commissis a suis beneficiis simplicibus nulla petita licencia uel obtenta pro sue voluntatis libito absentare et sic dimittunt beneficia ipsa frequenter absque idoneo seruitore, et ideo laborant quodammodo cum ecclesiarum rectoribus ut est dictum, statuimus quod quilibet beneficiatus ex simplici etiam beneficio in suo beneficio residenciam faciat personalem ac per se ipsos et non per alios substitutos debitum seruicium faciant in eisdem. Nec audeant se ad seruicium alterius beneficii simplicis uel curati se transferre uel etiam obligare a proximo festo sancti Johannis Baptiste in antea nisi super hoc dispensacionem legitimam hiis uel eorum obtinere contigerit uel licenciam specialem, alias beneficiis suis sciant se priuandos. In hoc casu non intelligimus canonicos nostros neque clericos in nostro seruicio constitutos." (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 117).

aquesta preocupació, així, el qüestionari de Tortosa de 1409 dedica dos capítols a aquesta qüestió: "*V. Item, an sint aliqui presbiteri vel clerici beneficiati et quot sunt et sunt absentes vel presentes, et si habent licentiam absentandi et quilibet deserviunt suis beneficiis. VI. Item, si aliqui presbiteri beneficiati ultra sua beneficia deserviant aliis et si cum licentia vel sine et si beneficia instituta sint per Episcopum vel alios per patronos propter ad cuius pertinent presentationem.*"; el qüestionari de Jaume Marquilles diu: "*Item, quot sunt beneficia vel capellanie in ecclesia. / Item, qui sunt beneficiati et si sint presentes vel absentes: si absentes, qua de causa, et si habeant licenciam, et si non habeant citetur absens, nom pro derelicto habetur*"; i el de Saragossa de 1435 diu: "*Item, si sunt aliqui beneficiati non residentes, et quae beneficia obtinent*".

Tanmateix aquestes normes eren constantment transgredides, com observem als beneficis del Baix Llobregat després de consultar les visites. Si les normes no eren respectades volia dir que el sistema beneficional es trobava en *crisi*. Però, observem també, a través de les visites, que les autoritats episcopals acceptaven i toleraven aquesta situació. Primer, perquè durant el cisma es féu un fort abús d'atribució i acaparament de beneficis pels membres de la cúria episcopal. Segon, i no menys important, perquè era l'única capaç de readaptar les necessitats econòmiques dels beneficiats (i de l'església en general) davant la conjuntura econòmica i social de crisi del feudalisme, dedicant-se principalment a proveir sobre beneficis vacants o sense servidor, i a controlar des de la cúria episcopal els canvis que s'estaven produint.

La *crisi econòmica beneficional* s'inicià durant el segle XIV. Primerament, el progressiu augment de les càrregues fiscals durant el segle XIV -sobretot durant l'època cismàtica- que originà una disminució relativa de les rendes beneficials.

Després, el rendiment decreixent de la terra durant els darrers segles baix-medievals afectà tots els grups socials que hi basaven llur economia. Els beneficis produïen unes rendes anuals recolzades sobre els fruits del treball de les terres que constituïen el dot beneficial. La pèrdua de valor del diner afectà les rendes fixes en diner causant una davallada del valor del benefici. Aquesta disminució de les rendes fixes en diner aguditzà l'absentisme i el fenomen de la no residència, agreujat pels buits i desequilibris demogràfics produïts per les pestes que es donaren des del 1348.⁶¹³ La possibilitat d'obtenir altres beneficis en diferents localitats del bisbat, i encara en d'altres bisbats, féu que, al fet de la no residència, se li afegís l'acumulació de beneficis en una sola persona.⁶¹⁴

Analitzant les dades dels registres de visita de 1414, 1421 i 1425 sobre els beneficis podem arribar a una sèrie de generalitzacions. Les rendes inferiors a 10

⁶¹³ A les Constitucions sinodals de Barcelona de Ponç de Gualba, trobem un cànon que fa referència als beneficiats que al·leguen la migradesa dels fruits del benefici per no residir o acumular més d'un benefici. El bisbe demana que es presentin anualment davant la cúria episcopal per regularitzar llur situació sota pena de poder perdre el benefici: "92. DE BENEFICIATIS QUI ALLEGANT TENUITATEM REDDITUM SUORUM BENEFICIORUM. / Item, cum nonnumillos clericos de ipsis inueniamus beneficia ipsa simplicia in suis debitis obsequiis, tam propter tenuitatem redditum quam allegant tam propter astuciam eorum seu negligenciam grauitate defraudare, pretendentes ad sui excusacionem quod redditus non sufficiunt ad faciendum continuum seruicium in eisdem uel quod sic consuetum fieri seruicium in beneficiis ipsis, uolumus et ordinamus ac etiam statuimus quod omnes taliter beneficiati teneantur se presentare coram nobis uel officiali nostro cum titulis suis si quos habent et instrumentis dotaliis et institutione ipsorum beneficiorum hinc ad annum et facere fidem plenariam de facultatibus beneficiorum huiusmodi ac de statu et ordinatione ipsorum beneficiorum. Et qui talia beneficia decetero obtinebunt tenentur illud idem facere infra mensem a tempore prouisionis sue continue computando, alias ex tunc iuribus que in eisdem habent uel habebunt nouerint se priuandos et ipsa beneficia sic uacancia absque alia ipsorum requisicione aliis libere conferenda." (Pàg 129-130, HILLGARTH i SILANO, 1984, pp. 129-130).

lliures eren miserioses, mentre que serien ben dotats els beneficis situats entre les 20 i 40 lliures. Al Baix Llobregat, gairebé el 50 % dels beneficis simples es trobaven al llindar de la misèria ja que llur valor és inferior a 11 lliures.

Aquest fet provoca que l'*absentisme* es trobi força generalitzat entre els beneficis del Baix Llobregat, tant als curats com als simples. Als primers l'absentisme, tot i ser important no és tan manifest com als segons (que tenen rendes més migrades). Així a les 28 parròquies de la Comarca, per a l'any 1414, 17 (60 %) rectors o vicaris perpetus són presents i serveixen llur benefici, mentre que 11 (40 %) no resideixen ni serveixen el benefici. Respecte als beneficis simples 30 (45 %) són servits pel titular, a 28 (42 %) el titular es troba absent i 8 (13 %) no es troben dotats. L'any 1421 de les 27 parròquies visitades a 15 (56 %) el rector és present i la serveix, mentre a 12 (44 %) el rector és absent i no la serveix; dels beneficis simples 28 (39 %) són servits pel titular i tenim 26 (37 %) beneficiats absents, mentre 17 (24 %) no són dotats. L'any 1425 de les 27 parròquies visitades 14 (52 %) són servides pel rector titular i 13 (48 %) per vicaris substituïts; dels beneficis simples 26 (38 %) són servits pel titular, a 23 (33 %) el titular és absent i 20 (29 %) no són dotats.

Al Baix Llobregat són més els titulars beneficiats presents (entre 50-60 % per als beneficis curats i el 38-45 % pels beneficis simples), que no els absents, tot i que es pot observar una tendència al creixement de l'absentisme. Tot i així, la xifra de beneficiats absents és massa elevada. On es troben? Gairebé tots els rectors o vicaris perpetus absents es troben a Barcelona, la majoria són canonges de la Seu de Barcelona o

⁶¹⁴ Vegeu: PUIG i ALEU, 1985-86, p. 211-241; PUIG i ALEU, 1985, p. 221-22; BENITO, 1991, p. 246-48; i MONJAS, 1996b, pp. 112-160.

beneficiats a la mateixa Seu, d'altres són beneficiats a Santa Maria del Mar o Santa Maria del Pi de Barcelona; Salvador Tolrà, rector de Santa M^a Magdalena d'Esplugues, és beneficiat a la parròquia de Sant Pere de les Puel·les de Barcelona, i l'abadessa del monestir de Valldonzella de Barcelona és la titular (té el patronat) de la parròquia de Santa Creu d'Olorda. Normalment els beneficis més rics, és a dir, les millors rendes de les parròquies del Baix Llobregat eren posseïts per residents a Barcelona.⁶¹⁵

Malgrat tot, les conseqüències de l'alt nivell d'absències que trobem per totes les categories beneficials del Baix Llobregat, no comportà una manca de serveis als altars, capelles i parròquies que tenien els titulars absents. El sistema beneficial, a mida que acusava el problema intern de l'absentisme, experimentà una sèrie de reajustaments en els seus mecanismes. Foren els més importants les *substitucions* i *acumulació* de beneficis. La cúria diocesana permeté i a la vegada intentà controlar aquest «reajustament» del sistema, gràcies al desenvolupament burocràtic del govern diocesà, que expedia les autoritzacions sobre substitucions i acumulació, com copsem al qüestionari de Tortosa de 1409: "VI. Item, si aliqui presbiteri beneficiati ultra sua beneficia deserviant aliis et si cum licentia vel sine...".

Els beneficiats absents intentaren mantenir la titularitat del benefici, que passava a ser servit per un *deserviente* o *regente*. Sembla que l'*arrendatio* era el contracte

⁶¹⁵ El segon benefici de l'altar de Santa Maria a Sant Miquel de Molins de Rei, que tenia un valor de 20 ll (un dels més elevats de la comarca), pertanyia a Francesc Bisbe, absent, beneficiat a l'església de Santa Maria del Mar; Francesc Ferriol, beneficiat al segon benefici de l'altar de Santa Maria a Sant Vicenç dels Horts (valor de 20 ll, molt elevat), no el serveix, i és canonge de la catedral de Vic; el beneficiat de la capella de Santa Eulàlia a Santa Maria d'Esparreguera (valor de 18 ll), Antoni Plana, no el serveix i és beneficiat a la Seu de Barcelona;...

utilitzat en aquests casos, al qual es determinaven els deures i drets respectius del titular i del clergue substituït. Hem de recordar que molts dels preveres absents, serveixen beneficis a d'altres esglésies en qualitat de *deservientes*. De fet s'observa una estreta relació entre la mobilitat del clergat i les substitucions, és a dir, el clergat que realitzava els serveis d'un benefici en qualitat de substituït, era reclutat, en la quasi totalitat dels casos, dins del mateix cos beneficional de la zona del Baix Llobregat i, àdhuc, dins de la mateixa parròquia. Els clergues residents solien tenir la titularitat dels beneficis de renda mitjana o baixa, i complementaven llur economia amb el servei dels beneficis més rics de la comarca, dels quals no tenien la titularitat.

Es fa difícil trobar un prevere de la comarca que no acumuli a més del benefici propi, el servei d'un altre, però, a més, tenim preveres que acumulen la titularitat de més d'un benefici (32 el 1414, 28 el 1421 i 21 el 1425). És freqüent trobar preveres que acumulen tres beneficis, però el més normal és acumular dos beneficis.⁶¹⁶

A tots aquells que servien un benefici del qual no eren titulars, el visitador manava que, sense excepció, obtinguessin la *licentia deservendi*.⁶¹⁷ Era un document de caire administratiu, amb què els centres diocesans intentaren regular i controlar la

⁶¹⁶ El cas més espectacular és el de Miquel Carbonell, vicari de Sant Pere de Gavà (1414), que és titular de cinc beneficis, la vicaria ja dita, la capella de Santa Maria Magdalena de Gavà, la capella de Santa Maria de Bruguers de Gavà, l'altar de Santa Maria, també a Gavà i la capella de Sant Joan de Viladecans a Sant Climent.

⁶¹⁷ Totes aquelles persones que tenien llicència surten especificades a les visites de la següent manera: "...vicarius vero eius curam regens animarum et arrendator fructuum dicte ecclesie est discretus franciscus avalla presbyter qui dicto interrogatus fidei fecit de sua licencia cum littera patente datis Barchinone sextadecima mensis Augusti proxime lapsi." (ADB, Visites Pastorals, vol 14, f 309r). En aquest cas es tracta de la visita a Sant Vicenç dels Horts del 1421.

mobilitat dels beneficiats. No devia ser difícil obtenir-la, car gairebé tots els preveres les tenien. Els registres de les cúries diocesanes de la Tarraconense, des de finals del segle XIV, són plens de suplicacions d'absències i de llicències per servir un benefici i per fer els serveis de més d'un a l'hora, a molts registres de visita pastoral trobem preveres que diuen que la llicència es troba en possessió de la Cúria episcopal.⁶¹⁸ Com diu En Le Bras s'establia un autèntic *mercat* entre els «professionals» disposats a servir els beneficis vacants, que sempre buscaven llur avantatge i llur comoditat,⁶¹⁹ però que a la vegada asseguraven el servei dels beneficis i la readaptació del sistema a la nova conjuntura econòmica, social i política.

El benefici adquirí un valor important com a bé transferible, alienable, comerciable i sovint disputable. Aquest fou el preu a pagar per assegurar el servei i funcionament dels beneficis parroquials.

Juntament amb el valor econòmic, els beneficis prengueren un valor encara més important, el *polític*. Consistia en la retribució de favors i serveis amb beneficis simples, o la seva assignació a títol honorífic a servidors reconeguts per part dels patrons laics i religiosos. Eren ocasions per a les quals la col·lació en aquests beneficis era molt escaient.

⁶¹⁸ Així, a Sant Vicenç dels Horts, l'any 1421, el servidor d'un dels beneficis de l'altar de Santa Maria, diu tenir la llicència a la cúria episcopal: "*Secundi beneficii dicti altaris existit benefficiatus venerabilis et discretus ffranciscus ferriol prebere canonicus.....servit pro eo discretus Iohannis de treyio presbyter qui interrogatus dixit penes se non habere licenciam sed tamen eam soluit et est in posse notarii curie vicariatus barchinonense*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 14, f 311r).

⁶¹⁹ Gabriel LE BRAS (1975), *La Iglesia Medieval*. A: FLICHE; MARTIN [dir.], *Historia de la Iglesia*, vol. XII, València: Ed. Edicep, p. 613-616.

Què fa el bisbe davant l'esfondrament del sistema beneficial clàssic i ortodox? Sembla clar que la fallida del sistema no escapava als ulls del visitador (ho copsem a través dels qüestionaris i dels registres de visita pastoral). Nogensmenys les seves ordres són molt restringides i suaus en tot allò referent als beneficis, doncs ja s'ha produït una recomposició espontània del sistema, i com aquesta assegurava el servei i funcionament dels beneficis és vista amb bons ulls i acceptada per part de les autoritats eclesiàstiques. Tot sembla fet amb el propòsit que els beneficis ja existents fossin correctament servits, en un intent de posar, per sobre de totes les qüestions d'índole administrativa, política o econòmica, la finalitat espiritual del benefici, és a dir, l'exercici correcte de l'*officium*, segons els preceptes de l'església i les exigències de la religiositat popular.⁶²⁰

⁶²⁰ Així, veiem com l'any 1414, a la parròquia de Santa Margarida de Sant Genís de Rocafort, el visitador imposa una multa al prior del monestir per regir la cura d'ànimes sense permís del bisbe: "*Et quia dictus venerabilis Prior misit falcem suam in mecem alienam ex eo quia absque licencia nec iam minus petita a domino Episcopo rexit curam animarum in dicta Ecclesia et per eius parrochiam. Ideo composuit ad undecim solidos quos de presenti soluit*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11, f 186 v).

A la capella de Sant Pere, a la vila de Sant Feliu (parròquia de Sant Joan Despí), a la visita del 1414, el servidor no té les llicències en regla, rep una multa i el visitador li dóna els terminis per poder servir-la fins que hagi de tornar a la cúria episcopal a renovar la llicència: "*Quisiquidem Arnaldus interrogatus dixit quod pro presenti non habet licenciam, licet in anno preterito habuerit quam hostendit cuius tempus finiuit nona die mensis febroarii proxime elapsi super quo composuit ad undecim solidos quos de presenti soluit. Et nichilominus habito respectu ad honestatem et vitam dicti presbyteri de quo informatus est amore dei concessit licenciam deseruendi dictis capellaniis sine metu pene hinc ad festum sancti Iohannis mensis Iunii proxime instantis.*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 150 r).

A Sant Boi de Llobregat, també a la visita de 1414, Antoni Gai serveix l'altar de Santa Maria sense llicència, però degut a la seva pobresa hom l'allibera de la multa: "*...et dictus Anthonius Gaya non habebat licenciam deseruendi dicto beneficio, ideo composuerunt omnes ad tres florenos (un florí equival a 11 sous). Et nichilominus indultet licenciam dicto Anthonio Gaya deseruendi dicto altari beate Marie hinc ad festum sancti Iohannis mensis iunii proxime venturi sine metu pene amore et precibus aliorum presbyteriorum et sui. Ideo quia*

En definitiva, hem de copsar l'absentisme, l'acumulació i les substitucions beneficials no només com un mecanisme per satisfer l'ambició i l'afany de riquesa dels alts càrrecs i la necessitat de retribuir favors (tot i que també hi són presents) com s'havia fet fins ara, sinó també com un mecanisme bastit pel cos eclesiàstic per adaptar-se a la situació de crisi de l'època baix-medieval.

LES OBLIGACIONS ECONÒMIQUES DELS CRISTIANS.

Els qüestionaris de Tortosa de 1314 i 1409, de València de 1383-88 i de Saragossa de 1435, contenen un capítol dedicat al compliment del pagament dels delmes i primícies per part dels parroquians: "*Item, si solvunt bene decimam et primiciam*" diu el de València. I el qüestionari de Jaume Marquilles de 1413-14 concreta encara més: "*Item, absolucio non solvendis debite decimas et primicias ex constitutione sacri consilii Terrachone, cum sit excommunicatus iuxta continenciam dicte constitutionis.*" Aquesta era una de les obligacions més important dels cristians per tal d'assegurar el manteniment econòmic de l'església i del sistema benefICIAL. El concili de Tarragona de Roderic Téllez del 1293 legislà sobre la matèria, tots els cristians havien de pagar els delmes i primícies, i el seu incompliment seria penat amb l'excomunió.⁶²¹ El mateix feren els

est paupertate oppressus quossiquidem tres florenos incontinenti exsoluerunt." (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 134v).

⁶²¹ "*IV. NE PRO DECIMA SOLVENDA ALIQUID EXIGATUR. Scriptura sacra, patrumque decreta, sanxerunt a cunctis fidelibus Deo et huius ministris decimas integre ac libere persolvendas. Habet tamen quorundam abusus, quorum Deus venter est, ut cum decimas ad granarium ecclesiae deferunt sicut debent, comestiones seu prandia exhigunt ex hac causa, et quod semel vel una die possent ad granarium ecclesiae aportare per multas vices multosque dies decimas minuatim defferunt, ut singulis vicibus refficiantur a rectoribus, et abentur, qumque hoc in detrimentum et diminutionem iurium decimalium, non sit dubium, redundare. Ideo nos Rodericus divina providentia sanctae Tarrachonensis ecclesiae archiepiscopus, approbante sacro concilio hoc fieri prohibemus, consuetudine aliqua quae iuri divino est contraria non obstante. Si quis vero contra prohibitionem*

sínodes diocesans, com el del bisbe de València Vidal de Blanes del 1357, la primera constitució del qual reiterava l'excomunió del bisbe Ramon Despont (1296) i del Concili de Tarragona contra aquells que es neguessin a pagar els delmes i primícies.⁶²²

Les actes de visites no deixen rastre sobre aquells que incompleixen el pagament del delme, hem d'entendre que no n'hi havia gaires, i els que existissin serien reconduïts per unes altres vies.

Molta importància prenia, també, als qüestionaris de visita pastoral i a les constitucions provincials i sinodals el fet que les voluntats dels difunts fossin complertes escrupolosament. El qüestionari de Tortosa de 1314 té una qüestió dedicada a aquest tema: "*Item, si legata ad pias causas bene solvuntur*"; i el de València, encara concreta més: "*Item, si sunt aliqui manumissores vel heredes qui non compleverit voluntates defunctorum*"; com també fa el de Tortosa de 1409: "*VI. Item, si est aliquis manumissor aut executor qui infra annum non compleverit voluntatem testatoris aut male se habuerit*". La compilació del patriarca d'Alexandria, també, recorda la necessitat de complir escrupolosament amb les voluntats dels difunts.⁶²³

nostram huiusmodi peccuniam, comestiones et prandia ex hac causa exhegerit, seu propter hoc partem decimae substraxerit, retinuerit, vel retinere fecerit, et monitus per rectorem infra decem dies non satisfecerit, auctoritate praesentis constitutionis excommunicationis sententia procellatur." (PONS GURI, 1974, p. 287).

⁶²² CÀRCEL, 1988, p. 441.

⁶²³ "LXV. DE EXECUTIONIBUS TESTAMENTORUM. Periculose necligentie perverseque heredum malicie, defunctorum et eorundem ultimarum voluntatem executorum occurrere cupientes, et ut pie voluntates defunctorum debitum sortiantur, nos Rodericus, divina miseratione sancte Tarrachonensis ecclesie archiepiscopus, sacro aprobante concilio, statuimus ut tam nos et successores nostri quam venerabiles fratres episcopi provincia Tarrachone et eorum successores, visitationes officii exercentes, vel quandocumque nobis vel eis videbitur expedire, possimus maxime super executoribus testamentorum, et potissime circa relicta ad pias causas, inquirere et procedere ex mero et puro officio, absque libelli oblatione et litis contestatione, et absque strepitu et

Així, veiem que l'incompliment estava penat amb l'excomunicació, com li passà a En Salat de Cornellà el 1303: "*stetit per medium annum in excomunione quia non vult adimplere voluntatem defuncti*".⁶²⁴ Casos d'incompliment de voluntats de difunts es troben a moltes parròquies de la comarca. Per què li donava tanta importància l'església a aquest fet? Perquè, normalment, l'església era una de les grans beneficiades de les darreres voluntats dels pagesos, que llegaven part de les seves rendes o propietats a l'església mitjançant la institució d'altars, capelles o el manteniment de llànties (amb la intenció de salvar les seves ànimes), riquesa que anava a parar a la institució eclesiàstica, com a intercessora dels homes davant la divinitat. Els hereus del difunt perjudicats (normalment familiars propers) feien tot el possible perquè no fossin executades aquestes darreres voluntats.

Era, també, obligació del rector assistir als moribunds i complir amb l'ofici de notari quan aquests volien testar com ja hem explicat (era la forma de conèixer el contingut dels testaments i si n'hi havia voluntats per a l'església. El rector s'encarregaria de fer-les complir).

7.1.2.4. L'estat interior i exterior dels llocs de culte: l'expressió d'una pastoral de la decoració.

figura iudicii, simpliciter et de plano, ipsa que negocia veritate cognita decedentes voluntates ultimas deffunctorum executioni debite demandare, cum nil tam hominibus debeatur quam ut extreme voluntatis liber sit stilus et libere quod postea non redit arbitrium. Eademque forma possit seruari super usurarum restitutionem faciendam. Et licet hec fuissent iam a iure permissa, volumus quod presens statutum non tantum futura negotia, seu etiam preterita et adhuc pendentia amplectatur." (PONS GURI, 1975, p. 348).

⁶²⁴ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1, f 39r

Els qüestionaris de visita i les actes de visita de la primera meitat del segle XIV deixen de banda la *visitatio rerum* o, només, fan un referència marginal i molt breu: el qüestionari de Tortosa de 1314 diu "*Item, ecclesia si est bene parata in libris et aliis ornamentis*" i el de Girona de 1329 no afegeix gaire cosa més. Tot és molt genèric, cosa que es trasllueix en els registres de visita pastoral que fan unes anotacions totalment marginals, quan se'n recorden, referides a les necessitats d'alguns llibres nous o a les reparacions d'algun edifici (correspondència entre qüestionari i resposta a l'acta de visita, ja que només s'especifiquen els llibres i són els que surten citats).

Aquest panorama canviarà extraordinàriament a partir del qüestionari de 1372, on la qüestió referida a la *visitatio rerum* comença a ser molt més explícita: "*Item, si libros ecclesiae et pannos altaris et cortinas sine lesione conservat, et mundos conservat ipsos pannos.*" Però, els qüestionaris que més detallaran aquestes qüestions són el de València de 1383-88 i el de Jaume Marquilles de 1413-14 que dediquen diversos capítols a copsar l'estat dels edificis de culte, llurs dependències i l'aixovar litúrgic de les esglésies, capelles i altars. Així mateix, a mesura que avança el segle XIV augmenta la importància de la *visitatio rerum* en els registres de visita pastoral, fins que, en els registres del segle XV, no es parlarà, gairebé, d'una altra cosa.

Durant la *visitatio rerum*, el bisbe o el seu delegat feia un repàs als edificis de culte, la decoració, mobiliari, biblioteca i després visitava les capelles, altars i ermites depenents de la parròquia. Hi havia una sèrie de coses, imprescindibles, que les esglésies havien de tenir per desenvolupar amb dignitat i sacralitat els oficis litúrgics (llibres, ornaments i vasos sagrats) i, si no n'eren presents, el bisbe feia que fossin adquirides o fabricades pels parroquians en el 90% dels casos, tot donant-los un marge

de temps prudencial segons el cost de les obres o de l'objecte. En cas de no complir-se, els parroquians rebien la interdicció d'accedir a l'església fins que no es complís allò manat pel bisbe o el seu delegat.

Com molt bé ha demostrat Baucells,⁶²⁵ durant aquest període de temps s'està produint un intent de dignificar i sacralitzar tot allò relacionat amb el culte i l'església. Això vol dir tenir molta cura de la neteja i estat dels edificis, vestidures i aixovar litúrgic. El qüestionari de València de Jaume d'Aragó s'inicia així: "*Cum visitator ad ecclesiam accesserit primo recognoscat altaria, libros, fontes et locum ubi reconditur Corpus Iesu Christi, ac etiam crisma et oleum infirmorum. Et videatur si ecclesia est ruinosa vel patens et campanile ac campanas.*"; i el qüestionari de Jaume Marquilles ho expressa així: "*Postea, videatur quid est ibi necessarium tam in ecclesia parrochiali quam in beneficiis, et si aliquid deffuerit mandet visitator ad arbitrium suum; eciamque provideatur ecclesie si indigeat reparacione, et hospicio cuiusque beneficii si minetur ruinam et ad idem si reparacione indigeat.*"

Les visites del segle XV contenen tots aquests elements que sorgeixen a la *visitatio rerum*, vegem-ho a través de la parròquies del Baix Llobregat.⁶²⁶

EDIFICI I ELEMENTS QUE DEFINEIXEN L'ESSÈNCIA DE L'ESGLÉSIA.

Els **edificis de l'església** és normal que necessitin algun tipus d'arranjament de caire lleu. Per tal de dignificar-los, calia posar finestres, portes i reixes, d'aquesta manera, també, s'evitaria que fossin realitzades en el seu interior activitats profanes i

⁶²⁵ Per a més informació sobre la religiositat popular dels segles XIII i XIV vegeu: BAUCCELLS, 1998, pp. 767-966.

⁶²⁶ Vegeu: MONJAS, 1996b, pp.208-267; i MONJAS, 2000, pp. 207-250.

escandaloses (compra-vendes, jocs, prostitució,...). Així, el qüestionari de Tortosa de 1314, té un capítol dedicat a aquesta qüestió en l'interrogatori dels laics: "*Item, si fiunt vigilie inhoneste in ecclesiis, tripudiando vel inhonesta alia committendo*" ja que es volien eradicar, i sembla que, durant el segle XV, ja s'ha aconseguit, doncs no se'n fa referència, a excepció del qüestionari de Tortosa de 1409 que encara ho recull: "*XIII. Item, quando vigilie in aliqua ecclesia fiunt, si operatur ibi ioca inhonesta vel tripudia vel aliqua alia illicita et per quos fiunt*".

Els edificis de les parròquies del Baix Llobregat, en general, es troben en un estat correcte. Durant la visita de 1414, de 31 esglésies visitades només 5 tenen desperfectes en l'edifici, i només una (la de Sant Miquel de Castellví de Rosanes) necessita grans reparacions a fer en 6 anys. A la visita de 1421, de 31 esglésies visitades, són 9 els edificis d'esglésies que necessiten reparacions, cap d'ells greus. A la visita del 1425, de 30 esglésies visitades, són 6 els edificis que necessitaven reparacions, totes elles lleus. Així, el 78 % dels edificis de les esglésies del Baix Llobregat es troben en bon estat, i només un 22 % presenten algun tipus de desperfecte. Les principals deterioracions vénen donades pel desgast dels edificis: goteres, arreglar cobertures del sostre, campanars, fer escales per pujar al campanar,... Respecte al segle XIV⁶²⁷ hi ha hagut una important millora, ja que, aleshores, calia fer reparacions en el 54 % dels edificis de les esglésies visitades, mentre que només un 46 % es trobaven en un estat acceptable. La tipologia de reparacions era molt semblant. El qüestionari de Saragossa de 1435 es preocupa pel fet que tots els diners destinats a reparacions de l'església

⁶²⁷ MONJAS, 1991, pp. 53-60.

s'emprin per a aquesta tasca (hi ha reparacions que es podien allargar molt en el temps): "*Item, si receperunt a suis praedecessoribus pecunias pro reparationibus, quas non expendiderunt.*"

L'intent de sacralització continua amb els **cementiris**.⁶²⁸ Aquest espai sagrat, annex al temple, constituïa per a tots els fidels la garantia de misericòrdia de Déu, i també el lloc de repòs. Per això des dels orígens del cristianisme se'l tenia com a punt de reunions, assemblees comunals, xerrades i distraccions. La importància del cementiri es manifestava també durant la visita pastoral, doncs és el primer lloc visitat pel visitador, i on dóna la seva absolució, després continua la visita: "*Et primo facta absolucione generali pro defunctis in cimiterio dicte ecclesie ut est moris visitauit...*"⁶²⁹. Ja des del segle XIII, les constitucions sinodals recorden la necessitat de la santedat dels cementiris, amb la qual cosa les autoritats propugnaran per al cementiri, com per als llocs sagrats, el degut respecte i reverència, sorgint tota una sèrie de prohibicions entorn d'ell, com fer balls, realitzar jocs d'atzar,... D'aquesta manera es subratllava el caràcter de lloc sagrat del cementiri, aixecant parets que tancaran la parcel·la sagrada i apartaran a la gent del seu recinte. Aquesta tendència ja es pot apreciar a través de les visites del segle XIV, com molt bé ha copsat Baucells per a tota la diòcesi de Barcelona,

⁶²⁸ El qüestionari de Jaume Marquilles demana que allà es faci l'absolució del bisbe (era la forma de controlar el seu estat): "*Item, hiis factis visitator una cum aliis presbiteris illius ecclesie cum superpelliciis debent absolucionem generalem, aquam benedictam aspergendo, per totum cimiterium peragere oracionemque incipientem «Fidelium Deus et cetera» cum tota devocione dicere.*"

⁶²⁹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 14 f 255r. Aquesta fórmula es repeteix en començar cada visita.

El qüestionari de Marquilles també es recorda l'obligatorietat de fer l'absolució al cementiri: "*Item hiis factis, visitator una cum aliis presbyteris illius ecclesie cum superpelliciis debent absolucionem generalem, aquam*

on hi ha moltes disposicions que demanen el tancament dels cementiris. A començaments del segle XV sembla que ja s'ha assumit la necessitat de tancar el cementiri, i observem com el 80 % dels cementiris de les esglésies del Baix Llobregat es troben en perfectes condicions tal com reclamaven les autoritats eclesiàstiques. L'altre 20 % tenen disposicions que es refereixen majoritàriament a clausures, i alguns a netejar d'herbes el recinte sagrat.

Molts parroquians (sobretot els més ben situats econòmicament) es volien fer enterrar en el sòl de l'església (com era sagrat creien que estarien més a prop de la divinitat), però per això calia la llicència del bisbe. El qüestionari de València ho recorda: "*Item, si intra ecclesiam sunt sepulti sine licencia domini episcopi*". A més, per qüestions d'higiene i salut calia treure els difunts dels edificis i portar-los al cementiri, d'aquí, també, l'intent de sacralitzar-lo, perquè tothom es conformés en ser enterrat allà i no desitgés ser enterrat en l'interior de l'església.

Les fonts baptismals, els sants olis i la reserva eucarística havien de ser examinats tot seguit, després de la visita al cementiri. Així, el qüestionari de Jaume Marquilles diu: "*Item corpus Christi, sanctum crisma sacrosque fontes diligenter visitare*". Des dels sínodes del segle XIII⁶³⁰ s'ordenà als sacerdots que tingueren compte de les

benedictam aspergendo, per totum ciminterium peragere oracionemque incipientem "Fidelium Deus" et cetera cum tota devocione dicere" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 2r bis).

⁶³⁰ Les constitucions sinodals de Barcelona del bisbe Ponç de Gualba de l'any 1306 especifiquen com s'ha de tenir i transportar la santa crisma i per què: "*89. IN QUO VASE DEBEANT RECIPERE ET DEPORTARE SANCTVM CRISMA. / Item, statuimus quod nullus clericus audeat recipere et deportare sanctum crisma, oleum cathecuminum et oleum infirmorum in uase uitreo, ne propter fragilitatem materie uase de facili rupto, prout alias deuenisse reperimus, periculum eueniat sparsionis, sed in uase de argento uel de stagno uel de alio decenti metallo, quodquidem uas purum et nitidum teneatur et annuatim cum nouum crisma et oleum*"

fonts baptismals i vigilessin també la crisma i l'oli de malalts i catecúmens. D'aquesta manera es volia dir que aquests objectes havien de ser tancats sota clau per evitar que els fidels arribessin als mateixos pel seu compte i els fessin servir en els seus actes pseudo-religiosos (durant la baixa Edat Mitjana hi ha una clara tendència a l'objectivació del sentiment religiós). Amb quin propòsit volien els fidels l'aigua baptismal i l'oli sagrat? Per dos motius, per obtenir la immediata benedicció divina, i per obtenir l'ajuda en moments de necessitat (fam, pesta, malaltia, etc...). L'església oficial no recolzava aquests actes que queien en la superstició i la idolatria i els havien d'aturar assegurant-se del tancament i aïllament d'aquestes substàncies consagrades. El mateix passava amb les capides (vel blanc que posen al cap del minyó després de batejar-lo); el qüestionari de València demana "*Item, si rector vendit capitas vel quod facit*

predictum in cena Domini recipiendum fuerit, ueteri prius in sacrario concremato seu baptisterio misso, ipsum uas in ipso baptisterio abluatur et cum diligentia purificetur. Et clericus qui ad recipiendum dictum crisma et oleum uenerit seu missus fuerit etatem octo decim annorum ad minus habens teneatur apportare superpellicium et indutus superpellicio ipsum crisma et oleum recipiat. Et in redeundo ad ecclesiam sine intermissione apportet. Verum si forte propter loci distanciam uel casu aliquo interueniente contigerit clericum dictum crisma et oleum deportantem in ciuitate uel in uia uel in aliquo hospicio hospitari uel moram facere non in laicorum hospicio sed apud ecclesiam propinquiorem, ipsum crisma et oleum deponat uel iuxta se sub clausura teneat diligenter, ne per laicorum manum temerariam uel alias deprehendimus instigante diabolo attemptatum aliquid nepharium attemptetur. Et si contra premissa uel aliquod premissorum aliquis transgressor extiterit, eo ipso penam quinquaginta solidorum se nouerit incurrisse uel subiaccere. Eandem penam decanus uel aliquis alius pro eo qui dictum nouum crisma et oleum in nostra cathedrali ecclesia statuto tempore traditurus si contra premissa uel aliquod premissorum alicui tradiderit eo ipso se senciatur incursum piis usibus quibus decreuimus applicandam. Et nichilominus si scandalum inde contigerit taliter presumptorem castigabimus quod eius pena erit aliis in exemplum." (HILLGARTH i SILANO, 1984, pp. 126-127).

de eis",⁶³¹ i el de Tortosa de 1409 "VII. Item, si est operarius vel sacrista (...) et in quos usus convertit «les capides»" per tal d'evitar el seu comerç i sacrilegi.

A través de les visites pastorals del bisbe de Barcelona Francesc Climent observem que les **fonts baptismals i els sants olis** es troben majoritàriament en bon estat, tancats i, en el cas de les fonts baptismals, amb cobertors perquè no poguessin entrar paràsits a l'aigua beneïda. El 86 % de les fonts i el 93 % dels sants olis visitats durant les visites del patriarca Sopera es troben: "*Visitavit eciam sacrum crisma et oleum sanctum atque sacros fontes bapbismales cleue clausos que omnia reperiit bene et condecenter.*"⁶³²

⁶³¹ A la visita del 1414, a St Vicenç dels Horts, el visitador proveeix que cal tancar sota clau les "alba" i "capide". Amb quina intenció? Per evitar que els fidels se les enduguessin a casa amb finalitats parareligioses, com obtenir la immediata benedicció divina o assegurar-se ajuda en moments de dificultat pel fet de ser un objecte sagrat per haver entrat en contacte amb l'aigua beneïda del bateig. El problema arribà a ser tan gros que fins i tot a les constitucions sinodals de Ponç de Gualba de l'any 1318 se'n parla, tot i que sembla que a començaments del segle XV ja és un tema més marginal: "99. (...) *QUOD CAPIDE NON VENDATUR AD PROPHANOS VSVS. / Quia nonnulli ecclesiarum rectores aut uices eorum gerentes albas, que capide uulgariter appellantur, contra sacrorum canonum instituta temere immittentes uendere personis secularibus necnon et eorum aliqui in prophanos usus et illicitos conuertere non formidant, quod ualde indecens esse noscitur et indignum, cum ea que Deo dedicata sunt ad prophanos usus redire non liceat, et capide predictae in sacramento baptismi sacro crismate et oleo benedicto liniuntur ad alios usus nisi in superpelliciis et cortinis et aliis ornamentis ecclesiarum et uestimentis conuertere non debiant, nos Poncius, diuina misericordie Barchinonensis episcopus, in presenti sinodo existentes, prefatis abusibus et animarum periculis obuiare uolentes, ordinamus et perpetuo statuimus ut nullus decetero cuiuscumque status, condicionis aut sexus existant de capidis predictis aliquid nisi in uestimentis et ornamentis ecclesiarum conuertere presumat. Qui uero contrarium fecerit pro unaquaque uice penam viginti solidorum monete Barchinone ipso facto se nouerit incurrisse quam siquidem penam in fabricam ecclesie sedis Barchinonensis duximus assignandam. Dignum est enim ut quos Dei timor a malo non reuocat, temporalis saltim pena coerceat a peccatis.*" (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 135).

⁶³² ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 130r.

Les fonts baptismals que no es troben en bon estat acostuma a ser per falta de clausura o cobertor o perquè perden aigua. De vegades, com a Santa Eulàlia de Provençana a la visita de 1425, cal netejar-les i adaptar-les doncs estaven brutes i mal fetes. A l'església sufragània de Santa Maria de la Palma de Cervelló, tenen les fonts a Sant Esteve de Cervelló. Si comparem l'estat de les fonts baptismals amb les del segle XIV observem que hi ha hagut importants avenços, ja que durant el segle anterior el 46 % d'esglésies tenien les fonts sense clausura.⁶³³

Els curats havien de rebre dels bisbes els sants olis, i devien conservar-los sota clau com diu la constitució, només el bisbe podia beneir-los. La crisma per a les uncions es guardava a unes petites àmfores que havien de ser de metall (crismeres), a la vegada les crismeres es col·locaven, normalment, en capsetes de fusta (*tecatiolo*),⁶³⁴ i aquestes es conservaven a la sagristia o a l'església dins un petit armari obert a la paret.⁶³⁵ La falta més greu que trobem era tenir-los sense clausura i crismera. A Sant Miquel de Molins de Rei a la visita de 1425 no en tenen crisma, a Santa Maria de Martorell, a la visita de 1414 falta el *tecatiolo*.

Com ja hem dit, la **reserva eucarística o Cos de Crist** era examinat al mateix temps que la crisma i les fonts baptismals. Aquest havia de ser a una custòdia o capsa

⁶³³ Luis MONJAS MANSO, *Las visitas pastorales en el "Baix Llobregat" a lo largo del siglo XIV*, 1991, treball universitari inèdit, pp. 53-60.

⁶³⁴ PUIG i ALEU, 1985, pp. 214-231.

⁶³⁵ Mario RIGUETTI, *Historia de la liturgia*, vol I, BAC, núm 182, Madrid, 1955, pp. 528-529.

Paul BAYART, "Chrême", veu dins *Dictionnaire de Droit Canonique*, t III, pp. 700-707.

("caxeta"),⁶³⁶ normalment d'un material noble, ja fos d'argent o d'ivori o de fusta daurada. A més, aquesta part havia de ser dins un tabernacle tancat amb clau. La renovació de les hòsties s'havia de fer cada quinze dies a l'estiu i cada vint a l'hivern.⁶³⁷ En el 96 % dels casos la reserva eucarística es troba correctament a les esglésies del Baix Llobregat, i era la resposta més comuna: "*...ut est moris visitavit benignissimum corpus Christi quod reperiit in tabernaculo clave clauso bene et honorifice in quadam Custodia fustea deurata in septem formis nondum erant decem dies efluxi consecratis ut dixit dictus Rector.*"⁶³⁸

Copsem com sempre s'especificava la quantitat d'hòsties que hi havia consagrades (conservació d'hòsties al sagrari inicialment com a viàtic per als malalts greus, després es farà també com a motiu de devoció) i els dies que feia que n'havien estat. El qüestionari de València de 1383-88, demana si el rector fa en persona les hòsties per poder controlar totes aquestes circumstàncies: "*Item, si rector facit hostias personaliter*". Només tenim un cas en què els períodes de consagració siguin incomplets, a Santa Maria de Cornellà, a la visita del 1414, on es diu que ja fa un mes que les formes foren consagrades.

⁶³⁶ Entenem, en aquest cas, per custòdia una píxide (copa de metall amb tapa, on es guarden les hòsties consagrades) o copó (RIGUETTI, 1955, pp. 516-520). La capsa devia ser rectangular, molt semblant a un reliquiari. En Ryckebusch troba el mateix fenomen per a la diòcesi de Narbona en la visita de Joan Corsier del 1404 (Fabrice RYCKEBUSCH, "Décorer l'église: hiérarchie et fidèles en terre audoise, au XV^e siècle", *Cahiers de Fanjaux*, núm 28, *Le décor des églises en France méridionale [XIII^e-mi XV^e siècle]*, Ed Privat, Toulouse, 1993, pp. 56-58).

⁶³⁷ PUIG i ALEU, 1985, pp. 214-231.

⁶³⁸ ADB, *Visites Pastorals*, vol 14 f 255r.

Des del segle XII-XIII, s'inicia la construcció darrera o al costat de l'altar dels tabernacles murals.⁶³⁹ A les visites del patriarca Sopera, sembla que ja són pertot, ja que no hem trobat cap església on calgués fer-ne un o arreglar-lo. D'aquesta manera la reserva sortia de l'obscuritat en què fins aleshores havia romàs, i es posava als ulls dels fidels per nodrir el **culte eucarístic** que comença a estendre's per les diòcesis de la Tarraconense, ja al segle XIII, però que assolirà cotes importants durant el segle XV.

Observem que el control de la reserva eucarística es trobava en la part central de la visita, i els preveres i parroquians, conscients de la importància i transcendència d'aquesta intenten tenir-la sempre a punt, com es veu a través de l'elevat percentatge de correcció. Quan hi ha alguna provisió referent al Cos de Crist, és per demanar una capsa o custòdia de millor qualitat, com a Santa Eulàlia de Pallegà a la visita de 1421, on es demana fer una capsa d'ivori.

Des de la jerarquia eclesiàstica també s'inicia una **política tendint a l'exaltació del *Corpus Christi*, que es manifesta molt clarament en l'intent de bastir un espai litúrgic eficaç que dona més valor a l'altar ressaltant-lo i il·luminant-lo, on l'element central ha de ser la reserva eucarística**, perquè tothom pugui veure-la i venerar-la.⁶⁴⁰ Les constitucions sinodals de Barcelona promouen clarament aquest culte eucarístic i diuen com s'ha de tenir el Cos de Crist: "*21.Item , dicimus quod honor maximus exhibeatur altaribus et maxime ubi Corpus Christi reseruatur et missa celebratur. Et in media*

⁶³⁹ Mario RIGUETTI, *Historia de la liturgia*, vol II, BAC, núm 144, Madrid, 1956, pp. 530-537.

⁶⁴⁰ El mateix fenomen troba Na Lemaitre per a la Roerga als segles XIV i XV. (LEMAÎTRE, Nicole, "L'éveque et le décor du culte....", pàgs 24-34).

parte altaris cum summa diligencia et honestate sub claue si fieri potest Corpus Domini custodiatur."⁶⁴¹

S'insisteix molt en la necessitat de la pulcritud de les hòsties i fins i tot es recorda que s'han de fer de farina sense sal ni ferment: "*..., et hostias in propria persona conficiant uel per sacerdotes confici faciant de pulcra et nitida farina sine sale et fermento, alias sciant se per nos cum per uisitacionem uel alio modo de ipsorum negligencia constiterit pro modo negligencie puniendos.*"⁶⁴²

Totes aquestes idees es complementen amb el culte eucarístic que s'ha endegat i amb les ànsies dels fidels per veure i sentir a prop el *Corpus Christi* en el moment de l'aixecament dins la litúrgia de la missa. Durant l'elevació el *solaris* mantenia amb la mà esquerra un ciri en alt, doncs l'hòstia per ésser ben vista necessitava més il·luminació (amb la mà dreta aixecava la casulla per ajudar al celebrant a mostrar l'hòstia al públic). L'hòstia consagrada era sentida com la presència del cos de Crist (el mateix Déu) a qui es deu el màxim honor, incloent el sentiment d'inferioritat i dependència -vassallatge- i l'esperança absoluta de la seva protecció i ajut.⁶⁴³ Perquè l'eucaristia estigués més ben il·luminada, molts fidels oferien espelmes i ciris.

Com veurem més endavant, aquesta política d'exaltació de l'altar i la reserva eucarística es complementa amb tota una sèrie d'objectes litúrgics que pretenen enaltir encara més el Cos de Crist.

⁶⁴¹ HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 104.

⁶⁴² HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 125.

⁶⁴³ BAUCCELLS, 1970, pp. 138-139.

Per acabar amb els elements que han definit tradicionalment l'essència d'una església, parlarem de les **campanes** ["*cimbalum*"] (el qüestionari de València diu: "*Et videatur si ecclesia est ruinosa vel patens et campanile ac campanas.*"; i el de Tortosa de 1409: "*Item, (...) si ecclesia sit fontibus baphtismalibus, campanis,...*"). El 90 % de les esglésies del Baix Llobregat visitades durant les visites del patriarca Sopera tenien en bon estat les campanes, i només un 10 % les tenien en mal estat, i eren les faltes més normals tenir-la trencada (com a Sant Pere d'Abrera en la visita del 1414) o que estigués mal adaptada al campanar (com a Sant Esteve de Cervelló durant la visita de 1421).

Baucells⁶⁴⁴ ens dreçà una perfecta interpretació sobre la importància de les campanes a les parròquies de la diòcesi de Barcelona en època baix-medieval. L'encarregat de tocar les campanes a parròquies rurals era el rector, tot i que de vegades també es podia donar el cas que ho fes un *scolaris*. Les campanes havien de ser tocades a les hores litúrgiques generals, però també en previsió dels variats usos locals. Els fidels estaven acostumats a regir-se pels entretocs de campana donats en els moments acostumats, si el rector o vicari no acomplia correctament la seva tasca, podia desorganitzar la vida dels seus feligresos. Hi havia dos avisos sonors d'importància vital: el de començament del dia i el d'acabament de la jornada (normalment coincidents amb matines i vespres); cap dels dos s'ajustava a un horari fix, doncs variava la proporció de llum i obscuritat així com les tasques i parts del dia al llarg dels dotze mesos de l'any. A més de les hores canòniques i els avisos ja esmentats, hi havia establerts d'altres tocs:

⁶⁴⁴ BAUCELLS, 1970, pp. 388-397.

- Una campaneta anunciava pel camí el pas del viàtic, mentre els habitants de la parròquia s'assabentaven pel so de la campana gran.⁶⁴⁵
- Per congregar a l'església la gent de la comunitat per tal d'escatir algun assumpte, com la lectura de la prescrita i triple admonició prèvia a les núpries, o la cerimònia de llançar una excomunicació.
- Per noticiar el naixement i mort dels veïns.
- Diferents tocs que es devien donar durant la celebració de la missa, com aquell que es feia després del pànostre per recordar als fidels que preguessin per l'església i pel poble cristià. O tocar les campanes quan el prevere recita la "*prosa*", ço és, la seqüència o cants litúrgics subsegüents a la lectura de l'epístola, perquè així els fidels arribessin a temps de sentir l'evangeli i veure el Cos de Crist (torna a ser present el culte eucarístic).

Com ja hem comentat, les primeres campanes del dia servien de despertador, s'havien de donar abans de l'aurora per permetre als homes i dones començar llurs treballs agrícoles i comercials amb els primers llums del sol. La resta del dia, els sons del campanar assabentaven tothom del pas del temps, com un rellotge elemental. D'aquí l'interès de fidels i visitador (com a representant del poder) per un bon servei i estat de les campanes (cosa que es reflexa i aconpleix majoritàriament a les parròquies

⁶⁴⁵ Des de les constitucions s'intentava potenciar aquesta forma de culte a l'eucaristia, en aquest cas el viàtic, i se'ns explica amb tot tipus de detalls com se l'havia de dur: "20. DE CORPORE ET SANGVINE DOMINI. Quia Corpus Christi consuevit dari infirmis, dicimus quod cum magna reuerencia deferatur cum lumine et **campanella** et sacerdos qui portauerit induat superpellicium et stolam et det infirmo (...) Et sacerdotes ammoneant populum quod cum uiderint corpus uel audierint campanellam omnes inclinent se uel genua flectent ob reuerenciam Jesu Christi" (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 104).

del Baix Llobregat): satisfer un desig religiós, trobar orientació a la tasca diària i marcar el començament i acabament de la jornada. Eren bons motius per mantenir en perfecte estat les campanes de les esglésies.

En definitiva, podem concloure que els edificis de culte i elements essencials mobles i immobles que defineixen l'essència de l'església es troben majoritàriament en bon estat a les parròquies del Baix Llobregat durant el primer terç del segle XV i per extensió entenem que a totes les diòcesis de la Tarraconense, responent a allò que les autoritats eclesiàstiques i els fidels esperaven d'ells. El mateix fenomen ha trobat en Ryckebusch durant la visita de Joan Corsier (1404) a l' arxidiòcesi de Narbona,⁶⁴⁶ fins i tot el grau de satisfacció és més elevat a casa nostra. Quan hi ha provisions, revelen més el manteniment corrent dels edificis i elements essencials que defectes greus, els quals eren fàcilment arregjats pels parroquians tant a la Tarraconense, com a l'arxidiòcesi de Narbona.

ELS ALTARS, LLURS ROBES I ORNAMENTS.

Els qüestionaris de València de Jaume d'Aragó, de Tortosa de 1409 i el de Jaume Marquilles demanen fer un exhaustiu reconeixement de l'altar major: "*Primo, recognoscat altere maius si est ibi ara, linei, vere ad minus III tovallole, frontalia et cohoptorium, vestimentum, missale.*" diu el de València, i el de Barcelona "*Preterea hiis peractis, tunc visitator debet accedere ad altare maius et in medio ipsius, reverenter facta oratione, osculari ipsumque altare visitare, ut decet.*" Després matisa: "*Item si (...) et pannos altaris et cortinas sine lesione conservat mundosque ipsos pannos tenet. / Item si ara est fracta vel sincera...*". Fins i tot, el qüestionari de Tarragona de 1372 dedicava tot un capítol a

aquesta qüestió: "*...et pannos altaris et cortinas sine lesione conseruat, et mundos conseruat ipsos pannos.*"

En definitiva es pretén que l'altar estigui sencer i consagrat, i que les estovalles i d'altres robes d'altar siguin presents i estiguin molt pulcres, doncs han d'entrar en contacte amb l'hòstia sagrada i amb l'ara que també es troba consagrada, per la qual cosa es requeria la màxima netedat. Amb tot això es pretén ressaltar encara més la centralitat de l'altar i el seu esplendor com a eix de la litúrgia de la missa.

L'**altar** era el símbol de Crist i imatge de l'altar celestial en què, segons les visions de l'Apocalipsi, Jesucrist seguia exercint perpètuament pels homes les funcions del sacerdoti. L'altar constava de dues parts, l'estructura en forma de taula i l'ara o pedra consagrada que rematava l'altar i contenia les relíquies dels sants i sobre la qual es posaven les robes i les espècies sacramentals. Durant el període que nosaltres estudiem, l'altar s'entenia ensems amb el retaule. Tots els altars majors de les esglésies del Baix Llobregat durant la visita del 1421 es troben consagrats i sencers. Dels 31 visitats, 22 són de pedra, 2 de guix, 1 de marbre (a Santa Maria de Castelldefels) i a la resta no s'especifica el material. A Sant Ponç de Corbera el visitador no tenia competències per visitar aquesta part de l'aixovar litúrgic i no tenim cap dada. Durant la baixa Edat Mitjana, tenim un altar amb les següents característiques generals a la comarca:

⁶⁴⁶ RYCKEBUSCH, 1993, pp. 44-49.

- l'altar perdé davant dels fidels el seu caràcter tradicional d'autonomia i de dignitat preeminent, caràcter que passarà a la urna del sant o a la imatge del retaule, tot quedant el retaule reduït a fer de pedestal d'aquest conjunt.
- Des del segle X, els altars comencen a abandonar la forma de cub ja que semblava molt pobra i es començaren a bastir més grans fins assolir la forma rectangular que encara avui conserven.
- L'altar, que abans ocupava el centre de l'absis o creuer i es trobava a la vista de tothom, es desplaça cap al fons del cor i s'adossa a l'absis. Aquest desplaçament contribuï també a disminuir la participació del poble en l'acció litúrgica.⁶⁴⁷

En definitiva, tenim uns altars majors complets i en bon estat a les esglésies del Baix Llobregat durant el primer terç del segle XV, i hem trobat únicament i exclusiva dues disposicions sense gaire transcendència a la visita del 1425.

Els ornaments o vestits de l'altar eren formats pels corporals i estovalles, que havien de ser com a mínim dos, per tenir per als canvis. Les **estovalles** (peça de roba que es posa estesa damunt l'altar en parar-lo per a la missa) segons l'església havien de ser de lli, tot i que sovint seran de cotó (simbolitzant la humanitat de Crist), i així veiem com l'escrivà escriu *lineis*, per referir-se a les estovalles de lli (*pannis lineis*). Hi ha una mitjana de 6 estovalles per altar major a les esglésies del Baix Llobregat, tot sent la xifra més repetida 5 estovalles.⁶⁴⁸ Normalment les esglésies més importants de la comarca tenen més estovalles, com Santa Maria de Castelldefels amb 12, o Santa Maria

⁶⁴⁷ RIGUETTI,1955, vol I, pp. 451-475.

⁶⁴⁸ S'ha produït un important avanç respecte al segle XIV, ja que llavors gairebé el 30% de les parròquies de la Comarca no tenien estovalles de lli. (MONJAS, 1991, pp. 53-60).

de Martorell amb 11 o Sant Vicenç dels Horts amb 9, i les més pobres tenen problemes, tenint provisions per fer més, com Sant Cristòfol de Begues i les esglésies sufragànies de Santa M^a de la Palma de Cervelló i Santa Eulàlia de Provençana.

Juntament amb les estovalles apareixen sempre els **corporals**⁶⁴⁹ (drap blanc que es col·loca damunt l'ara on es celebra la missa, per posar-hi el calze i l'hòstia damunt). Aquests han de ser molt nets (el qüestionari de Marquilles també demana tenir cura d'aquest aspecte), ja que, en trobar-se en contacte directe amb el Cos de Crist, eren un objecte sagrat, per la qual cosa foren objecte d'un gran respecte (seguim amb les mostres del culte eucarístic).

Amb les estovalles i els corporals apareix sempre el **corio**⁶⁵⁰ (no hem trobat una paraula catalana equivalent), que ha de ser un altre tipus d'estovalles o roba d'altar. Baucells considera que no és una estovalla o vestit d'altar per a les celebracions, sinó un vestit per cobrir-lo.⁶⁵¹ Només Sant Pere d'Abrera no en té i es fa una provisió perquè el tingui. A Sant Esteve de Cervelló es demana fer corio per als altars secundaris.

⁶⁴⁹ Les constitucions recorden la necessitat que estiguin sempre nets: "27. *Item, corporalia munda et nitida teneatur. Et si quid de sanguine Domini ceciderit super corporale, recidendum est de corporali et in loco reliquiarum honorifice reseruandum; si super pallas uel super casullas uel uestimentum, abluantur in aqua et recidantur, et partes ille comburentur et cinis in sacrario reponatur. Et si musca uel aranea casu contingente super calicem ceciderit, si uiua uel mortua, caute extrahatur et comburetur et cinis in sacrario reponatur.*" (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 106).

⁶⁵⁰ El formulari és sempre molt semblant (variant les quantitats i colors): "*Visitavit postea altare sancti Iusti quod est lapideum consecratum et cum quinque lineis desuper quarum tres sunt listate de cotone liuido, relique sunt albe, sacris corporalibus pulcris et mundis et corio rubeo desuper, et...*" (ADB, *Visites Pastorals*, vol 14 f 259r).

⁶⁵¹ BAUCELLS, 1970, pp. 378.

Encara, diferenciat dels anteriors, hi havia un altre cobertor de l'altar, el **pal·li** (tela per cobrir un altar), *pallium* a les visites. Els pal·lis, de lli, devien ser de la mida de l'altar, però amb la finalitat exclusiva de poder-se tapar amb ells, mitjançant un senzill plec, les hòsties i el calze, durant el sacrifici eucarístic.⁶⁵² Alguns d'aquests pal·lis tenien frontals de tela. La mitjana de pal·lis és de 4 per església, però observem que les més importants (amb més feligresos i que tenen un valor més elevat), en tenen més quantitat, com Sant Boi amb 7, Sant Vicenç dels Horts amb 9 o Santa Maria de Martorell amb 9 també. Tots els pal·lis inventariats es trobaven en bon estat.⁶⁵³

Un altre element que es cita al costat de la roba d'altar és la **cortina** de l'altar major, que es trobava davant el retaule, per cobrir-lo de la pols. Poden tenir diferents colors, com a Sant Andreu de Matoses on és de color negre. A Sant Esteve Sesrovires es confeccionà amb les capides (vel blanc que es posava al cap del minyó després de batejar-lo). L'existència de la cortina ens informa també de l'existència del retaule, tot i que, segurament, a les esglésies que no s'esmenta la cortina, també hi havia retaule. No devia ser un element imprescindible, doncs el visitador no hi posa massa èmfasi.

Finalment, s'inventaria com a roba d'altar unes **tovalloles** (toballie) que les visites citen al costat de la roba d'altar clàssica. Es tracta d'una peça de tela molt petita amb què el celebrant s'eixugava les mans després del lavabo de la missa. És un element prescindible, doncs molt poques esglésies el tenen, i el visitador mai fa cap provisió al respecte.

⁶⁵² BAUCCELLS, 1970, pp. 376-377.

⁶⁵³ Per més informació sobre els cobertors de l'altar vegeu: RIGUETTI, 1955, vol I, pp. 485-488.

Podem concloure que els altars i robes d'altar de les esglésies del Baix Llobregat i per extensió les de totes les diòcesis de la Tarraconense, durant el primer terç del segle XV, es troben, majoritàriament, en bon estat i responen a allò que els fidels i les autoritats eclesiàstiques esperaven d'ells, per ajudar a l'enaltiment de l'altar i de l'hòstia consagrada com a punt culminant de la litúrgia de la missa, i per ajudar a la modelació de l'esplendor i pulcritud del culte eucarístic. A diferència d'allò que s'esdevé a l'arxidiòcesi de Narbona durant la visita de Joan Corsier, on hi ha moltes provisions que demanen la neteja dels vestits d'altar,⁶⁵⁴ a la Tarraconense gairebé el 100 % es troben pulcres. A més, la varietat d'estovalles d'altar sembla més important a les esglésies del Baix Llobregat.⁶⁵⁵

LES VESTIDURES SACERDOTALS.

L'aixovar litúrgic complet -mínim- de l'altar major d'una església es composava d'ornaments per a l'altar i per al celebrant. Ara analitzarem els ornaments del sacerdot dits "*vestimenta sacerdotalia*". Els qüestionaris de València, Tortosa de 1409 i de Jaume Marquilles en fan referència: "*...recognoscat altare maius (...) si est ibi (...)vestmentum*" diu el de València.

Els ornaments del sacerdot devien compondre-se, com a mínim, de dos jocs: un per als diumenges i dies de festa ("*dominicali*") i un altre per als dies normals ("*ordinario*"). Al mateix temps, cada joc es desdobla en diferents peces. Hi havia dos grups principals: les vestidures litúrgiques exteriors "*...Casulla (...) cum stola et manipulo*" (són aquelles que canvien per ajustar-se a la categoria del dia), i les

⁶⁵⁴ RYCKEBUSCH, 1993, pp. 49-51.

⁶⁵⁵ Vegeu, també: BAUCCELLS, 1998, pp. 1171-1210.

vestidures litúrgiques interiors "...camisia, amitu et singulo..." (no canvien, sempre són iguals).⁶⁵⁶ Com a complement de les vestidures exteriors tenim la capa pluvial i la dalmàtica i, complementant les interiors, el sobrepellís. Com a accessoris trobem les tovalloles, el *mantellum* i el vel.

La **casulla** és el vestiment que el sacerdot du damunt de tot per celebrar la missa, i que és obert pels costats i baixa per davant i per darrera des del coll fins a mitjan cama. Tenim un total de 120 casulles als altars majors de les esglésies del Baix Llobregat, la mitjana per església és de 3,9. Les parròquies més importants en tenien més, com Sant Boi de Llobregat amb 10, Sant Joan Despí amb 7 o Sant Miquel de Molins de Rei amb 6. Contràriament, les parròquies més pobres amb prou feines en tenien una de festa i una altra per a cada dia, com a Sant Cristòfol de Begues on només en tenen una (el visitador proveeix que sigui comprat un vestit sencer), i d'altres se n'havien de conformar amb dos, com ara Sant Corneli de Collbató, Santa M^a de la Palma de Cervelló o Sant Martí de Torrelles. Com a curiositat, a Sant Pere de Gavà es troba una casulla pluvial, que devia ser una casulla per a les processons.

Als documents, formen sempre una unitat amb la casulla l'**estola** i el **maniple**. La primera és un ornament litúrgic consistent en una banda de tela relativament estreta i molt llarga, signada amb una o algunes creus, que els clergues es posen penjada pel coll o per l'espatlla en certes funcions litúrgiques. En trobem un total de 106 als altars majors de les esglésies del Baix Llobregat, la mitjana per església és de 3,4 (molt semblant a la de les casulles, igual que la distribució). El maniple és un

⁶⁵⁶ Baucells fa una classificació molt semblant per al segle XIV: BAUCELLS, 1970, pp. 371-374.

ornament sagrat de la mateixa figura que l'anterior, però més curt, que el sacerdot porta cenyit al braó esquerre damunt la mànega del camis. N'hem trobat un total de 105 a les esglésies del Baix Llobregat, amb una mitjana i distribució idèntica a la de l'estola.⁶⁵⁷

En general, l'estat d'aquests vestiments litúrgics és satisfactori segons el visitador, ja que, normalment, quan acaba la seva enumeració i descripció, diu "*competentibus*", és a dir que compleixen amb escreix la seva funció. Podem concloure que aquests vestits es troben majoritàriament en bon estat i que n'hi ha a bastament.

Com a vestits interiors, tenim el **camis** o **alba**, túnica blanca que cobria el cos del sacerdot des del coll fins als peus, tapant el vestit de carrer, per dir missa. Trobem un total de 92 als altars majors de les esglésies del Baix Llobregat, amb una mitjana de 2,9 per església. La distribució és molt semblant a la de les casulles, havent-hi més camis a les parròquies més riques i menys a les més pobres de la Comarca. Juntament amb l'alba, acostumen a aparèixer l'**amit** i el **cíngol**. El primer és una tela blanca quadrada que es lliga amb toques pels pits i per la cinta i cobreix l'esquena del sacerdot per davall els ornaments de dir missa. En tenim un total de 88 als altars de les esglésies del Baix Llobregat, amb una mitjana de 2,8 per església, molt semblant a la dels camis, igual que la distribució. El cíngol, cingle o cinyell és un cordó amb una borla a cada cap, amb el qual el sacerdot es cenyeix el camis per celebrar els oficis divins.⁶⁵⁸ N'hi

⁶⁵⁷ Per tenir més informació sobre aquests tres vestits litúrgics vegeu: RIGUETTI, 1955, vol I, pp. 544-551.

⁶⁵⁸ Per a més informació sobre els vestits interiors vegeu: RIGUETTI, 1855, vol I, pp. 539-543.

havia 85 als altars majors de les esglésies del Baix Llobregat, amb una mitjana i distribució com la de l'amt.

La majoria de provisions corresponen al camis, amt i cíngol. En ésser vestits secundaris i que no veien directament els fidels hi havia una descurança més gran, de totes maneres, la proporció de provisions continua sent molt petita, i hem de tenir present que a la visita del 1425 no n'hi ha cap (només una referent al cíngol), amb la qual cosa hem de suposar que s'han adquirit tots els vestits interiors que s'esqueien a les parròquies de la Comarca. En definitiva, els vestits interiors dels altars majors de les esglésies del Baix Llobregat també eren els exigits per les autoritats i es trobaven en bon estat.

Si bé els vestits ressenyats fins ara són el gruix dels *vestimenta sacerdotalia* no hem d'oblidar la presència de d'altres vestits que comencen a prendre força en aquesta època de la mà de les noves devocions populars, tot i ser menys nombrosos. Com a complement dels vestits exteriors, tenim la **capa pluvial** i la **dalmàtica**. La primera era una capa que duien els preveres que presidien les processons. Era una forma de fer més solemne la processó, sobretot si era amb el Cos de Crist, doncs la capa era molt rica i tenia un cost molt elevat. Normalment són les parròquies més riques aquelles que tenen capes pluvials, com ara Santa Maria de Martorell amb 3, Sant Boi i Sant Climent amb 2 cadascuna, Sant Vicenç amb 1,... Les parròquies amb unes rendes més baixes no en tenen, com és el cas de Sant Cristòfol de Begues, les esglésies sufragànies, etc. De totes maneres, hi ha una excepció que és Sant Andreu de la Barca que sí que té capa pluvial, tot i ser una de les parròquies més pobres. Les provisions per proveir

noves capes són gairebé inexistent, havent-hi només una a la visita del 1421 i una altra a la del 1425.

La dalmàtica era una mena de túnica oberta pels costats i amb mànegues amples i curtes, que porten el diaca i el subdiaca durant els oficis divins.⁶⁵⁹ Molt poques parròquies en tenien, només Sant Boi (una), Sant Miquel de Castellví de Rosanes, Sant Miquel de Molins de Rei, Sant Vicenç dels Horts (cadascuna amb 2) i Santa Maria de Martorell (amb 5). Devia ser un luxe tenir aquest vestit, ja que molt poques parròquies el posseïen i, a les visites del 1421 i 1425, no es fa cap provisió perquè en tinguin les esglésies del Baix Llobregat.

En general, tant la capa pluvial com la dalmàtica no eren còpsats pels fidels i les jerarquies eclesiàstiques com a imprescindibles per al desenvolupament del culte, tot i ser importants per a la major solemnitat del culte a aquelles parròquies on les rendes es trobaven per sobre de la mitja de la comarca.

Com a complement dels vestits interiors tenim el **sobrepellís**, vesta blanca de fil, amb mànegues curtes i molt amples o volades, llarga fins a la cintura o un poc més avall, que els clergues duen sobre la sotana a les processons, enterraments i altres actes litúrgics. Devia ser un altre luxe, car només hem trobat a la parròquia de Santa Eulàlia del Papiol (dos), i calia proveir-ne un a les parròquies de Santa Eulàlia de Provençana i Santa Maria Magdalena d'Esplugues. Sorprenentment, a les parròquies de la diòcesi de Narbona, segons Ryckebusch⁶⁶⁰ l'element de base dels vestits sacerdotals era el

⁶⁵⁹ Per a més informació sobre les capes pluvials i les dalmàtiques vegeu: RIGUETTI, 1955, vol I, pp. 551-557.

⁶⁶⁰ RYCKEBUSCH, 1993, pp. 51-53.

sobrepellís, cosa completament diferent a les diòcesis de la Tarraconense com hem pogut copsar.

Per acabar amb els vestits hem trobat que a Santa Eulàlia de Provençana i a Santa Maria Magdalena d'Esplugues calia proveir una **garnatxa**, vestit no sacerdotal, que es portava damunt la gonella.

Per cloure l'apartat, parlarem dels accessoris dels vestits sacerdotals. Els més nombrosos són les **tovalloles**, que es troben a cavall entre la roba pròpiament d'altar i els vestits sacerdotals. Com ja havien dit es tracta d'una peça de roba molt petita amb què el celebrant s'eixuga les mans després del lavabo de la missa. Podem observar com la part més important de les parròquies de la Comarca en tenen i bastants, trobant-se en perfecte estat. Un altre tipus de tovallola és el "*mantellum*" (no he trobat un mot català corresponent, tot i que la traducció podria ser "tovallola de combregar"). Era la tovallola per portar el cos de Crist als malalts, normalment es tractava d'una peça de llenç fi i adornat amb brodats, que es posava damunt el llit d'un malalt que havia de combregar per viàtic.⁶⁶¹ No era una peça massa estesa, doncs, només la trobem als altars majors de les parròquies de Sant Boi de Llobregat (dues), Sant Climent, Sant

⁶⁶¹ Fins i tot amb els malalts es va potenciar el culte eucarístic, trobant-se tot perfectament legislat. No es podia vomitar la sagrada forma, doncs seria un sacrilegi, i si no es podia prendre s'havia d'adorar. Les constitucions són molt explícites: "20. DE CORPORE ET SANGVINE DOMINI. (...) *Et si infirmus forte facit uomitum, adoret corpus et non recipiat...*" (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 104), "28. *Si infirmus recepto corpore uomitum fecerit, in uase aliquo recipiatur, uel si uas habere non poterit et in terra uomitum fecerit, locus radatur et totum in aqua prohiatur. Tamen caueat sacerdos cum dat Corpus quod querat utrum infirmus consuevit facere uomitum ut seruetur quod superius dictum est. Et etiam moneat quod si contigerit infirmum uomitum facere in uase recipiatur.*" (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 106). El *mantellum* formava part d'aquest instrumental necessari perquè el Cos de Crist no es vessés i que li donava més magnificència i sacralitat.

Martí de Torrelles, Sant Vicenç dels Horts, Santa Eulàlia del Papiol, Santa Maria d'Esparraguera i Santa Maria d'Olesa de Montserrat (tres). No es devia considerar com a imprescindible, car no se'n fa cap provisió en totes les visites.

El darrer accessori que hem trobat és el **vel** (per cobrir el calze), però devia ser molt poc important, doncs només hem trobat un a l'altar major de Santa Eulàlia de Provençana, i no se'n fa cap provisió.

Si bé la descripció dels vestits és molt completa en els registres de visita pastoral, doncs es dóna tot tipus de detall sobre la qualitat de les teles, els colors, la iconografia,..., no sembla que encara en aquest temps s'hagués preceptuat la utilització dels diferents **colors litúrgics**.⁶⁶² Aquesta diferenciació de colors s'hauria de fer efectiva a les casulles, on trobem que els colors més repetits eren el vermell, el negre i el porpra. Amb les robes de color negre sembla que el visitador sí que posà molt d'interès. Aquestes es feien servir per als oficis de difunts, i el visitador realitzà alguna provisió demanant que es fessin vestits de color negre per als dits oficis, com a Sant Pere de Gavà on hom demana comprar un vestit sencer de tela negra, o a Sant Just Desvern on hom demana proveir una casulla de tela negra. Així doncs, podríem afirmar que s'inicia la utilització dels diferents colors litúrgics en els vestits sacerdotals, tot i que encara no s'ha preceptuat aquesta qüestió.⁶⁶³

⁶⁶² Ryckebusch creu que a les parròquies de la diòcesi de Narbona durant les visites de Joan Corsier (1404) hi havia 4 jocs de vestits sacerdotals per parròquia, coincidint cadascú amb els colors litúrgics de l'època. Em sembla una afirmació massa agosarada i que s'hauria de verificar. (RYCKEBUSCH, 1993, pp. 51-53).

⁶⁶³ Per tenir més informació sobre els colors litúrgics dels vestits sacerdotals vegeu: RIGUETTI, 1955, pp. 559 i ss.

Com a conclusió sobre els vestits sacerdotals dels altars majors de les parròquies del Baix Llobregat durant el primer terç del segle XV que podem fer extensiva a totes les diòcesis de la Tarraconense, podem dir que eren molt nombrosos a les parròquies amb rendes més elevades i suficients a les més humils, tot responent, en general, perfectament a allò que hom esperava d'ells a les parròquies rurals, i tot trobant-se majoritàriament en bon estat.

ELS VASOS SAGRATS I ALTRES ORNAMENTS DE L'ALTAR.

Entenem per vasos sagrats els objectes de metall, fusta i vidre (orfebreria) que s'empraven en el culte cristià o com a ornament d'altar.

El vas sagrat principal és el **calze**, que prenia un caràcter sagrat pel fet d'entrar en contacte amb la sang de Crist⁶⁶⁴ en realitzar-se la transsubstanciació. El qüestionari de Jaume Marquilles demana que el calze sigui d'estany o argent i que no tingui cap fractura (per evitar el vessament de la sang de Crist): "*Item (...) et calix sit argenteus vel de stagno, et an sit integer vel fractus.*" Ja que el calze entrava en contacte amb la presència real de Jesucrist en l'eucaristia, les autoritats religioses de la diòcesi exigien des del segle XIV una qualitat material de l'objecte (calze) equiparable a la de la sang de Jesucrist: aquest material noble podia ser l'or, però, sobretot, fou l'argent a les esglésies del Baix Llobregat (era més accessible per a les possibilitats econòmiques dels feligresos). D'aquesta manera per als visitadors els termes de calze i argent s'acabaran identificant.

⁶⁶⁴ Les constitucions sinodals especifiquen com ha de ser el vi per fer la transsubstanciació que es realitza al calze: "26. *Item, dicimus quod uinum rubeum potius quam album ministretur in calice propter aque*

I si bé sembla que, durant segle XIV, moltes parròquies de la diòcesi de Barcelona no tenien calzes d'argent,⁶⁶⁵ observem que, a començaments del segle XV, la política seguida durant les visites del segle XIV ha sortit efecte i, gairebé el 100 % de les esglésies del Baix Llobregat, tenen calze de plata.⁶⁶⁶ Només Santa Margarida del monestir de Sant Genís de Rocafort tindrà tot just un calze d'estany degut a la seva extrema pobresa. Els altars majors de les esglésies del Baix Llobregat tenien un total de 53 calzes (51 d'argent i 2 d'estany), i tocaven a una mitjana de 1,7 calzes per altar major d'església. Igual que amb els altres elements litúrgics, les esglésies amb rendes elevades tenien més calzes, com ara Sant Boi (amb 6), Sant Climent i Sant Just (amb 3) o Sant Vicenç dels Horts i Sant Pere de Gavà (amb 2); mentre que moltes esglésies, fins i tot algunes amb rendes elevades, havien de conformar-se'n amb només un.

En la qüestió dels calzes, tornem a trobar una important diferència amb les parròquies de la arxidiòcesi de Narbona, ja que Ryckebusch⁶⁶⁷ només troba que els calzes puguin ser de plata amb total seguretat en el 20 % dels casos. On sí que la coincidència sembla segura és en la quantitat de calzes per església, afirmant que n'hi ha prop de 2 per parròquia, com a la Tarraconense.⁶⁶⁸

Juntament amb el calze, formava joc la **patena**, plat de metall preciós (normalment plata), lleugerament còncav, amb el qual es cobreix el calze i dins el qual

similitudinem, et purum et bonum et non ineptum ob reuerenciam Jesu Christi." (HILLGARTH i SILANO, 1984, p. 106)

⁶⁶⁵ BAUCCELLS, 1970, pp. 383-384.

⁶⁶⁶ Lemaître, també, observa una important millora dels vasos litúrgics en general durant el segle XV a la Roerga: LEMAÎTRE, 1984, pp. 146-147.

⁶⁶⁷ RYCKEBUSCH, 1993, p. 58.

es posa l'hòstia des del paternòster fins al moment de sumir. Dels 53 calzes que hem ressenyat tots tenien patena a excepció de 4 que estaven sols; 15 patenes tenien a més estoig de *corio*. Com passava amb els calzes, gairebé el 100 % de les patenes són d'argent i de vegades també daurades, això era pel fet d'haver d'entrar en contacte amb una substància tan sagrada com era el cos de Crist. Igual que amb els calzes, els visitadors identificaren patena amb plata.⁶⁶⁹

D'altres vasos sagrats dels quals ja hem parlat eren la píxide o capsa i les crismeres per això aquí ja no en parlarem.

Com a expressió de les devocions populars i testimoni del nou culte eucarístic tenim un altre vas molt important: la **custòdia**, entesa com un reliquiari de metall preciós dins el qual s'exposa a la veneració pública el Cos de Crist. Totes les custòdies de les esglésies de la comarca són de plata, a excepció de la de Sant Pere d'Abrera on no s'indica el material. Només 13 esglésies del Baix Llobregat no tenen custòdia; són aquelles de rendes més baixes, com Sant Andreu de la Barca, Sant Cristòfol de Begues o les esglésies sufragànies a excepció de Santa Eulàlia de Pallejà,... Les custòdies són treballs d'orfebreria molt importants, algunes amb forma de sepulcre, que ens informen sobre la importància que assoleix el culte eucarístic i l'inici, a diferents llocs de les diòcesis de la Tarraconense de les processons i festa del *Corpus Christi*. Serveixi

⁶⁶⁸ Per tenir més informació sobre el calze consulteu: RIGUETTI, 1955, vol I, pp. 505-513.

⁶⁶⁹ Per tenir més informació sobre la patena consulteu: RIGUETTI, 1955, vol I, pp. 513-516.

de mostra el pregó amb què es notificà al poble de València la processó general del Corpus l'any en què començà, 1355.⁶⁷⁰

Davant la necessitat que sentien els fidels de veure l'hòstia sagrada s'iniciaren les processons amb el Santíssim, les exposicions i benediccions. Les processons -antics ritus propiciatoris- acabaran convertint-se en el seguici triomfal del *Corpus Domini*, ja que d'aquesta manera el poble podia afartar-se de contemplar l'hòstia col·locada en la custòdia.⁶⁷¹

La creació de la festa del Corpus prové d'una visió que tingué la monja cistercenca Juliana, de la diòcesi de Lieja (Bèlgica), i en aquesta ciutat valona, entre 1232 i 1246, es compongué l'ofici del Sant Sagrament, i es celebrà per primer cop, de manera privada i parcial, a partir de 1246 i públicament a partir de 1252. Urbà IV,

⁶⁷⁰ "Ara ojats queus fa hom saber de part dels honrats justícies, jurats è prohomens de la ciutat de Valencia, à tuyt en general que com per lo molt reverent pare en Christ è Senyor lo Seyor Huch per la divinal miseracio bisbe de Vaencia, è per los dits honrats justícies, jurats è prohoms novellament es stat statuit è ordenat, que cascun any daquí avant en lo dia de la festa del Corpus Christi à honor è reverencia de Jesu Christ è del seu precios cors una general è solemniat processó per la ciutat de Valencia sia feta, en la qual sien è vajent tots los clergues è religiosos, è encara totes les gens de la dita ciutat, aba les creus de lurs parroquies: la qual processó isqua è partexca de la esglesia de la Seu de la ciutat damunt dita, ço es: per la porta que es ves la plasa de les gallines, è pasa per la freneria... [...] Per ço que ab major solemnitat è honor, è ab deguda reverencia lo nom de Jesu Christ sia loat; per tal los dits honrats justícies è jurats è prohomens ab la present publica crida signifiquen à tuits en general, que cascuns senyor y dones ab lurs ciris de mitja lliura dijous primer vinent per lo mati com tocara lo seny major de la Seu, siats è nos justats en la esglesia de la Seu damunt dita per retre laors è gracias à nostre Senyor Deu tot poderos, è per acompanyar, seguir, è servir, si à ell plaurá, lo molt sant è precios cors de nostre Senyor Deu Jesu Christ, lo qual sera portat per lo dit senyor bisbe en la dita processó, à honor è gloria è reverencia del qual sera feta en lo dit dia festa. Et aquestes coses vos fan saber los dits honrats justícies è jurats è prohomens, per tal que cascuns de vos, senyors è dones, à honor è reverencia de nostre Senyor Deu Jesu Christ vos esforçats à empaliar è enramar los enfronts de vostres alberchs, è à nedejar les vostres carreres." (VILLANUEVA, t. II, 1804, pp. 169-171).

⁶⁷¹ RAPP, 1973, pp. 101-102.

després d'un miracle esdevingut a Bolsena, la declarà universal amb un breu datat a Orvieto el 1264, confirmat per Climent V el 1311. Cap a l'any 1301, el concili provincial de Tarragona introduí la celebració del Corpus en el calendari de les festivitats, i hem de suposar que aviat s'adoptà a les diòcesis de la província, com ara la de Barcelona⁶⁷² i València. La processó pública i general del Santíssim no fou establerta, però, fins al 1316 per decret de Joan XXII.⁶⁷³

Com molt bé explica Massip, les ciutats foren els primers escenaris de les processons, i on es concentraren tots els esforços d'organització festiva (ben palesats a les rebudes reials) per exaltar, no ja el monarca o els personatges il·lustres, sinó el mateix «Preciós Cors de Déu», l'Hòstia consagrada que és passejada pels carrers dels nuclis urbans, màxima expressió triomfal del cristianisme. Entorn d'aquesta celebració es manifestarà també tot el potencial dramàtic de l'època. Barcelona fou de les primeres ciutats europees (i la primera de la península Ibèrica) a realitzar aquesta processó l'any 1320. En general, primer foren les ciutats en adoptar les processons del Corpus Christi; més endavant, arribaren als pobles (com les parròquies rurals del Baix Llobregat), ja que les cerimònies suposaven importants despeses.⁶⁷⁴

En tractar-se d'una festivitat de nova planta, el Corpus aglutina les diverses manifestacions existents en el camp dramàtic i en la seva processó acull des del drama

⁶⁷² A. DURAN i SANPERE, "Corpus Christi, fiesta de" veu dins *Diccionario de Historia Eclesiástica de España*, vol I, pp. 631-633.

⁶⁷³ Francesc MASSIP, "Elements teatrals de la processó del Corpus de Tortosa (segles XIV-XVII)", *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes / XXIV. Miscel·lània Jordi Carbonell 3*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1992, pp. 43-55.

⁶⁷⁴ RIGUETTI, 1956, vol II, pp. 546-549.

litúrgic fins al mim joglaresc, de l'entremès als jocs o representacions, dels elements de les festes àuliques als balls rituals pre-cristians de bèsties mítiques i comparsa. La processó del Corpus permet, en conseqüència, la integració més important de les tradicions autòctones paganes. La mateixa data de celebració coincidia amb una època de l'any pròpia d'expansions festives agràries (el temps de la sega), relacionades amb un culte a les forces sobrenaturals que havien de propiciar una bona collita (culte a la fertilitat); una mena de festes majors per al poble camperol, de descans, de petició o d'acció de gràcies. El Corpus, doncs, s'erigeix en el cohesionador de les manifestacions dramàtiques primitives. És el marc on l'Església tolera totes aquelles efusions populars tan antigues i tan unides a les societats agrícoles, tot cenyint-se a l'adoració de l'Eucaristia per tal de sublimar, d'aquesta manera, la lliure expressivitat social. La processó del Corpus basarà la seva esplendor en la funció publicitària i catequitzant que exerceix, com els millors "mass media" d'avui. A través d'ella, desfilaven els missatges evangèlics que l'Església difonia, però, també, s'hi trobaven els mites pre-cristians, residus vius de cultes i rituals primitius, i les danses -paganes-, incorporant així totes les manifestacions lúdiques laiques, dintre d'un hàbil programa d'obliteració festiva, amplament assajat des dels inicis de l'articulació litúrgica cristiana i tendent a respectar les dates crucials dels calendaris estacionals de les societats agràries tot atorgant-los nous significats i debilitant-ne, progressivament, els continguts primitius.⁶⁷⁵

⁶⁷⁵ MASSIP, 1992.

Tot i ser una festa religiosa, es trobava en mans dels fidels i, com hem vist per a València, eren els municipis els organitzadors (en aquelles parròquies que en tenien), o els consells de prohoms o caps de casa a les parròquies més humils (via l'obreria segurament).

Segons Coulet gran part de la festa del Corpus Christi es modelà a partir del ritus d'entrada reial a les ciutats. Això serveix a en Chiffolleau⁶⁷⁶ per trobar rera aquesta festa una pedagogia del poder, de la mateixa forma que la troba darrera la litúrgia de la missa. Però la veritable importància, segons ell, de la festa rau en el fet de fer-se fora de la missa, fora de l'església, és allò que anomena ritus flamígers.

En definitiva, podem concloure que a les parròquies del Baix Llobregat i per extensió de totes les diòcesis de la Tarraconense, en observar l'existència de custòdies per exposar a veneració pública el Cos de Crist, devia celebrar-se, ja a començaments del segle XV, la festa i processons del Corpus, cosa que no ens hauria d'estranyar si tenim present que a la ciutat de Barcelona, des de l'any 1320, es realitzava aquesta festa tan pròpia de les devocions populars del moment i, a València, des del 1355. Copsem, a través de les parròquies amb custòdies, que només aquelles que tenien un nombre més elevat de parroquians i de rendes podien permetre's el "luxe" de realitzar aquesta festa tan popular i desitjada pels parroquians.⁶⁷⁷ Comprovem que les parròquies de la Tarraconense es trobaven plenament integrades en els moviments de pietat popular propis de l'època a tota Europa.

⁶⁷⁶ CHIFFOLEAU, 1988, pp. 44-45.

⁶⁷⁷ Per tenir més informació sobre les custòdies vegeu: RIGUETTI, 1955, vol I, pp. 520-522.

El darrer dels vasos sagrats principals és el **reliquiari**, receptacle de diferent tipus on l'església guardava diversos objectes de culte, especialment les relíquies dels màrtirs i dels sants. Igual que a les parròquies de la diòcesi de Narbona⁶⁷⁸ on gairebé no s'esmenten, a les del Baix Llobregat només hem trobat dues esglésies, la de Sant Joan de l'Erm, i la de Santa Maria de Cornellà (amb 2) que en tinguin. Devien ser molt estranys a parròquies com les del Baix Llobregat on, a més, la presència de relíquies de sants era gairebé inexistent, pensem, també, que no es fa cap provisió sobre ells.⁶⁷⁹

Hem pogut observar que els *utensilia* eren l'essencial de l'ornamentació de les esglésies del Baix Llobregat. Però encara resta l'*ornamentum*, que augmentava la bellesa del culte però no era imprescindible. Depenia de la riquesa del benefici i era deixat a la iniciativa dels fidels.⁶⁸⁰ Podem concloure, que la importància o riquesa d'una parròquia es podia mesurar pels ornaments dels altars, especialment els majors, i per les obres d'art que cobrien els altars (orfebreria, teixits i pintures). Analitzem ara alguns elements d'aquest *ornamentum* que són objecte d'atenció per part del visitador, tot i que d'una manera secundària.

Les **creus** eren elements amb una certa importància dins dels ornaments secundaris de l'altar. N'hi havia de diferents tipus segons la seva destinació litúrgica: d'altar, processional (podia servir la primera) i per al sepeli dels difunts (podia ser funerària d'adults o d'albats).⁶⁸¹ Les visites no en distingeixen la tipologia, només

⁶⁷⁸ RYCKEBUSCH, 1993, pp. 58-59.

⁶⁷⁹ Per tenir més informació sobre els reliquiariis vegeu: RIGUETTI, 1955, vol I, pp. 522-527.

⁶⁸⁰ Ryckebusch troba aquest mateix fenomen a les parròquies de l'arxidiòcesi de Narbona, i eren, també, elements secundaris: RYCKEBUSCH, 1993, pp. 59-63.

⁶⁸¹ BAUCCELLS, 1970, p. 385.

diferencien entre creus grans i creus petites. Solament a Sant Esteve Sesrovires se'ns diu que de les dues creus que tenen una és d'altar i l'altra per al sepeli dels cossos dels difunts. 6 esglésies tenen les creus grans de plata, mentre que 4 les tenen de fusta daurada. Segons aquestes dades, un terç de les esglésies del Baix Llobregat tenien creus grans. Només 4 esglésies tenien creus petites, 1 de coral (a Sant Boi de Llobregat) i les altres de plata. Creus molt repartides per tota la comarca i que no necessàriament coincideixen amb els beneficis amb valor més elevat. Això ens pot fer pensar que no s'han ressenyat totes les creus que realment existien.⁶⁸²

Els **canelobres** surten citats gairebé a totes les esglésies de la Comarca. Es tracta d'un utensili consistent en un peu o columna que té una o algunes dolles per sostenir verticalment una o algunes candeles. Són jocs de dos que es posaven a sobre de l'altar per il·luminar-lo millor i que es pogués veure l'hòstia més bé en fer l'aixecament, d'aquí la importància que assoliren durant aquest període. La majoria eren de fusta amb el braç de ferro, però n'hi havia bastants que eren exclusivament de ferro.⁶⁸³

Un símbol votiu en honor i devoció al sant o santa al qual és dedicat l'altar major eren les **llànties**, aparell que també servia per fer llum, compost essencialment d'un recipient gran dins el qual n'hi havia un altre que conté líquid combustible i un ble immersit que s'encén pel cap que sobreix del líquid. De totes maneres tot i que coneixem la presència de moltes d'aquestes a les esglésies, capelles i altars del Baix Llobregat, només hem trobat ressenyades 3 a Sant Corneli de Collbató.

⁶⁸² Per tenir més informació sobre les creus vegeu: RIGUETTI, Mario, op cit, vol I, pàgs 488-493.

⁶⁸³ Per tenir més informació sobre els canelobres vegeu: RIGUETTI, 1955, vol I, pàgs 493-497.

Un altre element il·luminador eren les **llanternes**, fanal o llum en què la flama és defensada contra el vent per parets de metall, de vidre, de banya,... i que servia per dur el viàtic als malalts. No s'esmenta cap a les esglésies del Baix Llobregat (potser totes en tenien?), però a Sant Esteve Sesrovires, Sant Joan Despí i Santa M^a Magdalena d'Esplugues hom proveeix fer-la.

Finalment, als altars majors de les parròquies de Sant Corneli de Collbató, Sant Esteve Sesrovires i Santa Maria d'Esparreguera surten esmentats 2 **gamfanons** (o gamfarons) per cadascun. Es tracta d'un estendard o bandera que penja d'un pal travesser i que sol ésser la insígnia d'una confraria o del sant/a al qual es troba dedicat l'altar. Segurament havia d'haver a molts més altars de la comarca, però els visitadors devien passar-los per alt, doncs eren elements molt secundaris. És un element que ens torna a posar de manifest la centralitat i solemnitat que es pretén que assoleixi l'altar major dins el conjunt de l'església, com a element central de la litúrgia des d'on el sacerdot celebra la missa. A més, ens permet intuir la més que probable presència de confraries en aquestes parròquies.

D'altres útils-ornaments de l'altar que coneixem gràcies a les provisions (no surten inventariats a cap parròquia, però devien ser presents gairebé a tots els altars majors) són el **braser** i l'**encenser** (braseret amb tapadora amb forats suspès amb cadenetes, que serveix per a cremar-hi encens) que tenien la funció de solemnitzar les festes. Tant el de Sant Just Desvern com el de Santa Creu d'Olorda (visita de 1414) necessitaven arranjaments a les cadenes. I, per acabar, els altars majors de les esglésies del Baix Llobregat segur que tenien també la **bacina** per a les col·lectes i ofrenes, que eren diferents i de metall. El visitador no inventaria aquests aparells, però gràcies a

una provisió a la visita a Sant Boi de 1425, coneixem la seva presència a les esglésies del Baix Llobregat.⁶⁸⁴

Podem concloure que els vasos sagrats i l'ornamentació, en general, dels altars majors de les parròquies i esglésies del Baix Llobregat durant el primer terç del segle XV i, per extensió, els de totes les diòcesis de la Tarraconense es troben en molt bon estat, i responen pertot a allò que fidels i visitadors esperaven dels *utensilia* i de l'*ornamentum*.⁶⁸⁵

ELS LLIBRES.

El conjunt de llibres litúrgics anotats als registres de visita és el propi d'una església parroquial qualsevol.⁶⁸⁶ Aquests tenien una gran importància per a la parròquia ja que eren imprescindibles per a l'estudi i per a la litúrgia.⁶⁸⁷ A les visites, se'ls cita com a part del benefici amb cura d'ànimes de l'església, però diferenciats dels vestits sacerdotals i dels altres ornaments, tot i que aquests tres elements els acaben

⁶⁸⁴ Baucells també troba aquests útils a les esglésies de la diòcesi de Barcelona durant el segle XIV, per la qual cosa podem suposar que a començaments del segle XV continuaven existint i, segurament, en més bon estat: BAUCELLS, 1970, pp. 386-387.

⁶⁸⁵ Vegeu, també: BAUCELLS, 1998, pp. 1211-1262.

⁶⁸⁶ Les visites del patriarca Sopera del 1421 ens proporcionen una informació excepcional sobre aquests llibres, ens expliquen l'estat exterior i d'enquadernació, i la frase amb què comencen així com aquella amb què acaben. Nosaltres només estudiarem la tipologia i quantitats de llibres, així com llur estat, però per a un historiador de l'art seria molt interessant poder conèixer el tipus d'enquadernació i tapes dels llibres.

⁶⁸⁷ És d'obligada consulta quan es parla de llibres, les obres de: Josep HERNANDO, *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV*, 2 vol, Fundació Noguera, Barcelona, 1995. De totes maneres és més útil per al medi urbà i laic, que no pas per al rural i parroquial; i, especialment: Jesús ALTURO, *El llibre manuscrit a Catalunya. Orígens i esplendor*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2002, pp. 141-158, on es parla de les biblioteques parroquials.

englobant dins el títol genèric d'ornaments: "*Postmodum dictus venerabilis visitator visitavit vestimenta sacerdotalia, libros et alia ornamenta dicte ecclesie in qua fuerunt reperta ornamenta sequencia.*"⁶⁸⁸ Tots els qüestionaris, inclosos els de la primera etapa, demanen pels llibres. Així, el de Tortosa de 1314 diu "*Item, ecclesia si est bene parata in libris et aliis ornamentis*", i el de Tarragona de 1372, el de Jaume Marquilles de 1413-14 i el del Llibre de la Cadena de 1425 diuen: "*Item si libros ecclesie et (...) sine lesione conseruat...*".

Durant les visites del segle XV, tant als bisbats de Barcelona com al de Girona, els visitadors fan especial atenció a la visita dels llibres, tot verificant tant l'aspecte exterior com el contingut dels llibres,⁶⁸⁹ ja que, a través d'aquests, els bisbes volien millorar la litúrgia. En aquesta època, hom volia molts oficis i ben portats, però, sobretot, hom volia misses de gran bellesa, i els llibres explicaven com s'havien de fer, contribuint també, amb la seva presència, en aquesta bellor.

De les dades que ens proporcionen les actes de visita del bisbe Francesc Climent a les parròquies del Baix Llobregat, arribem a la conclusió que, a les esglésies del Baix Llobregat, hi havia un total de 308 llibres segons la visita del 1421, tocant a una mitjana de 9,9 llibres per església. De totes maneres hi ha fortes diferències entre parròquies com Sant Boi de Llobregat i Sant Miquel de Molins de Rei (amb 17 llibres cadascuna), Santa Maria de Martorell (amb 16) o Sant Vicenç dels Horts amb 15, i esglésies com Santa Maria de la Palma de Cervelló (només en té 2), Sant Corneli de Collbató (amb 4) o Sant Joan de l'Erm i Sant Martí de Torrelles (amb 6 cadascuna). La diferència rau en

⁶⁸⁸ ADB, *Visites Pastorals*, vol 14 f 255v.

⁶⁸⁹ Joan Corsier féu el mateix durant la visita a les parròquies de l'arxidiòcesi de Narbona de l'any 1404: RYCKEBUSCH, 1993, pp. 53-55.

la quantitat variable dels preveres beneficiats i residents a cada parròquia, i les rendes de cadascuna: més rendes i preveres equival a més llibres, menys rendes i preveres correspon a menys llibres. Aquesta mitjana de llibres a les parròquies del Baix Llobregat és molt elevada, hem de pensar que Lemaître⁶⁹⁰ troba una mitjana de 5,24 llibres per parròquia a la diòcesi de Rodez a mitjan segle XV.

Els llibres més comuns a les parròquies del Baix Llobregat, que tenien gairebé totes les esglésies eren:⁶⁹¹ el **missal** (representava un 15,6% del total de llibres),⁶⁹² el més important, gairebé totes les esglésies en tenien més d'un; l'**ordinari** (representava el 9,7% del total de llibres),⁶⁹³ que era un llibre molt important per al desenvolupament de la litúrgia; el **saltiri** (representava el 8,4% del total dels llibres);⁶⁹⁴ la **consueta** (representava el 8,1% del total de llibres),⁶⁹⁵ es convertí aviat en un dels llibres més

⁶⁹⁰ LEMAÎTRE, 1984, pp.142-143.

⁶⁹¹ Baucells ja detectà gairebé tots aquests a les parròquies de la diòcesi de Barcelona durant el segle XIV, tot i que la quantitat era més reduïda i l'estat de conservació pitjor: BAUCELLS, 1998, pp. 1133-1170.

⁶⁹² Es tracta d'un llibre gran que durant la missa es té sobre l'altar, i al qual hi ha les oracions i la indicació de les cerimònies de la missa. Era el resultat de la fusió, en un sol volum, del leccionari i l'antifonari de la missa, del sacramentari i d'altres elements, els quals començaren a combinar-se sobretot a partir del s IX. Durant els segles XIV i XV aquesta combinació que s'institucionalitzaria amb el concili de Trento, rebia el nom de *missal mixt* (un dels missals que apareix a les parròquies del Baix Llobregat). A més del missal mixt trobem a les parròquies del Baix Llobregat el missal col·lectari (missal amb col·leccions de regles, preceptes, etc,...) i el missal votiu (missal ofert o promès en vot).

⁶⁹³ Era el llibre on es trobaven reunits els textos per a l'administració dels sacraments, que contenia també tota mena de benediccions i la missa de núpcies amb el cànon. Podia haver-hi de dos tipus, segons la mida i pes: el gran i el "portatile".

⁶⁹⁴ Salms ordenats segurament per fèries, i no per simple criteri numèric.

⁶⁹⁵ Durant la baixa Edat Mitjana, era, essencialment, un llibre coordinador dels altres llibres litúrgics del seu temps, bàsicament del missal i del breviari i, per tant, també del saltiri, antifonari, tropari, lliçoner, gradual, etc., amb la finalitat d'advertir l'ofici divinal i la missa corresponents a cada diada. Són, de fet, una mena de *directori*, si bé, a mida que avança el temps, s'hi van enregistrant pràctiques o maneres

importants de la parròquia, a més gairebé totes tenien calendari; l'**evangeliari** (representava el 7,8 % del total de llibres)⁶⁹⁶ era per excel·lència el llibre del diaca (cal no oblidar que hi havia 4 exemplars en què l'evangeliari es trobava conjuntament amb l'epistolari); l'**oficier** (representava també el 7,8 % del total de llibres)⁶⁹⁷ era molt important per al desenvolupament de les hores canòniques; l'**epistolari** (representava el 7,1 % del total de llibres)⁶⁹⁸; **legendarium santoral** (6,5 % del total de llibres) i **legendarium dominical** (5,8 % del total de llibres);⁶⁹⁹ l'**antifoner i responser santoral i dominical** (5,5 % del total de llibres), juntament amb els desglossats antifoner i responser santoral (n'hi ha 4 exemplars) i antifoner i responser dominical (n'hi ha 5 exemplars);⁷⁰⁰ i per acabar amb els llibres que tenen forta presència a gairebé totes les parròquies del Baix Llobregat tenim el **breviari** (5,2 % del total de llibres).⁷⁰¹

peculiaris de celebrar els misteris divins a cada església. (per a més informació vegeu: Antoni PLADEVALL i Josep M^a PONS GURÍ, "Particularismes catalans en els costumaris dels segles XIII-XVIII", *II Congrés Litúrgic de Montserrat. (III, Secció d'Història)*. Monestir de Montserrat, 1967, pp. 103-159).

⁶⁹⁶ Llibre que conté els evangelis de les misses de l'any.

⁶⁹⁷ Llibre on està escrit el text, i a vegades la música, dels oficis divins.

⁶⁹⁸ Llibre que contenia la primera lectura bíblica -de l'Antic o Nou Testament-, pròpia del subdiaca.

⁶⁹⁹ Les lectures del Segon Nocturn o vides de sants, en resum o extens, constaven al *legendarium* santoral, i si el llibre es cenyia només als sants l'aniversari dels quals era en dia festiu es tractava del *legendarium* dominical. Hi ha 3 llibres on es troben tots dos arreplegats.

⁷⁰⁰ Fins a l'Edat Moderna, el responser i l'antifonari formaren un sol llibre, més endavant, es desglossaren. El responser és la part de llibre coral que conté els responsoris de matines, amb els invitatoris i les antífoes dels nocturns. L'antifonari és la part de llibre (també coral) que contenia els cants que acompanyaven a la salmòdia i alguns cants escriturístics semblants als salms (*Magnificat*, *Benedictus*, etc), juntament, de vegades, als cants del propi de les misses.

⁷⁰¹ Llibre que conté totes les oracions que es diuen a les hores canòniques.

En definitiva, 11 llibres⁷⁰² (una mica per sobre de la mitjana de llibres de les esglésies de la comarca) que eren fonamentals per al desenvolupament correcte i solemne de la litúrgia de la missa i dels diferents oficis litúrgics, però que tenien gairebé totes les parròquies de la comarca o com a mínim les més poblades i ben dotades. Després hi havia una sèrie de llibres que eren marginals o gairebé anecdòtics, com el **proser**⁷⁰³ (hi ha dos exemplars a tota la Comarca a parròquies riques: Sant Boi i Martorell), **l'ofrener**⁷⁰⁴ (hi ha 5 exemplars a tota la Comarca), una **bíblia** a Santa Eulàlia de Provençana en dos volums (sembla estrany, però és l'única Bíblia sencera ressenyada per a tota la Comarca), un "**Flos Sanctorum**"⁷⁰⁵ escrit en romanç també a Santa Eulàlia de Provençana i, finalment, dos llibres (un a Sant Joan de l'Erm i l'altre a Santa Eulàlia de Pallejà) amb oficis de diferents sants. Lligant perfectament amb la idea de la celebració de la festa del "Corpus Christi" i l'inici de les processons del santíssim, com hem vist en parlar de les custòdies, tenim un llibre que conté l'ofici del "Corpus Christi"⁷⁰⁶ a Sant Pere de Gavà (els anteriors llibres d'oficis de sants a la part del final s'especifica que també contenen l'ofici del Corpus Christi), i n'hi ha també dos

⁷⁰² Sense comptar el sinodal i el Tractat del Patriarca d'Alexandria, que també havien de posseir els preveres, i que ja hem vist que majoritàriament els tenien. Per Lemaître, segons els bisbes de Rodez, els llibres fonamentals per a una parròquia del segle XV eren el missal, l'ordinari, el breviari i el sinodal. En general quasi totes les parròquies del Baix Llobregat tenen aquests llibres (LEMAÎTRE, 1984, p. 143).

⁷⁰³ Llibre de proses per cantar a la litúrgia.

⁷⁰⁴ Paraula que surt a les visites però que no apareix a cap diccionari (ni a l'Alcover-Moll), devia ser un llibre que contingués els cants que acompanyaven el ritu de l'ofertori.

⁷⁰⁵ Llibre de Jacopo de Varazze (1228-1298), podia ser en romanç o llatí, es tracta d'una obra hagiogràfica.

quinterns (un a Molins de Rei, l'altre a Santa Creu d'Olorda) que a la part final contenen l'ofici del "Corpus Christi".

Per tant, la part més important dels llibres d'una "biblioteca" parroquial de les diòcesis de la Tarraconense durant el primer terç del segle XV l'ocupaven els llibres de l'ofici (45,8 %), la pregària i cant de les hores canòniques requeria una litúrgia molt complexa que feia necessària la presència de tots aquests llibres. En segon lloc, els llibres de la missa (33,4 %), que tot i ser més importants i el centre de la reforma litúrgica que s'està emprenent (missal mixt), són menys nombrosos degut a l'agrupament dels diferents llibres que abans eren necessaris per fer la missa. En tercer lloc, tenim els llibres dels sacraments (17,8 %), que també experimenten un procés d'agrupament en un parell de bàsics (com ara l'ordinari i la consuetat) i que, a la llarga, esdevindran uns dels llibres més importants de la parròquia.

Observem que el 97,1 % dels llibres d'una parròquia eren litúrgics, tenint solament un 2,9 % de llibres dedicats a d'altres matèries i sempre religioses, o participant també de la litúrgia (encara que són exemplars molt poc usuals, que arpleguen diferents usos litúrgics). Són aquests:

- A Sant Miquel de Molins de Rei:
 - Llibre en paper titulat: "*manipulus curatorum nuncupatus*".
 - Llibre en paper amb exposicions dels evangelis dominicals i sermons.

⁷⁰⁶ Baucells ja havia notat l'aparició d'aquests "opuscles" al segle XIV a la diòcesi de Barcelona, degut a la recent institució de la festa, de totes formes a començaments del segle XV, segurament ja s'hauria integrat a molts missals.

- Llibre en paper que té **saltiri en llatí i en plano**.⁷⁰⁷ (Llibre excepcional).
- Llibre en paper que parla de l'Església.
- A Sant Vicenç dels Horts:
 - Un llibre en paper, i escrit en romanç sobre sants *nuncupatus*.
 - Petit llibre al qual hi ha els evangelis i l'ofici de santa Maria.
 - Petit llibre amb himnes.
- A Santa Creu d'Olorda:
 - Llibre en pergami amb alguns evangelis anotats.
- A Santa Eulàlia de Provençana:
 - Volum de pergami amb capítols i oracions dominicals, santorals, ferials i amb ofici solemne de santa Maria els dissabtes.

Es tracta de llibres religiosos, alguns també litúrgics, però tots ells aprofitant les devocions populars més importants del moment, com la devoció a santa Maria (oficis de Santa Maria), o la traducció d'un saltiri (aviat la inquisició aturarà aquestes pràctiques). Finalment, hem de recordar que durant la visita de 1425 es fa una provisió

⁷⁰⁷ Tot i ser un llibre litúrgic, no devia tenir aquesta finalitat, doncs la traducció al català li dona d'altres connotacions. L'església prohibia la traducció a llengua vulgar (a la Tarraconense el català) de la Bíblia ni res que tingués a veure amb ella (com el saltiri). Jordi Ventura ha fet una recerca molt important sobre la persecució per part de la Inquisició (sobretot a partir de la implantació de la Inquisició castellana als Països de la Corona d'Aragó) de les bíblies i saltiris traduïts al català. Com molt bé ens recorda En Ventura inicialment hi hagué una certa permissibilitat amb la possessió de saltiris en pla (únics que es podien traduir a la llengua vulgar), i el fet que una parròquia rural com Molins de Rei en tingués un pot ser una dada molt important per a la investigació de Jordi Ventura. En qualsevol cas, durant el segle XVI, la inquisició s'encarregà de fer desaparèixer tots aquests exemplars. Per tenir més informació sobre el tema vegeu: Jordi VENTURA, *La Bíblia Valenciana*, Ed Curial, Barcelona, 1993. (l'autor dona més bibliografia sobre el tema).

sobre un processoner, segurament un llibre que explicaria com s'havien de dur a terme les processons i quines oracions i cants s'havien d'entonar, molt en la línia de la nova devoció popular que pretén treure la litúrgia fora de l'edifici de l'església. Aquests llibres devien servir ja fos per a l'estudi dels preveres, ja fos per a la predicació.

Hem parlat de la distribució i varietat dels llibres de les parròquies del Baix Llobregat, però quin era el seu estat de conservació? Per a la visita de 1421, només cal fer 8 llibres nous (sobre 31 esglésies visitades), i hi ha 22 provisions sobre reparacions, la majoria referides a relligar llibres (que s'han deslligat degut a l'ús continuat i el desgast del temps, com l'ordinari), ço és, només el 7,1 % dels llibres de les parròquies del Baix Llobregat necessitaven reparacions, els altres es trobaven en perfecte estat. Observem, també, que des del 1414 fins al 1425 l'estat dels llibres millora considerablement, tot passant d'haver de fer 12 llibres nous i reparar 36 (a la visita del 1414), a només haver de fer 4 llibres i reparar 9 (a la visita del 1425). Això vol dir que les provisions del visitadors són efectives i s'acompleixen majoritàriament, tot aconseguint dur a terme llur política de la decoració. Ryckebusch⁷⁰⁸ també troba que la majoria dels llibres de les parròquies de l'arxidiòcesi de Narbona durant la visita de Joan Corsier es troben en bon estat; els defectes més comuns afecten el relligat.

En conclusió, podem dir que les parròquies del Baix Llobregat i de la Tarraconense en el temps de les visites del Patriarca Sopera tenen, majoritàriament, els llibres que exigien les autoritats eclesiàstiques per donar més esplendor al culte i millorar la litúrgia, i els tenen en un estat molt bo de conservació.

⁷⁰⁸ RYCKEBUSCH, 1993, pp. 53-55.

Copsem, a través dels edificis i dels *utensilia* i *ornamentum* dels altars majors de les parròquies i esglésies sufragànies de les diòcesis de la Tarraconense, que l'espai interior de les esglésies se'ns presenta com l'**expressió d'una pastoral**, són la manifestació d'un veritable programa pastoral (el del bisbe visitador), que té la intenció de ressaltar i donar més valor a l'altar i les cerimònies del diumenge o els sacraments. Intent d'aclarir i embellir els altars, amb la intenció d'enriquir el culte i la litúrgia per excitar i educar la devoció dels fidels. Però aquest enaltiment de l'altar major va acompanyat també d'una diversificació del servei diví a les capelles i altars, com a mostra i expressió de la religiositat popular que busca la intercessió i protecció de la verge i els sants a través de la creació i dotació d'aquests beneficis no curats. Aquestes capelles i altars havien de tenir també uns *utensilia* i *ornamentum* mínims depenent de llurs rendes. Els qüestionaris de visita també els dediquen un espai.

L'ORNAMENTACIÓ DE CAPELLES I ALTARS.

Si bé l'espai central de l'església era l'altar major, les capelles i altars laterals també eren importants i havien de tenir uns elements mínims, marcats per l'autoritat, que els visitadors intentaren fer complir per poder desenvolupar la litúrgia i ajudar a la sacralització i solemnització de les cerimònies que s'hi desenvolupaven. El qüestionari de València diu: "*Qui est vel sunt beneficiati in dicto altari scrutetur de istis, videlicet si habent proxime dicta, si sunt deditus, qui est patronus, ad quid tenetur presbiter in beneficio, si facit servitium, et generaliter interrogetur de omnibus comodum dicto beneficio tangentibus et ut fuerit dictum*". El de Tortosa de 1409 diu: "*V. Item, an sint aliqui presbiteri vel clerici beneficiati et quot sunt et sunt absentes vel presentes, et si habent licentiam absentandi et quilibet deserviunt suis beneficiis*". I el de Jaume Marquilles afegeix: "*Postea,*

videatur quid est ibi necessarium tam in ecclesia parochiali quam in beneficiis, et si aliquid deffuerit mandet visitator ad arbitrium suum;...", l'arbitri i saber fer del visitador queda en darrera instància.

De la mateixa forma que hi havia una política o pastoral de la decoració per als altars majors de les esglésies, n'hi havia una altra per a les capelles i altars secundaris, tot atenent sempre a llurs ingressos i les possibilitats dineràries dels beneficiats. Els elements imprescindibles d'una capella o altar eren:

- L'altar de pedra amb ara sencera i consagrada.
- Dos jocs d'estovalles de lli amb corporals i "corio".
- Un vestit sacerdotal complet.
- Un calze d'argent.
- Un missal.

Durant la visita del 1414 a l'altar de Sant Francesc a la parròquia de Martorell, se'ns diu quines havien de ser les seves provisions mínimes: "*Caret eciam dictum altare vestimento sacerdotale, calice et missali super quibus dictus venerabilis visitator providere minime curavit propter in optima fructuum ipsius beneficii.*"⁷⁰⁹ Aquest altar devia tenir en bones condicions l'altar amb ara sencera consagrada i les estovalles de lli amb els corporals i el "corio". Es tracta dels elements que asseguren la solemnitat mínima per a la celebració i presència de l'eucaristia.

Igual que hem vist que els altars majors es trobaven majoritàriament en bones condicions i responien a allò que els visitadors esperaven d'ells, les capelles i altars

⁷⁰⁹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 126r.

secundaris tenien més problemes i alguns es trobaven sense ornamentació, o no tenien algun dels elements que hem esmentat més amunt. De totes maneres, a les visites del 1414 i les del 1425, un terç dels altars i capelles visitats es trobaven ben ornats o decentment ornats (com es diu textualment). A més, sembla que les provisions tenen un efecte reparador, ja que es redueixen de forma important des del 1414 al 1425.

El fet de no tenir tota l'ornamentació necessària per celebrar els oficis no implica que aquests no es puguin dur a terme, sinó que normalment comparteixen l'aixovar amb un altre altar o capella, o amb el benefici major de l'església, cosa que sembla correcta als fidels i al visitador (com a l'altar de Santa Maria a Castellví de Rosanes, 1421).

Els visitadors, seguint el tarannà comprensiu del qüestionari de Jaume Marquilles i de les visites del Patriarca Sopera en general, intenten analitzar les situacions, i quan un altar o capella no té algun element de l'aixovar litúrgic, i és per la pobresa del benefici (com a la capella de Sant Bartomeu del Pont a Santa Maria de Martorell, 1421), s'estimen més no fer cap provisió, tot esperant que arribin moments més propicis, o es decideix que sigui el bisbe qui proveeixi (com a l'altar de Sant Joan a Santa Eulàlia de Provençana, 1414).

La part més important de les provisions correspon a la decoració o ornamentació dels altars i capelles: els vasos sagrats eren els objectes més conflictius, ja que molts encara no podien ser d'argent i es demanava que ho fossin.

Trobem un cas molt curiós, ja que Raimon Llobet (antic beneficiat de l'altar de Santa Llúcia a Santa Creu d'Olorda, 1421) tenia pignorat el calze d'argent del benefici per poder sobreviure, ja que li arribà una greu malaltia i la vellesa. El visitador manà al

beneficiat absent que redimís el calze d'argent absent i el portés al seu benefici. D'aquesta història podem treure una sèrie de conclusions: als altars i capelles secundaris es trobaven custodiats els ornaments particulars de cadascun, de manera que si faltaven en fer la visita era senyal que el beneficiat els havia venut o pignorat. Els béns parroquials degut al seu caràcter quasi sagrat eren per a l'església impignorables i inalienables,⁷¹⁰ per la qual cosa el visitador manà redimir immediatament el calze.

En general, copsem unes capelles i altars que tenen problemes de decoració, especialment quan tenen uns ingressos molt reduïts, i que no poden fer front, en molts casos, a les despeses que generaria tenir els elements litúrgics mínims que exigien els visitadors. De totes maneres, el servei sempre es trobava assegurat, doncs si mancava part de l'aixovar litúrgic s'agafava en préstec d'un altre benefici que el tingués. I no hem d'oblidar que un terç dels beneficis menors es trobaven en bon estat, mentre que els altres milloren a poc a poc durant el període que va de 1414 a 1425.

LES PARRÒQUIES, LLOC D'EXPRESSIÓ DE LA RELIGIOSITAT POPULAR.

La pietat popular es trobava totalment centralitzada a l'església parroquial de les viles, però aquesta pietat popular es trobava enquadrada dins una *litúrgia* de l'Església, que tenia la missa com a punt central i culminant (tot i que hi havia més

⁷¹⁰ Ja Baucells havia intuït que la manca d'ornaments litúrgics podia ser causa de la pignoració o alienació per part dels preveres beneficiats: BAUCELLS, 1970, pp. 367 i 435-444.

manifestacions). Aquesta litúrgia modelarà el cristià de finals de l'Edat Mitjana en una *religió de pràctiques externes*.⁷¹¹

Així el ritu central de la missa era per als parroquians l'*elevació de l'hòstia sagrada*. La pietat popular es concentrà en la mirada de l'hòstia en el moment de l'elevació després de la consagració. Contemplant l'hòstia, els fidels adoraven la Divinitat que el celebrant acabava de convocar en les sagrades espècies. Aquesta devoció eucarística contribuï a renovar el cerimonial de d'altres oficis davant la necessitat de veure que sentia el poble, com ara les *processons* amb el Santíssim, que es convertiren en els seguicis triomfants del *Corpus Domini*. Ja durant el segle XIV s'iniciaren les primeres processons i festes del *Corpus Christi* a les diòcesis de la Tarraconense com hem vist.

Cal no oblidar la importància que assoleixen en aquest moment la multiplicació de les *misses privades*, molt pròpia de la individualització i multiplicació característiques de la Baixa Edat Mitjana. Per atendre aquesta forta demanda de celebracions s'instituïen *altars* i *capelles* laterals. El seu desenvolupament suposa la forma essencial del culte als intercessors, forma privilegiada de relació de l'home amb Déu, revelador per excel·lència de l'aspiració dels fidels a una protecció, davant la

⁷¹¹ Jacques CHIFFOLEAU, «Dels ritus a les creences. La pràctica de la missa a l'Edat Mitjana», *L'Avenç*, núm. 111 (gener 1988), p. 38-49.

José Luis GONZÁLEZ NOVALÍN (1980), «Religiosidad y reforma del pueblo cristiano». A: Ricardo GARCÍA-VILLOSLADA [dir], *Historia de la Iglesia en España, III-1º, La Iglesia en la España de los siglos XV y XVI*, núm. 18, Madrid: BAC maior, p. 351-363.

DELARUELLE; LABANDE; OURLIAC, «El cristiano del final de la Edad Media». A: FLICHE; MARTIN [dir.], *Historia de la Iglesia, vol. XVI, La crisis conciliar*, València: Ed. Edicep, p. 299-305.

incertesa del món en què viuen, i de llur confiança en la intercessió dels sants i santes als quals s'adrecen.⁷¹²

Però a través dels qüestionaris i les actes de visita copsem, especialment, l'*espai litúrgic*. Com explica Nicole Lemaître per a la Roerga,⁷¹³ a les diòcesis de la Tarraconense les visites pastorals, també, mostren una *política de la decoració* amb la finalitat de bastir un espai litúrgic eficaç, on sostenir la fe en la comunió dels sants, exaltant la cort celeste al cel i sobre la terra a través d'imatges, relíquies i la reserva eucarística.

La visita transcriu la personalitat dels visitadors o bisbes que les encarreguen, i els bisbes de la Tarraconense eren uns entusiastes de l'esplendor del culte, cosa que hem vist perfectament reflectida en els registres de visita de les parròquies del Baix Llobregat, on l'enumeració i perfecta i completíssima descripció dels *utensilia* de culte no té parió amb cap altra visita de la baixa edat mitjana.

Després d'analitzar l'estat dels edificis i la decoració de les esglésies del Baix Llobregat durant les visites encomanades pel patriarca Saperà podem afirmar que ens trobem davant unes *parròquies ben proveïdes en una data precoç*.⁷¹⁴ Els edificis i els *utensilia* i *ornamentum* dels altars majors de les parròquies i esglésies sufragànies del Baix Llobregat es troben, en general, en molt bon estat. Aquest espai interior se'ns

⁷¹² PARAVY, 1993, p. 565.

⁷¹³ Nicole LEMAÎTRE (1993), «L'évêque et le décor du culte en Rouergue, XIV^e-XV^e siècles», *Cahiers de Fanjaux*, núm. 28, *Le décor des églises en France méridionale (XIII^e-mi XV^e siècle)*, Toulouse: Ed. Privat, p. 19-38.

⁷¹⁴ El mateix fenomen observa Ryckebusch per a les parròquies de l'arquebisbat de Narbona a començaments del segle XV (RYCKEBUSCH, 1993, pp. 39-86).

presenta com l'expressió d'una pastoral, són la manifestació d'un veritable programa pastoral (el del bisbe Francesc Climent i els seus visitadors a la diòcesi de Barcelona, però seria semblant a les altres diòcesis de la Tarraconense, com a Girona o Vic), que té la intenció de ressaltar i donar més valor a l'altar i les cerimònies del diumenge o els sagraments. Intent d'aclarir i embellir els altars, amb la intenció d'enriquir el culte i la litúrgia per excitar i educar la devoció dels fidels. Aquests enaltiment de l'altar major s'acompanya també d'una diversificació del servei diví a les capelles i altars, com ja hem explicat.

Sembla clar que el bisbe Sopera (i els seus antecessors des del segle XIV), a través dels seus visitadors, aconseguí la seva política de la decoració d'esglésies, capelles i altars a la diòcesi de Barcelona, tendint a una revaloració de l'espai on oficia el sacerdot i a donar el màxim esplendor i solemnitat possible als oficis. Aquest espai renovat de l'església parroquial representava el lloc de la pràctica, l'expressió d'una pedagogia i el receptacle de les devocions populars.

Sembla, també, diàfan l'intent de reconduir la devoció popular perquè aquesta no caigui en la superstició i l'heretgia, primer amb les devocions als sants i la verge Maria com a intercessors privilegiats a través de la multiplicació de capelles i altars a l'interior de l'església;⁷¹⁵ després, intentant tenir sota clau els *utensilia* i *ornamentum* per evitar els robatoris dels fidels i posterior comerç, els quals volien tenir-los a prop com a protectors, ja que es tractava de béns quasi sagrats; i, finalment, a través de la incipient devoció eucarística manifestada via l'adoració a l'hòstia sagrada en el moment de

⁷¹⁵ MONJAS, 1996b, pp. 213-219.

l'aixecament, que donarà lloc a noves devocions com la del *Corpus Christi* i a l'aparició d'aquesta festa i les processons amb el Santíssim.

En definitiva, tota la política pastoral dels bisbes de la Tarraconense de la baixa Edat Mitjana sembla dirigir-se cap a la nova *sensibilitat eucarística*, que anticipa el concili de Trento. Així doncs, l'Església que s'esforçaren en bastir els bisbes tridentins no és una creació del no res, troba les seves arrels en la reforma medieval, de la qual ha heretat a la vegada les certituds i les noves inquietuds de les quals en fou l'expressió.⁷¹⁶

7.1.2.5. Reforma de l'ensenyament i la beneficència.

L'ENSENYAMENT I LA TONSURA.

La visita tenia una clara projecció social que es manifestava amb la confirmació dels infants i l'ordenació de clergues, fets tots ells que implicaven a bona part de la comunitat parroquial.

De la confirmació ens han quedat molt poques traces als registres del segle XIV del Baix Llobregat, però del conferiment de la tonsura eclesiàstica sí que en parlen els registres de visita, tot i que només en tenim rastres als registres de la primera meitat del segle XIV i, excepcionalment, al registre de visita a Martorell de 1367, al qual se'ns explica que hi hagué 14 tonsures.⁷¹⁷ El canvi de sentit i orientació de la visita a partir de 1379, les successives delegacions i, molt especialment, la pèrdua de transcendència social de l'ordenació com a resultat de la crisi demogràfica de la segona meitat del

⁷¹⁶ PARAVY,1993, p. 168 i 214.

⁷¹⁷ ADB, *Visites Pastorals*, vol 5bis, f 85r.

segle XIV i la consegüent davallada del nombre de clergues i aspirants a clergues explicarien l'absència de la notícia de la tonsura a les visites de la segona meitat del segle XIV.⁷¹⁸

Gràcies a la presència de tonsurats coneixem l'existència d'escoles parroquials. Per la tonsura el bisbe conferia als joves o escolars (*scolares*) que havien assistit a les classes impartides pel rector o vicari de la parròquia els ordes sacerdotals menors. Integrat dins d'un benefici curat, l'escolar esdevenia un familiar del rector: l'ajudava en els oficis i celebracions litúrgiques en la lectura, el cant, el trasllat del viàtic, el toc de les campanes,...; a ell pertocava també d'ensenyar als infants les nocions elementals de la doctrina cristiana.⁷¹⁹ El qüestionari de Jaume Marquilles aporta un extens tractat sobre l'ensenyament dels sagraments als clergues amb les preguntes que s'haurien de fer i les respostes que haurien de conèixer, és un tractat sobre teologia bàsica, un exemple d'allò que es devia ensenyar a les escoles parroquials sobre la doctrina cristiana (vegeu qüestionari de Jaume Marquilles).

A les parròquies del Baix Llobregat, de 1303 a 1344 es produeixen 294 tonsures. Segons Martí i Bonet⁷²⁰ a l'any 1303, a les parròquies de la diòcesi de Barcelona hi havia una mitjana de 50 clergues per parròquia (tots ells haurien passat per les escoles parroquials).

Hem de suposar (com constata Pere Benito per al Maresme) que els joves tonsurats procedien dels estrats superiors de la pagesia. Per a aquestes famílies

⁷¹⁸ BENITO, 1992, pp. 129-132.

⁷¹⁹ Vegeu la caracterització que fa Perarnau de la figura del *scolaris* a l'època de Ponç de Gualba. PERARNAU, 1977, pp. 170-171.

pageses benestants l'existència d'una "escola" parroquial⁷²¹ significava l'única possibilitat d'accés al món de la cultura i de promoció dels seus cavalers o fadrísters.

Aquests tonsurats es distingien de la resta de la comunitat pel seu hàbit de color obscur i pel clàssic clap rodó tallat o afaitat al bell mig del cap, aquests clergues constituïen una casta de migrades motivacions religioses, que proporcionava, tanmateix, els aspirants als beneficis simples d'altar i de capella, al servei domèstic dels rectors i a les escrivanes públiques.

LA BENEFICÈNCIA.

El qüestionari de Tortosa de 1314 té un capítol dedicat a inquirir sobre l'hospitalitat dels clergues: "*Item, si servat hospitalitatem*". I el qüestionari de Jaume Marquilles de 1413-14 té un capítol que diu: "*Item, si aliquis fuerit administrator hospitalis vel alterius rey ecclesiastice, ut compotum reddat de administratis.*"

Els pobres no surten citats directament a les nostres visites, però sí, indirectament, via els **HOSPITALS**. Quan el qüestionari de Tortosa es demana per l'hospitalitat dels clergues es refereix a si acullen als pobres a les seves parròquies; i quan el qüestionari de Jaume Marquilles inquireix si hi ha cap clergue que administri un hospital, es tracta d'una institució caritativa per a pobres.⁷²² Les visites al Baix Llobregat del primer terç del segle XV només esmenten dos hospitals visitats, l'Hospital dels pobres del Castell del Papiol i l'hospital dels pobres de Crist de la vila de Sant Vicenç dels Horts, un a cada banda del riu Llobregat; però, sabem que a la

⁷²⁰ MARTÍ i BONET et alii, 1984, vol 1, pp. 22-46

⁷²¹ BENITO, 1992, pp. 33-35.

Comarca n'hi havia més com el de Santa Eulàlia de Provençana (que donarà el nom a la vila, L'Hospitalet de Llobregat), i el de Sant Boi. Aquests hospitals tenien una funció més benèfica que sanitària, tot complint una funció que avui en diríem social (l'església era l'encarregada d'aquestes tasques en les societats pre-industrials, quan encara no existia l'estat: atenció de pobres, malalts, ensenyament,...). La funcionalitat dels hospitals del Baix Llobregat consistia únicament en servir d'alberg per a malalts que es dirigien a l'hospital general de Barcelona i, també, per als malalts pobres i sense família de la localitat.⁷²³ Durant la visita a El Papiol de 1414, hom diu que l'hospital té la finalitat de recollir tots els pobres que passen per aquell lloc.⁷²⁴ A través de les visites realitzades als Hospitals de Sant Vicenç i El Papiol copsem que eren molt pobres.⁷²⁵ El primer no tenia cap tipus de renda i sobrevivia de les almoines dels fidels,⁷²⁶ el segon era un benefici en mans del beneficiat de la capella de santa Bàrbara. Normalment, hi havia uns acaptadors que recollien les almoines en diners o aliments i, també, llegats de difunts que deixaven robes i llits.⁷²⁷

⁷²² Copsem la mateixa arrel de les paraules *hospitalitas-atis* i *hospitalis-e* que provenen totes dues de *hospes-itis* (hoste).

⁷²³ Jaume CODINA, *Els Santboians de 1490*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, pp. 149-150.

⁷²⁴ ADB, *Visites Pastorals*, vol 14 f 255r-258v.

⁷²⁵ Els registres de visita ens han deixat un inventari dels béns exigus d'aquests hospitals, compostats per 3 llits i alguna flassada el de Sant Vicenç; i tres llits, 8 flassades, 2 olles i una caldera el d' El Papiol. A més, normalment tenen aquest aixovar esquifit en mal estat i cal reparar-lo.

⁷²⁶ ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 138r-140r.

⁷²⁷ Dolors PIFARRÉ TORRES, "Dos visitas de comienzos del siglo XIV a los hospitales barceloneses d'en Colom y d'en Marcús", *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña Medieval*, vol 2, CSIC, Barcelona, 1981-1982, pp. 81-90.

L'hospital de Sant Vicenç estava administrat per dos obrers de la parròquia en la visita del 1414, N'Antoni Folch i Nicolau Montpedrós,⁷²⁸ tots dos de la vila. No coneixem el nom dels obrers administradors a les altres visites. L'hospital d' El Papiol funciona com un benefici eclesiàstic més, amb unes rendes i un beneficiat i administrador, que ho és, també, de la capella de Santa Bàrbara.⁷²⁹

Observem que els pobres malalts de la comarca estaven agrupats en aquests hospitals promoguts per una Església que comptava entre els seus preceptes el de la caritat. L'església procurava que les rendes dels hospitals fossin ben administrades per tal de poder atendre la caritat cristiana i intentaren que els fidels trobessin la salvació eterna tot ajudant aquests "desheretats de la Terra" amb les seves almoines i llegats testamentaris. De fet, a finals de l'Edat Mitjana, és un fet característic la importància que hom concedeix a l'almoina, tot manifestant un progrés del sentiment social i de la caritat; però aquesta caritat no sempre és fruit d'una religió personal, sinó que apareix sovint com una "pràctica" en ella mateixa i, en part, com un manament de l'Església, el compliment del qual es feia per respecte a la llei.⁷³⁰ Aquests pobres de la Comarca o que anaven de pas cap a Barcelona vivien en la més absoluta misèria, no tenien res i només vivien de la caritat de la gent quan es produïa. Situacions semblants podem trobar a d'altres diòcesis de la província eclesiàstica Tarraconense.⁷³¹

⁷²⁸ ADB, *Visites Pastorals*, vol 11 f 138r-140r.

⁷²⁹ ADB, *Visites Pastorals*, vol 14 f 255r-258v.

⁷³⁰ DELARUELLE / LABANDE / OURLAC, "El cristiano del final de la Edad Media", *Historia de la Iglesia. XVI. La Crisis Conciliar*. dirigida per FLICHE /MARTIN. Ed Edicep,Valencia, 1976, pp. 299-300.

⁷³¹ Vegeu, també: BAUCCELLS, 1988, pp. 1467-1522.

7.2. El poder coercitiu de l'església per imposar la reforma.

Ja hem vist que els principals mitjans per controlar, corregir i esmenar la marxa de l'Església i dels cristians eren la visita pastoral, els sínodes i els concilis. I hem parlat d'uns qüestionaris de visita pastoral que intentaven concretar els aspectes reformadors al llarg de la baixa edat mitjana. Però, amb quines eines coercitives comptaven per tal d'intentar imposar aquests preceptes reformadors? Què es feia amb aquells que no els volien complir o els incomplien?

Com molt bé recull Víctor Ferro,⁷³² per tal de poder exercir la jurisdicció eclesiàstica, l'Església comptava amb l'ajuda de l'autoritat secular. La norma era la col·laboració entre ambdues jurisdiccions. L'eclesiàstica podia, seguint certs procediments, invocar l'auxili del braç secular i, en general, demanar la seva assistència en l'execució de les seves sentències (que comprenien sovint penes pecuniàries o de privació de llibertat). De la mateixa manera la justícia temporal podia demanar l'auxili de l'eclesiàstica. D'aquesta forma, s'assegurava el compliment de les sentències dels tribunals eclesiàstics o dels mandats dels visitadors durant les visites pastorals.

Els propis qüestionaris de visita pastoral dediquen capítols a l'acatament per part de clergues i laics de l'autoritat eclesiàstica. Pel que fa als clergues, el qüestionari de Jaume Marquilles demana si es compleixen les cartes dels seus superiors: "*Item, de observancia literarum domini episcopi vel eius officialium*". Pel que fa als laics, els

qüestionaris de Girona de 1329, el de València, el de Tortosa de 1409 i el de Jaume Marquilles demanen si algú desafia els clergues o religiosos: "*Item, si sciunt qui diffidauerit clericos vel religiosos*" diu el de Girona de 1329; i el de València va més enllà: "*Item, si sunt aliqui qui manus in clericum violenter iniecerint vel sacrilegium quoquomodo comiserint*". I el qüestionari de Girona de 1329, aborda directament el tema que ens ocupa: "*Item, si est aliquis qui impediatur publice uel occulte perturbat iuredictionem archiepiscopi uel episcopi uel alterius iudicis ecclesiastici uel qui fecerint monopolium seu empeniment contra rectorem uel clericos loci*." Cal eradicar i aïllar aquells que desafien la justícia i autoritat eclesiàstica.

Baucells, a la seva tesi doctoral,⁷³³ va definir amb gran precisió i rigor documental els orígens del poder coercitiu de l'Església, i en què consistí la pràctica coercitiva: excomunió, entredit, multar i d'altres formes. Per això, no repetiré aquí allò que ja ha dit ell, i només reproduiré les seves conclusions per entendre millor el tema.

7.2.1. L'origen del poder coercitiu de l'església.

L'església exercia el poder coercitiu pel seu caràcter de societat perfecta i en raó del poder de les claus que Crist li conferia, dins uns paràmetres marcats, també, pel dret romà introduït en la segona meitat del segle XIII.

A partir del principi exposat pel concili Lateranense tercer, pel qual convenia nodrir les coses correctes i corregir tot allò que dificultés el progrés de la veritat, el

⁷³² Víctor FERRO, *El Dret Públic Català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*. Eumo Editorial, Vic, 1993, pp. 127-136.

⁷³³ BAUCCELLS, 1998, pp. 1955-2120.

quart dictaminà que s'actuava com a sistema medicinal i no letal, en proporció al defecte públic. A partir de 1251, a la Península Ibèrica, es començaren a canviar les penes d'ordre moral per d'altres pecuniàries.

En l'àmbit diocesà, competència dels bisbes, s'insistia en el tema de la proporcionalitat de la pena amb la culpa, des de la perspectiva de l'exemplaritat del càstig que deien derivar-se per als altres, i amb gran cautela a l'hora d'actuar, tot exigint a la comunitat que s'allunyés dels inculpats i penats. Actituds que hem pogut detectar en els registres de visita pastoral en aplicar-se penes a aquells que infringien les normes de l'església.

7.2.2. L'excomunió.

L'excomunió era la censura eclesiàstica per excel·lència, com l'arma més potent. El penat podia ser considerat un exiliat a la seva pròpia terra, un aïllat, un solitari. De coneixement general.

Se la menciona en el 17,71% dels cànons general, en el 35% dels tarraconenses i en el 27% dels sínodes de Barcelona, molt similar al que es troba a les diòcesis franceses.

Els bisbes no tenien el monopoli de l'excomunió, ja que alguns rectors, també, l'exercien, si no per llei estricta, sí consuetudinària. També es troba en algunes diòcesis franceses.

Per aplicar la censura, es procedia a amonestar-los per tres cops seguits o totes a la vegada. Seguia, després, un advertiment particular davant testimonis, amb un termini -curt, en principi- per a l'esmena. Després, se l'apartava de la comunitat en la

forma d'un entredit personal. Si persistia sense canvi, s'executava immediatament si la llei ho indicava així -la forma anomenada *latae sententiae* o de *ipso facto*- o hauria d'haver una sentència per escrit -forma de *ferendae sententiae*-. Seguidament, es donava a conèixer als fidels durant el curs de la missa dominical juntament amb la lectura d'altres persones excomulgades en d'altres llocs de la diòcesi o de diferents bisbats. Era el ritual de l'excomunió usual o menor. El qüestionari de Tarragona de 1372 és l'únic que dedica quatre capítols al correcte desenvolupament d'aquests tipus d'excomunió: "*Item, si clericus ecclesiae profert sententias sine scriptis a quatuor annis citra. / Item, si cum profert in scriptis ponit in ipsis scriptis causam propter quam excommunicat. / Item, si profert sine ammonicione legitima vel trina sententias. / Item, si requisitus infra mensem denegavit facere copiam de ipso scripto excommunicato.*"

El qüestionari de Jaume Marquilles proposa un motiu d'excomunió menor, el no pagament dels delmes i primícies: "*Item, absolucio non solventis debite decimas et primicias ex constitutione sacri consilii Terrachone, cum sit excommunicatus iuxta continenciam dicte constitutionis.*"

Per a l'excomunió major, denominada anatema -que s'aplicava després de la menor, exceptuant el supòsit d'heretgia-, la publicació anava acompanyada d'un ritual aterrador i patètic: es denunciava l'excomulgat des del pòrtic de l'església, amb el so monòton i repetit de campanes, i uns espelmes, apagats just començar la cerimònia.

A l'excomulgat se l'apartava de tots els serveis religiosos, inclòs la sepultura eclesiàstica, no podia exercir certs oficis i se l'envoltava d'un buit social el més complet possible, sense possibilitat de contacte amb els altres. Davant l'assistència d'un excomulgat, havien de cessar l'ofici ja iniciat.

De vegades, es demanava l'ajut del poder civil, l'únic que podia aplicar la pena física prevista en les lleis, en qualitat de remei moral.

La iniciativa de l'absolució havia de sortir de l'excomulgat. Aleshores, el prelat actuava personalment o per mitjà de delegat. Constava l'absolució de quatre modalitats principals i dos subtipus: *Ad cautelam*, en els supòsits d'apel·lació de la sentència, *Temporal* i el subtipus *Suspensió*, amb valor per a un termini de temps. la *comuna* o *normal* unida a una fase prèvia i garant, i la de *perill de mort* amb el subtipus de pòstuma en què qualsevol indici servia per descobrir el penediment.

7.2.3. L'entredit.

La censura de l'entredit va tenir efectes devastadors per als feligresos, per a períodes curts de temps. Arrossegava per igual culpables i innocents, donada la seva tipologia territorial gairebé sempre.

Es diferencia en dos tipus -personal i local- que combinats amb individual o general, donen quatre subtipus, amb un cinquè. El tipus més usat fou el local. Es va moderar el seu ús a partir del document pontifici "*Alma mater*" donat per Bonifaci VIII el 1298.

Es troba present en el 20,30% dels concilis generals fins a l'any 1274; en el 12,61% dels concilis provincials tarraconenses de 1229 a 1330; i en el 7,29% dels sínodes de Barcelona de 1241 a 1339.

Es tracta d'un dret episcopal delegable, ja que, en la pràctica, el van exercir alguns rectors.

Té un íter molt senzill: s'expedia un avís, tipificat en tres ni que fos per *modum unius*, sota l'ombra de la nul·litat; es deixava un termini postrem, variable de 8 dies a un any, prorrogable; després saltava automàticament la pena; s'enviava, finalment, un document per escrit, sense afectar la seva validesa. Podia seguir-se l'enviament d'una circular als rectors de les localitats veïnes, i es duia control de la seva efectivitat. Existia una modalitat d'avís de tipus preventiu.

Els efectes de l'entredit, personal o local, consistiren en tancar als penats les entrades dels temples, prohibir-los la recepció dels sacraments, l'assistència als oficis religiosos i la sepultura eclesiàstica, en cas de morir penats.

L'entredit s'impulsava com a recurs complementari o preventiu de l'excomunió, en qüestions que anaven en contra del bé de la comunitat, o el comú de la fe i dels mitjans per desenvolupar-la. En les visites pastorals del bisbe barceloní Francesc Climent, de totes les coses referents a l'edifici de l'església (i annexos com el cementiri) i l'altar major o benefici curat, s'havien de fer càrrec els parroquians, per tant, les provisions que demanava el visitador havien de ser proveïdes pels parroquians sota pena de caure en l'entredit, especifiquen els documents.

Podia donar-se el cessament temporal, amb terminis de 15 dies a un any. S'arribava a l'acabament, anomenat cessament o relaxació, de forma automàtica un cop treta la causa o transcorregut el termini. En casos excepcionals, es recorria a la modalitat de cessament "*ad cautelam*" o a la relaxació de part dels efectes.

Per a la remissió, comptava també la intervenció de d'altres persones en favor dels culpables, o bé la presentació de seguretats i actes de penitència.

7.2.4. Penes en metàl·lic.

Fixació d'un muntant en efectiu, com a resultat o bé d'una imposició mitjançant una figura propera a la multa (es tracta del sistema més emprat en els registres de visita pastoral), o bé d'una composició. Sistema que guanyarà terreny al llarg del segle XIII, fins que al segle XV serà el més estès i emprat, canviant-se les altres penes per les pecuniàries, especialment en el cas dels clergues.

Entre les causes motivants, poden citar-se els defectes per sexe, usura, joc, etc, amb imports molt diferents entre un sou i 10 auris, o bé l'import equivalent a les despeses d'un viatge o d'una compra. El capital rebut es destinava a obres en esglésies, principalment la catedral, o l'adquisició d'ornaments.

7.2.5. D'altres penes.

Surten, també, d'altres penes, que poden anomenar-se menors per comparació a les altres dues majors (excomunió i entredit). Valia tot allò anotat als cànons, a excepció de l'efusió de sang.

Es troba al capdavant la penitència pública, anomenada així per actuar-se en públic i per exercir-se en el fur extern. El seu compliment requeria un diumenge o dia festiu, un o més diumenges i festes sempre seguits; davant la porta d'entrada a l'església de residència, l'inculpat devia restar dempeus amb el cos inclinat, sense capa o seminu, descalç, amb un pal a la mà i una corretja al voltant del coll, en la presentació més freqüent. El mateix inculpat es fuetjava o li feien uns preveres, durant el temps que durés la missa i l'acte penitencial en el cas més breu, o amb l'afegit

de l'ofici en el més llarg. Com a cloenda, el penat demanava perdó en públic i un sacerdot li donava l'absolució en el fur extern. Després, acompanyat de preveres, entrava a l'església, tot restant, així, plenament reconciliat. Destaca la penitència pública que hem recollit en parlar del bisbe Gastó de Montcada, que aquest imposà el 1330 al veguer i sotsveguer de Girona, Pere de Sant Climent i Francesc Valls respectivament.

D'altres penes eren les pregàries -com els set salms penitencials-, dejunis, la presó episcopal, la peregrinació, ser encadenat, etc. A Bernat de Romaní, de Sant Joan Despí, clergue concubinari, en la visita pastoral de 1310, se li imposa aquesta pena:

"...et vadat discalciatus ad beatam Mariam de Monte Serrato..."⁷³⁴

⁷³⁴ ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis f 93r.

7.3. L'abast real de la reforma baix-medieval.

A través dels qüestionaris de visita pastoral i de les constitucions provincials i sinodals hem vist un "*desideratum*" de l'església sobre com hauria de ser la societat cristiana i l'església. De fet, es tracta d'una visió en negatiu, ja que, només surten reflectides les qüestions que cal reformar i millorar. Per tant, quin és l'autèntic abast de la reforma baix-medieval? Quin és l'efecte de les constitucions provincials i sinodals i dels qüestionaris de visita pastoral sobre els clergues i laics i sobre l'església? S'aconsegueix la desitjada reforma?

Per tal de conèixer el grau de compliment de la legislació eclesiàstica hem de consultar els registres de visita pastoral que han arribat fins a nosaltres i, a través d'una comparació diacrònica, copsar si hi ha hagut millores qualitatives entre clergues, laics i institució eclesiàstica al llarg dels segles baix-medievals pel que fa als mandats dels visitadors.

7.3.1. Grau de compliment dels mandats dels bisbes.⁷³⁵

En general, podem afirmar que s'observa una millora contínua però lenta des del segle XIII i fins a mitjans del segle XVI en el compliment dels mandats dels bisbes. De mica en mica, els preveres milloren la seva moralitat, formació i coneixement del

⁷³⁵ MONJAS, 2003, pp. 71-72.

culte, i els feligresos accepten les normes de la religió catòlica. No obstant, sempre hi haurà importants excepcions i personatges irreductibles.

Crida l'atenció l'elevat grau en el compliment del manteniment del culte en el primer terç del segle XV a la diòcesi de Barcelona (ho podem extrapolar a les altres diòcesis de la província Tarraconense).⁷³⁶

De totes les coses referents a l'edifici de l'església (i annexos com el cementiri) i l'altar major o benefici curat, s'havien de fer càrrec els parroquians, per tant, les provisions que demanava el visitador havien de ser proveïdes pels parroquians sota pena de caure en la *interdictio* (interdicció). Durant la visita de 1414, sobre 32 esglésies visitades de la comarca del Baix Llobregat, només 6 (no arriba al 20%) tenien interdicció, cosa que ens informa que les altres havien complert majoritàriament les provisions manades pel visitador. Si ens fixem en la visita del 1425 (visita realitzada per comprovar el compliment de les provisions fetes en 1421), copsem que només es fa una interdicció en totes les parròquies del Baix Llobregat (Collbató), en no haver realitzat un breviari;⁷³⁷ mentre que de 21 parròquies (el 70%) es diu explícitament que tot es trobava bé i que foren realitzades les provisions encarregades, les altres parròquies han deixat alguna provisió sense acomplir, però es tracta de fets comprensibles i el visitador no imposa la interdicció.

El pagament de les despeses per obres noves o de manteniment de les esglésies i aixovar litúrgic es podia fer de dues formes: mitjançant una aportació monetària o via les prestacions personals en treball. Normalment l'obreria o fàbrica s'encarregava de

⁷³⁶ MONJAS, 2000, pp. 207-250.

⁷³⁷ ADB, VP 15, f.225v.

les obres. L'aportació monetària, segons hem trobat a la visita a Esplugues de Llobregat del 1425, es deia *talla* i tots els parroquians estaven obligats a pagar-la (consistia en dividir *al tall* les despeses entre tots els parroquians).⁷³⁸ Una altra forma de finançar la reparació i manteniment de les esglésies eren els legats testamentaris i les ofrenes monetàries dels fidels que es recaptaven amb les bacines durant la missa.

7.3.2. Bon compliment de deures i preceptes per part dels cristians.

Baucells,⁷³⁹ demostra que hi ha un elevat índex en el compliment dels deures religiosos per part dels cristians a la Tarraconense: assistència a missa tots els diumenges i festes de guardar, confessió i comunió anuals, correcta celebració de la institució matrimonial. És una de les característiques de l'època medieval, molt important certament perquè, en una comunitat ben travada i estructurada segons el model feudal, no hi cabien excepcions en el camp de la fe: tothom era cristià, des del rei al pobre captaire, del bisbe al clergue sense ofici ni benefici. No es preveia ni es podia pensar en la possibilitat de conviure persones batejades i no batejades. Per això, els pares s'apressaven a fer batejar els seus fills a les poques hores d'haver nascut, amb el convenciment íntim que els hi proporcionaven la manera efectiva de tenir obertes les portes de la salvació eterna. Com una mena d'excepció a la regla general, es tolerava la

⁷³⁸ *"Item, omnes parrochiani subeant talliam ad opus dicte ecclesie factam hinc ad dictam festam natiuitate domini sub pena excomunionis..."* (ADB, *VisitesPastorals* 15, f.143vr.)

⁷³⁹ BAUCELLS, 1992, pp. 428-433.

residència de jueus, i a terres del regne de València, i de la Catalunya Nova de musulmans (aïllats en les seves pròpies comunitats).

Els darrers instants de la vida d'una persona transcorrien també sota el signe de la fe, amb la recepció del viàtic i de l'extrema unció. Encara en vida, els fidels fixaven unes disposicions sobre la voluntat d'ésser enterrats en els cementiris de les catedrals, dels convents i monestirs o bé en el de la parròquia corresponent, portats pel desig de reposar en recinte sagrat, a l'ombra de les parets protectores de les esglésies més estimades.

8. CONCLUSIONS.

A través d'aquesta recerca ha quedat demostrada la utilitat metodològica dels qüestionaris de visita pastoral. Aquests tenen per objecte la búsqueda de l'ordre i dignitat de les coses i la regeneració espiritual de les persones. Per tant, a través de l'evolució dels formularis, hem seguit com canvia el pensament reformador en la seva concreció pràctica:

- Avaluen la imatge pastoral dels bisbes que els fan o encarreguen.
- Gràcies a ells, coneixem la direcció, profunditat i temàtica de l'objecte de la visita. En rebre nous continguts, coneixem com avança la teologia i pensament reformador, a través dels concilis generals i provincials i dels sínodes diocesans
- Copsen el dinamisme existent entre la legislació eclesiàstica i la visita pastoral, el formulari se'ns mostra com un eficaç vehicle per transportar la legislació de l'Església universal o de les esglésies particulars fins a la vida parroquial.
- Interpreten la teologia del ministeri sacerdotal, tot adreçant-se cap a la recerca de la qualitat de vida del sacerdot, o cap a l'acció ministerial.
- Descubrim la tipologia espiritual i moral del poble.
- A través dels capítols dedicats a la *reforma rerum*, es poden obtenir importants estudis monogràfics i, sobretot, copsar la importància del culte eucarístic que s'inicia en aquell temps.

Per tant, a través dels qüestionaris de visita pastoral de Tortosa de 1314, de Girona de 1329, de Tarragona de 1372, de València de 1383-88, de Tortosa de 1409, de Barcelona de 1413-14 i de Barcelona de 1425 podem concretar l'evolució de les visites

pastorals i de l'acció reformadora de l'Església de la província eclesiàstica Tarraconense i, en estudiar, també, el qüestionari de Saragossa de 1435, podem fer extensives aquestes conclusions a totes les diòcesis de la Corona d'Aragó. Tot això, durant un període que aniria des de la celebració del concili provincial de Lleida de 1229 per aplicar els preceptes del IV Concili del Laterà del 1215 fins a la vigília del Concili de Trento (1545) o inicis del segle XVI, temps en què no es deixen de produir visites pastorals, ja que sabem per notícies indirectes que, durant el segle XIII, ja se'n feien, com hem pogut copsar. Només es deixaren de produir en moments puntuals en què la conjuntura político-social no aconsellava la seva realització, com en els períodes més durs de la pesta negra, i en ocasions de guerres, per tant, cal revisar les conclusions dels historiadors de l'església que afirmaven que els segles XIII i XIV eren de crisi i desaparició de la pràctica de la visita canònica, si més no, als antics regnes de la Corona d'Aragó.

Els directors d'aquest intent de reforma i les polítiques que calia aplicar per assolir-les són els bisbes de les diferents diòcesis de la Tarraconense. Es tracta de personatges originaris, majoritàriament, de la pròpia arxidiòcesi o de territoris de la Corona d'Aragó, pertanyents a l'alta noblesa o a l'alta burgesia de la terra, amb una estreta relació amb el papat (això des dels orígens dels comtats catalans), i molt lligats a l'acció política dels reis de la Corona d'Aragó, fet que provocava que passessin molt de temps fora de les seves Seus. Hi havia moltes translacions internes entre prelats i diòcesis de la província eclesiàstica Tarraconense i de les altres diòcesis de la Corona d'Aragó. Així, Jaume d'Aragó fou bisbe de Tortosa i després de València; Francesc Climent fou bisbe, primer, de Tortosa i, després, de Barcelona, i, també, arquebisbe de

Tarragona; Andreu Bertran fou bisbe de Barcelona i Girona; Dalmau de Mur fou bisbe de Girona, arquebisbe de Tarragona i, finalment, arquebisbe de Saragossa; i, com aquests, molts d'altres. Per tant, tots ells es coneixien, tenien una formació semblant i una mateixa forma d'entendre com havien de ser administrades les seves diòcesis i les seves ovelles per tal d'aconseguir la reforma religiosa i de l'església que tenien encomanada. Aplicaven les mateixes directrius, amb les mateixes eines, independentment de la Seu que ocupessin. Durant la crisi del Cisma d'Occident, tots ells, unànimement, recolzaren el papa Avinyonés i el partit de Benet XIII. Compartiren els qüestionaris de visita pastoral, com veiem amb el de 1372 que s'estengué a totes les diòcesis de la Tarraconense, o el del 1413-14 de Jaume Marquilles que feren servir les visites de Francesc Climent a la diòcesi de Barcelona i les d'Andreu Bertran a Girona, o Jordi d'Ornós a Vic, tots ells es coneixien i tenien idees similars sobre com portar endavant la reforma de l'església i la religiositat popular. Dalmau de Mur va exportar la tradició redactora de qüestionaris de visita pastoral a l'arxidiòcesi de Saragossa.

La reforma que propugnaven els bisbes de les diòcesis de la Tarraconense i de la Corona d'Aragó durant la baixa edat mitjana és una idea difusa que es dugué a terme a través dels concilis provincials, els sínodes diocesans i les visites pastorals des del segle XIII fins a començaments del segle XVI. Els concilis i sínodes actuaven com a institucions creadores de dret i canals pels quals el dret comú arribava a l'església particular. Les visites es convertien en els òrgans difusors de la legislació particular tot tractant de fer operativa la normativa provincial i sinodal. Els qüestionaris de visita eren els veritables vehicles per transportar la legislació de l'Església universal i de les esglésies particulars fins a la vida parroquial. Per tant, podem parlar d'un espai de

reforma propi durant la baixa edat mitjana a les diòcesis dels regnes de la Corona d'Aragó, basat principalment en la pròpia tradició reformadora de les províncies eclesiàstiques Tarraconense i Cesaraugustana, del qual el principal espai de creació de dret i idees reformadores foren els concilis provincials i els sínets diocesans, i el canal de transmissió d'aquesta reforma les visites pastorals. Els qüestionaris de visita orientaven la pràctica de la visita i feien de pont entre els concilis i sínodes i la pràctica visitadora.

A través de la comparació i estudi dels qüestionaris de visita baix-medievals de les diòcesis de la Corona d'Aragó observem que hi ha una sèrie de capítols que es repeteixen a tots ells:

REFORMA HOMINUM

Ad clericos

- Si fan residència personal
- Si algun malalt ha mort sense rebre la confessió, comunió, bateig o unció dels malalts per negligència del rector o vicari.
- Si fan bon ús dels ingressos econòmics de l'església i dels seus béns.
- Si l'església té servidors idonis i habituals (diaques i preveres).
- Si cometen blasfèmia, homicidi, sortilegi o sacrilegi.
- Si són concubinaris.
- Si són jugadors públics de jocs d'atzar o daus.
- Si fan negocis o són usurers públics.
- Si n'hi ha cap simoníac amb el seu ordre sacerdotal, amb el benefici, o negocien amb l'administració dels sagraments.

- Si fan correcta celebració de l'ofici diví.

Ad laicos

- Estat civil i pràctica del concubinat i adulteri.
- Casats que no cohabitaven amb les dones.
- Unions matrimonials entre graus de consanguinitat, afinitat o filiació espiritual prohibits, o pecats carnals contra natura.
- Si n'hi ha usurers o que realitzin canvis injustos.
- Si algú fa malediccions, sacrilegis, sortilegis, visita endevins o és invocador del dimoni.
- Si hi ha heretges o creients en heretgies.
- Si hi ha algun crim conegut que ha de ser reformat entre poble i clergat.

REFORMA RERUM

- Si l'església està ben proveïda de llibres i ornaments litúrgics.

La seva font és el Concili provincial de Lleida de 1229 i les constitucions provincials i sinodals que es van redactar al llarg del segle XIII i XIV a les diòcesis de la Tarraconense.

Però, malgrat aquestes continuïtats, també, podem copsar discontinuïtats i diferències que ens marquen dos models de qüestionaris:

- **Els qüestionaris de la primera meitat del segle XIV** (guien les visites pastorals dels segles XIII i XIV fins als inicis del Cisma d'Occident). Contenen els següents capítols específics:

Ad clericos

- Si el rector o vicari ho és sota coneixement i desig del bisbe.

- Si compleixen el deure de l'hospitalitat.
- Si fills dels clergues administren l'altar o els tenen a casa.

Ad laicos

- Si es celebren vigílies deshonestes a l'edifici de l'església amb balls o reunions indegudes.
- Si observen correctament les festes i dejunis.
- Si compleixen els llegats pietosos.
- Si es compleix el pagament de delmes i primícies.
- Si, a partir dels 14 anys, reben l'eucaristia i es confessen un cop l'any.
- Si algú desafia els clergues o religiosos.
- Si algú impedeix la jurisdicció dels jutges eclesiàstics o fa empresa contra el rector o els clergues del lloc.

Aquests qüestionaris de visita intenten aplicar els preceptes religiosos i reformadors del IV Concili del Laterà del 1215.

- **Els qüestionaris de visita de la segona meitat del segle XIV i de la primera meitat del segle XV** (Guien les visites pastorals que es produeixen des dels inicis del Cisma d'Occident, darrer terç del segle XIV, fins a la vigília del concili de Trento, 1545). El qüestionari del sínode de Tarragona de 1372 serà el model per a totes les diòcesis de la Tarraconense (arriba a la seva perfecció màxima en el de Jaume Marquilles de 1413-14). Contenen els següents capítols específics:

Ad clericos

- Si participen de les hores canòniques.

- Si són diligents en la correcció dels pecats dels parroquians com adulteri, fornicació, usura.
- Quin és el nombre de beneficis i capelles de la parròquia.
- Quins són els beneficiats i si n'hi ha molts substituïts celebrant als beneficis i tenen llicència del bisbe.
- Si el rector té tractat dels sacraments.

Ad laicos

- Si hi ha blasfems de Déu i els sants o perjurs.
- Si hi ha algun excomunicat i quan de temps porta.
- Si algun cristià habita amb jueus o sarracens o tenen comerç amb ells.

Visitatio rerum

- Si l'església té estovalles, roba d'altar i cortines en bon estat i netes.
- Inspecció dels altars, fonts baptismals, llocs on es conserva el Cos de Crist, el crisma i l'oli dels malalts.
- Control de l'estat dels edificis (en ruïnes o accessibles), si té campanes i campanar i quines reparacions necessiten.
- Si hi ha vestidures sacerdotals
- Com és l'ara i si tenen calze d'argent o estany net, sencer o trencat.
- Qui són els beneficiats dels altars, si tenen rendes, béns, qui és el patró i el prevere que el serveix i les seves provisions.

Els qüestionaris d'aquest període recullen les idees reformadores del partit devot i reformador de la Roma anterior al Cisma d'Occident, amb el qual el cardenal Pedro de Luna (futur Benet XIII) havia tingut fructífers contactes, i

no la tradició reformadora de Joan Gerson com s'havia dit fins ara, tot i que hi hagi importants paral·lelismes. A més, continua viva la pròpia tradició reformadora catalana, i de l'arquebisbat de Tarragona en general, encetada per Ramon de Penyafort i continuada per Joan d'Aragó, Jaume d'Aragó, Francesc Eiximenis i Vicenç Ferrer.

Si les visites pastorals són el negatiu d'allò que esperava obtenir l'Església (només es cita allò que no funcionava segons els criteris del visitador i les constitucions de l'església), enumerem com es concreta la reforma de l'església i la religió durant la baixa Edat Mitjana a les diòcesis de la Tarraconense i de tota la Corona d'Aragó, seguint els capítols dels qüestionaris de visita pastoral que contrastem amb el contingut de les actes de visites pastorals:

- **Reforma de l'alt i baix clergat:**
 - Moralitat dels sacerdots:
 - S'ha de respectar el celibat.
 - No es pot exercir la usura.
 - No es pot jugar a daus.
 - No es poden dir blasfèmies, ni realitzar sortilegis ni endevinaments, ni realitzar perjuri, ni cometre homicidis.
 - Missió pastoral dels sacerdots:
 - Residència a la parròquia o benefici.
 - Les misses s'han de celebrar a les hores establertes i correctament.
 - Ser ministre sol·lícit dels sagraments (no es podia cobrar per impartir-los)

- Ser els pastors i directors dels laics, havien de ser diligents en la correcció dels parroquians.
- Formació i disciplina sacramental:
 - Posseir les constitucions provincials i sinodals.
 - Posseir tractat sobre els sacraments.
 - Conèixer tota la litúrgia sacramental i de la missa, i ensenyar-la al poble.
 - Saber llegir i cantar.
 - Saber llatí.
- Honestetat a través dels hàbits:
 - Dur l'hàbit talar.
 - Dur la tonsura competent.
- **Reforma del poble:**
 - Moralitat dels laics:
 - Eradicació de fornicadors i adúlter (relacions sexuals extramatrimonials).
 - No es pot exercir la usura.
 - No es pot jugar a daus.
 - No es poden dir blasfèmies, ni realitzar sortilegis ni endevinaments, ni realitzar perjuri, ni cometre homicidis.
 - Eradicar qualsevol tipus de crim.
 - El matrimoni:
 - Calia solemnitzar els matrimonis a l'església, davant del rector.

- Persecució dels matrimonis clandestins.
- Control per tal d'evitar matrimonis consanguinis fins al setè grau.
- Els matrimonis han de cohabitar.
- indissolubilitat del matrimoni.
- Pràctica religiosa i precepte pasqual:
 - Els parroquians havien d'assistir a l'església els diumenges i festes assenyalades per l'Església (a la litúrgia de la missa).
 - Confessió i comunió anual amb el propi rector, per tal d'assegurar-se que complien calia tenir un control escrit.
- Control dels excomulgats, a través, també, d'un llibre on s'havia d'anotar els seus noms i la causa. Cada diumenge calia dir els seus noms a la missa.
- Deures espirituals dels cristians:
 - Guardar les festes de l'Església.
 - Realitzar dejuni en les dates assenyalades per l'Església.
- Aïllament dels no-cristians:
 - Prohibició de cohabitar amb jueus o musulmans. Aquests havien de dur hàbits diferenciats.
 - Eradicació d'heretges i els seus seguidors (intervé el tribunal de la santa inquisició).
- Nombre de parroquians (control exhaustiu de les comunitats parroquials).
- **Aspectes jurídics i econòmics:**

- Rendes de la parròquia:
 - "Valor" (renda anual) de la parròquia.
 - "Onera" (càrregues) de la parròquia.
 - El rector havia de ser administrador sol·lícit de les rendes parroquials, juntament amb les obreries o fàbriques formades per parroquians.
- Sistema beneficial:
 - Els beneficiats havien de residir al benefici i servir-lo.
 - Prohibició d'acumular més d'un benefici.
 - Els beneficiats havien de tenir autorització del bisbe per tal d'exercir el seu càrrec i haurien d'haver rebut la col·lació del bisbe.
 - No obstant, aquests preceptes eren sistemàticament i massivament transgredits des de començaments del segle XIV: fenomen de l'**absentisme** i de l'**acumulació de beneficis** que detecten les visites. Malgrat tot, les conseqüències de l'alt nivell d'absències que trobem per totes les categories, no comportà una manca de serveis als altars, capelles i parròquies que tenien els titulars absents. El sistema beneficial, a mida que acusava el problema intern de l'absentisme, experimentà una sèrie de reajustaments en els seus mecanismes. Foren els més importants les *substitucions* i *acumulació* de beneficis. La cúria diocesana permeté i a la vegada intentà controlar aquest «reajustament» del sistema, gràcies al desenvolupament burocràtic del govern diocesà, que expedia les

autoritzacions sobre substitucions i acumulació. Els beneficiats absents intentaren mantenir la titularitat del benefici, que passava a ser servit per un *deserviente* o *regente*. Sembla que l'*arrendatio* era el contracte utilitzat en aquests casos, al qual es determinaven els deures i drets respectius del titular i del clergue substituït. A tots aquells que servien un benefici del qual no eren titulars, el visitador manava que, sense excepció, obtinguessin la *licentia deservendi*. Era un document de caire administratiu, amb què els centres diocesans intentaren regular i controlar la mobilitat dels beneficiats. No devia ser difícil obtenir-la, car gairebé tots els preveres les tenien. Els registres de les cúries diocesanes de la Tarraconense, des de finals del segle XIV, són plens de suplicacions d'absències i de llicències per servir un benefici i per fer els serveis de més d'un a l'hora. Sembla clar que la fallida del sistema no escapava als ulls del visitador, tanmateix, les seves ordres són molt restringides i suaus en tot allò referent als beneficis, doncs, ja s'ha produït una recomposició espontània del sistema i, com aquesta assegurava el servei i funcionament dels beneficis, és vista amb bons ulls i acceptada per part de les autoritats eclesiàstiques.

- Les obligacions econòmiques dels cristians:
 - Els fidels han de pagar delmes i primícies per tal de sustentar l'Església i el sistema beneficial.

- Compliment escrupulós de les darreres voluntats dels difunts, que sovint afavorien l'església.
- **L'estat interior i exterior dels llocs de culte:** hi ha una veritable política de la decoració amb la finalitat de ressaltar i donar més valor a l'altar i les cerimònies del diumenge o els sagraments. Intent d'aclarir i embellir els altars, amb la intenció d'enriquir el culte i la litúrgia per excitar i educar la devoció dels fidels. Aquest enaltiment de l'altar major s'acompanya també d'una diversificació del servei diví a els capelles i altars.
 - Edificis i elements que defineixen l'essència de l'església (intent de sacralització):
 - Posar finestres, portes i reixes a les esglésies.
 - Tancament dels cementiris.
 - Neteja d'herbes.
 - Sepultura als cementiris i no als edificis de les esglésies (a no ser que es tingués permís episcopal)
 - Fonts baptismals, sants olis i reserva eucarística tancades sota clau.
 - La reserva eucarística havia de ser a una custòdia o capsa d'un material noble (argent o ivori), o fusta daurada, i tancada dins d'un tabernacle. Renovació de les hòsties cada 15 dies a l'estiu i cada 20 a l'hivern.
 - Eradicació del comerç d'albes i capides (d'objectes sagrats en general).

- Les campades s'han de trobar en bon estat.
- Els altars, llurs robes i ornaments:
 - L'altar ha de ser sencer i consagrat.
 - Els ornaments o vestits de l'altar eren formats pels corporals i estovalles, que havien de ser com a mínim dos jocs, per tenir per als canvis. Havien d'estar ben nets.
 - Elements per salvaguardar l'altar de la pols: pal·li i cortina.
- Les vestidures sacerdotals:
 - Mínim de dos jocs: un per als diumenges i dies de festa i un altre per als dies normals.
 - Vestidures litúrgiques exteriors: casulla, estola i maniple.
 - Vestidures litúrgiques interiors: camis o alba, amit i cíngol.
- Vasos sagrats i altres ornaments de l'altar:
 - Calze i patena, han de ser d'estany o argent i no tenir cap fractura.
 - Custòdia, ha de ser de plata. Mostra culte eucarístic.
 - Reliquiariis, creus, llànties, llanternes, gamfanons,...
- Llibres: qualsevol església ha de tenir en un estat correcte de conservació els següents llibres: missal, ordinari, saltiri, consueta, evangeliari, oficier, epistolari, *legendarium*, antifoner i responser i breviari.
- Ornametació de capelles i altars: els seus elements imprescindibles eren:
 - l'altar de pedra amb ara sencera i consagrada.
 - Dos jocs d'estovalles de lli amb corporals i "corio".
 - Un vestit sacerdotal complet.

- Un calze d'argent.
- Un missal.
- **Reforma de l'ensenyament i la beneficència:**
 - Ensenyament i tonsura: el rector o vicari havia d'ensenyar en l'escola parroquial els rudiments de l'ensenyament religiós als joves que aspiraven a ser tonsurats pel bisbe durant la visita.
 - Beneficència:
 - Els clergues havien de ser hospitalaris.
 - Els clergues havien d'administrar correctament els hospitals (cases de beneficència).

Durant la baixa Edat Mitjana, la reforma religiosa i eclesiàstica de les diòcesis de la Tarraconense i de la Corona d'Aragó es centrà en aconseguir la generalització d'aquests aspectes. Quin fou el seu abast? Sembla que molt ampli, ja que, segons he pogut comprovar a través dels registres de visita pastoral estudiats per mi i els treballs elaborats per d'altres estudiosos, el grau de satisfacció dels visitadors era força elevat en general, els seus manaments, normalment, eren acomplerts i al llarg del segle XIV i XV s'observa una considerable millora en la moralitat de clergat i poble, en el compliment dels preceptes cristians i en la formació del clergat. Però, on queda més manifesta aquesta millora, és en la *visitatio rerum*, ja que les esglésies de la Tarraconense assoleixen un nivell material òptim, aconseguint, en general, tot allò que s'espera d'elles.

En definitiva, a través de tots aquests punts que hem estudiat copsem que les reformes que s'implantaren durant el Concili de Trento, troben les seves arrels en la reforma de la baixa edat mitjana:

- Interès per la millora en la formació teològica des curats.
- Exigència de llibres de registres de difunts, excomulgats, etc.. a les parròquies.
- Modelació del culte eucarístic i d'una religió de pràctiques externes (objectivista), on el ritu central de la litúrgia és la missa i, dins la celebració de l'eucaristia,⁷⁴⁰ pren especial relleu el moment de l'aixecament de l'hòstia sagrada. Tot això es pot copsar a través de la "*visitatio rerum*". Davant la necessitat de protecció i veure repetidament el cos de Crist, es multiplicaren els actes privats de la devoció i aparegueren noves festes com la del Corpus Christi amb les seves processons.

Totes aquestes tendències es produeixen simultàniament a les diòcesis dels regnes de la Corona d'Aragó durant la Baixa Edat Mitjana, podem parlar d'un espai homogeni privilegiat de reforma a través de les visites pastorals (veritable mitjà de govern de les diòcesis).

⁷⁴⁰ Johan HUIZINGA, *El otoño de la Edad Media*, Alianza Universidad, 1994, pp. 249-268.

Aquest historiador ja havia teoritzat sobre aquestes qüestions fa molts anys.

9. APÈNDIXS DOCUMENTALS.

9.1. Constitucions sinodals del bisbe de Girona Berenguer de Castellbisbal (1247-1253).

Les constitucions atribuïdes a Berenguer de Castellbisbal són d'escàs contingut jurídic i tenen un objectiu plenament pastoral. La seva primera part, en començar el segle XVII, fou inserida a la compilació que manà publicar el bisbe Arévalo de Çuaço, amb la següent anotació marginal: *Haec constitutio fuit per tercentum annos continuos lecta in Synodo Diocesana*. Al marge de la mateixa constitució, al còdex T-121 de l'Arxiu Diocesà de Girona escrita a la primera meitat del segle XIV, hi ha una nota marginal en la lletra característica del segle XVI-XVII, posada sens dubte pel qui tindria cura de l'aplegament de textos per la compilació que preparava el bisbe Arévalo, que diu així: "No se ha de sacar sino hasta aquí «unde de», haciendo mención que al principio de la Sínodo mandavan los prelados leer esta constitución por tiempo de trescientos años."

Editades per, NOGUER i PONS GURI, 1966-67, pp. 102-106.

CONSTITUCIONES SINODALES EDITE PER DOMINUM FRATREM BERENGARIUM DE CASTRO EPISCOPALI, ORDINIS FRATRUM PREDICATORUM, EPISCOPUM GERUNDENSEM.

1. *Sacerdotes et clerici curam animarum habentes, debent circa tria esse solliciti et intenti, videlicet circa corpus Ecclesie, et circa se ipsos, et circa populum sibi comisum.*

□ *Circa Ecclesiam, septem debent attendere, scilicet ut Corpus Christi super altari in loco eminenti sub clavi custodiatur honorifice et honeste.*

□ *Crisma similiter, sub clave ponatur.*

□ *Piscina alta usque ad genua, vel amplius iuxta altare habeatur que semper sit cohoperta.*

□ *Item corporalia, palla et ceteri panni altaris et indumenta sacerdotalia munda seruetur. Fontes similiter sint mundi et cooperti, et nichil ibi reponatur, nisi aqua et crisma, quando pueri bapuzantur.*

□ *Item parietes et pavimentum ecclesie debent munde teneri, et nichil nisi ea que ecclesie sunt deputata debent in ecclesia reservari, nisi tempore guerre propter hostiles ingressus ibidem aliqua conseruentur.*

□ *Item libri in loco spetiali ordinate ponantur, et attende considerent ne propter negligentiam destruantur.*

□ *Circa secundum, idest circa seipsos, quinque sunt attendenda, videlicet habitus, offitium, conseruatio, predicatio et administratio.*

□ *Habitus debet esse honestus et distinctus ab habitu laicali, longas vestes et unius coloris debent habere, supertunicale rotundum et clausum, laneum sive lineum deportetur.*

□ *Tonsura bene rotunda et corona magna et lata, sicut decet et expedit habeantur.*

□ *Cape manicate, cultelli acuti ad latus sotulares cordati, eis penitus inhihentur.*

□ *Officium debet celebrari a clericis horis et temporibus institutis, et debent attendere quod totum dicant et bene, set fieri non potest nisi tria attendant: Scilicet ut cor apponant ad ea que dicunt, et spatiose dicant, et non incipiant versum quousque a socio versus alius finiatur.*

□ *Conseruatio debet esse munda et honesta, ita ut bona vita eorum sit predicatio subditorum; et precipue debent cavere clerici a familiaritate nimia mulierum, et in domo propria non habeant mulieres iuvenulas seu suspectas.*

□ *Caveant etiam maxime a concubinato, ne incidant in sententiam domini Sabinensi, nam per consequens si postmodum divina celebraverint, efficiuntur irregulares et sunt merito ecclesiastico beneffitio spoliandi.*

□ *Concubinato sic declaravit dominus Sabinensis: Ut quicumque in domo propria vel aliena, in parrochia sua vel alia, mulieri cum qua peccaverit provideret in victu, vel veste, vel conductu domorum, vel etiam si ita publice peccaret cum aliqua quod in sua parrochia scandalum oriretur, concubinarius iudicetur. Ergo, qui habet aures audiendi, audiat quid dicatur.*

□ *Predicatio valde est necessaria habenti curam animarum, ut subditis suis frequenter dicat quid secundum Deum sit faciendum, quid cavendum. idest ut exercean se secundum*

Apostolum ad opera pietatis, et peccata caveant et vitent quantum humana fragilitas nosce sinit.

□ Precipue moneant eos ad penitentiam salutarem, instruentes eos ut si aliquando peccarent diabolo instigante, ad confessionem venire non tardent, et eis exprimant diligenter quod quicumque semel in anno peccata sua confessus non fuerit et Corpus Dominicum non receperit, nisi de consilio confessoris sui propter causam ad tempus dimiserit, si sic decederet ab hoc vita et non egerit penitentiam, careat ecclesiastica sepultura. Debet quilibet habere testes sue confessionis proprium sacerdotem, vel fratrem predicatorem vel minorem vel aliquem sacerdotum cathedralis ecclesie, quibus nos audiendi confessiones generaliter dederimus licentiam spetialem.

□ Debet etiam esse sacerdos circumspectus cum aliquis ad penitentiam venerit, ut ipsum circa sacramentum penitentie in principio instruat diligenter et exponat ei quomodo debet habere cordis contritionem, et oris confessionem, et operis satisfactionem, et habeat firmum propositum quod non redeat ad peccatum.

□ In istis enim quatuor consistit penitentie sacramentum, et si aliquid istorum deffuerit, nullomodo penitentia debet dici. Si tempus et opportunitad se offerat penitenti verumtamen peccator non est sine consilio relinquendus. Debet enim sacerdos discutire que sint illa peccata a quibus peccator abstinere non vult, et a quibus etiam proponere decetero abstinere, et iniunctis sibi oratione, ieiunio, et elemosina et aliis, secundum quod viderit expedire, consulat ea tria et quando tardius poterit et rarius comittat illa peccata a quibus recedere non vult, et cum dolore cordis et cor consideret in illa hora quod propter hoc meretur iram Dei omnipotentis et supplitium infernale; et sic sacerdos distingat inter consilium et penitentiam salutarem, nam penitentia salvoat, et consilium abilitat ad salutem.

□ Quintum et ultimum est administratio. Clereci enim statuti sunt ut administrent septem sacramenta, videlicet babtismum, penitentiam, Corpus Christi, matrimonium, extremam unctionem, confirmationem vero et ordinem. Ista duo ultima soli episcopi administrant. Unde, de quinque primis, tria sunt attendenda, qualiter sint conferenda, et quibus debent precavere.

□ Babtismus sic est conferendus: Ego te babtizo in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, Amen.

□ Penitentia ut supradictum est, sic est conferenda, ut illa quatuor premittantur.

□ *Corpus Christi sic debet dari: Corpus Domini nostri Ihesu Christi custodiat te et perducatur te ad vitam eternam, amen.*

□ *Matrimonium autem sic: Ego do tibi corpus meum in virum, et recipio te in uxorem. Et ipsa, similiter dicat: Ego do tibi corpus meum in uxorem, et recipio te in virum meum.*

□ *Extrema unctio debet dari secundum quod nos eam vobis diligenter et breviter fecimus annotari.*

□ *Quibus autem sit bapismus conferendus, dicimus quod omnibus indifferenter, quia mater Ecclesia nulli claudit suum gremium, et Dominus Ihesus Christus hoc ostendere voluit cum dixit: Eum qui venerit ad me non eiciam foras. Sed sarracenus vel iudeus cum venerit ad bapismus est per dies aliquot retinendus, ut instruatur in fide et probetur quo spiritu ducitur ad bapismus.*

□ *Penitentia debet dari illi soli qui vult facere illa quatuor supradicta.*

□ *Corpus Christi solis penitentibus et non aliis debet dari.*

□ *Matrimonium debet fieri cum diligentia, ita quod in ecclesia tribus diebus omnibus nuntietur, ut si qua sint impedimenta inter volentes contrahere ipso clerico manifestent.*

□ *Extrema unctio danda est infirmantibus, et est solis petentibus conferenda.*

□ *Unde monendus est infirmus quod petat, si necesse fuerit, unctionem, quam si ex contemptu nollet petere, nolumus quod tradatur ecclesiastice sepulture; et hoc tam in sermonibus quam in infirmitatibus eis diligenter et efficaciter exponatur, nam secundum Iacobum qui unus offendit factus est omnium reus, et qui unum contempnit de sacramentis ecclesie omnia presumitur contempsisse.*

□ *Exponatur autem eis quod sacramentum istud valet ad duo, ad peccatorum remissionem et ad infirmitatis alleviationem si de illa infirmitate debeat convalescere, secundum quod Iacobus in epistola sua dicit.*

□ *Detur eis intelligi quod propter hoc non obligantur ad alia nec astringuntur, nisi ad que erant primitus obligati, et sic ad istud sacramentum recipiendum istis modis et aliis inducantur.*

□ *Et in hoc intelligimus non solum sacramenta, seu sepulturas et missas, et alia spiritualia, que non sunt temporali pretio comparanda; tamen facto servitio, possunt petere secundum consuetudinem aprobatam.*

□ Ultimo videndum est a quibus ministrantes sacramenta debeant cavere, secundum enim verbum Domini qui dicit: *Gratis accepistis, gratis date; ex quo gratis acceperunt potestatem conferendi, gratis debent conferre sacramenta, et non vendere sicut quidam faciunt in sui dampnationem spiritualia vendentes, quos Dominus expulit de templo cum flagellis asperrime verberando.*

□ Circa tertium, idest circa subditos, debent esse clerici vigiles et attentivi, precipue ne eos in peccato publico sinant esse, inter que tantum ad presens volumus quatuor exprimere, videlicet ne permittant eos esse in publica fornicatione, sed eos moneant diligenter quod ducant ipsas mulieres in uxores, si non sit aliquod impedimentum, aut recedant penitus ab eisdem; quod si noluerint facere, premissa trina monitione, excomunionis sententiam innodentur.

□ Secundum est, si vir et uxor non cohabitent simul, inquirat sacerdos quis eorum sit in culpa, et compellet per eandem censuram eosdem similiter cohabitare et reddere sibi ad invicem debitum coniugale.

□ Tertium est de publicis usurariis, moneant enim eos ut huiusmodi officium derelinquant, cum sit inter alia peccata tale vitium reprobandum, et nisi velint desistere supradicta sententia feriantur.

□ Quartum est de venditionibus et emptionibus factis in fraudem usure. Verbi gratia, quidem vendunt bladum suum pretio quo carius vendatur usque ad mensem, quod si qui diligenter consideret maxima est usura.

□ Alii emunt e contrario pro valde minimo pretio, que omnia in fraudem usure fiunt, et isti similiter sunt monendi, ut a talibus contractibus se abstineant, aliter eosdem supponat sententie supradicte.

□ Ista enim quatuor intelligimus si publice committantur.

□ Et volumus et districte mandamus quod sicut dominus Papa precipit sententie omnes et cause, sententie in scriptis redigantur, trina semper monitione premissa diem et annum in scriptura similiter redigentes.

DE CELEBRATIONI SINODI

2. Sinodus semper celebretur in quarta feria ante festum beati Luche, et si festum beati Luche fuerit in quarta feria, eodem die incipiat sinodus celebrari.

9.2. Qüestionari de Tortosa de 1409.

ACT, VP7, f. (2-3v)

9.3. Qüestionari de Jaume Marquilles de 1413.

ADB, Visites Pastorals, vol 11, ff. 2r-3v.

10. FONTS DOCUMENTALS.

Citem, primer, les recopilacions de Constitucions provincials i sinodals, gairebé totes impreses:

- ACB, *Llibre de la Cadena*.
- HILLGARTH i SILANO, "A Compilation of the Diocesan Synods of Barcelona (1354): Critical Edition and Analysis", *Mediaeval Studies*, vol 46,1984, pp. 78-157.
- NOGUER i MUSQUERAS, T; PONS GURI, J M, "Constitucions sinodals de Girona de la primera compilació", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. XI, anys 1966-67, pp. 49-212.
- PONS GURI, J M, "Constitucions Conciliars Tarraconenses (1229-1330)" *Analecta Sacra Tarraconensia*, XLVII, 1974 pp. 65-128 i XLVIII, 1975, pp. 241-363.
- TEJADA y RAMIRO, J, *Colección de Cánones*, vol. 3 i 6.
- VILLANUEVA, Joaquín Lorenzo i Jaime, *Viage literario a las iglesias de España*, 22 volums, Madrid, 1802-1852. Dels 5 primers volums és autor Joaquín Lorenzo Villanueva, germà de Jaime.

Volums de visites pastorals (sigles: ADB = Arxiu Diocesà de Barcelona; ADG = Arxiu Diocesà de Girona; ACT = Arxiu Capitular de Tortosa; AEV = Arxiu Episcopal de Vic)

- ADB, *Visites Pastorals*, vol 1.
- ADB, *Visites Pastorals*, vol 1bis.
- ADB, *Visites Pastorals*, vol 2.

- ADB, Visites Pastorals, vol 3.
- ADB, Visites Pastorals, vol 4.
- ADB, Visites Pastorals, vol 4bis.
- ADB, Visites Pastorals, vol 5.
- ADB, Visites Pastorals, vol 5bis.
- ADB, Visites Pastorals, vol 6.
- ADB, Visites Pastorals, vol 7.
- ADB, Visites Pastorals, vol 8.
- ADB, Visites Pastorals, vol 9.
- ADB, Visites Pastorals, vol 10.
- ADB, Visites Pastorals, vol 11.
- ADB, Visites Pastorals, vol 12.
- ADB, Visites Pastorals, vol 14.
- ADB, Visites Pastorals, vol 15.
- ADB, Visites Pastorals, vol 16.
- ADB, Visites Pastorals, vol 19.
- ADB, Visites Pastorals, vol 21.
- ADB, Visites Pastorals, vol 25.
- ADG, Visites Pastorals, P168-I i II
- ADG, Visites Pastorals, P-4, s.f.
- ACT, Visites Pastorals, vol 7, f 2-3v.

- CÁRCEL ORTÍ, M Milagros; BOSCA CODINA, José Vicente, *Visitas Pastorales de Valencia (siglos XIV-XV)*, Facultad de teología San Vicente Ferrer, Series Valentina XXXVIII, Valencia, 1996.

11. BIBLIOGRAFIA.

Aquí, donem una versió el més completa possible de totes aquelles obres que fan referència o han fet servir les visites pastorals durant l'època baix-medieval, tot separant les obres de caràcter metodològic i els repertoris, dels treballs realitzats a partir de o amb visites pastorals. No inventariem les obres de consulta general no referides explícitament a visites pastorals, car ja es troben ressenyades a l'aparat crític.

11.1. Definicions, aspectes metodològics, repertoris i inventaris de visites i edició de fonts

AA.DD., *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya, volum I, A-C*, 1998; ÍD., 2000, vol.

II, D-O, ÍD., 2001, vol. III, P-Z, Generalitat de Catalunya-Editorial Claret, Barcelona.

AA.DD., *Guia de los Archivos y las bibliotecas de la Iglesia en España. I. Archivos*, León, Asociación Española de Archiveros Eclesiásticos, 1985.

AA.DD., *Guia dels arxius històrics de Catalunya, 7*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Direcció General del Patrimoni Cultural-Servei d'Arxius, Barcelona, 1998.

AGUSTÍ, A., "Los libros de visitas pastorales del Archivo Capitular de Lleida. Una aproximación a su estudio", *Memoria Ecclesiae*, XIV (1999), pp. 123-142.

BACCRABERE, G: "Visite canonique de l'évêque, du supérieur religieux, du vicaire forain", *Dictionnaire de Droit Canonique*, Paris, 1965, vol 7, cols 1512-1619.

- BAICHERE, E: "Etat des églises de l'Aude et de leur mobilier de culte du XVème au XXème siècle d'après les procès-verbaux des visites épiscopales" dins *Mémoires de la Société des Arts et Sciences de Carcassonne*, 2ème série, t 6, 1910.
- BATLLORI, Miquel: "Temes i problemes de la història religiosa de Catalunya" dins *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona del 17 al 21 de desembre de 1984. 2vol, Barcelona, 1984. Vol 2, pp. 371-379.
- BAUCELLS, J., "Visitas pastorales: siglos XIV y XV", *Memoria Ecclesiae XV*, 1999, p. 165-294.
- BOSCÀ, J. V., "Jaume d'Aragó y los registros de visitas pastorales de la diócesis de Valencia", *Saitabi*, XLIII (1993) pp. 125-133.
- CABALLERO, F., *Documentos episcopales canarios. I. De Juan de Frías a Fray Juan de Toledo, OSH (1483-1665)*, Las Palmas de Gran Canaria, Real Sociedad Económica de Amigos del País, 1996.
- CÁRCEL ORTÍ, M^a Milagros: TRENCHS ÒDENA, José: "Las visitas pastorales en Cataluña, Valencia y Baleares" dins *Archiva Ecclesiae*, XXII-XXIII (1979-80), pp. 491-500.
- CÁRCEL ORTÍ, M^a Milagros: "Las visitas pastorales", separata del *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, t 58, Castelló, 1982, quadern IV, pp. 713-726.
- CÁRCEL ORTÍ, M^a Milagros: "Tipología documental de las visitas pastorales: la «Purgatio visitationis»" dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 64, 1988, pp. 445-492.
- CÁRCEL, M.M., "Aproximación a un censo de Visitas Pastorales valencianas", *Memoria Ecclesiae*, IX (1996), pp. 299-316.

- CÁRCEL, M.M., "Aproximación a un inventario de visitas pastorales valencianas", dins ALEIXANDRE, F. et alii, *Homenaje a Pilar Faus y Amparo Pérez*, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 1995, pp. 337-349.
- CÁRCEL, M.M., "Visitas 'ad limina' de obispos españoles anteriores al Concilio de Trento", *Estudis Castellonencs*, 6 (1994-1995), pp. 325-341.
- CHENEY, Cr: *Episcopal visitations of monasteries in the thirteenth century*, Manchester University Press, 1931.
- COSTA, M^a Mercè: "Visita pastoral del 1304 (Argentona i Mataró). Transcripció" dins *Butlletí interior. Societat d'Onomàstica*, 19, 1985, pp. 33-34.
- COSTA, M^a Mercè: "Visita pastoral del 1307: Caldes de Montbuí" dins *Butlletí interior. Societat d'Onomàstica*, 20, 1985, pp. 37-38.
- COULET, Noël: *Les visites pastorales*, Brepols, Université catholique de Louvain, Institut d'Études Médiévales, 1977, Col. *Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, fasc 23.
- COULTON, CG: "The interpretation of Visitation documents", dins *English Historical Review*, 39, 1914, pp. 16 i ss.
- DARRICAU, R.; PEYROUS, B: "Les visites pastorales dans le Midi aquitain: bilan d'une enquête" dins *Annales du Midi*, 1977, pp. 389-404.
- DE LERA, J.C., "Los libros de visita pastorales medievales en el Archivo Histórico Diocesano de Zamora. Presentación y estudio diplomático", *Memoria Ecclesiae*, VIII (1996), pp. 499-508.
- **Edictes Generals de Monseñor Illustriss. y Reuerendiss.* (escudo de armas del obispo Vich y Manrique) *Estampat en Mallorca per Gabriel Guasp Imperssor y Mercader de llibres.*

Any 1598. Biblioteca Nacional de Madrid. Vuit darrers fulls d'un petit opuscle d'epístoles i constitucions del pontificat del bisbe Joan Vich i Manrique, 16 pàgines sense numerar. Referència i signatura al "Catálogo colectivo de obras impresas en los siglos XVI al XVIII existentes en las bibliotecas españolas. Sección I, siglo XVI, letras E-F.

Edicte del Illustrissim senyor bisbe de Barcelona, per la publicació de la visita de las Iglesias Parroquials d'est Bisbat, (del bisbe Josep Climent), 28 pàgines a doble columna, una en català en cursiva i l'altra traducció al castellà, imprès, lletres capitals adornades a l'inici del text, 1770. ADB, *Edictes Circulars Episcopals, 1748-1797*, vol 10. Pres de la parròquia de Sta Maria de Mediona. També hi ha una còpia a la Biblioteca de Catalunya al fons de reserva.

Edicte del Illustrissim senyor bisbe de Barcelona, per la publicació de la visita de las Iglesias Parroquials d'esta Ciutat" (del bisbe Josep Climent), 28 pàgines a doble columna, una en català en cursiva i l'altra traducció al castellà, imprès, lletres capitals adornades a l'inici del text, 1770. ADB, *Edictes Circulars Episcopals, 1715-1799*, vol 1/8.

FOURNIÉ, M. i GAZZANIGA, J.L., "La paroisse dans le Midi de la France à la fin du Moyen Age: éléments pour une enquête", *Annales du Midi*, t. 98, 175 (1986), pp. 378-411.

GARCÍA EGEA, M^aTeresa: *La Visita Pastoral a la Diócesis de Tortosa del Obispo Paholac, 1314*. Diputació de Castelló, 1993.

GERSON, J: *Le Traité de la visite pastorale*, dins obres completes, édition Glorieux, t 8, Paris 1960-68, pp. 47-55.

- GIL, A., "Una visita Pastoral del Siglo XV", *Aragonia Sacra. Revista de investigación*, X (1995-1996), pp. 199-228.
- GONZÁLEZ, D.L. i PRESEDO, A., "A visita pastoral de Juan de Manxon ó arcediogo de Cornado en 1519", *Cuadernos de estudios gallegos*, XLV, 110 (1998), pp. 31-72.
- GONZALEZ, M.A., "Visitas pastorales en los archovos de Galicia", *Memoria Ecclesiae*, XV (1999), pp. 581-586.
- GUILLERÉ, Christian: "Les visites pastorales en Tarraconaise à la fin du Moyen-Âge (XIVè-XVè s). L'exemple du diocèse de Gerone" dins *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 19/1, 1983, pp. 125-167.
- HEVIA, A. (ed.), *Memoria Ecclesiae XIV i XV. Las visitas pastorales en el ministerio del Obispo y archivos de la Iglesia. Santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España*, Oviedo, 1999.
- JULIA, D; VENARD, M: "Le Répertoire des visites pastorales: premiers enseignements d'une enquête" dins *Revue de l'Histoire de l'Eglise de France*, 1977.
- LE BRAS, G: "Enquête sus les visites de paroisses" dins *Revue d'Histoire de l'Église de France*, 25, 1949, pp. 39-41.
- MARTÍ BONET, JM^a; NIQUI i PUIGVERT, L; MIQUEL i MASCORT, F; CODINA i VILA, J: *Las series "Visitas pastorales", registros "Communium" y "Gratiarum" y los "Procesos" del Archivo Diocesano de Barcelona (c. 1400-1430). Aportación archivística a la historia eclesiástica de la diócesis de Barcelona*. Barcelona, 1978.
- MARTÍ BONET, JM^a; NIQUI i PUIGVERT, L; MIQUEL i MASCORT, F; CODINA i VILA, J: *Processos de l'Arxiu Diocesà de Barcelona*, Barcelona, Dept Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1984, vol I.

- Répertoire des visites pastorales françaises avant 1789*, 4 vol, publicació del CNRS, des de 1977.
- MAZZONE, U. i TURCHINI, A. (ed.), *Le visite pastorali. Analisi di una fonte*, Bologna, Il Mulino, Annali dell'Istituto Italo-germanico, 1990.
- MIGUEL GARCÍA, Isidoro, "A propósito del formulario zaragozano de visita patoral del año 1435: consideraciones metodológicas", *Metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas (actas de las VIII Jornadas)*, 1993, pp. 281-291.
- MONJAS, L., "El qüestionari de visita pastoral de Jaume Marquilles, 1413-1414. Edició i estudi", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 17 (1998) (a), p. 514-534.
- NUBOLA, C. (ed.), *Per una banca di dati delle visite pastorali italiani: le visite della diocesi di Trento (1537-1940)*, Bologna, Il Mulino, Annali dell'Istituto Italo-germanico, 1999.
- NUBOLA, C. i TURCHINI, A. (ed.), *Fonti ecclesiastiche per la storia sociale e religiosa d'Europa: XV-XVIII secolo*, Bologna, Il Mulino, Annali dell'Istituto Italo-germanico, 1999.
- NUBOLA, C. i TURCHINI, A. (ed.), *Visite pastorali ed elaborazione dei dati: esperienze e metodi*, Bologna, Il Mulino, Annali dell'Istituto Italo-germanico, 1993.
- PUEYO, P., "Propuesta metodológica para el estudio de la visita pastoral", *Memoria Ecclesiae*, XIV (1999), pp.479-544.
- PUIGVERT, Joaquim M (ed.); MONJAS, Lluís; SOLÀ, Xavier; PEREA, Eugeni: *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*, Biblioteca d'Història Rural, Col·lecció Fonts, núm. 3, Girona, CCG, 2003.

- RIERA MELIS, Antoni: "Fuentes y metodología para el estudio de los seísmos medievales en Cataluña", *Anuario de Estudios Medievales*, núm 17, 1987, pp. 309-339.
- ROYO, J.R., "Las 'visitas pastorales' como fuente para el estudio de las devociones: método de trabajo", *Actas de las VI Jornadas de metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas*, Saragossa, 1991, pp. 409-417.
- RUBIO, P., "Las visitas episcopales a los cabildos. Documentación en los archivos capitulares", *Memoria Ecclesiae*, XIV (1999), pp. 17-98.
- SABORIT, P., "Las visitas pastorales: mentalidades y costumbres", *Memoria Ecclesiae*, XV (1999), pp. 341-374.
- SALES, Núria: *Visites pastorals: Rosselló, Conflent, Capcir i Vall d'Aran: repertori del CNRS i algun dels articles que n'utilitzen*. Selecció feta per Núria Sales per a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, 1995. Biblioteca de l'IUHJVV.
- SLAFKOSDI, AL: *The canonical episcopal visitation of the Diocese*, Washington, 1941.
- TIMBAL, P: "Les visites pastorales au Moyen Âge" dins *Revue d'Histoire de l'Église de France*, 55, 1969, pp. 60-62.
- TRENCHS ODENA, Josep: "Les visites pastorals: metodologia d'estudi", Universitat de València, Dept Paleografia i Diplomàtica, Sèrie Inventaris, 7, 1984, pp. 9-29, separata de *Quaderns de Sueca*, 6.
- TURCHINI, A: "Una fonte per la storia della cultura materiale nel XV et XVI secolo: le visite pastorali" dins *Quaderni Storici*, 31, 1976.

11.2. Treballs d'investigació realitzats a partir de o amb col·laboració de visites pastorals baix-medievals.

AADD, *Fidei Speculum. Art litúrgic de la diòcesi de Tortosa*, catàleg de l'exposició organitzada per la Fundació "la Caixa" i el Bisbat de Tortosa i produïda per la Fundació "la Caixa", març-juliol de 2000, Catedral de Tortosa.

BARTOLOMÉ, B., "Las visitas pastorales como fuente para el estudio de la geografía diocesana. La diócesis de Segovia según una visita de 1446", *Memoria Ecclesiae*, XIV (1999), pp. 295-308.

BASCHER, J: "La chronologie des visites pastorales de Simon de Beaulieu, archevêque de Bourges dans la première et deuxième Aquitaine à la fin du XIIIème", *Revue d'histoire de l'Église de France*, 1972, pp. 73-89.

BAUCELLS REIG, José: *El sentimiento religioso popular en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344*. Tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona, 1970.

BAUCELLS REIG, José: "L'església de Catalunya a la Baixa Edat Mitjana", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 13 (1992), pp. 427-442.

BAUCELLS, J., *Vida y práctica religiosa en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344*, 5 vols., tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1998.

BENITO i MONCLÚS, Pere: *Les parròquies del Maresme a la Baixa Edat Mitjana. Una aproximació des de les Visites Pastorals (1305-1447)*. Premi Iluro, 1991. Caixa d'Estalvis Laietana, 1992.

BENITO i MONCLÚS, Pere: "Le clergé paroissial du Maresme (évêché de Barcelone) d'après les visites Pastorales (1305-1447): Recherches sur le thème du concubinage" dins *Le clergé rural dans l'Europe médiévale et moderne (Actes des*

XIIIèmes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran. 6-8 de setembre, 1991. Presses Universitaires du Mirail, pp. 187-203.

BINZ, Louis: *Vie religieuse et réforme ecclésiastique dans le diocèse de Genève pendant le grand schisme et la crise conciliaire (1378-1450)*, Genève, 1973.

BINZ, Louis: "La fin du Moyen Âge (1260-1536)" dins *Genève-Annecy* sota direcció d'HENRI BAUD, pp. 50-97, Paris, 1985.

BOSCÁ, J.V., "Sortilegas, adivinas y conjuradoras: indicios de una religiosidad prohibida", *Revista d'Història Medieval. Santes, monges i fetilleres, espiritualitat femenina medieval*, núm. 2 (1991), pp. 63-75.

BOURIN-DERRUAU, M: "Un exemple d'agriculture monastique en Lauragais: les domaines de Prouille en 1340" dins *Le Lauragais*, actes du LIVème congrès de la Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon et du XXXVIème congrès de la Fédération des sociétés Académiques et Savantes de Languedoc, Pyrénées, Gascogne, Montpellier. 1983, pp. 115-125.

BOYER-MAS, J: "Procès-verbaux de visites pastorales des anciens diocèses de Carcassonne et de Saint-Papoul" dins *Folklore de l'Aude*, 1939, pp. 1-27.

BRUEL, A: "Visites des monastères de l'ordre de Cluny de la province d'Auvergne" dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 1877, pp. 114-127; BEC, 1891, pp. 64-117.

CALZADA i OLIVERAS, Josep: *Sant Iscle de Colltort. La Parròquia i el Castell*, Olot, 1983, 74 pp.

CAMPILLO, Antonio: *Speculum Sedis; Speculum septem ecclesiarum parrocialium barcinonensium* (1951), *Speculum Officialatus; Speculum decanatum Poenitensis et*

Appiariae; Speculum Decanatus Vallensis. La majoria fets a mitjans segle XVIII (1785). ACB.

CASTILLÓN CORTADA, Francisco: "Parroquias de las cercanías de Lleida, hoy desaparecidas" dins *Miscel·lània Lladonosa*, pp. 615-635.

CERDA, J., "Las visitas pastorales y la orden militar de Montesa. Conflictos jurisdiccionales entre la orden y el ordinario de Valencia en la Iglesia parroquial de Montesa (1386-1681)", *Memoria Ecclesiae*, XIV (1999), pp. 111-122.

CHOMEL, V: "Droit de patronage et pratique religieuse dans l'archevêché de Narbonne au début du XVème siècle" dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 1957, pp. 56-137.

CODINA, Jaume: *Els Pagesos de Provençana (984-1807). Societat i economia a l'Hospitalet pre-industrial*. 3 vol, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, vol I pp. 125-146.

CODINA, Jaume: *Els Santboians de 1490*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.

CONTE, L., *Clergues i feligresos a les parròquies del Vallès a la Baixa Edat Mitjana* (Estudi de les Visites Pastorals de 1303 a 1324), Barcelona, treball de recerca de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vivens Vives de la Universitat Pompeu Fabra, 2002.

FORNEL de, M Th: *Les visites pastorales de Simon de Beaulieu*. Mémoire de maîtrise, Limoges, 1982.

FLÓREZ, Enrique: *España Sagrada*, 56 volums (segona meitat segle XVIII).

GARRIGÓS i CABEZAS, Helena; BENITO i MONCLÚS, Pere: "La moral sexual de clergues i laics a les parròquies del Maresme a partir de les visites pastorals

(1305-1447)" dins *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* vol 10-11, 1990-91, pp. 345-400.

GALABERT, F: "Visites de quelques paroisses du diocèse actuel de Montauban au XIIIème siècle", *Bulletin Archéologique et Historique de la Société Archéologique de Tarn-et-Garonne*, t 26, 1898.

GARCIA, J., "La vida religiosa en el Valle de Oro. Actas de la visita realizada en junio de 1510, por orden de Don Diego de Muros", *Compostellum*, 24 (1979), pp. 123-172.

GUILLERÉ, Christian: "Criteris medievals per a l'estudi comarcal: el cas de la Selva a través de les enquestes episcopals" dins *Quaderns de la Selva*, 2, 1989, pp. 85-101.

JORDÀ i CAPDEVILA, Josep M^a: "Monografía històrica de l'església de Sant Bartomeu de la Quadra" dins *XXV Assemblea intercomarcal d'Estudiosos*, El Prat, 25-26 octubre 1980. pp. 458-473.

JUNYENT, Eduard: "Lista de las parroquias del obispado de Vic, según la visita pastoral del obispo Galcerán Sacosta (1330-1339)", *Miscel.lània Filol. A. Griera*", Barcelona, 1955, pp. 319-389.

JUNYENT, Eduard: "Visites pastorals a Cervera" dins *Quaderns d'Arqueologia i d'Història de la Ciutat, X, Estudios dedicados a Agustín Duràn y Sanpere*. 1967, pp. 221-245.

LEMAÎTRE, N.: "Les visites pastorales du diocèse de Limoges en 1495", *Croyances, Pouvoirs et Sociétés: études offertes à Louis Pérouas*, Treigniac, 1988, pp. 27-41.

LEMAÎTRE, N: *Le Rouergue flamboyant: le clergé et les fidèles du diocèse de Rodez (1417-1563)*, Paris, 1984.

- LEMAÎTRE, N: "L'éveque et le décor du culte en Rouergue, XIV^e-XV^e siècles", *Cahiers de Fanjaux*, núm 25, *Le décor des églises en France méridionale (XIII^e-miXV^e s)*, Toulouse, 1993, pp. 19-38.
- LUCE, S: "Visite par les prieurs de Barbezieux et de Saint-Sauver de Nevers des monastères de la congrégation de Cluny dans la province de Poitou", *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 4^{ème} série, t 5, 1858-1859, pp. 237-246.
- MANSILLA, D., "Reacción del cabildo de Burgos ante las visitas y otros actos de jurisdicción intentados por los obispos (siglos XIV-XVII)", *Hispania Sacra*, X (1975), pp. 135-159.
- MARQUÈS, J.M., "Confraries medievals del bisbat de Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 34 (1994), pp. 335-375.
- MÀRQUÈS, J.M., "Relaciones ad Limina de la privincia eclesiástica Tarraconense en el Archivo Vaticano", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 47 (1974), pp. 209-217.
- MARTÍ BONET, José M^a: " Las visitas pastorales y los «Comunes» del primer año del pontificado del obispo de Barcelona Ponç de Gualba (a. 1303)" dins *Anthologica Annua*, 28-29, 1981-1982, pp. 581-825.
- MAS, Josep: *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, XIII volums, Barcelona, Tipografia Catòlica Pontificia, 1921.
- MASÓ TALENS, Vicent: "L'Arxiu parroquial de Fortaleny i les visites pastorals" tirada a part de *Quaderns de Sueca*, núm 6.
- MIGUEL, I., "El obispo y la práctica de la visita pastoral en el marco de la teología reformista", *Memoria Ecclesiae*, XIV (1999), pp. 347-404.

- MIGUEL, I., "La práctica de la visita pastoral en la Diócesis de Zaragoza entre 1318 y 1539", *Memoria Ecclesiae*, IX (1996), pp. 279-298.
- MIROUSE, F: *Le clergé paroissial du diocèse de Toulouse (1450-1516)*. Thèse de l'École Nationale des Chartes, 1976.
- MOLINÉ, Enric: "La visita canònica de l'Oficialat d'Agramunt de l'any 1515" dins *Urgellia*, 7, 1984-85, pp. 441-448.
- MONJAS MANSO, Luis: *Las visitas pastorales en el "Baix Llobregat" a lo largo del s.XIV*, Treball inèdit, Universitat de Barcelona, 1991.
- MONJAS, L., "Les visites pastorals al Baix Llobregat al segle XIV", *Materials del Baix Llobregat*, 2 (1996) (a), pp. 95-118.
- MONJAS, L., *Les visites pastorals del patriarca Sopera: un instrument de reforma a través de les parròquies del Baix Llobregat, 1414-1425*, treball de recerca de l'IUHJVV, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 1996 (b).
- MONJAS, L., "La reforma religiosa del patriarca Sopera a finals de l'Edat Mitjana. L'exemple de les visites pastorals a les parròquies del Baix Llobregat", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, VIII (1997), pp. 69-87.
- MONJAS, L., "La comunitat rural davant el poder episcopal: formes de representació i control del col·lectiu a les parròquies del Baix Llobregat (1414-1425)", *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme. Segones Jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1998 (b), pp. 205-234.

- MONJAS, L., "La demografía del Baix Llobregat a la Baixa Edat Mitjana a través del concepto de parroquia de les visites pastorals", *Materials del Baix Llobregat*, 4 (1998) (c), pp. 83-85.
- MONJAS, L., "El estado interior y exterior de los edificios de culto en Cataluña a finales de la Edad Media: la expresión de una pastoral de la decoración", *Memoria Ecclesiae*, XVI, Oviedo, 2000, p. 207-250.
- MONJAS, L., "Eva entre les dones del Baix Llobregat durant la Baixa Edat Mitjana", *Les dones i la Història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002 (a), vol. I, pp. 91-140.
- MONJAS, L., "Les deodates de Sant Joan de l'Erm: una comunitat femenina heterodoxa de la Baixa Edat Mitjana", *Les dones i la Història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002 (b) vol I, pp. 141-181.
- MONJAS, L., *Santa Coloma de Montpedrós: una comunitat rural feudal d'època medieval*, Ajuntament de Santa Coloma de Cervelló, pendent de publicació.
- MONJAS, L., *Les comunitats parroquials del Baix Llobregat a finals de l'Edat Mitjana (a través de les visites pastorals del patriarca Saperà, 1414-1425)*, VII Premi d'Investigació Històrica Local i Comarcal LLORENÇ SANS, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, pendent de publicació.
- MURUGARREN, L., "Vida religiosa en Motrico del siglo XII al siglo XVI", *Boletín de la Real Sociedad Bascongada de los amigos del País*, LIII/2 (1997), pp. 279-353.
- ORTEGA, J.L., "Un reformador pretridentino: Don Pascual de Ampudia, obispo de Burgos (1496-1512)", *Anthologica Annua*, 19 (1972), pp. 185-556.

- OSORIO, M., "El bajo clero en Jaén en el tránsito a la Edad Moderna. La Universidad de Curas Párrocos", Actas del III Coloquio de Historia Medieval andaluza. La Sociedad Medieval Andaluza. Grupos no privilegiados, Jaén, 1984, pp. 457-471.
- PAGÈS i PONS, Joan: "La parròquia de Sant Miquel de la Cort, en el transcurs del temps" dins *Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca. Annals 1979*. Olot 1980, pp. 193-237.
- PAGÈS i PONS, Joan: "Les esglésies i parròquies de la Vall de Bianya" dins *Estudis Bianya*, pp. 39-103.
- PAGÈS i PONS, Joan: *L'església de Sant Esteve d'Olot (Notes Històriques)*. Olot, 1986, 382 pp.
- PAGÈS i PONS, Joan: "Les capelles i els oratoris particulars. Qualques notes inèdites" dins *Annals 1990-1991. Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, Olot, 1992, pàgs 109-201.
- PARAVY, Pierrette: "Le traité de la visite pastorale de François Du Puy, official du diocèse de Grenoble (fin XV^e siècle). Lecture et influence de la *Summa theologiae moralis* de saint Antonin de Florence", *Horizons Marins, Itinéraires Spirituels (Ve-XVIIIe siècles)*, vol I, *Mentalités et Sociétés*. Publications de la Sorbonne, 1987.
- PARAVY, Pierrette: *De la Chrétienté Romaine à la Réforme en Dauphiné. Évêques, Fidèles et Déviants, (vers 1340-vers 1530)*. 2 vol (1536pp), École Française de Rome. Palais Farnèse, 1993.
- PATAKI, T: "Visites des archevêques de Bourges dans le bas-limousin (1287-1291)" *Bulletin de la Société des Sciences, d'Histoire et des Arts de la Corrèze*, 1970, pp. 87-108.

- PERARNAU i ESPELT, Josep: "Activitats i fórmules supersticioses de guarició a Catalunya en la primera meitat del segle XIV" dins *ATCA*, núm 1, Barcelona, 1982.
- PIFARRÉ TORRES, Dolors: "Dos visitas de comienzos del siglo XIV a los hospitales barceloneses d'En Colom y d'En Marcús" dins *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña Medieval*, II, pp. 81-93, CSIC, Barcelona 1981-1982.
- PONS, V., *Almassora en la visitas pastorales de los siglos XV al XIX*, Almassora, 1991.
- PONS, V.: "Visitas pastorales a Almazora hasta el siglo XVII", *Congrés d'Història de la Plana*, 1990, pp. 237-247.
- PRADES, Isidre: "Els terratrèmols de la sèrie olotina i els cas de la vila d'Amer" dins *Quaderns de la Selva*, 2, (1989?), pp. 103-112.
- PUIG i ALEU, Immaculada: *Les visites pastorals al Baix Empordà. 1420-1421*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona, 1985.
- PUIG i ALEU, Immaculada: "Les visites pastorals a la diòcesi de Girona al segle XV" dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol XXVIII (1985-1986), Girona, Institut d'Estudis Gironins, 1986, pp. 211-241.
- PUIG i ALEU, Immaculada: "La concepció de la visita pastoral del bisbe Andreu Bertran a la diòcesi de Girona (1420-1423), en el context reformista de l'Església Occidental al segle XV" dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 29, 1987, pp. 143-157.
- PUIGVERT, Joaquim M^a: *La Parròquia rural a Catalunya segles XVIII-XIX (Bisbat de Girona)*, tesi doctoral dirigida pel Dr Emili Giralt, inèdita, 1990.
- PUIGVERT, J.M., *Església, territori i sociabilitat (segles XVII-XIX)*, Vic, Ed. Eumo, 2001.

- REDET, L: "Visites des monastères de l'ordre de Cluny situés dans la province de Poitou (1330, 1343)", *Archives historiques du Poitou*, IV, 1875, pp. 407-424.
- RIERA, A., " El bisbat de Girona al primer terç del segle XV. Aproximació al context socio-econòmic de la sèrie sísmica olotina (1427-1428)", *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992), pp. 161-204
- RIERA MELIS, Antoni; ROCA, Antoni; OLIVERA, Carme: "Analysis of the Pastoral Visit of 1432 to the Diocese of Girona for the study of the seismic series 1427-1428 in Catalonia" dins *Historical Investigation of European Earthquakes. 1: Materials of the CEC project. Review of Historical Seismicity in Europe*", Milano, CNR, 1993.
- RYCKEBUSCH, Fabrice: *Visites canoniques au Bas Moyen Age (Essai de cartographie-annexes)*, Mémoire pour le Diplome d'études approfondies, Université de Toulouse Le Mirail, 1991.
- RYCKEBUSCH, Fabrice: "Le contrôle du clergé rural dans le sud-ouest de la France au Bas Moyen Âge", *Le clergé rural dans l'Europe médiévale et moderne (Actes des XIIIèmes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran. 6-8 de setembre, 1991. Presses Universitaires du Mirail*, pp. 205-227.
- RYCKEBUSCH, Fabrice: "Décorer l'église: hiérarchie et fidèles en terre audoise, au XVè siècle", *Cahiers de Fanjaux*, núm 28, *Le décor des églises en France méridionale (XIIIè-miXVè s)*, Toulouse, 1993, pp. 39-86.
- SAINZ, E., "La Colegiata-Parroquia de Albelda (La Rioja) y las visitas canónica a la misma, 1499 hasta 1532", *Memoria Ecclesiae*, VIII (1996), pp. 105-118.

- SALES, N., "De la processó obligatòria a la processó prohibida, segles XV-XVIII",
L'Avenç, 124 (1989), pp. 72-73.
- SALICRÚ i LLUCH, Roser: "Les primeres visites pastorals a les parròquies del castell
de Mataró: Mataró i Llavaneres (1305-1310)" dins *Acta historica et archaeologica
medievalia*, 11-12, Barcelona, 1990-91, pp. 325-344.
- SALICRÚ i LLUCH, Roser: "Els parroquians del Maresme del 1413 i del 1421. Les
visites pastorals com a eina per a la demografia" dins *VII Sessió d'Estudis
Mataronins*, 12 de maig de 1990, Mataró, 1991, pp. 57-60.
- TORRES i FERRER, M^a Jesús: *La Catedral de Barcelona al segle XV a través de les visites
pastorals*, 2 vol, tesi de llicenciatura, inèdita, Universitat de Barcelona, 1995.
- VELA PALOMARES, Susanna: "Visites pastorals a la diòcesi d'Urgell. L'exemple de les
Valls d'Andorra. (1312-1324)", *Annals. Institut d'Estudis Andorrans*, Centre de
Barcelona, 1990, pp. 59-103.